संस्कृतपरिषद्ग्रन्थावली–१३.
अ. १०

पर्वतीयश्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिता

# आर्यासप्तशती

स्वोपज्ञटीकोपेता

हैदराबादनगरे उस्मानियाविश्वविद्यालयस्थसंस्कृतपरिषदा

प्रकाशिता

प्रथमं संस्करणम्

१९६६

संस्कृतपरिषद्ग्रन्थावली–१३.
अ. १०

पर्वतीयश्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिता

# आर्यासप्तशती

स्वोपज्ञटीकोपेता

हैदराबादनगरे उस्मानियाविश्वविद्यालयस्थसंस्कृतपरिषदा

प्रकाशिता

प्रथमं संस्करणम्

१९६६

**First Edition : 1966.**

Price : Rs. 8.50

PRINTED AT THE OSMANIA UNIVERSITY PRESS, HYDERABAD-7.

*Sanskrit Academy Series, No.* 13.
*A.* 10

# ĀRYĀSAPTAŚATĪ

*of*

PARVATĪYA VIŚVEŚVARA PAṆḌITA
*With his own Commentary*

**THE SANSKRIT ACADEMY**
OSMANIA UNIVERSITY,
HYDERABAD-A. P.

**FIRST EDITION**
**1966**

*Published by*

**THE SANSKRIT ACADEMY**

OSMANIA UNIVERSITY,

HYDERABAD-7.

# अनुक्रमणिका

# Introduction

The Āryāsaptaśatī of Parvatīya Viśveśvara Paṇḍita, a work of considerable poetic merit, was published in the Chowkhambā Sanskrit Series in the year 1925, but the publication seems to be based on rather faulty and inaccurate MSS. A number of passages in the book are obscure and unintelligible. A manuscript of the work in the possession of the OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY was found to be far more accurate and hence the Academy decided to publish the work afresh and place a reliable edition of it in the hands of the public. The authenticity of our publication will be clearly seen by comparing its text with the readings in the Chowkhambā Sanskrit Series publication given in the foot notes, as well as from the Vṛtti on the verses not found in the Chowkhambā Sanskrit Series Publication.

The author of this work was a prolific writer and he probably lived in the 18th century. His native place was Paṭiyā, a village near Almora in U. P. His father's name was Lakṣmīdhara who was a learned brahmin of Bhāradvāja gotra. It appears that Viśveśvara Paṇḍita wrote more than twenty works and left the stamp of his genius on various branches of Sanskrit Literature. His writings include works on Vyākaraṇa, Nyāya, Dharma, Kāvya, Alaṅkāra and Nāṭaka. The present work, though a lyric, reveals his scholarship everywhere.

He has elucidated the work with his own commentary.

The verses in the Āryāsaptaśatī are arranged in alphabetical order and hence a separate verse index has not been given.

Hyderabad,
9-3-1966.

पर्वतीयश्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिता

# आ र्या स प्त श ती

## तत्कृतयैव टीकयोपेता

श्रीगणेशाय नमः

शब्दार्थरूपकमशेषमिमं प्रपञ्चं
यस्यावदच्छ्रुतिशिरा[1] विबुधो विवर्तम् ।
तत् किंचिदक्षरमनन्यपरप्रकाशं
संवित्प्रमोदमयमाकलयामहेऽन्तः ॥ १ ॥

अज्ञानगाढतिमिरक्षतिभास्करेषु
विद्यावलीवितरणत्रिदशद्रुमेषु ।
लक्ष्मीधरस्य विदुषश्चरणारविन्दा-
दुत्तस्थिवत्सु नतयो रजसां कणेषु ॥ २ ॥

विद्वज्जनविनोदाय बालधीवृद्धिसिद्धये ।
व्याख्यात्यार्यासप्तशतीं सम्यग् विश्वेश्वरो निजाम् ॥ ३ ॥

तत्र —

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सम्यक् परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ (का.प्र. १)

इत्यालङ्कारिकवचनादनेकविधस्वपरनिष्ठफलजनकतयार्यासप्तशतीमारिप्सुः प्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितवितानोपशमसमर्थतया सर्वसिद्धानुभावस्य भगवतो हेरम्बस्यानुसन्धानरूपं कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नाति —

---

1. °शिरो विबुधा विवर्तम्–चौ. °दन्श्रुतिशिरो विबुधा विवर्तम्–सं. ए.

**गौरीकुचानुबिम्बितमात्मीयविषाणमुपवर्ण्य ।**
**कर्षन् बालमृणालभ्रान्त्या द्वैमातुरः पातु ॥ १ ॥**

गौरीति । अत्र 'कः खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरति' इति भामहवचनादादौ गकारः शुभफलः । तगणस्य तूदासीनत्वेऽपि —

'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।
ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा'[1] ॥

इतिवचनाद् गौरीपदस्यादौ प्रयोगान्न दोषः । प्रतिबिम्बितविषाणे मृणालभ्रान्तिसत्त्वेऽपि तदनर्थिनस्तत्र प्रवृत्त्यनुत्पत्तेस्तदाकर्षणं गजमुखत्वेनोपपद्यते । अत्र बाल्यावच्छिन्नस्य तस्य वर्णनीयतया भ्रान्तिकथनं नापकर्षमावहति । तत्स्वभाववर्णनपर्यवसानात् । अत एव प्राचीना अप्यवर्णयन्—

दर्पाद् दन्तविदारितेश्वरगिरिप्रान्तावनीरन्ध्रतः –
पत्युः कुण्डलिनां फणामणिमहस्तोमे समुत्तस्थुषि ।
रत्नस्तम्भ इति भ्रमेण करटं कण्डूयितुं वाञ्छतो
हेरम्बस्य जयन्ति कूणितदृशो मूर्ध्नो मुधा धूतयः ॥

किं चानेन तस्य ब्रह्मरूपतयाऽविद्यासम्बन्धेन जगदाकारतया विवर्तोऽपि सूच्यते । 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इत्यादौ तस्या ब्रह्मसम्बन्धश्रवणात् । प्रतिबिम्बोत्पत्त्या[2] स्तनयोर्निर्मलत्वसूचनम् । स्वमुखस्थ एव दन्ते विशेषदर्शनसत्त्वेन मृणालभ्रमो न संभवतीत्यतो गौरीत्यादि । बालकतया तत्सन्निधानस्य सार्वदिकत्वात् । अनेन कुचयोः कमलमुकुलाकारत्वमप्याक्षिप्यते । तत्सन्निधिना विषाणे तत्सहचरमृणालभ्रमोपपत्तेः । अत्र देवताविषयकभावध्वनिः । तत्र भ्रान्तिमतोऽनुगुणत्वम् । जगन्मातृक्रोडक्रीडनादिना तदुत्कर्षाक्षेपात् । तत्स्वरूपं चास्मत्कृतालङ्कारकौस्तुभे यथा —

---

1. गणतो लिपितोऽपि च–चौ. 2. अनुबिम्बितमित्यनेन पार्वत्याः –चौ.

'तदभाववति मतिस्तत्प्रकारिका भ्रान्तिमान् भवति ॥ (अ.कौ. ९९)

इदानीं —

'शब्दस्वरूपमखिलं धत्ते शर्वस्य वल्लभा ।
अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते बालेन्दुशेखरः' ॥

इति वायुपुराणात् 'अर्थः शम्भुः शिवा वाणी' इति लिङ्गपुराणाच्च शब्दार्थोभयरूपे काव्ये तदुभयोपपत्तये तावेवानुसंदधाति —

**लङ्कापतिभुजवल्लीवेष्टितमवलोक्य कैलासम् ।**
**स्मृतकालीबाहुलतावलयितनिजविग्रहः शिवो जयति ॥ २ ॥**

लङ्केति । अत्र वेष्टनं कैलासोद्धरणकालीनं बोध्यम् । राक्षसानां श्यामवर्णतयौत्सर्गिकतया[1] तल्लाभस्तेन कालीभुजसाम्यम् । कैलासशिवयोः श्वैत्यात् साम्यम् । अत्र स्मरणकालीनो विप्रलम्भस्तद्विषयभूतश्च सम्भोगो द्योत्यते । तयोरत्र वर्णनीयत्वात् । निजपदेन शिवस्य ग्रहणम् । तद्विशेषणवटकपदान्तर्गतत्वात् । अन्यस्य तदुद्धरणसामर्थ्याभावाल्लङ्कापतीति । कुबेरात् तदादानादिव्यञ्जनेन तदुत्कर्षाक्षेपः । तादृशेनाप्यात्माश्रयोन्मूलनारम्भेऽनाकुलत्वादनुभावातिशयः । यस्य यः स्वभावः स सर्वावस्थासु तमेवाश्रयत इति शिवपदसहकारेण सुखाधीनत्वोक्त्या व्यज्यते । एतेन महतां सर्वमपीष्टावहमेव भवतीति द्योतितम् । शिवस्यापि तादृशावस्थास्मरणेनैव सर्वोत्कर्षवर्णनेन शृङ्गारस्यान्यातिशयो व्यङ्ग्यः ॥

[2]एवं शब्दार्थवत्तयोर्नित्यसम्बन्धत्वस्याभिप्रायेण सहजतः सम्बन्धमुक्त्वा [3]शक्तिग्रहाद्यपेक्षदर्शनवदवान्तरसम्बन्धग्रहं सूचयन् स्तौति द्वाभ्याम् —

**वृषकेतनस्य हृदये वरणस्रग् जयति गिरिभुवा निहिता ।**
**कुण्डलनेवानङ्गप्रतिकूलाशेषवृत्तीनाम् ॥ ३ ॥**

---

1. औत्सर्गिकतायाः —चौ. 2. शिवयोः सम्बन्धवत्तया नित्य°—चौ.
3. शक्तिग्रहाद्यभावात् अंशेन तद°—चौ.

हृदयपदेन चित्तवक्षसोरैक्यारोपः। वरणं तस्य भर्तृत्वाभ्युपगमसूचकव्यापारः। स्वयंवरे तद्वरणमिति कथा लिङ्गपुराणे। कुण्डलना प्रत्याख्यानसूचनरेखाविशेषः। तस्य पूर्वं कामप्रतिकूलत्वलाभायानङ्गेति। तद्देहनाशस्य भगवता कृतत्वात्। एतेन तदुत्तरं तस्य कामपारवश्यसूचनम्। अशेषपदेन तस्य कादाचित्कत्वनिरासः। अत्र वृषकेतनपदेन कुत्रचिद् ग्रामीणे कस्याश्चिदुत्तमनायिकाया अनुरागवृत्तान्तप्रतीतेः समासोक्तिः। तथा च प्रेम्णो बाह्यानपेक्षत्वरूपवस्तुव्यञ्जनमित्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः। वृषपदस्य धर्मवाचकतया तत्प्रधानस्य वरणीयत्वप्रतीत्या च पुण्यवत्स्वेव नायिका अनुरज्यन्तीति व्यज्यते ॥

**हैमवतीकरशाखामिलितकरो नीललोहितो जयति।**
**स्थाणुरपि भासमानः पल्लवितुं कृतसमारम्भः॥ ४ ॥**

'अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः' इत्यमरः (२.३.८२)। पाणिग्रहणकालीनमेतत्। तत्र द्वयोः पाणियोगविधानेऽपि गौर्या भयेन हस्तसंकोचादङ्गुलीमात्रमेव संयुज्यत इति व्यञ्जयितुं करशाखेति। स्थाणुः शाखादिरहितो वृक्षस्कन्धः। एकपदोपादानमूलकाभेदाध्यवसायेनाङ्गुलीकरसंयोगजन्यशिवतत्संयोगेन तस्य[1] पल्लवितत्वोत्प्रेक्षा। अथ च स्थाणुः सर्वविकाररहितोऽपि नायिकाकरग्रहणेन पल्लवितुं कामुकीभवितुमारब्ध इत्यर्थः। एतेन कामस्य सर्वविक्षोभकत्वसूचनम्। यदाह —

अन्येषु जन्तुषु रजस्तमसावृतेषु
विश्वस्य धातरि समः परमेश्वरे च[2]।
सोऽयं प्रसिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा
मा लज्जया तव कथंचिदपह्नुतिर्भूत्॥ (मा.मा. १.२३)

'आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पश्चात् पुंसस्तदिङ्गितैः' इति सांप्रदायिकोक्त्या नायिकारागस्य प्रथमं वर्णनीयतया तथैव परामृशति —

1. एतन्नास्ति—चौ. 2. अपि—चौ.

**चुम्बितमन्मथशासनललाटनयना गिरीन्द्रजा जयति ।**
**रतिरिव वैरावेशात् तन्निगलितुमभिमुखीभूता[1] ॥ ५ ॥**

मन्मथशासनः शिवः[2] । पाकशासनादौ शास्तेर्हिंसार्थदर्शनात् । एतेन तस्य कामनाशकत्वोक्त्या[3] तत्साधनीभूतनयनस्य रत्या सह वैरबीजमुक्तम् । ललाटनयनेनैव कामस्य दाहात् तन्निगरणप्रवृत्तरतितादात्म्योत्प्रेक्षा । तदिति ललाटनयनमित्यर्थः । अत्र शिवस्यैव गौर्यनुरागविषयतया रतिवैरस्य चात्र नेत्रमात्रविषयकतया विवक्षितत्वाद् भिन्नविषयतया विरोधाभावात् तस्यां रतितादात्म्यारोपो नानुपपन्न इति मन्तव्यम् ॥

इदानीं शिवस्य तमाह —

**शर्वाधरमालिन्यान् मालिन्या विजयते हसितम् ।**
**शर्वाणीवदनाम्बुजविनिगूहनचन्द्रिकायमाणं तत् ॥ ६ ॥**

हासहेतुभूतगौरीनयनचुम्बनानुमापकतया मालिन्यादिति पञ्चमी । खारीशतमित्यादिभाष्यप्रयोगबलेन गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधस्या-नित्यत्वावगमादधरस्य मालिन्यमिति समासः । मालिन्याः पार्वतीसख्या इत्यर्थः । तदीयहसितेन मालिन्यहेतुकस्वनयनचुम्बनज्ञानमनुमाय लज्जया मुखगोपनमित्यर्थकमुत्तरार्धम् । वदनाम्बुजेत्युपमामूलिका हासस्य चन्द्रिकोपमेति परम्परितोपमा ॥

तयोः परिरम्भं सूचयन्नाह —

**अनुभूतमन्दराचलपरिणाहो यज्ञसूत्रमीशस्य ।**
**वासुकिरुमाकुचद्वयपरिमण्डलविस्मितः पातु ॥ ७ ॥**

यदपेक्षया कुचोत्कर्षस्तदनभिज्ञस्योत्कर्षज्ञानासम्भवादाह-अनुभूतेत्यादि । साक्षात्कारपरमनुभवपदम् । अमृतमन्थनप्रकरणे 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा

---

1. तदभिगलितुं–चौ. 2. कामनाशन–चौ. 3. कामनाशनत्वोक्त्या–चौ.

नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्' (भाग. ८.६.२३) इति पुराणोक्तेः। तथाप्युत्कर्षाश्रयज्ञानरहितस्य तन्न स्यादत[1]आह-यज्ञेत्यादि। तथा च कुचपरिणाहज्ञानमुपपन्नमिति भावः। परिमण्डलं परिणाहः। एतादृशस्य रक्षायां सामर्थ्यादिति भावः॥

तयोः सुरतान्तावस्थां द्योतयन् स्तौति —

**देवासुरकृतमन्दरकर्षणशिथिलीकृताखिलावयवः।**
**वासुकिरचलेन्द्रसुतानिःश्वासास्वादतुन्दिलो जयति॥ ८॥**

पूर्वार्धेन श्रमहेतुकथनम्। आकर्षणाल्पत्ववारणाय देवासुरेति। तत्प्रयुक्तेन मनुष्यादिना कर्षणे कृते तथा घर्षणाभावात्। कर्षणीयद्रव्यस्य मृदुत्वे पीडाविशेषाभावान्मन्दरेति। संयोगमात्रवारणाय कर्षणेति। पूर्ववदेवात्र निःश्वासास्वादनोपपत्तिः। सर्पाणामनिलाशनतया तदीयनिःश्वासरसनेन तस्य श्रमनाश उचित इति भावः। एतेन महदाश्रयस्यानर्थोपशामकत्वव्यञ्जनम्। अत्र अयमर्थान्तरध्वनिः[2]। वासुकिपदेन कश्चिद् योगी बोध्यते। विशेषणसामर्थ्यात् स जयति। आत्मतत्त्वसाक्षात्कारेण सर्वातिशयितत्वात्। स प्रथमं कीदृशः। देवासुरपदेन नानाविधयोनिसूचनम्। कृतशब्देन कर्मग्रहणं तदेव मन्दरोऽद्रिरतिगुरुत्वात्। नानायोनिषु कर्महेतुकं यत्कर्षणं संसरणम्। 'आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः[3] (नि. १४.६) इति श्रुतेः। तेन शिथिलीकृतचित्तो निर्विण्ण इति यावत्। तदाह श्रुतिः 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' (मु. २.२.१२) इति। अचल एकरूपो विकाररहित इन्द्र आत्मा तं सौति ज्ञानविषयं जनयतीति सुत्। 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (धा.पा.९४१) इत्यस्य क्विपि रूपम्। अचलेन्द्रस्य सुदिति कर्मषष्ठ्या समासः। तादृशेन ब्रह्मज्ञेन गुरुणा[4]। हेतौ तृतीया। 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' (मुं. २.२.१२) इति श्रुतेः। निःश्वास आत्मा। 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुं. २.१.२) इति श्रुतेः। तस्यास्वादेन ज्ञानेन तृप्त इति दिक्॥

---

1. इत्यतः –चौ. 2. अयमर्थः –चौ. 3. स्तराः –सं.ए. 4. इत्यर्थः इत्यधिकम्–चौ.

द्वाभ्यां मन्दरविहारोद्भावेन स्तौति —

**धूर्जटिकलेवररुचिज्योत्स्नाविशदप्रदेशमध्यगतम्[1] ।**
**मन्दरमालोक्य पयोनिधिमथनस्मरणमहिपतेः पातु ॥ ९ ॥**

भगवदङ्गप्रभाप्रवाहेण मन्दरगिरेः सर्वतो व्याप्तत्वात् क्षीरोदधिमध्यगतमिव मन्दरमुत्क्षिप्य समुद्रमन्थनं स्मृतमित्यर्थः । स्मरणालङ्कारः । तदुक्तमलङ्कारकौस्तुभे (का. ९९) 'सदृशज्ञानोद्बोधितसंस्कारभवा मतिः स्मरणम्' इति । रुचौ ज्योत्स्नारूपकेण श्वैत्यसूचनम् ॥

**मन्दरविहारिणि हरे गौरीलावण्यरूपणरतानाम् ।**
**दृष्टश्रीरूपाणां वनदेवीनां जयन्ति दृग्भङ्गाः ॥ १० ॥**

तस्याः केवलायाः गमनानौचित्यान्मन्दरेत्यादि । दर्शनमात्रार्थगमन एकाकिनोऽपि गमनसम्भवात् तद्वारणाय विहारिणीति । रूपणं तारतम्यपरिच्छेदः । उत्कर्षावधिज्ञानाय दृष्टेत्यादि । मन्दरेण मथितादब्धेः श्रीसमुत्पत्तेस्तासां तद्दर्शनोपपत्तिः । वनदेवीनां वनाधिष्ठातृदेवतानामित्यर्थः ॥

सम्भावितविजातीयविघ्ननिरासाय स्कन्दमनुसंदधाति —

**ग्रैवेयकहरिकरजभ्रमविषयो हरकिरीटखण्डेन्दुः ।**
**तारकराजमतेरिव तारकरिपुणा हृतो जयति ॥ ११ ॥**

बालानां ग्रीवाभूषायां सिंहनखा अपि ग्रथ्यन्ते । स्वकीयकण्ठाभरणस्थसिंहनखभ्रान्त्या भगवता स्कन्देन हरशिरश्चन्द्रकला समाकृष्टा । तत्र हेतुरुत्तरार्धेनोत्प्रेक्ष्यते । इन्दुर्हि तारकराजो नक्षत्रपतित्वात् स्कन्दस्तु तारकरिपुस्तारकदैत्यहन्तृत्वात्[2] । अतस्तारकराजोऽयमिति ज्ञानादिव हृत इत्यर्थः । तारकराज इति कर्मधारयः षष्ठीसमासो वा द्वितीयार्थे कार्यः । आद्ये वैरिसम्बन्धित्वादन्त्ये वैरिस्वरूपत्वाच्च हरणोपपत्तिः । अत्र विशेषणतया स्कन्दसंकीर्तनं

---

1. मध्य इति नास्ति–चौ.　2. तद्धन्तृत्वात्–चौ.

विशेष्यतया तु चन्द्रस्य। तत्र भरतः 'चन्द्रसंकीर्तनं यत्र तदधीनो रसो मतः। प्रीते[1] चन्द्रमसि स्फीता रसश्रीरिति भालुकिः'। अनेन महात्मनां यो विरोधविषयस्तत्समनाम्नामपि भयं भवतीति व्यञ्जितम्[2] ॥

शिवसम्बन्धेनैवाह —

**भालविलोचनदहनज्वालाभिर्मन्मथे समालीढे।**
**कुसुमितकिंशुककाननगत इति सुरभेर्भ्रमो जयति ॥ १२ ॥**

भालस्य विलोचनमिति समासे भाले शिवसम्बन्धित्वज्ञानम्। औचित्यादेवम्[3]। बहुव्रीहौ तु दहनस्य भालसम्बन्धित्वम्। तस्माद् बुध्यते दहनार्चिषां पुष्पितपलाशसादृश्याद्वसन्तस्य तथाविधा भ्रान्तिः। अन्यदा तस्य तत्रावस्थानसहचारस्य गृहीतत्वात्। कामस्य दाहेऽपि सामर्थ्यानपायात् तस्य तत्कथनं नानुचितमिति ज्ञेयम्। तदुक्तम् —

'कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे' ॥ (बा. रा. ३)

इति।

एतेन रागगृहीताः कार्यनाशेऽपि तदाशां न त्यजन्तीति सूचितम् ॥

वसन्तस्यान्यापेक्षयोद्दीपकत्वविशेषं सूचयन्नाह —

**तुहिनमहीधरदुहितरि महिततमग्रहिलभावसहितायाम्।**
**अतिसौरभस्य कुसुमामोदिन्या सुमनसः प्रकाश्यन्ते ॥ १३ ॥**

महिततमो दीर्घतमसमयमभिव्याप्य कर्तुमिष्यमाणः। ग्रहिलभावो

---

1. स्फीते–चौ. 2. एतदनन्तरं का. ग्रन्थेऽधिकोऽयं श्लोकः 'अन्योन्यं मार्गयतोर्गुहभावयोः परस्परभ्रान्त्या। मौग्ध्याज्जटाटवीमुखभूम्ना शिवमाप्य संगमो जयति' ॥ 3. औचित्यादेव–चौ.

मानः। वसन्तबुद्ध्या समुद्दीपितमदनाऽनुनयोत्तरमेव मानं त्यजत्वित्यभिप्रायेणोक्तम्। असमय एव रसालकुसुमानि प्रकाश्यन्ते स्वप्रभावादिति भावः। कुसुमामोदिनीति हिमाद्रेरधिष्ठात्र्या देवतायाः संज्ञा। तथा च मत्स्यपुराणे देवीं प्रति तदुक्तिः —

'कुसुमामोदिनीं नाम [1]वनस्याधिदेवताम्' इति। अतिसौरभस्य सम्बन्धिनः सुमनस एव भवन्तीति, सौन्दर्यातिशयवतां मानदैर्घ्यमयुक्तमिति व्यज्यते। एतेन सखीनां मानत्यागोपाय एव[2] प्रवृत्तिर्युक्ता न तु तन्निर्बन्धे, सखीकार्यप्रतिकूलत्वादिति सूचितम्॥

इदानीं प्रकृतकाव्यस्य शृङ्गारपरतया 'शृङ्गारो विष्णुदैवतः' (नाट्यशा. ६.४९)

इति भरतवचनादौचित्येन नारायणकीर्तनमयं मङ्गलमारभते।

'नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी' इति विष्णुपुराणात् सहचरितत्वेन कीर्तयितुं क्रमेण आह —

**मन्दरकोटिविमर्दोत्तेजितकेयूरमणिरुचिव्रातः।**
**श्रीपरिरम्भोपनतेर्हरिभुजयोर्जयति हास इव॥ १४॥**

अमृतमन्थनार्थं मन्दरस्योत्तोलनसमये तच्छिखरसङ्घट्टनेनोत्तेजिता अधिकतेजस्काः कृता ये केयूरसम्बन्धिमणयस्तत्प्रभासमूहः सन्निहितलक्ष्मीपरिष्वङ्गसम्भावनाजन्यसुखहेतुकहासतादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते। परिरम्भस्य बाहुसाध्यत्वाद्धासादि तन्निष्ठमेव निर्दिष्टम्। एतेनेष्टप्राप्तिपूर्वमेव मनःसमुल्लासो भवतीति सूचितम्॥

तत्प्रसङ्गादाह —

**सम्पश्यतां प्रतिकृतिं लक्ष्म्याः पयसि द्वितीयतदुदयस्य।**
**भ्रान्त्या तस्यामतथाभिनिवेशो जयति दैत्यानाम्॥ १५॥**

1. वनस्याप्यधिदेवताम्–चौ.　2. मानत्याग एव–चौ.

जले लक्ष्मीप्रतिबिम्बं दृष्ट्वा तस्य सर्वसाम्येन द्वितीयलक्ष्मीरप्युद्भवतीति भ्रमेण तामेव वयं ग्रहीष्याम इत्यभिप्रायेण परमार्थलक्ष्म्यां तादृगभिनिवेशो न कृत इत्यर्थः। तस्योत्कर्षश्च तत्सङ्गमकारणत्वेनेति ध्येयम्। तदुदयस्य भ्रान्त्येत्यन्वयः। एतेन दैत्यानां तत्प्रतिबन्धकरणानभिमुखत्वेन तदनुसन्धानस्य विघ्ननिवर्तकत्वसूचनम्। यदुक्तम् —

तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्
भ्रश्यन्ति मार्गात् त्वयि बद्धसौहृदाः।
त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया
विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ (भाग. १०.२.३३)

इति।

तदनुरागं कीर्तयन्नाह —

**भूयोविसारिदीधितिकन्दलितः कौस्तुभो हृदि मुरारेः।**
**दक्षिणविलोचनातपवारणमिव जयति पद्मायाः ॥ १६ ॥**

भूयस्त्वं विसारित्वं च दीधितिविशेषणम्। कन्दलित इति प्रभामण्डलेन तस्य महत्त्वसूचनम्। विलोचने दक्षिणेति विशेषणेन तस्य सूर्यमयत्वं व्यज्यते। लक्ष्म्याः परमसुकुमारतया सूर्यनिदाघसहनसामर्थ्यविरहेण तद्वारणाय छत्रमिव भाति। तस्या अपि हृदयस्थितत्वादित्यर्थः ॥

पुनरपि कौस्तुभमनुसन्दधाति —

**जयति हृदये मधुभिदः कौस्तुभमणिरविततं लग्नः।**
**योषिद्रूपे मग्नं दक्षिणमिव धूर्जटेश्चक्षुः ॥ १७ ॥**

योषिद्रूपे कैटभीशरीरे। दक्षिणेति सूर्यात्मकत्वसूचनम्। तत्र किल शिवस्यात्यन्तमनुरागो वृत्त इति पुराणविदः। एवं च तदानीं यद् दक्षिणं चक्षुस्तदीयहृदये लग्नं तत् सर्वदा तत्रैव स्थितमिति सम्भाव्यते। एतेन

मायास्त्रियोऽपि शिवमोहनक्षमतायां वास्तवीनां तासां जनान्तरविक्षोभणे का वार्तेति द्योतितम् ॥

सम्भोगं ध्वनयन्नाह —

**व्रीडितया प्रियनयने वामेऽपि तिरोहिते लक्ष्म्या ।**
**कौस्तुभमिषेण नाभीपद्मविमुद्रोद्यतो विधुर्जयति ॥ १८ ॥**

अनावृतस्वाङ्गदर्शननिबन्धनया[1] लज्जया भगवतो वामे नयने तिरोहिते सति चन्द्रस्यान्तर्धाने जाते नाभिकमलस्य संकोचाभावेन विकासापत्तौ तदन्तर्गतहिरण्यगर्भदर्शनशङ्कया कौस्तुभव्याजं कृत्वा तन्निमीलनार्थं चन्द्रः प्रवृत्त इत्युत्प्रेक्षा। अपिशब्दो दक्षिणनयनपिधानसमुच्चयार्थः । तस्य प्रकृतानुपयोगान्न साक्षादुक्तिः । कौस्तुभस्य श्वेतवर्णत्वे प्रमाणं च नैषधभावप्रदीपे 'हित्वा दैत्यरिपोरुरःस्वभवनम्' ( नै. १२.३७ ) इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे प्रदर्शितमस्माभिः ॥

प्राधान्येन रमां स्तौति —

**कौस्तुभदीधितिधारापटलान्तरङ्गा[2] हरेर्हृदि गतापि ।**
**अनुभूयमानदुग्धोदधिवाससुखा रमा जयति ॥ १९ ॥**

धारा सर्वतोमुखत्वादविच्छेदाच्च । समुद्र एव गमने तत्सौलभ्यादाह–हरेरिति । तत्रस्थयाऽपि तत्स्मरणसम्भवादाह - अनुभूयमानेति । साक्षात् क्रियमाणेत्यर्थः । अत्र हरिहृदयावस्थानेनैव पयोनिधिवाससिद्धेरेककरणेन कार्यान्तरसिद्धिरिति विशेषालङ्कारः । एवमेकस्या एव पद्माया युगपदुभयवृत्त्युक्तिरूपोऽपि विशेषभेदः । तदुक्तमलङ्कारकौस्तुभे (का. ६१)—

'स्थितिराधाराभावे वृत्तिरनेकत्र युगपदेकस्य ।
एककरणेन दुष्करकार्यान्तरसिद्धिरिति विशेषः' ॥[3]

एकेन कूर्मावतारं स्तौति —

---

1. विबाधनतया–चौ. 2. °रगा–चौ. 3. इति–चौ.

**आसादितकमलातनुसंयोगकमन्दरान्वयेनेव ।**
**सुखमामीलितनयनो जयति हरिः कच्छपाकारः ॥ २० ॥**

प्राप्तः कमलातनुसंयोगो येनेति मन्दरविशेषणम् । समासान्तः कप् । अन्वयोऽप्यत्र संयोगरूपः । कूर्मोपरि मन्दरं निधाय समुद्रो मथित इति पुराणवार्ता । तत्र मन्दरवर्षणसुखं तन्निमीलने हेतुः । तस्य श्रीसंयुक्तमन्दर-संयोगजसुखेन सम्भावनमिति हेतूत्प्रेक्षा । तया कविप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारेण प्रियजनस्य[1] परस्परासंयोगोऽपि सुखं जनयतीति वस्तुध्वनिः ।

परशुराममेकेन कीर्तयति[2] —

**अमलेऽनुबिम्बितोऽङ्गे परस्वधो जयति जामदग्न्यस्य ।**
**स्वस्मिन्निव संप्रहितः क्रोधेन क्षत्रियासुतत्वभुवा ॥ २१ ॥**

प्रतिबिम्बितोपपत्तये 'अमले' इत्यङ्गविशेषणम् । स्वपदं जामदग्न्यपरम् । [3]क्षत्रियत्वजातेः क्षत्रियायां क्षत्रियादुत्पन्नव्यक्तावेव[4] वृत्तेर्मुख्यक्षत्रियत्वाभावेऽपि क्षत्रियासुतत्वांशमादाय तत्सम्भावनया तदवच्छेदेन[5] क्रोधबलात् स्वतनावपि परशुः प्रयुक्त इत्युत्प्रेक्षा । एतेन महात्मनां यो यादृशतया परिगृहीतस्तदवच्छिन्ने स्वकीयेऽपि तदुचितव्यापारो भवतीति सूचितम् ॥

एकेन श्रीराममनुसंधत्ते —

**सीतासीमन्तमणिं कौस्तुभमिव वक्षसा बिभ्रत् ।**
**प्राग्जन्मस्मरणादिव रामोऽन्तर्मानसो जयति ॥ २२ ॥**

'दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः' इत्यमरः (३.१.८) हनुमता प्रत्यभिज्ञानत्वेन लङ्कायाः समानीतं सीताप्रहितं रत्नं हृदि निधाय तेन तस्य बाह्यविषयनिवृत्तिर्जाता । तत्र कौस्तुभसदृशमणिदर्शनजन्यप्राग्भवीया-वस्थास्मरणं हेतुरुत्प्रेक्ष्यते । एतेन विप्रलम्भशृङ्गारः सूचितः ॥

---

1. प्रियनयनस्य–सं. ए. 2. स्तौति–चौ. 3. क्षत्रत्वजातेः –चौ.
4. दृष्टोत्पन्न°–चौ. 5. इव इत्यधिकं–चौ.

श्रीकृष्णं स्मरति —

**उपनीताधरपल्लवमाधुर्य इवाधरेण गोपीभिः ।**
**निभृतं विभाव्यमानो वेणुनिनादो हरेर्जयति ॥ २३ ॥**

अधरः कृष्णस्यैव ग्राह्यः । हरेरित्यस्य वेणुना सहान्वयः । विभाव्यमानो विषयान्तरात् पराङ्मुखीभूयास्वाद्यमानः । तस्यास्वाद्यताप्रयोजकमुत्प्रेक्ष्यत उपनीतेत्यादिना । अधरदलसंयुक्तनिःश्वासाभिवातेन वंशावच्छिन्नाकाश-सम्भवतया वेणुशब्दस्य परम्परया तत्राधरसम्बन्धिमाधुर्ययोग उपपन्न इति भावः । प्रथमतः स्वीयाविषयकः शृङ्गारः समसूचि । अत्र तु परकीयाविषयको द्योत्यत इति बोध्यम् ॥

**राधाया वक्षोरुहमिलिता नाभी मुरद्विषो जयति ।**
**प्रादुर्भूतपितामहनिवासराजीवकलिकेव ॥ २४ ॥**

राधा महालक्ष्म्या अवतारविशेषः । 'राधा नाम महाभागा वल्लभस्य निवेशने' इति पञ्चरात्रोक्तेः । आलिङ्गनविशेषेण तत्स्तनस्य भगवन्नाभीसमायोग-स्तत्रोत्प्रेक्षा प्रादुर्भूतेत्यादि । तदीयनाभौ ब्रह्मोत्पत्तिपुण्डरीकस्य योग्यत्वात् तथैव सम्भावनम् । वक्षोरुहशब्दस्य सापेक्षतया राधाया इति तत्रान्वेति । तदुक्तं हरिणा[2] —

> सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते[3] ।
> वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥ (वाक्यपदीये)

इति ॥

संप्रतीन्द्रादिदेवानामपीश्वररूपतया तत्सम्बन्धेनाह —

---

1. हेतेत्वेन–चौ. 2. एतन्नास्ति–चौ. 3. समस्यते–चौ.

**रतिरभसेन दुकूलेऽपहृतेऽपि सहस्रनयनेन ॥**
**अविभावितदृग्मुद्रोपाया वः पातु पौलोमी ॥ २५ ॥**

नयनाच्छादनेच्छाहेतुमाह - अपहृतेऽपीत्यनेन आच्छादनस्यासाध्यत्वं सूचयन्नाह-सहस्रेति। करद्वयेन तावतामावरणासम्भवादिति भावः। वस्तुतस्तद्दर्शनस्यैव सम्मतत्वान्नयनपिधानोपायविरहेण निस्त्रपत्वानाक्षेपाच्च सिद्धोभयार्थतया परमानन्दसम्पूर्णेत्यर्थः। तथा च कामशास्त्रम् —

प्रौढा वा तरुणी वापि लज्जितापि न लज्जते।
किन्तु तं नाटयित्वाङ्गं निरीक्षयितुमीहते ॥[1]

इदानीं 'सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः' (म. भा. १.१.२) इति भाष्यकारवचनाद् वाङ्मयं प्रकृतं कीर्तयति —

**उन्मूलितान्धकारः प्रकाशितानेकवस्तुसमुदायः।**
**अतिदुर्विबोधवर्त्मा जयतितरां वाङ्मयविवस्वान् ॥ २६ ॥**

[2]वाङ्मयेत्यत्रैकाच इति मयट्। तदेव विवस्वान् सूर्यः। रूपकस्यापि साधर्म्यमूलकत्वादाह – उन्मूलितेत्यादि। विनाशितमन्धकारमज्ञानं येन। तत्त्वज्ञानहेतुत्वात्। 'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति' (मैत्रा. ६.२२) इत्युक्तेः। प्रकाशिताः प्रतीतिविषयीकृताः पदार्थसमूहा येनेति स्पष्टम्। यद् वा वैयाकरणमते सर्वज्ञानेषु शब्दभानस्वीकारात्। यद् वा प्रकाशपदमुत्पत्तिपरम्। तथा च स्मृतिः —

'अनादिनिधना दिव्या[3] वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

---

1. इति इत्यधिकम्–चौ. 2. वाङमयमित्य°–चौ. 3. नित्या–चौ.

नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे परमेश्वरः ॥ (मनु १.२१.२२)

इदं चोत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायतृतीयचरणे देवताधिकरणे विभावितम् । अतिदुर्विबोधेति । तथा च भाष्यम् । 'बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदपठितानां शब्दानां पारायणं प्रोवाच न चान्तं जगाम' (म.भा. १.१.२) इति । सूर्यपक्षे स्पष्टम् ॥

तत्प्रशंसामाह —

**मिथ्याभावविहीना वहन्त्यनिर्वाच्यतामनिशम् ।**
**अज्ञानानुपधेया महाकवीनां जयति सृष्टिः[1] ॥ २७ ॥**

ब्रह्मसृष्ट्यपेक्षया कविसृष्टेर्व्यतिरेको वर्ण्यते । सा हि सदसद्विलक्षण-रूपत्वरूपमनिर्वाच्यत्वं वहत्यत एव मिथ्याभावविशिष्टाज्ञानोपादेया चेति वेदान्तिनः। इयं तु विशिष्टचमत्कारजनकत्वेनानिर्वाच्यत्वं दधानापि मिथ्याभाव निष्फलभावं न दधाति चमत्कारस्यैव काव्यमुख्यफलत्वात् —

शक्तिर्निपुणता लोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ (का. प्र. १.३)

इति रीत्या विज्ञानातिशयसापेक्षत्वादज्ञानजन्मा न भवतीत्यर्थः । अनि-र्वाच्यस्यापि मिथ्यात्वं नेति विरोधालङ्कारो व्यतिरेकस्याङ्गम् ॥

[2]महाकाव्यप्रसङ्गेन कवीन् कीर्तयिष्यन्नादिकविं भगवन्तं द्वाभ्यां नमस्करोति—

**ज्ञानागोचरपारं निर्मग्नक्रौञ्चसवितर्कं वन्दे ।**
**प्राचेतसं पयोनिधिमसूत यः काव्यकल्पतरुम् ॥ २८ ॥**

'प्राचेतसस्त्वादिकविः स्यान् मैत्रावरुणिश्च सः' । (अमरः २. ७. ३६) इति वाल्मीकिपर्यायः । ज्ञानेति[3] । अन्यज्ञानापरिच्छेद्यविज्ञानशालिनमित्यर्थः ।

1. सासृष्टिः–चौ. 2. महा इति नास्ति–चौ. 3. एतन्नास्ति–चौ.

समुद्रपक्षे पारस्यास्मदादिप्रत्यक्षाविषयत्वात् । निर्मग्नः क्रौञ्चस्य पक्षिविशेषस्य तापकत्वेन सविता सूर्य इव निषादविशेषो यत्र —

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ (वा.रा.१.२.१९)

इति तस्य शप्तत्वान्मग्नसादृश्यम् । अयमेवाद्यः श्लोक इति कथा बालकाण्डे । समुद्रपक्षे निर्मग्नः क्रौञ्चाद्रेः सविता जनको मैनाकाचलो यस्मिन् । तथा च मैनाकादीन् प्रक्रम्य मात्स्यम् —

इत्येते पर्वता विष्टाश्चत्वारो लवणोदधिम् ।
छिद्यमानेषु पक्षेषु पुरा इन्द्रस्य वै भयात् ॥

इति । काव्यमेव [1]कल्पतरुमनेककामप्रदमित्यर्थः ॥

**क्रौञ्चस्य पक्षपाती तारकरूपप्रकाशनैकरतः ।**
**जयति गुहाननुकूलो वाल्मीकिः कविकुलाचार्यः ॥ २९ ॥**

गुहा मिथ्याज्ञानम् । 'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्' (का. २.१२) इत्यादौ तथा निर्णीतत्वात् । तस्याननुकूलो विरोधी तत्त्वोपदेशकत्वात् । अतश्च गुहस्य स्कन्दस्य विरुद्धधर्मेत्यर्थः । पक्षपातित्वं तन्मारकशापदानात् । गुहस्तु क्रौञ्चाद्रिभेदीति तद्वैपरीत्यम् । तारकस्य ब्रह्मणो यद्रूपं शुद्धबुद्धत्वादि तत्प्रकाशनमात्रसक्तः । स तु तारकासुरस्य तिरस्कार एवासक्त इति तद्विरोधः ॥

एकेन वेदव्यासं स्तौति —

**सुकलितवेदव्यसनो रचितमहाभारतो विमुक्तिधरः ।**
**वाण्याधिष्ठितकण्ठः स जयति कृष्णो मुनिर्जयति ॥ ३० ॥**

---

1. कल्पतरुर°–चौ.

कृष्णपदेन नारायणव्यासयोरुपस्थापनात् तदभेदसूचनम्। द्वयोः साधर्म्यमाह। सुकलितेत्यादि। कलयतेर्नानार्थत्वाद्विनाशितं वेदानां व्यसनं मधुकैटभादिहरणनिबन्धनविपत्तिर्येन[1]। पक्षे सम्यक् कृतं वेदानां व्यसनं विभागो येन। वेदानां शाखाविभागस्य व्यासेन कृतत्वात्। रचिता[2] महाभारतो दैत्यादिकृतभाराद् विमुक्तिर्यस्यास्तादृशी धरा भूमि[3]र्यस्मात्। भारत इत्यस्य तसिलन्तत्वेनाव्ययत्वम्। पक्षे कृतं महाभारतमितिहासो येनेति पृथक् पदम्। विमुक्तिधरो जीवन्मुक्तत्वात्। वाणीपदमाद्येऽधिष्ठातृदेवतापरम्। द्वितीयेऽधिष्ठेयशब्दपरम्॥

एकेन बृहत्कथाकारं श्लाघते —

**नरवाहनचरितमयी सर्वोत्तरदिग्गता बहुपदार्था।**
**सुखहेतुः स्वगतानामलकेव बृहत्कथा भाति॥ ३१॥**

'अलका नगरी ज्ञेया' इति कुबेरप्रकरणे हलायुधः (१. ८३)। नरवाहनो विद्याधरविशेषः कुबेरश्च। सर्वोत्तरा सकलश्रेष्ठा। दिक् सीमा। पक्षे उत्तरदिक्। बहवः पदार्था निध्यादयो यस्याम्। पक्षे बहूनि पदानि तदर्थाश्च यत्र। स्वगतानां स्ववृत्तीनां स्वज्ञातॄणां चेत्यर्थः॥

द्वाभ्यां कालिदासं स्तौति —

**नेत्रीकृताग्निमित्रा कुमारसूर्जनितमेघरघुभावा।**
**कवितामिषेण काली वशं गता कालिदासस्य॥ ३२॥**

कालीशब्दस्य 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः' (पा. ६.३.६३) इति ह्रस्वः। स्वभक्तवशीभवनं परमकारुणिकस्वभावः। तत्कवितेव कालीरूपेण प्रतिपाद्यते। नेता नायकरूपः कृतोऽग्निमित्रनामको राजा यया। मालविकाग्निमित्रनाटके तस्य नायकतया कालिदासेन निबन्धनात्[4]। नेतृशब्दाच् च्विप्रत्यये 'रीङ् ऋतः' (पा. ७.४.२७) इति रीङ्। अथ च नयनीकृतावग्निर्वह्निर्मित्रो

---

1. सः इत्यधिकं–चौ. 2. रचितो–चौ. 3. भूमिः इति नास्ति–चौ. 4. निवद्धत्वात–चौ.

रविश्च यया। कुमारस्तत्सम्भवकाव्यं[1] गुहश्च। मेघशब्दैकदेशानुकरणेन मेघदूतकाव्यम्। रघुस्तद्वंशः। पक्षे जनितो मेघलघुभावो यया श्यामवर्णत्वात्। रलयोरैक्यात्॥

[2]अन्यकृतिद्वारापि तं प्रशंसति —

**मालिन्याश्रयरहिता नगाधिजाताश्रयप्रसूता या।**
**या नप्रभूतभरता शकुन्तला सेति नश्चित्रम्॥ ३३॥**

अत्र शकुन्तलानाटकस्य वर्णनीयनायिकापेक्षया वैलक्षण्यं प्रतिपाद्यते। शकुन्तला हि मालिनीसंज्ञकनद्याश्रिता। तत्कथायां तत्र कण्वाश्रमोक्तेः। नाटकरूपा तु निर्दोषतया मालिन्यहीना। सा च गाधिजातो विश्वामित्रस्तदाश्रयेण प्रसूता। मेनकायां तस्मादुत्पत्तेः। इयं तु नगाधिजाताया देव्या अनुग्रहेण जाता। सा भरतजननीति प्रसिद्धम्। इयं तु न प्रभूता भरता भारसादृश्यं यत्र तथा। भारवदनुपादेया नास्ति। तथा च तद्विरुद्धधर्मवत्यास्तदभेदादाश्चर्यमित्यर्थः॥

सेतुकाव्यकृतं स्तौति —

**उल्लसदहार्यरचनं सदुदितरत्नाकरं व्यधित सेतुम्।**
**काव्यार्णवं तरीतुं राम इव प्रवरसेन नृपः॥ ३४॥**

अहार्याऽदूषणीया रचना शब्दसन्दर्भो यत्र। पक्षेऽहार्यैः पर्वतैः रचना घटनं यस्य। 'अहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः (२. ३. १)। सदुदितानां रम्यवचनानामेव रत्नानामाकरभूतं तन्मयत्वात्। अथ च सद्भिरुक्तो रत्नाकरः समुद्रो यस्य तदाश्रयत्वात्। तरीतुमिति तस्य सर्वकाव्यादाधिक्यसूचनम्। श्लेषमूलिकोपमा॥

---

1. °संभवः काव्यम्–चौ. 2. अन्य इति नास्ति–चौ.

सुबन्धुकविं कीर्तयति —

**वासवदत्ता सौरभधारेव नवासवेन दत्तेयम् ।**
**उदयति सहृदयहृदये सुबन्धुरप्येवमसुबन्धुः ॥ ३८ ॥**

वासवदत्ता आख्यायिकाविशेषो नवेनासवेन सीधुना दत्ता परिमलधारेव सहृदयानां प्रति भात्यानन्दविशेषहेतुत्वात् । एवं सुबन्धुस्तत्कर्ता कविरपि तेषामसूनां प्राणानां बन्धुः । तादृशनिबन्धकर्तृत्वेन तत्रोत्कर्षवत्ताज्ञानोदयात् । अथ च वासवदत्ता न वासवदत्ता, सुबन्धुरसुबन्धुरिति विरोधाभासः ॥

माघमनुसंदधाति —

**धृतफाल्गुनाग्रजन्मा पुरुषोत्तमवल्लभो जयति ।**
**वाच्यः परेण तपसा पावनपरिशीलनो माघः ॥ ३६ ॥**

माघकाव्यस्य माघमाससाम्यं प्रतिपाद्यते । धृतः फाल्गुनस्याग्रजन्मा युधिष्ठिरो यत्र । राजसूयकर्तृत्वेन तन्निर्देशात् । पक्षे धृतं फाल्गुनमासात् पूर्वं जन्म येन । पुरुषोत्तमो विष्णुः[1] । तस्य तत्र नायकतयोपादानात् । पक्षे तत्प्रियत्वात् । महता तपसाऽदृष्टद्वारा वाच्यः । अल्पपुण्येन कर्तुमशक्यत्वात् । पक्षे द्वितीयेन तपःशब्देन वाच्यः । तपःशब्दस्य माघवाचकत्वात् । परिशीलनमध्ययनादि स्नानादि च । तथा च स्मृतिः —

तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं महाफलम् ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

प्राकृतसप्तशतीद्वारेण तत्कृतं स्तौति —

**हालाभ्युदितो गाथासमुदायो रसविशेषपूर इव ।**
**अध्यक्षीकृतमात्रो नाधत्ते कस्य परितोषम् ॥ ३७ ॥**

---

1. कृष्णः —चौ.

'हालः स्याच्छालवाहने'[1] इति कोषः (अनेकार्थतिलके २.३४९)। पक्षे हाला सुरा तत उत्पन्नः। रसविशेषस्य शृङ्गारस्य प्रवाह इव। तदाह —

'अमिअं पाउअकव्वं पढिउं सोउं अ जे ण आणन्ति।
कामस्स तत्ततन्तिं कुणन्ति ते कहँ ण लज्जन्ति॥' (गा.स. २)

(अमृतं प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति।
कामस्य तत्त्वचिन्तां कुर्वन्ति ते कथं न लज्जन्ते॥)

पक्षे रसविशेषो माधुर्यम्। अध्यक्षीकरणं श्रवणविभावनादि। पक्षे रासनज्ञानविषयीकरणम्। एतेन सर्वरम्यत्वमुक्तम्॥

**प्राकृतमयं निबन्धं वितन्वता शालवाहननृपेण।**
**काव्यानामितरेषां तद्विकृतित्वं कथितमर्थात्॥ ३८॥**

प्राकृतं भाषाविशेषः। संग्रहकर्तृत्वात् तत्कृतत्वोक्तिः। तत्काव्यस्य प्राकृतत्वेन सर्वकाव्यप्रकृतिभूतत्वलाभादन्यकाव्यानां विकृतित्वं पर्यवस्यति। तदीयच्छायानुहारित्वादन्येषामिति भावः। अथ चोपदिष्टधर्मजातस्य दर्शादेः प्रकृतियागस्य धर्माः[2] 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' (भाट्टदीपिका.पृ. ७) इत्यादिभिर्विकृतियागैर्गृह्यन्त इति ध्वनिः॥

द्वाभ्यां दण्डिनं स्तौति —

**वाग्द्वारान्तर्गामिनमतिचिरमालोक्य दण्डिनं जगति।**
**अन्तः प्रवेष्टुकामा अप्यन्ये यान्ति बहिरेव॥ ३९॥**

वाचोऽनेकविद्यारूपायाः[3] सिद्धान्तवेत्तारं दण्डिनं विभाव्य गुणवत्त्वेन ज्ञायमाना अप्यन्ये बहिरेव गच्छन्ति। तदपेक्षयाऽपकृष्टा एव भासन्त इत्यर्थः।

---

1. सातवाहने इति अनेकार्थतिलके। 2. अनुपदिष्टधर्माः सं. प.; (अनुपदिष्टधर्मजातैः)—चौ. 3. अनेकरूपायाः —चौ.

अन्यत्रापि राजादेर्द्वाराधिकृतं दण्डवन्तं दौवारिकं दृष्ट्वाऽभ्यन्तरगमनमिच्छन्तोऽपि गन्तुं न क्षमन्त इति भावः ॥

कृतिमुखेन तं स्तौति —

**काव्यादर्शकृदीश्वर एव प्रतिभाति गरिमसम्बन्धात् ।**
**स परमनलीकदृष्टिभृदनुग्र उद्गतदशकुमारः ॥ ४० ॥**

काव्यादर्शः काव्यगुणादिविचारग्रन्थस्तत्कर्ता दण्डी ईश्वर एव प्रतिभासते विलक्षणकृतिहेतुत्वात् । गरिमशब्दार्थो गौरवं सिद्धिविशेषश्च । उत्तरार्धेन तद्व्यतिरेकमाह । स परमित्यादिना । शिवो ह्यलीके ललाटे दृष्टिभृत् । उग्रस्तन्नामकत्वात् । जनितैककुमारश्चेति प्रसिद्धम् । अयं त्वलीकदृष्टिर्मिथ्याज्ञानं तद्रहितः । [1]'नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्नाः' इत्यादिप्रयोगात् । अनुग्रः सौम्यत्वात् । उद्गतदशकुमारस्तद्ग्रन्थकारित्वादित्यर्थः ॥

कृत्युत्कर्षेण कर्तुरुत्कर्षस्यार्थसिद्धत्वात् तद्द्वारेण भवभूतिप्रशंसामाह —

**अणुदोषं समहिमगुणमर्थे गुरु लघुपदं वशितचेतः ।**
**प्राकाम्याप्त्यैश्वर्यं भवभूतिविजृम्भितैश्वर्यम् ॥ ४१ ॥**

भवभूतिकृतं काव्यमणिमादिकभूतिमयतया वर्ण्यते —

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टभूतयः[2] ॥ (अमर. १.१.३६)

दोषनिष्ठमणुत्वं दोषसामान्याभावस्यासम्भवात् । गुणनिष्ठं महत्त्वम् । गुणाश्च भरतेनोक्ताः —

श्लेषः प्रसादः समता समाधिः
माधुर्यमोजः सुकुमारता च ।

1. इदं वाक्यं चौ. तथा सं. ए. इत्यत्र °दृष्टिभृत् 'इत्यनन्तरं' दृश्यते ।
2. °सिद्धयः –चौ.

अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च

कान्तिश्च काव्यस्य गुणा दशैते । (ना.शा. २.९२)

इति ।

अर्थगतं गुरुत्वं लोकोत्तरत्वात् । शब्दाश्रितं लघुत्वमल्पशब्देन बह्वर्थ-प्रतिपादनात् । तथा च नैषधम् (९.८)— 'गरौ गिरः [1]पल्लवनार्थलाघवे मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता' इति । वशीकृतं चित्तं येन । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । 'आ परितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्' (अ.शा. १.२) इति न्यायात् । प्राकाम्यं बाहुल्यं तस्य आप्त्या ऐश्वर्यं यस्य । क्षुद्रकविभिरल्पस्यैव करणादनेन तु बहुगुणविशिष्टानेककाव्यनिर्माणा-दाधिक्यमित्यर्थः ॥

**वाचैव जगदितिश्रुतिरपि भवभूतिश्च वश्यवागिति या ।**
**अर्थे समर्थिते सति तयैव वाचंयमत्वमुचितं नः ॥ ४२ ॥**

'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छां. ६. १. ९) इत्यादिश्रुत्या जगतो मिथ्यात्वतात्पर्यवत्या तस्य वाचारूपत्वम् । वश्यवाचः कवेः काव्य-मिति प्रसिद्ध्या च वाचो भवभूतिवश्यत्वमुक्तं भवति । तथा च सर्ववाङ्मयस्य तदधीनत्वाज्जगतश्च तत्काव्येन वशीकृतत्वादन्येषां वाचंयमत्वं मौनमेव युक्तम् । वाचामन्याधीनत्वे तत्प्रयोगस्य कर्तुमशक्यत्वात् प्रयोजनाभावाच्चेति भावः ॥

पुनरप्याह —

**भवभूतेर्विच्छित्तिव्यभिचारमुचो[2] गिरां गुम्फाः ।**
**विधिनापि दुर्निवारं तेषां खलु भावभूतत्वम् ॥ ४३ ॥**

विच्छित्तिश्चमत्कारविशेषः । तद्व्यभिचारमुचोऽवच्छेदकावच्छेदेन चम-त्कारजनकाः । अन्येषामपि किंचित्काव्यस्य चमत्कारजनकत्वात् । भवभूतेरिमे भावभूता इति तत्सम्बन्धिकाव्यत्वमात्रस्य भावभूतत्वस्य दुर्वारतया भावात्मकस्य

1. पल्लवित॰–चौ. 2. ॰मुचां–चौ.

च विच्छित्तिविशेषाधायकत्वरूपतया धर्मिग्राहकमानसिद्धमिव[1] तेषां चमत्कार-हेतुत्वमिति भावः ॥

एकेन भारविं स्तौति —

**दाक्षायणीप्रियधनञ्जययोर्विवृणोति रुचिपरावृत्तिम् ।**
**यस्य गवां समुदायः स भारविः कीर्त्यते युक्तम् ॥ ४४ ॥**

भा ज्ञानं कान्तिश्चेति ज्ञाने कान्त्यभेदाध्यवसायेन तद्वत्तया तस्य रविसादृश्यं प्रतिपाद्यते । गवां वाणीनां मयूखानां च । दाक्षायणीप्रियः शिवः, धनञ्जयोऽर्जुनः, तयोः रुचिः परस्परप्रीतिः, तस्याः परमुत्कृष्टामावृत्तिं पौनःपुन्यं विवृणोति । किरातार्जुनीये तथा वर्णनात् । पक्षे दाक्षायणीप्रियश्चन्द्रः, धनञ्जयोऽग्निः, तयोः कान्तिपरावृत्तिं मन्दतेजस्त्वं करोति । स्पष्टमेतत् ॥

एकेन मयूरमाह —

**रीतिर्भावनिबन्धे विदिता भुवने विलक्षणा यस्य ।**
**स जयति कविमयूरो विचित्रपदवर्णविन्यासः ॥ ४५ ॥**

मयूरकवेर्बर्हिणः साम्यं वर्ण्यते । भावानां रत्यादीनां निबन्धे विलक्षणाऽन्यकविभ्य उत्कृष्टेति यावत् । पक्षे भावनिबन्धे रतिसुखानुभवे विलक्षणा रीतिर्मयूरस्य प्रसिद्धा । स्त्रीसंगमं विनैव तस्य तदुत्पत्तेः । तथा च विमलबोधः 'मयूरस्य भार्या नृत्यन्तं मयूरं दृष्ट्वैव गर्भवती स्यादिति लोकवादः' । अत एवाहुः – नैव ते संगमोऽस्ति मनुष्येण नापि कामभोगचिह्नमन्यत् । गर्भिणीवद् दृश्यसे ह्यनार्ये किं मयूरसारिणीत्वमेवम्' इति । विचित्रोऽनुप्रास-प्रचुरः पदानां सुप्-तिङन्तानां शब्दानां च विन्यासः सन्दर्भो यस्य । सूर्यशतकेऽनुप्रासप्राधान्यदर्शनात् । पक्षे नानारूपो वर्णानां हरितादीनां विन्यासो यस्य चित्रशरीरत्वात ॥

---

1. °मेव–चौ.

पञ्चभिर्बाणं स्तौति —

**अर्थपतितनयबन्धुर्निरुक्तगोसङ्ख्यहर्षचरितश्च ।**
**अभिनन्दजननहेतुर्बाणः प्रतिभाति कृष्ण इव ॥ ४६ ॥**

अर्थपतिसंज्ञकस्य तनयश्चित्रभानुस्तस्य बन्धुः सुतत्वात् । पक्षे कुबेरतनययोर्नलकूबरमणिग्रीवयोर्नारदशापेन यमलार्जुनतामापन्नयोर्मोक्षणाद् बन्धुः। निरुक्तं वेदाङ्गविशेषं गच्छति जानातीति निरुक्तगः । असंख्यं सर्वोत्तमं हर्षचरितमाख्यायिकाविशेषो यस्य । तस्य बाणकृतत्वात् । यद्वा निरुक्ता गवां वाचां सङ्ख्या येन तादृशं हर्षचरितं यस्य । सर्ववाङ्मयसारत्वात् तस्य इति प्रशंसा । पक्षे निरुक्तो विहितो गोसंख्याकानां गोपालानां हर्षो येन तादृशं चरितं यस्य । अभिनन्दस्य कवेरुत्पत्तिहेतुः । तस्य बाणपुत्रत्वात् । पक्षे आभिमुख्येन पालनादिना नन्दगोपो जननहेतुर्यस्य । नन्दस्य तज्जनकत्वाभावेऽपि पालनादिकर्तृतया तज्जनकत्वप्रसिद्धेः । यद्वाऽभि भीरहितं यथा स्यात् तथेति क्रियाविशेषणम् ॥

निबन्धान्तरमुखेन स्तौति —

**वर्णितविधानपार्थौ शुकवैशम्पायनार्च्यपदौ ।**
**आकलयामस्तुल्यौ भारतकादम्बरीकारौ ॥ ४७ ॥**

भारतकारो व्यासः, कादम्बरीकारो बाणः । आद्ये वर्णितं विधानं चरितं येषां तादृशाः पार्था युधिष्ठिरादयो यस्य । द्वितीये वर्णितायां विधायां प्रकारेऽनपार्थोऽनुपादेयार्थरहितः । [1]रमणीयप्रकारेणैव वर्णनं कुर्वन् । शुको व्यासपुत्रः। 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि' इति विश्वः (१.२६) । वैशम्पायनस्तच्छिष्यः ऋषिविशेषः । [2]तद्व्युत्पत्तिस्तु पुराणे —

'शम्पां शतहृदामाहुरयनं पतनं ततः ।
विगतं शब्दतो यस्माद् वैशम्पायन इत्यतः ॥'

---

1. आरम्भणीय°—चौ. 2. तद् इति नास्ति—चौ.

इति। तन्नामग्रहणस्य वज्रनिवारकत्वात्। विगतं शम्पाया अयनं यस्माद् विशम्पायनस्ततः स्वार्थे तद्धित इति विमलबोधादयः —

'अगस्त्यश्च पुलस्त्यश्च वैशम्पायन एव च।
जैमिनिश्च सुमन्तुश्च पञ्चैते वज्रवारकाः॥' (कू.पू. ९४)

इति स्मरणात्। ताभ्यामर्च्यौ पदौ चरणौ यस्य। द्वितीये शुकभूतो यो वैशम्पायनः शुकनासाख्यमन्त्रिपुत्रः तेनार्च्यानि पदानि शब्दा यस्य। वैशम्पायनस्य महाश्वेताशापेन जन्मान्तरे शुकत्वं जातम्। तेन चन्द्रापीडावतारशूद्रकसमीपे प्राग्भवकथा उक्तेति कादम्बर्यां दर्शनात्॥

प्रकारान्तरेण स्तौति —

**कविकुलगुरुर्य एको बहुभासुरराजपूर्वदेव्युदितः।**
**अथ चित्रभानुलालितपुरः स सर्वज्ञवल्लभो बाणः॥ ४८॥**

बाणासुरः श्लेषेणात्र वर्ण्यते। कवीनां कुलगुरुर्मुख्यत्वात्। पक्षे कविः शुक्रः कुलगुरुर्यस्य। बहुभासुराऽतिदीप्तिमती राजशब्दपूर्वा देवी राजदेवी तत उदितः। पक्षे बहुर्भा दीप्तिर्यस्य तादृशोऽसुरराजो बलिः। पूर्वदेवी दैत्यस्त्री विन्ध्यावलीति। 'पूर्वदेवाः सुरद्विषः' इत्यमरः (१.१.१२)। पुंयोगे ङीप्। ताभ्यामुदितः। चित्रभानुर्बाणपिता तेन स्नेहेन लालितं पुरं शरीरं यस्य। पक्षे चित्रभानुना वह्निना रक्षितं पुरं नगरं यस्य सः। शोणितपुरस्य वह्निनावृतत्वात्। राजदेवी बाणस्य माता, चित्रभानुः पिता। स्पष्टं हर्षचरिते (प्र.उ.पृ. १०)। सर्वज्ञानां वल्लभस्तत्समशीलत्वात्। पक्षे शिवप्रियस्तेन पुत्रीकृतत्वात्॥

अन्यकविव्यतिरेकमुखेन वर्णयति —

**परिशीलितैव सरसं कविराजैर्बहुभिरत्र वाग्देवी।**
**बाणेन तु वैजात्यात् कथयति नामैव वाणीति॥ ४९॥**

वैजात्यादन्यकविपरिशीलनवैलक्षण्यात् । परिशीलिता सन्दर्भविशेष-विषयीकृता । अत्र मानमाह – कथयतीति । बाणस्येयं वाणी । बाणसम्बन्धं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वाणीशब्दः प्रयुक्तो न त्वन्यकविसम्बन्धं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य। अतो वाणीपदप्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धसिद्ध्यर्थमन्यकविकृतपरिशीलनाद् बाणकृत-सरस्वतीपरिशीलने वैलक्षण्यमवश्यमाश्रयणीयमिति भावः ॥

कादम्बरीं पृथगेव पुनर्वर्णयति —

**चन्द्रापीडैकरता स्फुरति हि मेनाहृदयजाता ।**
**कादम्बरी कवीनामुपजीव्या सर्वमङ्गलेवेयम् ॥ ५० ॥**

'शर्वाणी सर्वमङ्गला' इत्यमरः (१. १. ३७) । चन्द्रापीडस्तारा-पीडस्य पुत्रस्तदेकरता । तस्य नायकत्वेन वर्णनात् । पक्षे चन्द्र आपीडो भूषणं यस्य तत्र शिवेऽनुरक्ता । आद्ये मे मम मनस्यहृदयजाता अरसज्ञकृता न भाति किन्तु सहृदयकृतैव । पक्षे मेना हिमवद्भार्या तस्या हृदयजाता तत्कन्यात्वात् । उपजीव्या ततः संप्रदायग्रहणात् —

'शक्तिर्निपुणता लोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे' ॥ (का.प्र. १)

इति काव्यप्रकाशोक्तेः । पक्षे काव्यजनकप्रसादाश्रयत्वात् ॥

एकेनाभिनन्दं स्तौति —

**सहजेनाद्भुतजनकः स जयति कादम्बरीकृदभिनन्दः ।**
**यस्य जनकोऽपि बाणस्तां प्रति नैवान्यथासिद्धः ॥ ५१ ॥**

अद्भुतजनकत्वं लोकोत्तरवर्णनोपहितत्वात् कादम्बरीकृदुत्तरार्धपूरकत्वात् । यस्य पिताऽपि बाणः कादम्बरीं प्रति नान्यथासिद्धः । तस्य कादम्बरीपूर्वार्ध-कारितया कादम्बरीहेतुत्वात् । अथ च कादम्बरीजनकजनकत्वेनोपस्थितस्य बाणस्य तां प्रत्यन्यथासिद्धत्वं युक्तं कुलालपितुरिव घटे । तदभावाच्चमत्कार इति व्यङ्ग्यम् । यद्यपि तत्र धर्म एवान्यथासिद्धो न तु धर्मी कुलालत्वेन तस्य मध्योग्यत्वात् । तथाप्यत्रोक्तधर्मेणापि बाणस्य हेतुत्वमित्यभिप्रायः ॥

त्रिभिः श्रीहर्षं स्तौति —

**बहुविषयकविज्ञानं ब्रह्मैव न केवलं स्वमपि येन ।**
**अद्वैतमेव नीतं स श्रीहर्षो नमस्कार्यः ॥ ५२ ॥**

आत्मवाचकः स्वशब्दः क्लीबोऽप्यस्ति । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः (३. ३. २११)। खण्डनाख्यग्रन्थे द्वैतनिराकरणेन यथा ब्रह्मणोऽद्वैतं प्रतिपादितं तथान्यविलक्षणतादृशज्ञानवत्तया स्वस्यापीत्यर्थः। तथा च खण्डन उक्तम् —

'ईश्वरानुग्रहादेषा पुंसामद्वैतवासना ।
महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते ॥' (खं. खं. १.२९)

इति ॥

प्रकृते काव्यप्रसङ्गात् तन्मुखेन प्रशंसामाह —

**अनलमुखानास्वादितमतमोगममन्दरसजनकम् ।**
**पतदध्रिपानपहार्यं नैषधमवयाम्यपूर्वपीयूषम् ॥ ५३ ॥**

माधुर्यादिगुणवत्तया सिद्धसुधासाम्यस्य नैषधस्य तस्माद् व्यतिरेको वर्ण्यते। तद्ध्यनलमुखैर्देवैरास्वादितमिदं तु नलो येषां मुखे नास्ति तैरनास्वादितम्। एतदास्वादकानां नलोच्चारणनियमात्। एवं तत् तमोगं तमसा राहुणा देवरूपं कृत्वा पीतत्वात्। इदं तु मिथ्याबुद्धिं स्वकारणतया यद् गच्छति तथा न भवति, सम्यगवबोधमूलकत्वात्। तादृशकाव्यस्यैव कीर्त्यादिहेतुत्वात्। यदुक्तम् —

'गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः ।
दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥

एवं पीयूषं मन्दरेण रसजनकं भवति। तस्य समुद्रमन्थनहेतुत्वात्।

इदं त्वमन्दस्य भूयसो रसस्य जनकम्। तच्च पततां पक्षिणामधिपेनापहार्यं गरुडेन तदपहारात्। इदं तु पततां पतिततुल्यानां ज्ञानहीनानां मुख्यैरनपहार्यं दूषयितुमशक्यत्वात्। एतेन तेषां दूषणप्रवृत्तिरेव मोहाद् भवति न तु निर्वहतीति द्योत्यते। अत्र पीयूषान्वितार्थाभावस्य नैषधान्वितार्थप्रतिपादक-पदश्लेषमर्यादाबोध्यस्य तेन सहाभेदमभिधाय व्यतिरेको बोध्यः॥

पुनरपि तद् वर्णयति ---

**नलघटितं प्रोच्छ्वासितविदेहजन्मान्तरं सदनुरागम्।**
**अत्यन्तमेकरूपं जानीमो नैषधं च सेतुं च॥ ५४॥**

अत्र सेतु–तत्काव्य–नैषधानां साम्यं वर्ण्यते। आद्ये नलेन वानर-विशेषेण निबद्धम्। द्वितीये तेनैव घटितं तत्कथानिबन्धात्। तृतीये नलेन राज्ञा घटितं तच्चरितवर्णनात्। प्रकर्षेणोल्लासितं विदेहजन्मनः सीताया अन्तरं मनो येन। पक्षे प्रकृष्टा रमणीयवर्णनमया उच्छ्वासाः सर्गाः सञ्जाता अस्येति तारकादेराकृतिगणत्वादितच् (पा. ४. २. ९७)। विदेहजन्मा सीताऽन्तरे यस्य वर्णनीयत्वात्। उभयोः कर्मधारयः। पक्ष उच्छ्वासितमानन्दितं विदेहजन्मनां पण्डितानामन्तरं येन। मैथिलानां पाण्डित्यातिशयात् तदानन्दजननेनातिशय-सूचनम्। यद् वा विदायां ज्ञाने ईहा इच्छा यत्र तादृशं जन्म येषां, सर्वजन्मनि ज्ञानमात्रार्जनरतानामिति यावत्। रं वाडवरूपमग्निमनुगतोऽनुरः समुद्रः। 'रः पावके च तीक्ष्णे च' इति विश्वः (९९.१)। अगाः पर्वताः। आश्रयतया स्वरूपघटकतया च सन्तो विद्यमाना अनुरागाः समुद्राः पर्वता यत्र। पक्षे सन् सर्गान्ते नियमेन विद्यमानोऽनुरागशब्दो यत्र। सेतुकाव्यस्यानुरागाङ्कत्वात्। उक्तं च तत्रैव ---

एत्थ समप्पइ एअं सीआलम्भेण जणिअहिअआणन्दम्।
रावणवहत्तिकव्वं अणुराअंकं सकस्स सुहणिव्वेसम्॥
(अत्र समाप्यत एकं सीतालम्भेन जनितहृदयानन्दम्।
रावणवधेति काव्यमनुरागाङ्कं शक्रस्य सुखनिर्वेशम्॥)
(रा. वध. ४. ९४)

पक्षे सतामनुरागो यत्र। मन्दैरर्थानवबोधेनानादरणात्।

तथा च नैषधकारः —

'मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः।
यथा यूनस्तद्वत् परमरमणीयापि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते॥ (नै. २२.१५०)

इति॥

एकेन भासं स्तौति —

**शब्दान्तरादितोऽपि व्यतिरेको भाति कवितायाः।**
**श्रोत्रैकग्राह्यापि यदुल्लासं प्राप भासमासाद्य॥ ५५॥**

घटमानयेत्यादिलौकिकशब्दात् काव्यस्य चमत्कारजनकत्वादिना भेदस्तावत् सर्वसिद्धः। तत्रान्योऽपि हेतुरुत्प्रेक्ष्यते। शब्दान्तरसाक्षात्कार आलोकस्य नापेक्षा चाक्षुष एव तस्य सहकारित्वात्। काव्यस्य भासं प्राप्यैवोल्लास इति शब्दान्तरव्यावृत्तधर्मादितरशब्दाद् वैलक्षण्यम्। पक्षे भासमिति भास्शब्दस्य द्वितीयान्तम्। 'भाभासौ धातुभेदात्' इति वामनोक्तेः। उल्लासः काव्यान्तरादुत्कर्षःसाक्षात्कारश्च। उभयत्राप्यभेदारोपः॥

द्वाभ्यां मुरारिं स्तौति —

**अतिवर्धमानजन्मा कृतशङ्खसपत्नभावो यः।**
**वाचामाश्रय एकः स मुरारिरितीदमर्हतमम्॥ ५६॥**

मुरारिकवेर्नारायणादभेदारोपो वर्ण्यते। अतिशयिताद् वर्धमानसंज्ञाज्जन्म यस्य। 'भट्टश्रीवर्धमानतनूजन्मनः' (अनर्घरा. १.७.३) इति प्रस्तावनायां तदुक्तेः। पक्षेऽत्यन्तमेधमानानि जन्मानि यस्य नानावतारकरणात्। कृतो वर्णितः शङ्खस्य सपत्नभाव उपमेयनिष्ठो येन। तथा च तत्र नान्दी —

'निष्प्रत्यूहमुपास्महे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः
कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने ।
याभ्यामर्धविबोधमुग्धमधुरश्रीरर्धनिद्रायितो
नाभीपल्वलपुण्डरीकमुकुलः कम्बोः सपत्नीकृतः ॥
(अनर्घरा. १.१)

पक्षे कृतशङ्खासुरवधः । स्पष्टमपरम् ॥

पुनर्वर्णयति —

**वल्मीकभवस्य मुनेर्महिमा मार्गं गिरामतिक्रान्तः ।**
**सोऽपि मुरारिर्यस्मादालपितो बालवाल्मीकिः ॥ ५७ ॥**

तस्मादुत्कृष्टोऽपि मुरारिर्यद् बालवाल्मीकिरित्येव व्यपदिश्यते तत् तस्य महाभाग्यम् । अथ कविताादात्म्येन विवक्षितो नारायणोऽपि वाल्मीकिमवेक्ष्य बाल उक्त इदमपि तथा । अथ बालो वाल्मीकिर्यस्मादिति तदपेक्षकिंचिदपकर्षस्यान्यदुर्लभस्यापि वाल्मीकिनैव प्राप्तत्वात् तन्निरूपकत्वेन महत्त्वमित्यर्थः ॥

एकेन शूद्रकं वर्णयति —

**स्त्र्यन्तरसङ्गमरहितं प्रकरणकृष्टाखिलपुरान्तम् ।**
**कादम्बरीप्रणयिनस्तनुमन्यां शूद्रकं जाने ॥ ५८ ॥**

कादम्बरीपदस्य सुरा-नायिकाविशेषवाचकत्वेन तत्प्रणयिपदेन बलदेव-चन्द्रापीडग्रहणम् । शूद्रकः कविर्नृपविशेषश्च । स हि चन्द्रापीडे मृते तदवतार इति तत्र कथा । कवेर्धार्मिकतयाऽन्यस्त्रीसम्बन्धनिवृत्तिः । बलस्याप्येकपत्नीव्रतेन यथा । राज्ञस्तु प्राग्भवीयकादम्बर्यनुरागसंस्कारेण । प्रकरणं मृच्छकटिकाख्यं नाटकं, तेन वशीकृतं सर्वेषां मनो येन । उपचाराच्छरीर-वशीकारोक्तिः । पक्षे प्रकरणेन शाम्बरोधप्रसङ्गेनाकृष्टं हास्तिनाख्यं पुरं येन । नृपपक्षे प्रकृष्टैः करणैर्हस्ताद्यङ्गैरनुरञ्जितं सर्वनगरचित्तं येनेत्यर्थः ॥

एकेन गोवर्धनाचार्यं स्तौति —

**गिरिनायकभूतोऽयं कृतगोरक्षो जलौघपरिभावात् ।**
**गोवर्धनो विजयते योग्यत्वापन्नयोगार्थः ॥ ५९ ॥**

योग्यत्वमन्वयप्रतियोगित्वमापन्नः । 'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' (पा. २.१.२४) इति समासः । [1]योगार्थो गां वाचं वर्धयतीत्यवयवार्थः । गिरीति सप्तम्येकवचनं गीःशब्दस्य, तत्र नायकस्तदभिज्ञत्वात् । पर्वतपक्षे गिरीणां नायकभूत इत्यर्थः । डलयोरैक्याज्जडसमूहकृतात् परिभावाद् विप्लवात् कृता गवां वाणीनां रक्षा सम्प्रदायानुच्छेदो येन । पक्ष इन्द्रमखनिषेधकुपितेन्द्रप्रयुक्तपुष्करावर्तकादिवृष्टिभयात् कृतधेनुरक्ष इत्यर्थः ॥

एकेन स्वगुरुं प्रणमति —

**पार्यन्तिकपर्याप्त्या कविपदशक्तिद्वयीविषयम् ।**
**उत्तीर्णवाङ्मयाब्धिं वन्दे लक्ष्मीधरं तातम् ॥ ६० ॥**

'कविः काव्यकरे सूरौ' इति मेदिनी (२९.४) । एकशक्तिविषयत्वसमानाधिकरणापरशक्तिविषयत्ववन्तमित्यर्थः । प्रत्येकशक्तिविषयताया अन्यत्रापि सम्भवात् किंचित्कवित्वपाण्डित्ययोरेकत्रापि क्वचित् संभवादाह– पार्यन्तिकेति । पार्यन्तिकी पर्याप्तिर्यदुत्तरं तयोरुत्कर्षो न भवति तादृशतद्वत्त्वम् । तथा च काव्यान्तरपण्डितान्तरापेक्षयाऽपकर्षसामान्याभाववन्तमिति फलितम् । अत्र हेतुमाह – उत्तीर्णेति । उत्कर्षेण तीर्णो वाग्विषयरूपः समुद्रो येन । अब्धिपदेन दुरवगाहनसूचनम् । सर्वविद्यापारगामिनमिति यावत् । अथ च लक्ष्मीधरपदश्लेषोपस्थितनारायणाभेदसूचनम् । तत्र पारं संसारस्यास्त्येषामिति पारिणो योगिनस्तेषामन्तिकपर्याप्त्या सामीप्यसम्बन्धेनोपलक्षितम् । तेषां सुज्ञेयतया सामीप्योपचारः । कं सुखम् । विपदां दुःखानामशक्तिः स्वसम्बन्धासामर्थ्यमभाव इति यावत् । तद्रूपद्वयीसमाश्रयम् । विषयपदस्याश्रयार्थत्वात् ।

---

1. चौ–पुस्तके एतद्वाक्यं प्रथमं दृश्यते.

उत्तीर्णेति 'यतो वाचो निवर्तन्ते' (तै. २.४.९) इति श्रुतेः। वेदान्तजन्यवृत्तिविषयस्यापि ब्रह्मणः शुद्धत्वानभ्युपगमात् ॥

द्वाभ्यां रुद्रचन्द्रनृपं कीर्तयति—

**बद्धानुरागगर्भितसेतुः कवितासुधोदयोदन्वान् ।**
**श्रीरुद्रचन्द्रनृपतिर्विभाति साक्षात् प्रवरसेनः ॥ ६१ ॥**

प्रवरा सर्वाङ्गसम्पन्ना सेना यस्य। अथ च प्रवरसेनो राजा सेतुकाव्यकारः। अनुरागाङ्कत्वात् तस्य तद्गर्भत्वम्। अथ च बद्धो जनानुरागपुरःसरः सेतुर्लोकमर्यादारूपो येन। एतेनोपमानस्य कवित्वमुक्त्वोपमेयस्य तदाह – कवितेति। उपमानपक्षे पूर्वोपपादकत्वेनैतदन्वयः ॥

**अविकलकलाकुलमयः परिहीणभुजङ्गनिम्नगासङ्गः ।**
**प्रवलयति रुद्रचन्द्रः कुतुकोदन्वन्तमुल्लसत्कवितः ॥ ६२ ॥**

रुद्रचन्द्रे राज्ञि रुद्रसम्बन्धिचन्द्रखण्डतादात्म्यमारोप्य तद्व्यतिरेकः प्रतिपाद्यते। चन्द्रान्वयिन्यर्थे स्ववाचकपदबोध्यान्यार्थाभेदाध्यवसायेन। तस्य चन्द्राभेदाध्यवसितराजनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं कथ्यत इति तन्निर्वाहः। हरचूडामणिचन्द्रो ह्येककलारूपोऽयं तु पर्याप्तसर्वकलानिष्णातः। तेन सर्वकलाविषयकसम्यग्बोधसूचनम्। एवं स सर्पाणां निम्नगाया गङ्गायाश्च सम्बन्धयुक्तः। एकस्थानस्थितत्वात्। अयं तु भुजङ्गानां सूचकानां, निम्नगानां वेदविरुद्धाचारप्रसक्तानां च संसर्गहीनः। एवं स शुक्रवृत्तिकवित्वाख्यधर्मरहितः। तस्य चन्द्रवृत्तित्वात्। अयं तूल्लसन्ती सर्वेषामुत्कृष्टत्वेन प्रतीयमाना कविता लोकोत्तरवर्णना यस्य तादृश इति। चन्द्रोऽपि समुद्रमुद्वेलयतीत्यर्थः ॥

संप्रति विनयप्रदर्शनपूर्वकं चिकीर्षितं प्रतिजानीते —

**प्राचीनैः सुचिरोच्चितपदार्थसारे सरस्वतीक्षेत्रे ।**
**अर्थानां केषांचिद् यतामहे कर्तुमुञ्छमिव ॥ ६३ ॥**

किंचिदुच्चयने बह्वर्थावशेषसम्भवात् सुचिरेति । एकेन चिरमप्युच्चयने तत्सम्भवात् प्राचीनैरिति बहुत्वम् । एतेन ततोऽर्वाचीनतया स्वस्य तदुच्चयनासामर्थ्यमपि सूचितम् । प्रकृत उच्चयनं निबन्धः । पदार्था धान्यादयः पक्षे[1] शब्दास्तदर्थाश्च । तैरपकृष्टतत्स्वीकार उत्तमार्थशेषशङ्कावारणाय सारेति । सरस्वतीक्षेत्रे वाग्विषय इत्यर्थः । क्षेत्रत्वारोपेण पावनसामर्थ्यद्योतनम् । अथ च नदीतीरसम्बन्धिकेदारे । देवमातृकस्थले सर्वदाफलानुपपत्तेः । एतेन वाचः फलाव्यभिचारः सूच्यते । पतितवल्लरीग्रहणं शिलं तादृशबीजग्रहणमुञ्छ इति स्मृतिः । एतेनाल्यल्पमेव तदवशिष्टं पदार्थजातमिति दर्शितम् ॥

अथ प्रेक्षावत्प्रवृत्तयेऽर्थानामानन्त्यमाह —

**विषया नैकविशेषाः पर्यवसायी न कल्पनाकोशः ।**
**तस्मिन् मनोऽप्रतिहतं यदि तत् कैर्नाम किमुपात्तम् ॥ ६४ ॥**

सन्ति तावत् प्रतिपदार्थमनेके विशेषाः । कविभिश्च तत्तत्सामग्र्या प्रत्येकमुपस्थितानां पदार्थानां संसर्गं मानसमेव कल्पयित्वा तद्वर्णनं क्रियते । कल्पनस्य च पर्यवसानं नास्ति पदार्थभेदेन संसर्गभेदस्यानन्तत्वात् । स एवार्थो भङ्ग्यन्तरेण वर्ण्यमानो नूतन इव प्रतिभासते । अत एव ध्वनिकृदाह —

ध्वनेर्योऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यात्मा[2] निदर्शितः ।
एतेनानन्त्यमायान्ति कवीनां प्रतिभागुणाः ॥ (ध्वन्या. ४.१)

अत एव कल्पनाया आनन्त्येन कोशत्वोक्तिः । यदि तस्मिन् कल्पनाकोशेऽप्रतिहतं तत्तत्पदार्थसंसर्गज्ञानवैकल्यरहितं मनोऽस्ति तदा कैः किं गृहीतम् । अल्पमेव वर्णितमित्यर्थः ॥

सत्काव्यस्य सर्वोपादेयतामाह —

**तत्तच्छास्त्रसमुद्रावगाहलब्धानि बुद्धिरत्नानि ।**
**ग्रथितानि शक्तिमद्भिः शब्दगुणे भूषयन्त्यखिलकण्ठान् ॥६५॥**

---

1. पक्षे इति नास्ति–चौ. 2. व्यङ्ग्यस्याध्वा इति ध्वन्यालोके (काव्यमाला)

यथा समुद्रादुपात्तानि मौक्तिकादिरत्नानि ग्रथनकुशलैः सूत्रेषु गुम्फितानि कण्ठं परिष्कुर्वन्ति तथा बहुविधवाङ्मयपर्यालोचनोत्पन्ना बुद्धयस्तद्विषयीभूता अर्थाः कवित्वबीजभूतसंस्कारविशेषरूपशक्तिशालिभिः सत्कविभिः शब्दे निबद्धाः सन्तः कण्ठं भूषयन्ति। तादृशकाव्यपाठकानामनभिज्ञापेक्षोत्कर्षवत्त्वमेव शोभा। 'शोभतेऽस्य मुखम्' इत्यादौ पूर्वमीमांसायां तथा निर्णयात्। एतेन सर्वविद्यानां काव्योपयोगदर्शनम्। तदुक्तम् —

न तच्छिल्पं न तच्छास्त्रं न सा विद्या न सा कला।
जायते यन्न काव्याङ्गमहो भावो गुरुः कवेः॥ (ना.शा.१.११६)[1]

इति॥

यत एवोक्तविधं काव्यं सर्वैरुपादीयत, अत एव सर्वदाऽध्ययनाविच्छेदात् तदुच्छेदो न भवतीत्यभिप्रायेणाह —

**सुखगम्यध्वनिशालिन उज्झितदोषाः प्रसन्नरसाः।**
**काव्यविशेषा गङ्गापूरा इव नैव यान्ति विच्छेदम्॥ ६६॥**

गङ्गाप्रवाहपक्षे स्पष्टम्। सुखगम्येत्यगूढत्वास्फुटत्वनिरासः। असहृदयैरपि संवेद्यत्वं सहृदयैरपि कष्टवेद्यत्वं च तदुभयलक्षणम्। अत एवोक्तम् —

'नान्ध्रीपयोधर इवातितरां प्रकाशो
नो गुर्जरीस्तन इवातितरां निगूढः।
अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चिद्
रम्यत्वमेति मरहट्टवधूकुचाभः॥'

काव्यप्रकाशे —

**'इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः।'** (का.प्र. १.२) दोषाणां व्याकरणच्छन्दोविरुद्धत्वादीनां त्यागः। **प्रसन्नः** स्वशब्दवाच्यत्वादिदोषरहितो रसो यत्र। आह्लादकत्वावच्छेदकरूपेण रसोपस्थापका इत्यर्थः। एतादृशवैलक्षण्यवैशिष्ट्यदर्शनाय विशेषा इति॥

---

1. नाट्यशास्त्र reads 'न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला।
नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते॥'

प्रसंगादसत्काव्यकर्तृणां स्वरूपमाह —

**विषमदृशो[1] विबुधानां जातुचिदिष्टावनुपयुक्तम् ।**
**कुकवय उग्रनिसर्गा दुर्वर्णमुदीरयन्त्यपि रुदित्वा ॥ ६७ ॥**

विषमा विषयपरिच्छेदहीना दृक् ज्ञानं येषाम् । विबुधानां सहृदयानाम् । इष्टावानन्देऽनुपयुक्तं तदजनकत्वात् । यद् वा इच्छाया अविषयत्वात् । उग्रो रसहीनतया तीक्ष्णप्रायो निसर्गः स्वभावो येषाम् । ईदृशाः कुत्सिताः कवयो रुदित्वाऽपि महता प्रयासेनेतियावत् । दुष्टं वर्णं काव्यरूपमुदीरयन्ति प्रकाशयन्ति । अथ च विषमदृष्टिस्त्रिनेत्रत्वात् । उग्रो रुद्रस्तत्स्वरूपाः । रुद्रेणापि रुदित्वा दुर्वर्णं रजतं प्रकाशितम् । तदपि विबुधानां देवानामिष्टौ यज्ञकर्मण्यनुपयुक्तम् । तथा च श्रुतिः 'सोऽरोदीद्यदरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वं तस्य यदाश्वशीर्यत तद् रजतमभवत् तस्माद् बर्हिषि रजतं न देयम्' इति । बर्हिषि यज्ञ इत्यर्थः । अयं च 'हिरण्यं निधाय वेतव्यम्' इति वपने हिरण्यस्य स्तुत्यर्थं रजतनिन्दार्थवादः ॥

इदानीमसत्काव्यस्य कर्तुरज्ञानसूचनद्वारा दुर्यशोहेतुतया तस्य च —

'कीर्तिं स्वर्गफलामाहुरासंसारं विपश्चितः ।
अकीर्तिं तु नरा लोके नरकोद्देशदूतिकाम्' ॥ (सा.र. १.३६)

इत्यनर्थजनकत्वात् तस्य (असत्काव्यस्य) हेयत्वार्थं तन्निंदां निबध्नाति —

**सन्तोऽपि रसविशेषाः केचित् पृथिवीविकारसम्भूतैः ।**
**कूपैरिव दुष्काव्यैः स्वगर्भिता नेतरोपकाराय ॥ ६८ ॥**

स्वतः समाह्लादहेतवोऽपि रसादयोऽर्थाः कुकाव्यनिबद्धाः सन्त इतरेषामाह्लादं न जनयन्ति । तदुपस्थापकसामग्रीवैकल्याच्चमत्कारापकर्षकहेतुमत्त्वाद् वा । यथा जलानि शैत्यादिगुणविशिष्टान्यपि कूपान्तर्गतानि तदुद्धरणसामग्रीरहितानां तृष्णाप्रतीकारं न कुर्वन्ति तद्वत् । पृथिवीशब्देन तद्वासिजनग्रहणम् । तेषां विकाराय

1. विषमदृशां–चौ.

वैमुख्यार्थमुत्पन्नैरिति काव्यपक्षे । पृथिवीविकारा इष्टकादयस्तज्जनितैरिति कूपपक्षे ॥

सम्प्रत्यापातरमणीयं काव्यं निन्दति —

**अन्तःसारविहीनाः प्रतिभानविशेषकृतपरिष्काराः ।**
**दधतीह काव्यभेदाः कृत्रिममणिवत् प्रकर्षमापातात् ॥ ६९ ॥**

सारो रसादिरुज्ज्वलादिश्च । परिष्कारः शब्दाडम्बरादी रूपाद्याधानं च । आपाताद् यावत्पर्यन्तं सम्यग् न विचारितास्तावदेव समीचीनतया भासन्ते । एतेनाज्ञमात्रोपादेयत्वं सूचितम् । सहृदयास्तु विभाव्यैवोपाददतीति तदुपादानं विना काव्यस्य वैफल्यादज्ञमात्रपरिग्रहेण न कृतकृत्यत्वमित्यर्थः ॥

तदेवाह —

**इह परमोदनहीनास्त्यक्तरसव्यञ्जनास्तृणप्रायाः ।**
**बिभ्रति काव्याभासा दुर्गतपाकस्य तादात्म्यम्[1] ॥ ७० ॥**

अथ च पापपरिणामवत् सहृदयानामुद्वेगमेव जनयन्तीत्यर्थः । परेषां सहृदयानां मोदनं चमत्काराधानं तदसमर्थाः । परमत्यन्तमोदनेन हीना असदन्नप्रायत्वात् । त्यक्तं रसानां शृङ्गारादीनां व्यञ्जनं विभावादिद्वारा ध्वनिर्यैः । विभावादिद्वारोपस्थिता एव हि ते चमत्कारकाः । तत्र काव्याभासेषु तु स्वशब्दादिभिरुपस्थिता इति न चमत्कारहेतवः । पक्षे त्यक्तरसानि लवणादि-रहितानि व्यञ्जनानि शाका येषु । तृणप्राया विचारासहत्वात् । पक्षे शाक-बाहुल्यात् । तदाह —

आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
शाकोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥

एवं सप्रपञ्चमभिधाय चमत्कारजनकवाक्यमेव काव्यमिति संक्षिप्य दर्शयति —

1. सम्भोज्यम्–चौ.

**शीलं पतिव्रतायां रूपं वेश्यासु संसृतौ विद्या ।**
**संन्यासिषु वैराग्यं काव्ये सारं चमत्कारः ॥ ७१ ॥**

'आर्तार्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा ।
मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥'

'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यमरः (३.३.२०१)। 'सद्वृत्तहेतुतया तथोक्तिः' इति व्रतखण्डे हेमाद्रिः । रूपमिति । अन्यथा तदनादरणात् । विद्येति । ऐहिकामुष्मिकफलापवर्गहेतुत्वात् । वैराग्यमिति । यदुक्तम् —

'कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥' (भ.गी.३.६)

चमत्कार इति । 'चमत्कारत्वं सहृदयप्रतीतिसिद्धो जातिविशेषः' इति रसगङ्गाधरकृतः (रसगं. पृ. ४) ॥

संप्रति यस्य यावदेव ज्ञानं तद्विषयार्थेनालपज्ञबहुज्ञसाधारणचमत्कारजनकं मुख्यं काव्यमिति दर्शयति —

**भावक्षोदविदग्धान् यथास्थितग्राहिणोऽपि सत्पुरुषान् ।**
**सत्कविता युवतिरिव प्रमोदयत्येव निर्विशेषेण ॥ ७२ ॥**

भावक्षोदः पदार्थरसादिविचारः । पक्षे तदीयेङ्गितादिपरिच्छेदः । यथा युवतिः पामराणां कामशास्त्राद्यभिज्ञानां च समाह्लादमादधाति तथा सत्कवितापि । निर्विशेषस्तु चमत्कारोपजननमात्रेण न तूभयचमत्कार-साम्याभिप्रायेणेति बोध्यम् ॥

इति ग्रन्थारम्भप्रकरणम्[1]

---

1. इति ग्रन्थारम्भः –चौ.

## २. अ का र व्र ज्या

**ग्रन्थारम्भप्रस्तावना —**

पाठक्रमं समवलम्ब्य समस्तवर्णे –
स्वाश्रित्य कादिषु परं तमपि स्वराणाम् ।
किंचिन्निपातमपहाय पुरः प्रयुक्त –
शब्दप्रयोगरहितः प्रथमं निबन्धः ॥ १ ॥

एकापि चोक्तिरिह भूयसि सम्भवन्ती
योज्या स्वयं सहृदयैरुचितानुसारात् ।
उद्देशतस्तु विवरीतुमहं प्रवृत्त –
स्तेषां विभाव्य परिदर्शयितास्मि किंचित् ॥ २ ॥

तत्र परिहासेन नायिकासंगमपलपन्तं नायकं सहचरो हेतुना निर्णीय तं दर्शयति —

**असहकलेवरवीरुधि सुदृशि विभाते शयानायाम् ।**
**नयनानि कमलकुमुदावस्थां दधते सखीसपत्नीनाम् ॥ ७३ ॥**

असहत्वमपाटवम् । हेत्वन्तरबाधसहकृतप्रभातशयनेन सख्यां [1]नायका-नुरागसूचकसम्भोगमनुमाय सखीनामानन्दोद्रेकान्नयनसमुल्लासेन प्रातर्विकसित-पद्मावस्था । सपत्नीनां तु तत एव विषादसमुन्मेषान्नयनमीलनेन [2]तदानीं सङ्कुचत्कुमुदावस्था । अन्यावस्थायाः परेण प्राप्त्यनर्हत्वात् साम्यपर्यवसानेन पदार्थनिदर्शनालङ्कारो यथासङ्ख्यं च । तयोः स्वरूपमलङ्कारकौस्तुभे —

---

1. नायिका°–चौ. 2. तदानीम् इति नास्ति–चौ.

'उपमापर्यवसन्नो यत्रार्थोऽन्यमन्वयानर्हः ।
यच्च क्रियया कारणकार्यान्वयधीर्निदर्शना सोक्ता ॥' (अ.कौ. २७)

'निर्देशक्रमतो यदि समन्वयस्तद्यथासङ्ख्यम् ।' (अ.कौ. ३८)

वीरुदिति मृदुत्वसूचनम् । एतेन मौग्ध्यं द्योतितम् ।

'नात्यन्तं क्लेशसहा नारी नवयौवना ज्ञेया' इति भरतात् ॥

कञ्चिदुत्तमनायकमपहायान्यत्रासञ्जयितुकामा कुट्टनी नायिकामाह —

**अवरस्य चोत्तरस्य च सर्वादित्वं व्यवस्थया भवति ।**
**समयविशेषनिबन्धनमादरणीयत्वमखिलस्य ॥ ७४ ॥**

अवरो हीनः। उत्तरः श्रेष्ठः 'उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः' इत्यमरः (३.३.११९) । पक्ष उभयशब्दस्वरूपग्रहणम् । सर्वादित्वं प्राधान्यं सर्वादिगणपाठप्रयुक्तकार्यवत्त्वं च। व्यवस्था कदाचिदुत्तमस्योपादानं कदाचिच्चापकृष्टस्येति विभागः । पक्षे स्वाभिधेयस्य नियमेनावध्यपेक्षा । पूर्वपरादिशब्दानां ह्यर्थो नियमेनावधिसापेक्षः । पूर्वमित्युक्ते कस्मादित्याकाङ्क्षोदयात् । अत्र पाणिनिसूत्रम् 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' (पा. १.१.३४) । अत्र लौकिके शास्त्रीयव्यवहारारोपरूपा समासोक्तिः ॥

कांचित् कुलकामिनीमुपपतावुपोद्वलयितुं दूती श्लेषेणाह —

**अयि सत्तासामान्यं नास्ति न वा जातिसङ्करो दोषः ।**
**भूयांसः समवाया मार्गोऽयं श्रूयतेऽभिनवः ॥ ७५ ॥**

अभिनवत्वं रसिकमात्रक्षुण्णत्वात् । सत्ता साधुत्वं तत्सामान्यम् । नास्ति तन्नाश्रयणीयम् । जातिसङ्करोऽन्यजातीयाया अन्यजातीयेन समागमः । समवायाः सम्बन्धा बहवः कार्याः । न तु 'नैकस्यै बहवः सहपतयः' इति वचनादेकत्रैव सर्वदा स्थेयम् । पक्षेऽभिनवो नूतननैयायिकोन्नीतः । द्रव्यगुणकर्मवृत्तिसत्ताजातिं प्राचीनाः स्वीकुर्वन्ति, न तु नव्याः प्रमाणाभावात् ।

1. सामान्यम् –चौ.

तथा परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सत्येकाधिकरणवृत्तित्वरूपं साङ्कर्यं जातिबाधकं ते मन्यन्ते, न त्वेते। दूषकताबीजाभावात्। एवं सर्वगुणादीनां समवायमेकमेव त आहुः। एते तु गन्धरससमवायाभेदे जलेऽपि गन्धवत्ताप्रतीतिः स्यादिति नानैवेत्यर्थः ॥

पूर्वमनुनयासक्तमपि नायकमवधीर्यानुतप्यमानां स्वलाघवशङ्कया नायकानुनयं कर्तुमनिच्छन्तीं नायिकां सखी सोपन्यासमाह —

**अवलोक्यते न सन्ध्यक्षरे सखि, ह्रस्वता क्वापि।**
**विदुषिब्रुवे, विधिवशात् तेन युता सुत्यजा किं वा ॥ ७६ ॥**

पूर्वार्धे सख्युक्तिः। सन्धिः परस्परानुवर्तनं तत्प्रतिपादकाक्षरैर्ह्रस्वताऽपकर्षो न भवति। तेन प्रेयान् प्रार्थ्यताम्। अथ च सन्ध्यक्षरेत्येकारादिवर्णचतुष्टयसंज्ञा शाब्दिकानाम्। तत्र ह्रस्वत्वं नास्ति दीर्घप्लुतानामेव तेषां सर्वत्र ग्रहणादिति द्वितीयोऽर्थः। उत्तरार्धे च नायिकोत्तरम्। कुत्सिता विदुषी विदुषिब्रुवा पण्डितंमन्येत्यर्थः। घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः(पा.६.३.४३) इति पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः। तेन नायकेन भाग्यवशाद् युता मिलिताऽन्या नायिका किं मदुक्त्या सुत्यजा किं तु नैव। तथा च[1] वैयर्थ्याद् वरं मानमेव रक्षेयम्। अथ च तेन सन्ध्यक्षरेण विधेर्ह्रस्वविधानस्यानुरोधाद् युता इकारोकाररूपत्वमवश्यं प्राप्यम्। इकारोकारयोर्द्वन्द्वे तल्प्रत्यये युतेति रूपम्। तेषां ह्रस्वत्वाभावेऽपि यत्र तेषां ह्रस्वो विधीयते तत्रेकार उकारो वा भवत्येव यथा गोशब्दस्य ह्रस्वत्वे चित्रगुरित्यादाविति भावः ॥

काचिद् विरहिणी कुसुमितकिंशुकमुपवनं द्रष्टुमशक्तेदमाह —

**अनरण्यं सखि, शृणुमो हतं पलाशेन पूर्ववाक्येभ्यः।**
**अधुनारण्यमपीदं हतं पलाशेन पश्यामः ॥ ७७ ॥**

1. वरमित्यधिकम्—चौ.

पलाशो राक्षसः। पलं मांसमश्नातीतिव्युत्पत्तेः। अनरण्यो नाम रघुवंशीयो राजा दिग्विजयप्रसंगे रावणेन हत इत्युत्तरकाण्डे। पलाशेन किंशुकेन। अरण्यं वनमनरण्यविरुद्धं च। हतं दुर्दर्शीकृतं मारितं च। अनरण्यस्यैव पलाशेन हतत्वादरण्यस्यापि तद्दर्शनं चित्रमित्यर्थः। 'पलाशः किंशुके सव्यां हरिते राक्षसेऽपि च' इति विश्वः (११९.२३)॥

काचित् कृतापराधे नायके मानवन्धाय प्रेरयन्तीं सखीमाह —

**अश्मत्वं स्पर्शमणाविक्षौ ग्रन्थिः सुधानिधावङ्कः।**
**अपराधित्वं प्रणयिनि हेयत्वं न प्रयोजयति॥ ७८॥**

यत्संयोगाद् धात्वन्तरस्य स्वर्णत्वं स स्पर्शमणिः। इक्षुपदेन प्रसिद्धतया माधुर्यलाभः। प्रणयिनीत्यत्र विषयतासम्बन्ध इनिप्रत्ययार्थः। हेयत्वमुपेक्षणीयत्वम्। तथा च गुणविशेषसामानाधिकरण्याभावविशिष्टानामेवैषां हेयत्वप्रयोजकत्वं न तु तत्समानाधिकरणानामपीति मानानौचित्यमित्यर्थः॥

कृत्रिमगुणां नायिकामापाततो बहुमन्यमाने नायके गुणगर्विता काचित् निगूढाभिप्रायमाह —

**अहह गुणैरिह कृतकैः परमाणून् पार्थिवानाह।**
**स्वाभाविकगुणयुक्तान् पुनर्जडाख्यान् हतो लोकः॥ ७९॥**

अहहेत्यनुचितार्थानुभवविषादसूचनम्। नित्यपृथिवीगुणानामपि पाकजत्वमिति सिद्धान्तात् कृतकैरिति। गुणैर्गन्धरूपादिभिर्युक्तान् परमाणून् पृथिवीसम्बन्धिनो वदति। नित्यगुणयुक्तांस्तु परमाणुविशेषान् जलसंज्ञान् वदति। नित्यजलादिगतगुणानां नित्यत्वस्वीकारात्। अथ च कृत्रिमगुणान् पार्थिवान् राजतुल्यान् निसर्गसिद्धगुणांस्तु जडान् ब्रूते। हतः परमार्थानभिज्ञ इति॥

कांचिदगुणज्ञेन नायकेनानाद्रियमाणां कुलवधूं कापि सदाचारा वृद्धोपदिशति —

**अनिशं तिरस्कृता सखि, तेन निकारोत्तरोपसर्गेण।**
**स्मरणार्हप्रकृते, नय समयं साधुत्वमन्यथा न भवेत्॥ ८०॥**

स्मरणीयप्रकृतित्वेन तस्या अनुपेक्षात्मकज्ञानविषयत्वाक्षेपादभ्यर्हितत्वद्योतनम्। निकारोत्तरेण त्वत्तिरस्कारप्रधानेन[1]। उपसर्गेण कार्ये कारणोपचारादवश्यमुपद्रवजनकेन। तिरस्कृता त्वदपकृष्टगुणनायिकान्तरप्रेमादिनानादृतापि कालमतिवाहय। अन्यथा सतीत्वहानिः स्यात्। अथ च स्मरणवाचिका प्रकृतिः। 'इक् स्मरणे' (धा. पा. १०४७) इति धातुः। निशब्दोत्तरम् 'अधि' इत्यस्य प्रादिषु पाठान्निकारोत्तरेणाध्युपसर्गेण नित्यमादौ प्रयुज्यमानेन पश्चात्कृतैव प्रयोगार्हा। 'इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः' इति न्यायेन केवलयोः प्रयोगानर्हत्वादित्यर्थः॥

'कथं स्वीयप्रियमपहायान्यत्र रक्तासि' इति वदन्तीं सखीं काचिदाह —

**अनुकूलेनैव समं प्रणयः साजात्यमनपेक्ष्यम्।**
**दहनस्य सखा पवनस्तेजस्त्वभिभावकं सौरम्॥ ८१॥**

अनुकूलेन स्वचित्तानुवर्तिना। पक्षे स्वकारणीभूतेन। साजात्यं समानजातीयत्वम्। अनपेक्ष्यमनादरणीयम्। परस्परविरुद्धतेजस्त्ववायुत्वावच्छिन्नयोरपि दहनमारुतयोः सख्यस्य तेजस्वतोरपि वह्नितपनयोरभिभाव्याभिभावकत्वदर्शनाच्च। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥

एकस्मिन्नेवावधिदिने परिशिष्टे सति नायिकासमाश्वासनाय सख्या कृतं विशेषं सहचरः सश्लाघं नायकाय निवेदयति —

**अवधिदिवसोऽयमेकोऽवशिष्ट इति दत्त एकाङ्के।**
**पूर्वाङ्का अपि दत्ताः प्राच्यनयेनेति विवदते स्म सखी॥८२॥**

गतदिवासानां बहुत्वादवशिष्टैकदिनस्यैवाङ्को दत्तः। सख्या तु दिनान्तरसंख्यार्था अप्यङ्काः प्राच्यलिप्यैव लिखिताः स्थिता इति प्रत्यवस्थानम्। तथा चायमप्यङ्को मैथिललिपिरीत्यैव दत्तः। ततश्च सप्तानामयमङ्को नत्वेकस्येति फलति। नागरिकलिपौ य एकाङ्कस्तस्य प्राच्यलिपौ सप्ताङ्कस्य लेखनात्। तेन किंचिच्चिरकालं नायकानागमनेऽप्यस्या आश्वासोऽस्तीत्यभिप्रायः॥

1. स्वतिरस्कार°–चौ.

नायकं स्वहस्तवर्तिनमभिज्ञाय सपत्न्यादीनवमन्यमानां नायिकां हितैषिणी प्राह —

**अत्यन्तपदविदापि हि खलादरो जगति न त्याज्यः ।**
**सुकरोऽथ दुष्करो वा किमन्यथा सिध्यति प्रणयः ॥ ८३ ॥**

उन्नतपदारूढेनापि निश्चयेन खलानां दुष्टानामादरो न विहेयः । अन्यथा सुकरो दुष्करो वा प्रणयो न निर्वहति । तैस्तद्भङ्गोपायकरणादित्यर्थः । अथ चात्यन्तशब्दज्ञेनापि खल्प्रत्ययस्यादरो न त्याज्यः । अन्यथा सुकरदुष्करशब्दौ न सिध्यतः । 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' (पा. ३.३.१२६) इति सूत्रेण खल्प्रत्ययविधानादेव तत्सिद्धिरिति भावः ॥

कस्यचिदर्थे दूती नायिकामाह —

**अयि स गुणैकमयात्मा मदनस्य शिलीमुखैर्निहतः ।**
**नेत्रत्रिभागहरणात् कृतस्त्वया रूपमात्रपरिशेषः ॥ ८४ ॥**

अयीति सानुनयसम्बुद्धौ । बहुगुणमयो मन्मथशरपीडितः स युवा नेत्रस्य तृतीयभागेन कटाक्षेण हरणाद् वशीकारात् । कृशशरीरतया रूपमात्रावशेषः कृतः । अथ च गुणास्त्रय एकं चेत्यङ्कदानात् त्रयोदशसंख्या सम्पद्यते । तत्र मदनबाणैः पञ्चभिर्गुणने पञ्चषष्टिसंख्या सिध्यति । ततो द्वात्रिंशता तत्र भागहरणे चतुःषष्टेर्लोपादेकमेव परिशिष्यते । रूपेत्येकसंख्योच्यत इति गणकाः ।

सन्देशं चैव दूत्यास्तु प्रदद्यान्मदनाश्रयम् ।
तस्येयं संव्यवस्थेति कथयेद् विनयेन सा ॥

इति भरतोक्तेः ॥

काचित् प्रणयस्थैर्यार्थिनी नायकमाह —

**अभ्यासे सति भेदो भावस्याभ्युपगतो येन।**
**तेन गुणान्तरयोगात् तदूरीकारे किमाश्चर्यम् ॥ ८५ ॥**

चिरपरिचयोऽभ्यासः। भावोऽनुरागस्तस्य भेदो वैषम्यमपकर्ष इति यावत्। गुणान्तरं प्रथमानुरागविषयनिष्ठगुणापेक्षयोत्कृष्टगुणः। तद्वत्त्वं चान्यस्या नास्त्येवेत्यभिप्रायात् सौन्दर्यगर्वितेयम्। अथ च 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इति पञ्चकृत्वो यजेरभ्यासाद् यागभेदः। 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्याऽऽमिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र पूर्ववाक्यविहित-देवतावरुद्धे यागे वाक्यान्तरोपात्तवाजिनरूपगुणनिवेशायोगाद् वाजिनद्रव्यकं (वाजिदेवताकं) यागान्तरमेवेति मीमांसकमतध्वनिः ॥

पूर्वं नायकाय दत्तलेखा मर्यादोल्लङ्घनसाहसभीता कुलकामिनी तत्सखी चेदमाहतुः —

**अभिजाततया च गुणादरेण च द्वापरो भवति भूयान्।**
**उल्लङ्घयितुं तत्र हि न शक्यते तन्वि लिखितार्थः ॥ ८६ ॥**

अभिजातता कुलीनत्वम्। तेनाभिसारनिवृत्तिकोटिः। नायकस्योत्तमतया तद्ग्रहावश्यकत्वं गुणादरः। तेन अभिसरणकोटिः। 'सन्देहद्वापरौ चाथ समौ' इत्यमरः (१.४.३)। उत्तरार्धे सख्युक्तिः। तत्र सन्देहे सति लिखितः पूर्वं लिखित्वा नायकाय प्रेषितोऽर्थो न त्याज्यः प्रतिज्ञाभङ्गप्रसंगात् अथ च द्वापरयुगे लिखितस्य मुनेः स्मृत्यर्थो नोल्लङ्घ्यः —

'कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः।
द्वापरे शङ्खलिखितौ कलौ पाराशरः स्मृतः' ॥

इति वचनात् ॥

पूर्वं कृतप्रणयभङ्गं पश्चात्तदनुबन्धकामं नायकं कापि सेर्ष्यमाह —

**अतिमात्रमकमनीयं चरितं पदमात्रनिष्ठानाम्।**
**प्रत्ययलक्षणमाह प्रत्ययलोपेऽपि पाणिनिर्यस्मात् ॥ ८७ ॥**

पदं स्थानं साधुशब्दश्च । तत्रैव निष्ठा तात्पर्यं येषां तादृशानां चरित-मत्यन्तमरम्यम् । पदप्राधान्येन प्रत्ययतिरस्कारात् । प्रत्ययः प्रणयः स्वादिश्च । तस्य लोपेऽपि तत्कार्यं कुर्वन्ति । नैतद्रसिकानां संमतम् । 'स्थिरप्रेमा भग्नः सदसिरिव सन्धिं न भजते' इति न्यायात् । पक्षे 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (पा. १.१.६२) इति सूत्रेण तदभावेऽपि तत्प्रयुक्तकार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

कमपि चपलस्वभावं नायकं दृढानुरागं कर्तुं सखीदमाह —

**अत्यन्तदुरवगाहं हृदयसरस्वन्तमेतस्याः ।**
**अन्तः प्रविशन् क्षोभं नयसितरां मन्दरागस्त्वम् ॥ ८८ ॥**

दुरवगाहमल्पगुणविषयकानुरागराहित्यात् । पक्षे दुस्तरम् । 'सरस्वान् सागरोऽर्णवः' इत्यमरः (१.९.१) । गाम्भीर्यादिना हृदयस्य समुद्रत्वम् । प्रविशन्ननुरागविषयीभवन् । पक्षे प्रसिद्धम् । क्षोभं निर्वेदाद्युद्वेलत्वं च । मन्दो रागो यस्मिन् । अथ च मन्दरनामकोऽगः शैलस्तद्रूपः । नयतेर्द्वि-कर्मकत्वादुभयत्र द्वितीया । दुरवगाहेऽपि तत्र प्रयत्नविशेषेण प्रविश्य तत्प्रतिकूलाचरणमनर्हमित्यर्थः ॥

काचिद् ग्राम्यनायकासक्ता नगराङ्गना तदनौचित्यमाशङ्कमानां सखीमाह —

**अग्रे निवेदये तव किं नाम प्राकृतीयवैदग्धीम् ।**
**रेफस्य गमनमूर्ध्वं क्वचिदपि नाकर्ण्यते यत्र ॥ ८९ ॥**

'महाराष्ट्रोद्भवां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः' इति दण्डी (का.द. ३४.) । 'रेफो रवर्णे कथितः कुत्सिते वाच्यवत् पुनः' इति विश्वः (७९.१.) । प्राकृतत्वं मुख्यार्थे तत्त्वेनाभिमतत्वमात्रत्वमतो न व्याघातः । रकारस्योपरिगमनं लिप्यभिप्रायेण । ऊर्ध्वगमनमादरविशेषश्च । प्राकृते हि जनार्दन इत्यादिस्थले कुत्रापि तस्योपरिलिखनं नास्ति । तथा च हलादिभूतरकारोच्चारणं नास्तीति फलितम् । एवं यत्र कुत्सितानामादरो नास्ति तेषां गुणज्ञतया लोकप्रवादमात्रेण न तत्परित्यागो युक्त इति भावः ॥

शीघ्रगमनमभ्यर्थयन् कश्चिन्नायके नायिकावस्थामाह —

**अद्भुतमिदं यदिन्दुस्तपनः पवनश्च पावको जातः ।**
**तव विरहे किं चित्रं शरत्समा भवति यत् तस्याः ॥ ९० ॥**

चन्द्रसूर्ययोरनिलानलयोश्च विरुद्धजात्यवच्छिन्नतयैक्यमनुपपन्नम् । दुःखदत्वतात्पर्याद् विरोधपरिहारः । आद्यो द्रव्यजात्योर्द्वितीयो जातेर्जात्या सह विरोधः । शरत्समय उद्दीपकत्वातिशयेन दुरतिवाहत्वात् समा वर्षप्रायो यद् भवति तद् युक्तम् । शरत्पदेन वर्षस्याप्यभिधानात् । स्वस्य स्वाभिन्नत्वादिति भावः । 'हायनाब्दशरत्समाः' इत्यमरः । (१.३.२०)॥

कश्चिन् मनस्व्युन्नतपदमारोपयति स्वामिनि तदभङ्गमभ्यर्थयन्नाह —

**अलमेवोदात्ततया तथाविधानामिह पदानाम् ।**
**आदावन्ते च भवेद्येषामावश्यकः खलु निघातः ॥ ९१ ॥**

उदात्तता महत्त्वम् । 'उच्चैरुदात्तः' (पा.१.२.२९) इति लक्षितः स्वरविशेषश्च । पदानामधिकाराणां शब्दानां च । निघातोऽपकर्षोऽनुदात्तत्वं च। पूर्वं स्वापकर्षमाधायैव प्राप्तं पश्चादपि तदाधायकं च पदं न मानिनां हृदयमानन्दयति । एवं च 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (पा.६.१.१५८) इति सूत्रेण यत्र पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं विहाय तत्पदवर्तिनामन्येषामचामनुदात्तत्वविधानमिति लौकिके शास्त्रीयव्यवहारारोपरूपा समासोक्तिः । यद् वा प्रणयभङ्गभीता नायिका तत्स्थैर्यार्थमिदमाह ॥

कश्चिल्लोकोत्तरगुणशाल्यखिलग्राह्योऽल्पगुणेनैवानभिज्ञेषु लब्धादर आह —

**अतिमहतामपि लोके कृतकगुणेनैव विश्रुतिर्भवति ।**
**परिमाणेन तथा न हि बोधेन यथा प्रकाशते जीवः ॥ ९२ ॥**

अतिमहतामुत्तमगुणवतां परममहत्परिमाणवतां च । कृतकेन क्षुद्रेण जन्येन च । विश्रुतिः प्रतिष्ठा प्रत्यक्षं च । विभोरपि जीवस्य जन्यगुणभूतज्ञानोपधानेनैव प्रत्यक्षं, न तु नित्यतत्परिमाणोपधानेन । बोधपदमिच्छादियोग्यात्मविशेषगुणोपलक्षणम् । तत्परिमाणस्याप्ययोग्यत्वमिति । पक्षे च

परिमाणविशिष्टो जीवो न प्रत्यक्षः किं तु ज्ञानविशिष्ट एवेत्यपि व्याख्येयम् ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**अभ्रमुगतया कुन्तलभासा त्वं सुषमयानुपमया च ।**
**लसदञ्जनया च दृशा वरवर्णिनि पद्मिनीत्युचितम् ॥ ९३ ॥**

पद्मिनी नायिकाविशेषः । तदुक्तम् —

'पद्मिनीं तदनु चित्रिणीं ततः शङ्खिनीं तदनु हस्तिनीं विदुः ।
उत्तमा प्रथमभाषिता ततो हीयते युवतिरुत्तरोत्तरम्' ॥

इति (रतिरहस्ये जात्यधिकारे श्लो. १०) । अभ्रं मुञ्चति तया मेघनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिन्येति यावत् । अतया प्रत्यक्षया । तच्छब्दस्य परोक्षार्थवाचित्वात् । तेन स्वरूपासिद्धिनिरासः । अनुपमत्वमन्यनिरूपितसादृश्यानाश्रयत्वं चेत्युभयस्यायं निषेधः । 'सुषमा परमा शोभा' इत्यमरः (१.२.१८) । अथ च पद्मिनी करिणी । 'इभः स्तम्बेरमः पद्मी' इत्यमरः (२.८.३६) । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (पा.४.१.५) इति स्त्रियां ङीप् । अभ्रमुरनुपमाञ्जना चेति करिणीविशेषाः । भेदसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वे तादात्म्यावच्छिन्नत्वारोपादुक्तार्थसिद्धिः ॥

कश्चित् प्रियां मानयन् आह —

**अवतंसनीलनलिनं कलयति मिलदुज्ज्वले कपोलतले[1] ।**
**मधुकमुकुलभ्रमाय तदात्मीयभ्रमरतादात्म्यम् ॥ ९४ ॥**

नीलोत्पलगतानां भ्रमराणां कपोले मधूककलिकाभ्रान्तिः । नीलोत्पले तु यथोक्तभ्रममूलककपोलसंयोगिभ्रमरतादात्म्यमिति रूपकम् । भ्रमरनीलोत्पलानां परस्परभेदज्ञानाभावरूपसामान्यालङ्कारस्तत्पर्यवसन्न इति सङ्करः । कपोले मधूकसाम्यं कविसम्प्रदायः । 'बन्धूकबन्धुरधरः सितकेतकाभं चक्षुर्मधूककलिकामधुरः कपोलः' (प्र. रा. २.८) इति जयदेवादिप्रयोगदर्शनात् ॥

1. कपोले ते–चौ.

नायिकान्तरगुणप्रवादमाकर्ण्य शङ्कमानां नायिकां सखीदमाह —

**अहमहमिकया दूरात् प्रसरन्तु समस्तसुमनसां गन्धाः ।**
**न तु मालतीपरिमलात् पुरतः केऽपि प्रयास्यन्ति ॥ ९५ ॥**

'अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कारः' इत्यमरः (२.८.१०३)। सुमनसां पुष्पाणां रसवत्तया सहृदयानां नायिकानां च। समस्तपदं मालत्यतिरिक्तपरम्। एतत्कक्षां केऽपि न धास्यन्तीति भावः। गन्धपदस्य साधारणार्थतया परिमलपदस्य विशेषार्थया बह्वन्तरत्वं सूच्यते। पुरत इति शब्दोऽसाधुरिति यद्यपि बहवस्तथापि प्रामाणिकप्रयोगप्राचुर्यादखण्ड-निपातान्तरमेवेत्यभिप्रायेण प्रयोगः ॥

अतिरमणीयायामपि नायिकायां कस्यचिदनुरागे हेतुमुत्प्रेक्षमाणं लोकमालोक्य कोऽप्याह —

**अतिसौरभानुरागे भृङ्गस्य गवेषयन्ति ये बीजम् ।**
**ते सति सौरालोके वस्तुग्रहणाय दीपमनुसरन्ति ॥ ९६ ॥**

'सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः (१.४.३३)। अतिशयितं सौरभं रामणीयकं यत्रेति च। 'सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत् सुरभि स्मृतम्' इति विश्वः (८६.३२)। यथा सूर्यप्रकाशे सत्यपि चाक्षुषसामग्रीसम्पादनाय दीपानुसारो विफलस्तथातिसौरभहेतुमनादृत्य हेत्वन्तरान्वेषणमिति वाक्यार्थ-निदर्शना। सौरभातिशयशालित्वमेव तन्निदानमिति भावः।

कांचित् परपुरुषसङ्गमाशङ्कमानां कुलनायिकां दूतीदमाह —

**असमञ्जसमापातात् पद्मिनि, मा गणय भृङ्गसंसर्गम् ।**
**मधुरिमवैलक्षण्यं जीर्यति परथा तवाविदितमेव ॥ ९७ ॥**

'समञ्जसं स्यादुचितम्' इति शाश्वतः (४९७)। 'पद्मिनी स्त्रीविशेषेऽपि सरस्यामम्बुजेऽपि च' इति विश्वः (७१.१३०)।

यत् कामशास्त्रम् (रतिप. १.११–१३) —

कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगन्धः
सुरतपयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गे ।
चकितमृगदृगाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे
स्तनयुगलमनर्घ्यं श्रीफलश्रीविडम्बि ॥ ११ ॥

तिलकुसुमसमानां बिभ्रती नासिकां च
द्विजगुरुसुरपूजां श्रद्दधाना सदैव ।
कुवलयदलकान्तिः कापि चाम्पेयगौरी
विकचकमलकोशाकारकामातपत्रा ॥ १२ ॥

व्रजति मृदु सलीलं राजहंसीव तन्वी
त्रिवलिललितमध्या हंसवाणी सुवेषा ।
मृदु शुचि लघु भुङ्क्ते मानिनी गाढलज्जा
धवलकुसुमवासोवल्लभा पद्मिनी स्यात् ॥ १३ ॥

त्वदीयविजातीयमाधुर्यस्य तदन्येन विविच्य ज्ञातुमशक्यतया तत्संसर्गाभावे जन्यप्रत्यक्षविषयत्वमनापन्नस्यैव तस्य जीर्णत्वप्रसंगादित्यर्थः ॥

सखी युवानमाह —

**अन्योन्यमात्रविषयकरागे समवायिनोर्युवयोः ।**
**अन्योन्यगुणोत्कर्षः प्रतियोगिपरोक्षमात्रविनिरूप्यः ॥ ९८ ॥**

स्वमात्रविषयकप्रेमसमवायिमात्रविषयकप्रेमसमवायित्वं विशेषणार्थः । उभयविषयकत्ववारणाय मात्रेति । प्रतियोगिनोऽत्र स्त्रीपुंसान्तरगुणाः । परोक्षज्ञानेनैव तदपेक्षयान्योन्यगुणोत्कर्षप्रत्यक्षम् । अन्यगुणसाक्षात्काराभावादिति भावः ।

दाक्षिण्येन बहिरादरोचिताचरणपरमन्यासक्तं नायकं काचिदेवमाह —

**अविशेषः प्रतिभात्यपि सुन्दर कर्तव्ययोरुभयोः ।**
**स्फुटति त्वविरहगम्योऽभियुक्तवेद्यः स्वरविभेदः ॥ ९९ ॥**

उभयोरनुरागानुरागपूर्वकयोः कर्तव्ययोर्दर्शनभाषणादिरूपयोरविशेषः साम्यं यद्यपि प्रतिभाति तथापि विदग्धजनबोध्योऽविरहेण नायिकान्तरनिवृत्त्यादिना गम्यः स्वरविभेदः शब्दादिनिष्ठं वैलक्षण्यं तु स्फुटति सहृदयानां भासत एव। तदाह —

सुहअ सरिसक्खराणवि अत्थि विसेसो पअंपिअव्वाण।
राअमइआण अण्णोण्णउअरोहमइआण ॥[1]

(सुभग सदृशाक्षराणामप्यस्ति विशेषः प्रजल्पितव्यानाम्।
रागमयानामन्योन्यमुपरोधमयानाम् ॥)

अथ चोभयोस्तव्यतव्यत्प्रत्ययान्तयोः कर्तव्यशब्दयोः रूपमविशिष्टमेव भाति। तथापि तकार इत्संज्ञो यत्र स तित् तस्य भावस्तित्त्वम्। विरहस्तित्त्वाभावस्तद्गम्यः शब्दशास्त्राभिज्ञगम्यः स्वरभेदोऽस्ति। तकारान्तस्य 'तित्स्वरितम्' (पा. ६.१.१८५) इति स्वरितत्वादन्यस्य च प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वादित्यर्थः ॥

कृष्णाभिसारिका मार्गस्खलनभयेन गमनाभावशङ्कमानां दूतीमाह —

**अध्वा विषमतमोऽसौ रजनिस्तिमिराकुला तदपि यामः।**
**प्रकृतिविशेषैर्योगाद् यान्ति निपाता अपि गतित्वम् ॥ १०० ॥**

विषमतमेऽपि (पथि) दिने गमनसंभवादाह–रजनिरिति। तत्रापि प्रकाशे गतुं शक्यत्वात् तिमिरेति। चन्द्रोदयप्रतीक्षावारणायाकुलेति। प्रकृतिरभिसारेच्छा शीलं, तत्संबन्धान्निपाताः स्खलनान्यपि, गतय आश्रयणीया एव भवन्ति। पतनभयेन ततो निवृत्तिरयुक्ता। तद्दोषसहिष्णोस्तत्राधिकारात्। अथ च धातुविशेषयोगे निपातानामूर्यादीनामुपसर्गाणां च गतिसंज्ञा भवति 'गतिश्च' (पा. १.४.६०) इत्यादिवचनादिति भावः।

कश्चित् स्वानुरूपार्थमनाचरन्तं सत्पुरुषमवलोकयन्नाह —

**अनुमन्यते तमिस्रं नियमयति कृतौ धियं न हि विशिष्टाम्।**
**गुरुतां परमनुरुन्द्धे प्रभाकरः पारिभाषिकोऽयमतः ॥ १०१ ॥**

1. सुहअ सरिस्खराणवि अत्थि विसेसो पअपिअव्वाण।
राअमइआण अण्णेण्णउअरोअमइआण ॥–चौ.

प्रभाकरस्याभेदारोपेण प्रसक्तसूर्यसाधर्म्याभावः कथ्यते। स ह्यन्धकारं विनाशयत्ययं तु स्वरूपविचारेण संमन्यते। स च कार्येषु विशिष्टज्ञानं जनयति। आलोकेन चाक्षुषादिसंपत्त्या लोकानां प्रवृत्तेः। अयं तु कृतौ विशिष्टां बुद्धिं न नियमयति। संवादिप्रवृत्तिरेव विशिष्टज्ञानाद् विसंवादिप्रवृत्तिस्तु ज्ञानद्वयात्। शुक्ताविदं रजतमिति ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमेवेति प्राभाकराः। एवं सूर्यस्तेजस्त्वेन गुरुत्वरहितः। अयं तु गुरुत्वं दधाति गुरुत्वसंज्ञत्वात्। तस्मात् संकेतमात्रेण प्रभाकरत्वमिति भावः। यद्वा नायकान्तगार्थमर्थयन्तीं दूतीं तद्गुणानामलीकत्वज्ञापनेन नायिका प्रत्यादिशति॥

कामिनीबिम्बाधरमाधुर्यं सूचयन् कश्चित् पुरावृत्तमनुवदति —

**अमृतमयदीर्घिकां वृषरूपेणाकर्ण्य मधुभिदा पीताम्।**
**कमलालयाधरदलं किंचित्प्रोल्लासयामास॥ १०२॥**

त्रिपुरवधे मयेन दैत्यजीवनार्थं मायया सुधावापी कृता सा वृषरूपेण भगवता पीतेति कथा मत्स्यपुराणे (अ. १३९)। तत्रामृतस्याधरापेक्षयापकृष्टमाधुर्यवत्त्वात् सत्यमेव स वृषभोऽनभिज्ञत्वादित्यभिप्रायेण लक्ष्म्या हासः। अथवा रूपान्तरेण तत्पानौचित्यादनभिज्ञरूपेण पानमिति प्रमोदादेव हासः। आद्ये मधुभिदेति माधुर्यतारतम्यभेदनेन तत्पानम्। द्वितीये मधुनो भिद् भेदो यत्रेति व्युत्पत्त्या तारतम्याभिज्ञतया तादृशरूपेण पानमिति सूचितम्। द्वितीयशतारम्भ उत्तमदेवताकीर्तनरूपं मङ्गलमपि निबद्धम्। एवमुत्तरत्रापि बोध्यम्॥

दुरवस्थमपि कंचिदन्योपकारपरं महाशयं कोऽप्याह —

**अन्येषां तिमिरान्धितदृष्टीनामुपकृतिं तनुषे।**
**किं क्रियतां यदजस्रं मलिनैव तव प्रदीप दशा॥ १०३॥**

स्वाभाविकान्धत्व आलोकेनापि दर्शनासम्भवात् तिमिरेति। अन्धितत्वं चाक्षुषानुपहितत्वसाधर्म्यात्। उपकृतिं प्रकाशमात्रव्यतिरेकप्रयुक्तचाक्षुषव्यतिरेकनिवृत्तिं प्रकाशसंपत्त्या करोति। अथ च रोगाद्युपहतानां पोषणाद्युपकारमित्यर्थः। प्रदीपत्वमुज्ज्वलत्वात्। मलिनत्वं दारिद्र्याश्रयत्वं दाहेन श्यामरूपत्वं च।

यद्वोत्तमपरिच्छदहीनं गुणमयं नायकमालोक्य कस्याश्चित्[1] संगमवैमुख्याशङ्कां निवर्तयितुं दूत्येयमुक्तिः ॥

भर्तृचित्तानुसारेणैव स्त्रीषु प्रेमातिशय इति काचित् कामपि शिक्षयति —

**अखिलदशानुगुणतया सौहृदमव्याहतं भवभवान्योः ।**
**स्थाणुः शिवः स उग्रः सेयमपर्णा शिवा चण्डी ॥ १०४ ॥**

अव्याहतं शाश्वतिकम्। 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' (पा.२.४.२) इति प्रयोगाच्छाश्वतिकशब्दः साधुः। भवश्च भवानी चेत्यत्रानुगागमकृतविशेषादेकशेषाभावः। 'पुमान् स्त्रिया' (पा. १.२.६७) इत्यत्र तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यनुवृत्त्या स्त्रीप्रत्ययमात्रकृतविशेषे तद्विधानात्। अत एवेन्द्रावित्येकशेषोऽन्वेष्य इति वामनः। शिवस्य निःशाखवृक्षाभेदाध्यवसायेन तस्या अपर्णापदश्लेषावगतपत्राभाववत्तयानुगुणत्वम्। अन्यद्यथासङ्ख्येन स्पष्टम् ॥

नायकप्रेमोत्पत्त्यैव कृतार्था मा भूः किं तु तस्याविच्छेदेऽपि यतस्वेत्याशयवती काचित् सखीमिदमाह —

**अभिमन्युरिव सुभद्रोदितस्तवायं प्रणयबन्धः ।**
**परचक्रान्तरपतितः स्थास्यति सुचिरं कथङ्कारम् ॥ १०५ ॥**

अभिमन्युरर्जुनपुत्रोऽभितो मन्युर्जनान्तरद्वेषश्च यत्र तथा। अनेन संभावितोच्छेदत्वव्यञ्जनम्। सुभद्रोदितः सुभद्रायाः पुत्रः। पक्षे सुतरां कल्याणार्थमुत्पन्नः। एतेन रक्षणीयत्वसूचनम्। परचक्रं सपत्नादिरूपवैरिसमूहस्तस्यान्तरं मध्यं प्रविष्टः। पक्षे परेषां दुर्योधनादीनां चक्रव्यूहपतितः। चक्रव्यूहमध्ये कर्णादिभिर्मिलित्वाभिमन्युर्हत इति भारते कथा (द्रोणपर्व अ. ४७)॥

लोकगर्हितेऽपि गुणमये नायकेऽनुरक्ता कापि सखीमाह —

**अनुभूयते सहृदयैरिन्दौ यदि कौतुकविशेषः ।**
**अनिबन्धनं जनमतास्तर्हि कलङ्कादयो दोषाः ॥ १०६ ॥**

---

1. एतन्नास्ति–चौ.

यदीत्यसन्देहे सन्देहवचनम्। शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युरित्यादिवत्। हृदयपदं लक्षणया विवेचकत्वपरम्। अत एव क्षीरस्वामी —

'हृदयं तद्विविङ्क्ते यद् भावमन्यच्चलं पलम्।
शतैकीयाः सहृदया गण्यन्ते कथमन्यथा ॥' (अमरटीका. ३.१.३)

'हृदयालुः सहृदयः' इत्यमरः (३.१.३)। अनिबन्धनमिति तदनुपादेयत्वप्रयोजका न भवन्तीति भावः ॥

कश्चिन् मुग्धामाह —

**अलकावलोकने तव सारम्भा मम दृगुत्सुकिता।**
**उपरुद्धा निकषाभवचेलेन बतान्तरा मिलता ॥ १०७ ॥**

चूर्णकुन्तलविलोकनार्थं कृतोपक्रमा तद्विषयकेच्छाविशेषप्रयुक्ता च मम दृष्टिर्निकषाभवेनोत्तरीयपदापन्नतया कुन्तलसामीप्यभाजान्तरा विषयेन्द्रियमध्ये मिलता चेलेन वस्त्रेणोपरुद्धा प्रतिबद्धा। अथ चालकायाः कुबेरनगर्या दर्शन उत्सुकिता नलकूबरानुरक्तत्वात् सा प्रसिद्धा रम्भा मार्गमध्ये मिलता राक्षसाधमेन रावणेनोपरुद्धेति स्पष्टमुत्तरकाण्डे (२६ सर्गः)। निकषाभवा राक्षसाः श्लेलशब्दः कुत्सितार्थः। अममा ममत्वहीना दृग् यस्या रावणविषयकानुरागविरहादिति रम्भाविशेषणान्तरं बोध्यम् ॥

बहुशो वारितमपि विप्रियनिवृत्तिं स्वीकृत्यापि तत्रैव पूर्ववदासक्तं नायकमुदीक्ष्य कापि सखीमाह —

**अपरः परश्च सहचरि, समानमेवार्थमभिधत्तः।**
**सत्यसति वा निषेधे पुरुषविशेषा भवन्ति समशीलाः ॥१०८॥**

निषेधस्तदर्थकनञ्पदम्। पक्षे निवृत्तिः। अपर इत्यस्य नञ्समभिव्याहारे सत्यपि भिन्नार्थमादाय परशब्दसमानार्थत्ववत् केचित् पुरुषा एवं न करिष्यामीत्युक्त्वापि तथैव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

सादरमनुनयत्यपि मानमेव वर्धयन्तीं नायिकां प्रणयभङ्गभीता हितैषिणी सखी सोपदेशमाह —

**अनुनयति प्रेयसि यन्मानातिशयस्त्वया कृतश्चण्डि ।**
**इदमेव शान्तिकर्मणि वेतालाभ्युदयमनुहरति ॥ १०९ ॥**

प्रेयसीत्यनुरागविषयत्वम् । अनुनयतीति मानत्यागावश्यकत्वसूचनम् । यथा वेतालादिनिवृत्तिमुद्दिश्य शान्तिके क्रियमाण एव वेतालाभ्युदयश्चित्रस्तथा मानत्यागार्थमनुनयारम्भे तदधिकमानारम्भः । प्रेमभङ्गाख्यानर्थावहत्वादित्यर्थः । तन्निवृत्त्यर्थयत्नेन यत्र तदुत्पत्तिस्तत्रायं न्यायः प्रसिद्धः । 'रोगकृत्याग्रहादीनां निवृत्तिः शान्तिरीरिता' इति तान्त्रिकाः ॥

अल्पदोषभयेन कंचिन्नायकं परित्यज्य भ्रमेण ततोऽपि दुष्टनायकमाश्रितां काचित् सख्यन्योक्त्येदमाह —

**अवमत्यैव मृगाङ्कं कपालिनं श्रितवती त्वमिन्दुकले ।**
**आशीविषमुखपातो वृश्चिकभीत्या पलायितस्यायम् ॥ ११० ॥**

मृगाङ्कपदेन मृग्यतेऽङ्को यस्येति व्युत्पत्त्या दोषस्यानभिव्यक्तत्वसूचनम् । कपालिनमिति 'नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेत्' इत्यादिवचनेन दोषश्रवणात् कपालसम्बन्धेन गर्हितत्वप्रसिद्धिव्यञ्जनम् । कलेति निष्कलङ्कत्वसूचनम् । प्रथममेव तत्प्राप्तिनिषेधायावमत्येति । एतेन नायककृतापराधाभावसूचनम् । अल्पानिष्टपरिहारप्रवृत्तस्य तदधिकानिष्टलाभविषय उत्तरार्धनिबद्धो न्यायः प्रसिद्धः ॥

सर्वसम्मतमनादृत्य कथं स्वयमेवान्यत्रानुरक्तासीत्युपालभमानां सखीं काचिदिदमाह —

**अर्थं स्वस्याभीप्सितमाद्रियते सकल एव जनः ।**
**मधुसूदनो हि कमलामुपाददे शूलभृत्तु हैमवतीम् ॥ १११ ॥**

मधुसूदनो विष्णुर्भ्रमरश्च। कमलसम्बन्धिनो भृङ्गसम्बधोचित्यात्। 'मधुसूदनसंज्ञा च भ्रमरे वनमालिनि' इति विश्वः (७१.२०३)। शूलभृत् शिवः शूलरोगी च। हैमवती देवी हरीतकी च। तस्याः शूलोपशामकत्वात् तद्योगः। 'हैमवती पार्वती गौरी' इति हलायुधः (१.१९)।'हरीतकी हैमवती' इत्यमरः (२.४.६०)। 'द्विग्रत्वमिष्टत्वमपव्यवस्थम्' इति न्यायेन कस्यचिदिष्टोऽन्यस्यापि स्यादिति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥

अत्युदारः कोऽपीदमाह —

**अथ कृपणे जीवत्यपि बुधैर्विधेया प्रमीतमतिरेव।**
**यद् व्यवहरन्ति निश्चितमनुदात्तं निहतशब्देन ॥ ११२ ॥**

आत्मानं पुत्रदारांश्च धर्मकृत्यं च पीडयन्।
लोभाद्यः प्रचिनोत्यर्थान् स कदर्य इति स्मृतः ॥

इति देवलः। 'मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते' इत्यमरः (२.८.२१)। परोपकारानुपयोगेन तस्य मृतत्वमेव ज्ञेयम्। उदात्तो दाता तद्भिन्नोऽनुदात्तः स्वरविशेषवांश्च। तस्य दातृभिन्नत्वाभेदादेव निहत इति व्यवहारः। निहतपदस्य मृतार्थत्वात्। अनुदात्तस्य निहतसंज्ञेति स्वरविदां संप्रदायः। यद्वा काचिद् वेश्या नायकं दानेऽभिमुखीकर्तुमिदमाह। अथवा कश्चिदात्मतत्त्वज्ञ आह। कृपणे ब्रह्मानभिज्ञजने। तथा च श्रुतिः 'यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मा-ल्लोकात् प्रैति स कृपणः' (बृह. ३.८.१०) इति। तत्र मृतबुद्धिर्वारं वारं जननमरणादिसंसारकटाहे परिवर्तमानत्वात्। जीवतीति यज्ञादिकर्म कुर्वत्यपीत्यर्थः। तदाह श्रुतिः 'अदृष्टप्लवा ह्येते यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरां मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति (मु.१.२.७)। तत्रोदात्तं ब्रह्म महत्त्वात्। 'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ.३.४.२) इति श्रवणात्। तद् यस्य ज्ञानसम्बन्धो नास्ति सोऽनुदात्त इति व्युत्पत्त्या तदभेदाध्यवसायेनोत्तरार्धेन तत्समर्थनम् ॥

काचित् कस्याश्चित् कुलवध्वाः कुत्रचिदसाध्यतां सूचयन्तीदमाह —

**असहत नार्कजतापं संज्ञेति पुराणवाक्यमाकर्ण्य ।**
**कुलपालिकया किंचिच्चलभ्रुवा सिष्मिये निभृतम् ॥ ११३ ॥**

संज्ञा सूर्यपत्नी तपनस्य तापमसहमाना स्वस्थाने छायां नियुज्य गतेति पौराणिकाः । तत्र पतिव्रतयापि तया भर्तृकृततापः सोढुं न शक्त इत्युपहासहेतुः । तापशब्दो निदाघे पुरुषपरत्वपरः[1] । 'कुलस्त्री कुलपालिका' इत्यमरः (२.६.७)। अनादरसूचनाय किंचिच्चलेति । जनान्तरदर्शनपरिहाराय निभृतमिति ॥

कस्याश्चित्[2] कुसुम्भक्षेत्रमभिसारस्थानमुपलक्षयन्ती काचिदाह —

**अभवद् यदवधि विष्वग्विकसितकुसुमः कुसुम्भकेदारः ।**
**चण्डीनिर्माल्यपटावृतिनियमस्तदवधिर्बभूवास्याः ॥ ११४ ॥**

रक्तवस्त्रपरिधानेन समानरूपाभिहारात् कुसुम्भक्षेत्रे कश्चिन् मां न लक्षयिष्यतीत्यभिप्रायेण कात्यायनीनिर्माल्यवस्त्रपरिधाननियमो गृहीतः । अन्यथा सर्वदा रक्तांशुकग्रहणेऽन्यैस्तत्र बीजान्वेषणेन तत्प्रकाशप्रसङ्गात् । एवं तु देवतावशिष्टपरिधाननियमरूपहेतुं विज्ञायान्यथा न[3] तर्कयिष्यन्तीति भावः ॥

शरदि कृताभिसारां नखक्षतादिगोपनाय प्रयासान्तरमनुतिष्ठन्तीं कांचित् काचित् सुकरोपायं दर्शयति —

**अनुभवसि किं कररुहव्रणसंवरणप्रयासमधुनापि ।**
**पश्य वयस्यैवेयं विहसितवदना चकास्ति कर्पासी ॥ ११५ ॥**

कररुहा नखाः । वयस्यासादृश्यं तदनुकूलत्वात् । विहसितमुखी पुष्पितत्वात् सखीकार्यसिद्धिसन्तोषाच्च । तथा च कर्पासक्षेत्रे कण्टकैः स्तनौ क्षताविल्ययमेव प्रकार उपस्थितत्वादाद्रियतां किमुपायान्तरगवेषणयेति भावः ॥

---

1. उष्णउष्णत्वचरत्वपरः –चौ. 2. अतः परं कुलवध्वाः इत्यधिकम्–चौ.
3. एतन्नास्ति–चौ.

कश्चिद् विरहीदमाह —

**असमाः शरा रतिपतेर्वैलक्षण्याच्छरान्तरापेक्षात् ।**
**सङ्ख्यावैषम्यादिति पुनरनुभूत्या विसंवादि ॥ ११६ ॥**

कामबाणानामसमत्वं तावत् प्रसिद्धम् । तच्च बाणान्तरप्रतियोगिकसादृश्यानाश्रयत्वेनैव युक्तम् । अन्यबाणजन्यपीडापेक्षया विजातीयपीडाजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । यत् तु पञ्चसङ्ख्यत्वादसमत्वपरिकल्पनं तदनुभवविरुद्धम् । अतिशयेन तद्बहुत्वानुमानात् प्रत्यक्षपीडाविषयानुपपादकत्वाच्चेति भावः ॥

द्रव्यमदान्धकारितदुरीश्वरोपसर्पणकदर्थितो मनस्वीदमाह —

**अपगच्छति सति यस्मिन् विवेकशक्तिः समस्तवस्तूनाम् ।**
**द्रव्यं तमिस्रमिति तत् संमनुते यो गुरोः स गुरुः ॥ ११७ ॥**

यथा द्रव्ये सति तदभिमानेन वस्तुविवेको नश्यति तथान्धकारेऽपि[1] चाक्षुषानुदयात् । अतोऽन्धकारस्य सादृश्याद् द्रव्यमिति स्वीकारो येन कृतः स सत्यं गुरोर्गुरुर्युक्तार्थाभ्युपगमात् । पक्षे प्रभाकरगुरुः । प्रभाकरेण तेजोज्ञानाभावस्यैवान्धकारत्वस्वीकारात् । उक्तं च भट्टैः —

तमः खलु चलं नीलं परापरविभाववत् ।
प्रसिद्धधर्मवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥

धनवत्येव सर्वोऽनुरज्यत इति कश्चिद् दर्शयति —

**अभियुक्तजनानामपि बत प्रवादोऽयमितरसामान्यः ।**
**गुणवत्सु तदितरेष्वपि नित्यद्रव्येषु यत् किल विशेषः ॥ ११८ ॥**

अभियुक्ताः शास्त्रार्थपरिच्छेत्तारः । तदाहुः —

अभियुक्तास्तु ये तत्र तन्निबद्धप्रयोजनाः ।
तत्रत्यगुणदोषाणां ज्ञाने चाधिकृता मताः ॥

---

1. अपि इति नास्ति–चौ.

इतरसामान्यो यथानभियुक्तानां तादृश एव। तदितरेषु तादृशद्रव्यरहितेषु। विद्यादिगुणसम्पन्नेषु सत्स्वपि नित्यं बहु द्रव्यं येषां तत्रैव विशेष उत्कर्ष इति वदन्त्यनभियुक्ताः। अभियुक्ता अपि जन्यपृथिव्यादिषु गुणोपेतेष्वपि परमाणवाकाशादिषु विशेषाख्यं पदार्थं स्वीकुर्वन्ति। आकाशादिवृत्तिविशेषानङ्गीकारे तु परमाणव एव ग्राह्याः। अर्थद्वयस्याभेदारोपेण द्वयोः साम्यसिद्धिः॥

केनचित् कुचकमनीयत्वहृतहृदयेन प्रेषिता दूती मालाकारीमिदमाह —

**अतिकायस्तव सोऽयं मालिनि सुमनोहरो भरः स्तनयोः।**
**विधुरयति नयनविषयीभविष्णुमात्रोऽपि सुग्रीवम्॥ ११९॥**

'मालिनी वृत्तभेदे स्यात् मालाकारस्त्रियामपि' इति विश्वः (१९.१२८)। अतिकायः पीवरतरः सुतरां मनोहरस्तव स्तनभारो दृष्टमात्रोऽपि शोभनग्रीवं नायकं त्वदप्राप्त्या पर्याकुलयति। अथ च मालिनीसंज्ञरावणपत्नीतनयः सुमनसां देवानां हर्तातिकायसंज्ञो राक्षसो दृष्ट एव सुग्रीवं वानरराजं युद्धभूमावाकुलितवानिति भावः। तथा च लङ्काकाण्डे रामं प्रति बिभीषणवाक्यम् —

'अस्य प्रभावः सुमहान् कथ्यते देवदानवैः।
तनयं विद्धि मालिन्यास्त्वतिकायेति तं विदुः॥'(वा.रा.६.७१.३०)

द्रविणमदान्धानदातृनकुलीनानवेक्ष्य कश्चिद् राजप्रशंसामाह —

**अतुलः कोऽपि विशेषो भवति महोदारचरितानाम्।**
**पदसत्त्व एव राजा नकारलोपं यदाप्नोति॥ १२०॥**

क्षुद्रा हि पदारूढाः सर्वत्र निषेधमेव कुर्वन्ति। राजा तु महत्त्वान् नकारं लुम्पति। यथासम्भवं सर्वेभ्यः प्रदानात्। अथ च राजन्-शब्दः पदसंज्ञकप्रत्यय एव नकारलोपमनुभवति न तु भसंज्ञायाम्। 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा. ८.२.७) इति वचनेन प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्य लोपविधानादित्यर्थः॥

कुटिलाचरणानामेवात्रादरो भवतीत्यनुभूय कश्चिदुपदिशति —

**अतिवेलं सरलानामिह लोके न प्रतिष्ठितिर्भवति ।**
**मायामपास्य जगतामीशोऽपि हि न प्रपञ्चगतिः ॥ १२१ ॥**

माया मिथ्याचरणं तामपहाय संसारे कस्यापि गणना न भवति । तथाहि । जगदीश्वरोऽपि भगवानात्माऽविद्यां विना प्रपञ्चगोचरो न भवति प्रपञ्चं न जनयति । अथ च बोधविषयो न भवति । वृत्त्युपहितस्यैव हि तस्य ज्ञेयत्वम् । वृत्तेरप्युपाधित्वेन तदुपहितस्य सोपाधित्वात् । शुद्धस्य च स्वप्रकाशतया सदागम्यत्वात्[1] ।

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः (केन २.३) इति श्रुतेरित्यर्थः ॥

दुर्जनसम्पत् परोपतापायैवेति कोऽपि निदर्शयति —

**अधिकसमृद्धियुतानां न खलु खलानां भवेद् विनयः ।**
**अच्छेतरो हि वर्णो वहति पदान्ते न तुच्छत्वम् ॥ १२२ ॥**

अच्छेतरोऽनुज्ज्वलोऽसदाचरणशीलो वर्णो ब्राह्मणादिर्यः कश्चित् पदनाशे सति तुच्छत्वमविनीतत्वं न धत्ते पदारूढ एव दुर्विनीतो भवति । तद्भ्रष्टश्च नम्रः । 'शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः' (कु.सं.२.४०) इति न्यायात् । अथ चाच्छश्छकारभिन्नस्तदितरः छकाररूपो वर्णः पारिभाषिकपदान्ते छत्वं न भजति[2] । तुकारोऽत्र पूरणार्थः । पक्षान्तरेऽन्यपदघटकत्वेन वैयर्थ्याभावात् । 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' (पा. ८.२.३६) इत्यादिसूत्रेण पदान्ते छकारस्य षत्वविधानादित्यर्थः ।

उत्तमपदप्राप्तये स्वस्य न्यग्भावमुद्भावयेति कश्चिन् मित्रमुपदिशति —

**अवधीयतामतिमते चरितं पदकामुकजनस्य ।**
**महतोऽपि ह्रासङ्गो भवति गुणीभावमेत्यैव ॥ १२३ ॥**

---

1. तदवगम्यत्वात–चौ. 2. वहति–चौ.

महतः श्रुताभिजनशालिनोऽपि पुरुषस्यासङ्गोऽर्थात् पदप्राप्तिर्गौणत्वं प्राप्यैव भवति। अतस्तदर्थिभिस्तथैवानुष्ठेयम्। अथ च महच्छब्दस्याप्याकारान्तत्वं गुणीभावं समासे कस्यचिद् विशेषणत्वमासाद्यैव भवति। 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' (पा. ६.३.४६) इति सूत्रेण महाराज इत्यादावात्वविधानादित्यर्थः। यद्यपि महानित्यादावप्यात्वं भवति तथापि दीर्घविधिप्रयुक्तमेव न त्वात्वावच्छिन्नविधेयत्वप्रयुक्तमित्यदोषः। यद् वा पदप्राप्तये यतस्वेत्यभिदधानं सुहृदं कश्चिन् मनस्वीदमाह। तथा च गौणत्वं विना पदानवाप्त्या तस्य च दुःसहतया न तत्र प्रवृत्तिरुचितेति भावः॥

उत्तरनायिकामपेक्ष्य पूर्वस्या एव गुणशालितां नायकमादर्शयन् कश्चिदाह —

**अधिगतवृद्धिः सुतरामितरप्रत्यययुतोऽपि सम्पन्नः।**
**प्रथमासुयोगतः पुनरनङ्ग एव स्थितोऽसि सखे॥ १२४॥**

इतरास्वितरनायिकासु प्रत्ययः प्रीतिः। 'सर्वनाम्नां वृत्तिमात्रे' इति पुंवद्भावः। तद्वानपि त्वं प्राप्तसुखादिवृद्धिरेव संवृत्तः। प्रथमनायिकायाः शोभनेन सम्बन्धेनानङ्गः काम एवासि। सौभाग्यातिशयात्। अथ च सखिशब्दः प्रत्ययान्तरे सखायौ इत्यादावतिदेशेन वृद्धिं प्राप्तः प्रथमविभक्तेरेकवचनसुयोगात् अनङं गच्छति प्राप्नोतीत्यनङ्गस्तादृशो भवति। 'सख्युरसम्बुद्धौ' (पा. ७.१.९२) इत्यनन्तरेण 'अनङ् सौ' (पा. ७.१.९३) इत्यनेन तत्रानङ्विधानादिति भावः॥

कश्चिदगुणनिन्दामाह —

**अधमानां प्रस्तावे लभते सङ्ख्येयतामहृदयो यः।**
**पापग्रहप्रकरणे विधुन्तुदो गण्यते गणकैः॥ १२५॥**

'प्रस्तावः स्यादवसरः' इत्यमरः (३.२.२४)। अहृदयो गुणानभिज्ञः। समानधर्माणामेवैकप्रकरणे गणनीयत्वादस्याप्यधमविशेषत्वात्। राहुपक्षे शिरोमात्रस्वरूपत्वेन हृदयराहित्यात् पापानामधमत्वात् तन्मध्येऽहृदयत्वेन राहोरपि गणनम्। "पापौ तमःकेतू" इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तत्वादिति ज्योतिषवचनादित्यर्थः॥

कांचिदुपपतावासञ्जयितुं तद्भर्तुरगुणत्वं सूचयन्ती दूतीदमाह —

**अनुरूपयोर्द्वयोरपि समागमो दुर्लभः प्रायः ।**
**न हि मन्यतेऽभियुक्तैर्विभुद्वयस्यापि संयोगः ॥ १२६ ॥**

अनुरूपयोर्वयोरूपविद्यादिसमानशीलयोः । समागमो दाम्पत्यादिसम्बन्धः । उपपतिसंयोगेन तत्सौलभ्यसूचनाय प्राय इति । अभियुक्तैर्नैयायिकैः । मीमांसकैर्विभुद्वयस्यापि संयोगाभ्युपगमात् । नित्यसंयोगे प्रमाणाभावाद् विभोश्च [1]कर्मासम्भवेन जन्यसंयोगासम्भवादिति भावः ॥

क्वचिद् बहुवल्लभे बद्धानुरागाया दशां दूती तत्र निवेदयति —

**अवलोकितवत्यास्त्वामतिरुचिरजनीशशेखरं सुभग ।**
**द्वेषादिव पञ्चेषुर्भिनत्ति मर्माणि बाणौघैः ॥ १२७ ॥**

अतिरुचिराणां जनीनां नायिकानां य ईशाः प्रियास्तेषां शेखरं मूर्धन्यम् । 'जनी सीमन्तिनीवध्वोः' इति विश्वः (७०.२)। पक्षेऽतिरुचिस्तेजस्वी रजनीशश्चन्द्रः शेखरो मूर्धाभरणं यस्येति तस्य शिवात्मकत्वसूचनम् । स्वविद्वेषिदर्शनादिव तां पीडयतीति भावः ॥

कश्चिदात्मनो विद्यावैदग्ध्यं दर्शयन् नवोढामाह —

**अव्याप्यवृत्तिमेव स्पर्शं मानिनि तवाधिगच्छामः ।**
**कोमलकठिनावयवैः किमुपादानस्य फलमेतत् ॥ १२८ ॥**

मानिनीति स्त्रीमात्रसाधारणम् । सर्वाङ्गावच्छिन्नपरिरम्भालाभादव्याप्यवृत्ति किंचिदवयवावच्छिन्नमेव स्पर्शमालिङ्गनमासादयामः । अथ चाव्याप्यवृत्ति तत्तदवयवावच्छिन्नं कठिनमृदुत्वादिरूपं साक्षात् कुर्मः । कठिनकोमलावयवारब्धे ह्यवयविनि तत्तदवच्छेदेनाव्याप्यवृत्तिमेव स्पर्शं नवीनाः स्वीकुर्वन्ति । प्राचीनैस्तत्र चित्रस्पर्शस्यैवाभ्युपगमात् । एवं तथापि स्तनपाण्यादिरूपकठिनसुकुमारावयवारब्धत्वात् स्पर्शस्याव्याप्यवृत्तित्वं युक्तमेवेति भावः ॥

---

1. कर्माद्यसम्भवेन–चौ.

कश्चिद् घनसमये पथिकावस्थामाह —

**अर्जुनकृताशुगासनगुणबन्धसमाहितस्तम्भाः ।**
**पथिकाः प्रावृषि दशमुखहिरण्यपुरवासितां दधते ॥ १२९ ॥**

दशमुखः सर्वदिग्व्यापी, हिरण्यं पुरे शरीरसम्बद्धं यस्येति स वह्निर्हिरण्यरेतस्त्वात् । पूर्वेण कर्मधारयः । तद्वासित्वं तापातिशयात् । अथ च दशमुखो रावणो हिरण्यपुरवासिनो दैत्यविशेषास्तद्भावं सादृश्यं भजन्त इत्यर्थः । अर्जुनं ककुभपुष्पम् । पक्षेऽर्जुनः कार्तवीर्यः पाण्डवश्च । आशुगो वायुस्तस्यासनं क्षेपः । स्वावयवसंयोगद्वारा वायौ सौरभाधानेन तत्कृतत्वम् । तस्य गुणानां शैत्यादीनां बन्धेन साक्षात्कारद्वारकवशीभावेन कृतस्तम्भाः । तदुत्तरं निर्व्यापारत्वात् । रावणपक्षे कार्तवीर्यकृतेनाशुगासनं धनुस्तस्य गुणो मौर्वी तद्बन्धेन कृतस्तम्भः । तच्च चोत्तरकाण्डे स्पष्टम् । दैत्यपक्षे पाण्डवकृतं यदाशुगानां बाणानामसनं क्षेपस्तत्र गुणः शैत्यादिः[1] । इदं चारण्यपर्वणि निवातकवचबन्धे व्यक्तम् ॥

द्रविणकणिकोन्मत्ताहङ्कारमसहमानः कोऽप्याह —

**अवरेणाप्यर्थेन श्रीमत्तामेति जडभावः ।**
**वहति वराटकमात्रान्वयान् निवासत्वमम्बुजं लक्ष्म्याः ॥१३०॥**

अवरेणाल्पेनापि । जडभावोऽनभिज्ञः । कमलमपि जलोत्पन्न मित्यर्थादन्वयः । 'बीजकोशे सरोजस्य कपर्दे च वराटकः' इति शाश्वतः (१८०) । कमलं हि श्रीगृहमिति प्रसिद्धम् । तत्र वराटकपदेन कपर्दबीजकोशयोरैक्यारोपात् तावन्मात्रेणैव तस्य श्रीसम्बन्धबोधो जात इति भावः ॥

कंचिन् मनस्विनं पराभवासहिष्णुतया सेवादिविरहेण निर्गुणजनान्तरवत् तथा द्रव्यादिरहितमवलोकयन्नाह —

**अभिमानैकधनानां गुणान्तरेष्वाग्रहो न तथा ।**
**वियदात्मसमयहरितां तद्व्यतिरिक्ता न ते नित्याः ॥ १३१ ॥**

---

1. 'तद्बन्धनकृतस्तम्भा इत्यर्थः' इत्यधिकम्—चौ.

परममहत्परिमाणवतामपि व्योमजीवकालदिशां गुणमध्ये मानस्यैव नित्यत्वं न तु गुणान्तराणाम्। शब्दादीनामनित्यत्वस्य स्वीकारात्। अतो मानमेव नित्यं रक्षन्ति न तु गुणान्तरमपीत्यर्थः! आत्मत्वस्य नित्यत्वेऽपि तस्य गुणत्वाभावान् न दोषः। यद्यप्येकत्वमपि नित्यं तथापि सङ्ख्याया गुणत्वनिरासेन पदार्थान्तरत्वस्य मीमांसकादिभिरङ्गीकारात् तदभिप्रायेणैवमुक्तम्॥

कश्चिदयोग्यानामेव सम्पत्तिमवलोक्य निर्विण्ण इदमाह —

**अणुरपि यत्र न रूपस्नेहरसानां वरीवर्ति।**
**इह जगति तादृशानामेव विभुत्वं प्रपश्यामः॥ १३२॥**

रूपमाकृतिविशेष इति देवबोधः। स्नेहः शुद्धवंशः[1]। रसः शृङ्गारादिः। एषां लेशोऽपि यत्र नास्ति तेषामेव सम्पत्तिं प्रपश्यामः। अथ च रूपस्नेहरसाख्यगुणाभाववतामाकाशकालदिगात्मनामेव परममहत्परिमाणं पश्यामः। एतदन्यस्मिन् विभुत्वाभाव एव तात्पर्यम्। न त्वेतादृशावच्छेदेन विभुत्वसत्त्वे। अतो लोके पूर्वोक्तानां केषांचित् सम्पत्त्यभावे वायुमनसोश्च तादृशपरिमाणाभावेऽपि न क्षतिः। भ्रमत्ववारणाय प्रशब्दः॥

कश्चित् प्रियामाह —

**अभिभवति भवदधररुचिरियमिह मुक्ताफलं स्वसंनिहितम्।**
**भाति विभूषणमुत्तममध्यममाणिक्यमौक्तिकग्रथितम्॥[2] १३३॥**

विभूषणमर्थान्नासायाः। अधरसन्निधिवर्तिमौक्तिकस्याधरकान्तिभिरभिभव आरुण्यातिशयसंपर्कादुत्तममाणिक्यत्वसम्पत्तौ मध्यवर्तिन उत्तममाणिक्यस्यापि तदपेक्षया मध्यममाणिक्यतया मानान्मौक्तिकद्वयमध्यवर्तिमाणिक्यघटितमपि भूषणमुत्तममध्यममाणिक्याभ्यां मौक्तिकेन च घटितमिव भासत इत्यर्थः। एतेनाधरस्योत्तममाणिक्यादप्यतिशयितरागत्वं व्यञ्जितम्। मध्यममाणिक्यस्योपरितनमौक्तिकस्य च नान्यतरेणान्यतरस्याभिभवः समताया एव विवक्षितत्वात्॥

---

1. रागः–चौ. 2. इयमार्या नास्ति–चौ.

कृत्रिमशब्दविशेषेण[1] केनचिद् वञ्चितः [2]कश्चिदिदमाह —

**अवलक्षतात्र कस्यचिदाशयमविभाव्य नैव निर्णेया ।**
**विशदयतो जगदखिलं मलिनं ह्यन्तः कुमुदबन्धोः ॥ १३४ ॥**

आशयमभिप्रायमन्तरं च । अवलक्षता शुद्धहृदयं सर्वावच्छेदेन श्वैत्यं च । विशदयतः सदाचारोऽयमिति ज्ञानयुक्तं कुर्वतश्चन्द्रिकया श्वैत्यमानयतश्च । मलिनमसत्कार्यरतं नीलं च । अन्तर्मनो मध्यं च । कुमुदबन्धोश्चन्द्रस्य कुः पृथ्वी तज्जन्याया[3] मुदः प्रीतेरबन्धोरनुत्पादकस्य चेत्यर्थः । 'विशदः पाशकः पार्श्वः' इति विश्वः । विशदशब्दोऽपि सकारमध्यः ॥

मिथ्यानुरागं नाटयन्तं नायकं कस्याश्चित् सखीदमाह —

**अनुराग उपहिते[4] त्वयि सुभग तथा [5]जपासुमनसेव ।**
**रक्तोऽपि भासमानः स्फटिक इव स्वयमराग एवासि ॥१३५॥**

अनुरागः स्नेह आरुण्यं च । उपहिते त्वद्विषयत्वं नीते, परस्परासम्बन्धेन तद्वृत्तित्वेन ज्ञानयोग्यत्वमापादिते च । सुभगेत्यनुरागोपधानयोग्यत्वेन तस्या अनुचितकारित्ववारणम् । रक्तोऽनुरक्तोऽरुणवर्णश्च । तादृशबाह्याचारकरणेन विशेषादर्शने च साक्षाद् रक्त इव ज्ञायमानः । स्वयमन्तरात्मना साक्षात् सम्बन्धेन च । सुमनसेति तदनुरागस्य सत्यत्वं तस्या मार्दवं च व्यज्यते । स्फटिकोपमया तादृश्यामप्यननुरागेण[6] काठिन्यसूचनम् ॥

कस्यचिन् नायिकाकङ्कणझङ्कारश्रवणेन वशीकृतस्यावस्थां दूती नायिकाग्रे निवेदयति —

**अतिशयिततरलवलयकपाणिनिनादानुसन्धायी ।**
**स सुहृदयोऽपि सुहृन्मे निपातितो दुर्हृदैव समम् ॥ १३६ ॥**

---

1. कृत्रिमशब्दे विशेषेण–चौ. 2. कश्चिदित्यनन्तरं प्रियम् इत्यधिकम्–चौ. 3. तज्जनानाम्–चौ. 4. अपि इत्यधिकम्–चौ. 5. जया°–चौ. 6. तच्छायायामप्यनुरागेण–चौ.

लीलानुबन्धेनात्यन्तं तरला वलया यत्रेति समासान्तः कः। तादृशस्य पाणेर्हस्तस्य निनादमनुसंदधाति सादरं शृणोति। तथा शोभनं गुणज्ञं हृदयं यस्य तादृशोऽपि मम[1] सुहृद् दुर्हृदा समं शत्रुवन् निपातितः स्मराधीनः कृतः। त्वयेति शेषः। अथ चातिशयिताः 'तर उत्कर्षार्थः प्रत्ययः, ल इति दशलकारग्रहः, व इति मत्वर्थीयः, ल इत्यपि स एव, य इति चतुर्थीवचनादेशः, क इति समासान्तादिः' एते यस्य व्युत्पाद्यत्वात् तादृशेन पाणिनिना मुनिना सुहृदयशब्दोऽपि दुर्हृदा शब्देन समं दानुसंधायी दकारान्तः सुहृदिति निपातः कृतः। 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' (पा. ५.४.१५०) इति सूत्रेण सुहृदयदुर्हृदययोः सुहृद् दुर्हृदिति निपातितत्वादित्यर्थः॥

कश्चित् प्रियाया गुणातिशयमाह —

**अरुणोऽधरे तव गुणो गुरुर्नितम्बेऽथ कुन्तलेष्वसितः।**
**शिरसि [2]कचः स्तन एकत इह हि पदे चक्रतुश्चित्रम्॥१३७॥**

उत्तरार्धे गुणस्य नान्वयः। गुरुपदं गुरुत्वपरम्। एकत एकतकारः स्तनशब्दे[3] तत्सत्त्वादर्थे तदुपचारः। पदे इति द्विवचनम्। चित्रं चक्रतुः कुरुतः[4] स्म। लोकोत्तरसौन्दर्यगतिमत्त्वात्[5]। पक्षे पदे इति सप्तम्येकवचनम्। तत्रारुणगुर्वसितकचैकतत्रतव ऋषिविशेषाः[6]। तेषामप्येकैकावयवासक्तिमत्त्वे रागिणां का वार्तेति व्यङ्ग्यम्॥

सुजनस्य दारिद्र्यमालोक्य कश्चिदिदमाह —

**अनुयाति गतायत्वं सुहृदय एवात्र न त्वहृदयोऽपि।**
**सुहृदिति दाक्षीतनयः सुहृदयमेव ह्यनुशशास॥ १३८॥**

गत आयो द्रव्यागमो यस्य तद्भावं शोभनचित्त एव प्राप्नोति न त्वन्यः। यतः सुहृदयशब्दस्यैव सुहृदिति रूपं पाणिनिराह। स हि[7] निपातवशाद्

1. स–चौ. 2. कचः श्रुत–चौ. 3. शतशब्दे वचस्तनं सं. ए. तत्सत्त्वादयेन्तरुपचारः –चौ. 4. नास्ति–चौ. 5. °गुणितत्त्वात्–चौ. 6. ऋद्धि° सं. ए. 7. सुहृदयशब्दः इत्यधिकं–चौ.

गतोऽय इत्यंशो यस्य तादृशो भूत्वा सुहृदिति भवतीत्युक्तार्थलाभः। दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्यादयः[1] ॥

कश्चिदनुनयादप्यमुक्तमानां कांचिदिमाह —

**अविवक्षितमेवेदं वाक्यविदां श्रूयते ग्रहैकत्वम्।**
**तव तु विवक्षितमेवेत्ययमनयः सुन्दरि महीयान्॥ १३९॥**

ग्रहः सोमपात्रविशेषो मानश्च। एकत्वं संख्यैकरूप्यं च। अभेदारोपेण वाक्यार्थः। तथा च मानापरित्यागोऽपि न वाक्यविदां रसज्ञानां संमतः। तथा च भरतः 'तावत् खेदयितव्यस्तु[2] यावत् पादगतो भवेत्'। मीमांसकैरपि 'ग्रहं संमार्ष्टि' इत्येकत्वस्योद्देश्यत्वविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् सर्वग्रहसंमार्ग इति तृतीयाध्याये निरूपितमित्यर्थः॥

अनभिज्ञैरादृतं कंचिन् निर्गुणमालोक्य कोऽप्याह —

**अकलङ्क एव सहृदयजनैरहृदयैस्तु पूर्ण आदेयः।**
**ईशानेन कलात्मा पूर्णस्त्वादीयते विधुस्तमसा॥ १४०॥**

अकलङ्को निर्दोषो लक्ष्महीनश्च। पूर्णो द्रव्यादिमान् वृद्धिकाष्ठां प्राप्तश्च। कलामात्रचन्द्रस्याकलङ्कत्वात् सहृदयेन शिवेन तदुपादानम्। राहुणा तु पूर्वोक्तरीत्याहृदयेन तदानीं कलङ्कसद्भावेऽपि[3] तदनादरेण पूर्णस्यैवोपादानम्। पूर्णिमायामेव चन्द्रोपरागदर्शनादित्यर्थः॥

काचित् सङ्केतावसरं सूचयन्तीदमाह —

**अल्पीयानपि पूर्वं नीहारः पश्य जृम्भते कीदृक्।**
**अग्रजतया ध्रुवममुं सहचरि संश्लिष्यति व्यासः॥ १४१॥**

---

1. भाष्यकारादयः—चौ. 2. खेदयितुं वस्तु—चौ. 3. कलङ्कासद्भावेऽपि—चौ.

यद् वा पूर्वार्धे सख्या उत्तरार्धं च नायिकाया उक्तिः[1]। सहसैव वृद्धौ हेतुमुत्प्रेक्षते। व्यासो विस्तारः पाराशर्यश्च स्वज्येष्ठतया नीहारमालिङ्गतीत्यर्थः। 'व्यासो मुनौ स्याद् विस्तारे' इति विश्वः (१२०. ७)। यमुनायां सत्यवतीमालोक्य रन्तुकामेन[2] पराशरेण जनान्तरसंवरणार्थं नीहारः कृतः। यतः सत्यवत्यां व्यास उत्पन्न इति भारतं [3]ततश्च व्यासान् नीहारस्याग्रजत्वं पूर्वकालीनत्वादेकजन्यत्वाच् चेत्यर्थः॥

कश्चित् प्रियां पश्यन्नाह —

**अस्यां स्मितेषदीक्षितरदनोभयभागभूरदच्छदयोः।**
**लोहितकगर्भनासामौक्तिकयोर्वा निवेशतो भेदः॥ १४२॥**

अन्तर्गतदशनं बिम्बाधरद्वयं माणिक्यगर्भितं नासाभूषणमौक्तिकद्वयं च परस्परव्यत्यासेनोपमीयते[4]। दन्ताधरमौक्तिकमाणिक्यानां[5] प्रत्येकं साम्यसत्त्वेऽप्युक्तसन्निवेशविशिष्टानां तदभावाद्रदनद्वयस्याधरगर्भत्व उक्तभूषणसाम्यं मौक्तिकस्य माणिक्यद्वयान्तरितत्वे च यथास्थितरदनसाम्यं[6] स्यादिति भावः॥

नामसाम्यात् केनचित् तद्विजातीयमप्यादृतं[7] पश्यन्निदमाह —

**अतदीयजातिमानपि तत्पदवाच्यस्तदिष्टसङ्ग्राह्यः।**
**अहिकालकूटविषवान् बिभर्ति गाङ्गं जलमपीशः॥ १४३॥**

यस्य यत्रानुरागस्तेन तत्समाननामकस्य तद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्नस्यापि सङ्ग्रहः क्रियते। सर्पयोगेन तद्विषस्य कालकूटसंज्ञविषस्य च धारणात् तत्प्रियेणेश्वरेण तद्वृत्तिविषत्वानवच्छिन्नस्यापि विषपदवाच्यस्य मन्दाकिनीजलस्येत्यर्थः। 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः (११७.२)। ईशपदेनेश्वराणामविवेक[8]स्वभावसूचनम्। अहिपदस्य तत्सम्बधिनि लक्षणा। अहिसम्बन्धिकालकूटाभिन्नं च यद् विषं विषपदार्थ इति समासः। [9]अन्यथा कालकूटविषयोः

1. एतद् वाक्यं पूर्वनिर्देशानन्तरमस्ति—चौ. 2. न तु कामेन—चौ. 3. ततश्च व्यासान् नीहारः पश्य जृम्भते इत्यधिकं—चौ. 4. °मीयन्ते—चौ. 5. °मणिवराणां—चौ. 6. यथास्थिताधरदन्तसाम्यं—चौ. 7. °प्यादत्तं—चौ. 8. °विवेकित्व°—चौ. 9. एतन्नास्ति—चौ.

कर्मधारयेऽहिपदेन द्वन्द्वे विषस्य सर्पानन्वयात्। कालकूटेनैव द्वन्द्वे तु तयोर्विषपदार्थ एकरूपेणैवान्वयाकाङ्क्षतया सम्बन्धितयाभेदेन चान्वयानुपपत्तेः। विषपदार्थेत्यव्याख्याने चैकस्यैव विषस्य सर्पसम्बन्धित्वकालकूटाभिन्नत्वबाधात्। पदार्थेत्युक्तौ तु विषद्वयस्यापि तथात्वेन यथार्थमन्वयः॥

सखी शरत्समयारम्भं पूर्वार्धेन दर्शयति। उत्तरार्धे नायिकोक्तिः —

**अवलोकय धवलायितबलाहकं सुतनु गगनतलम्।**
**एतदवलक्षकलमक्षेत्रं नालोकितं[1] किमवनितलम्॥ १४४॥**

अवलक्षं पाकेन पाण्डुरीभूतं कलमानां शालीनां क्षेत्रं यस्मिन्। तथा चैतेनैव शरदारम्भस्य ज्ञातत्वात् किं [2]लिङ्गान्तरानुसारेणेत्यर्थः। यद्वा शालीनां पक्वतया[3] छेदावश्यकत्वाद् भाविसङ्केतस्थाननाशशङ्कया भूतलमेव दर्शनार्हं किमस्मदपेक्षिताविघटकोक्तगगनालोचनेनेत्यर्थः। किं वात्र विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि चाक्षुषत्वम्। तत्र तु गगनस्य चक्षुरयोग्यतयैकांश एव[4] लौकिकं चाक्षुषमिति मुख्य एवादरो युक्त इति भावः॥

काचिन् नायिकान्तराणां भोगानर्हत्वसमये[5] स्वसविधमागतं दयितमाह —

**अवकाशान्तरविरहप्रयुक्त एवावकाशो यः।**
**महिमा प्रवृत्तिभाजो न पुनरयं तत्प्रवृत्तिविषयस्य॥ १४५॥**

विषयान्तरमलभमानस्य या स्वस्मिन् प्रवृत्तिः सा भर्तुरेव शक्तिर्जायायास्तदधीनत्वात्। मद्गुणमहिम्ना तत्रागमनस्य सपत्नीनां[6] भोगार्हत्वदशायामभावेन मद्गुणानां[7] तदप्रयोजकत्वात्। अतः किमनुरागाभिनयेनेति भावः। अन्यत्रापि 'न[8] हिंस्यात् सर्वाणि भूतानि' इति निषेधनिर्मुक्तविषयमनासादयतः

1. नालोकि–चौ.; 2. लिङ्गानुसारेण–चौ. 3. नास्ति–चौ. 4. बलाहकरूपांशे–चौ. 5. नायिकान्तरानिरोधनार्हसमये–चौ.; 6. नो गार्हत्व°–चौ. 7. तदप्र°–सं. ए. 8, मा–चौ.

'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यस्य शास्त्रस्य हिंसाविधायकत्वमेतद्विधिवैयर्थ्यापत्तिप्रयुक्तमेव, न तु तत्पशुहिंसासामर्थ्यप्रयुक्तमिति ध्वनिः। तस्य सर्वदा तत्र प्रवृत्तिस्तव तु मयि[1] कदाचिदेवेत्यन्यदेतदित्यर्थः॥

काचिद् विरहदूनहृदया मदनं निन्दति —

**अनले न्यधीयत सुरेश्वरेण मदनो हरेण युवा।**
**शिशुरेव शम्बरेण त्वसुरवरेण न्यधायि सिन्धुजले॥ १४६॥**

देवमुख्येन हरेण युवैव कामो नेत्रानलेन दग्धः। असुरराजेन शम्बरेण तु बाल एव प्रद्युम्नरूपी कामः समुद्रे निक्षिप्तः। अतोऽन्योन्यविरोधिपक्षद्वयेऽन्यतरेणाप्यनुपादानादयमत्यन्तदुष्ट इति भावः। शम्बरेण मायया समाहृत्य सप्तदिवसः प्रद्युम्नः समुद्रे निक्षिप्त इति भागवतम् (१०.९९.३)। अथवा —

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्॥ (भ.गी. ३.९४)

इत्यादिवचनरत्नेन संसारमूलभूतस्य कामस्य निन्दां कश्चिद् विदिततत्त्व आह॥

अतिवियोगविमनायमानां[2] काचित् सखी समाश्वासयति ---

**अभिलषति विप्रलम्भजतापादतिवेलमनुरागः।**
**नित्येषु पार्थिवेष्वपि पाकेन विना श्रुतो न खलु रागः॥१४७॥**

साहित्यदर्पणे (३.१८७) --

'यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ'।

अभीष्टं नायकनायिकान्तरमित्यर्थः। पार्थिवेषु[3] श्रेष्ठेषु पृथिवीसंबन्धिषु च। नित्येषु पदभ्रंशादि[4]हीनेषु परमाणुषु च। रागो रत्याधिक्यं रक्तरूपं च। उक्तं च —

---

1. प्रवृत्तेस्तव तु प्रवृत्ति. –चौ. 2. अतिवियोगविप्रजायमानां–चौ.
3. नृप°–चौ. 4. °भंसादि°–चौ.

न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽभिवर्धते ॥ (स.कं. ५.५२)

पार्थिवेषु परमाणुष्वपि पाकजमेव रूपमिति वैशेषिकाः ॥

कश्चिद् गुणकीर्तनमुखेन स्वानुरागयोगं सूचयन्नाह —

**अमुना तव मन्दोदरि रूपविशेषेण तनुभवेन ।**
**त्रिदिवेश्वरोऽपि मघवान्[1] विजेतुमीषत्करो नितराम् ॥ १४८॥**

मन्दं कृशमुदरं यस्याः । अथवा मन्दोदरी रावणभार्या । रूपलक्षणमन्यत्रोक्तम् —

अङ्गान्यभूषणान्येव कङ्कणाद्यैर्विभूषणैः ।
येन भूषितवद् भान्ति तद् रूपमिति कथ्यते ॥

विजेतुं वशीकर्तुं युद्धेऽभिभवितुं च । 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' (पा. ३. ३. १२६) । नायिकाया उर्वश्यादिभ्योऽप्युत्कर्षव्यञ्जनाय त्रिदिवेति । मेघनादेनापीन्द्रविजयः कृत इत्युत्तरकाण्डे (६.३२.२७) ॥

अनिवृत्तदर्शनेच्छमेव प्रियमनादृत्य मानारोधेन चलितायां नायिकायां सखीनायिके इदमाहतुः —

**असुहितमेव प्रियतममुपेक्ष्य चलितासि किमपरत्र ।**
**सुहितोपेक्षा सहचरि तथाविधानां खलु निसर्गः ॥ १४९ ॥**

असुहितं त्वद्दर्शनेनातृप्तमेव । अथ चासुभ्यः प्राणेभ्यो हितम् । 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः' (पा. २.१.३६) इत्यादिना समासः । अन्यस्योपेक्षासम्भवात् प्रियतममिति । नायिका त्वाह—सुहितेति । सुतरां

1. भगवान्—चौ.

हितस्य तन्मात्रानुरक्तजनस्य मद्रूपस्योपेक्षा तद्विधानामेव[1] स्वभावः । अस्माकं तु विप्रियकरणे[2] न सुतरामहितस्य[3] तस्योपेक्षेति[4] न कश्चिद् दोष इति भावः ॥

कश्चिच्छुद्धहृदयः कुटिलाचारेण क्षतमैत्रीक[5] इदमाह —

**अमलमलिनाशयानां न सहचरत्वं सुचिरवर्ति ।**
**दर्शीयक्षणमात्रे सह तपनमृगाङ्कयोर्वासः ॥ १५० ॥**

तपनपदेन[6] तेजस्वितयामलत्वव्यञ्जनम्[7] । मृगाङ्कपदेन मलिनाशयत्वसूचनम् । कलायाः कलङ्काभावेऽपि धर्मिणस्तत्त्वमक्षतमेवेत्यर्थः । क्षणेत्यल्पत्वसूचनम्[8]। दर्शीयेत्यतिविप्रकृष्टत्वद्योतनम् । तथा च देवीपुराणे —

कलावशिष्टो निष्क्रान्तः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ।
अमायां वसते यस्मादमावास्या ततः स्मृता ॥

काचिदल्पापवादविषये गुणमये कुत्रचिदनुरक्ताऽपवादस्याप्रयोजकत्वमाह --

**अभिदधति यं वदातं शुद्धप्रकृतिं स्फुरन्निष्ठम् ।**
**सत्यप्यवर्णयोगे स भवत्यवदात एवेह ॥ १५१ ॥**

वदातं गुणोज्ज्वलं । शुद्धप्रकृतिं मायारहितम् । स्फुरन्ती प्रसिद्धा निष्ठा आचरणं यस्य । अवर्णः परिवादः । 'अवर्णाक्षेपनिर्वादः' इत्यमरः (१.६.१३) । अवदात उज्ज्वल एव भवति । 'एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः' (कु. १.३) इति न्यायात् । अपि च वदात इति शब्दः 'दैप् शोधने' (धा.पा. १२४) इति शुद्धिवाचकधातुप्रकृतिकः । स्फुरन्निष्ठः क्तप्रत्ययान्तः । 'क्तक्तवतू निष्ठा' (पा. १.१.२६) इति वचनात् । तस्यादावकारयोगे सत्यवदात एव भवति । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः'

---

1. अयं–चौ. 2. प्रियकरणे–चौ. 3. सुतरां हितस्य–चौ. 4. तन्मात्रानुरक्तस्य–चौ. 5. स्वरक्षितमैत्रीकः –चौ. 6. तेजस्तया°–चौ. 7. °सूचनम्–चौ. 8. एतद्वाक्यं न वर्तते–चौ.

इत्याद्यकारलोपे[1] कृते वदातशब्दसिद्धेर्वदातावदातयोरेकार्थत्वादित्यर्थः ॥

कश्चिदेकमात्राश्रितस्तदुत्तरमवाप्तदुरवस्थ आह —

**अवलम्बतेऽन्यमाश्रयमेकाश्रयसंक्षयेऽपि खलु जातिः ।**
**तेनैव सह गुणः पुनरुपैति नियतं विरतिमेव ॥ १५२ ॥**

जातिरित्यनेकवृत्तिसूचनम् । गुणपदेन गौणत्वप्रतीत्या तन्मात्राश्रितत्वसूचनम् । एकघटनाशेऽपि घटत्वमन्यघटाश्रितं तिष्ठत्येव । तद्रूपादिकं तु समवायिनाशस्य समवेतनाशहेतुत्वान् नश्यतीत्यर्थः । यद्वा वेश्याया उक्तिः । कुलस्त्रीणामेव भर्त्रनुमरणादिकं धर्मो न त्वस्मादृशामित्यर्थः । [2]एतेनैकमात्राश्रयेण न भवितव्यमिति व्यञ्जितम् ॥

कश्चिन्नायिकाया औज्ज्वल्यं दर्शयन्नाह —

**अवदातवेषवत्यां वरवर्णिन्यामभिसरन्त्याम् ।**
**समजनि निशीथसमयेऽप्यौषसिकीवाखिला ज्योत्स्ना ॥१५३॥**

शुक्लाभिसारिकात्वादवदातेति ।

'शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे च सुखशीतला ।
भर्तृभक्ता च या नारी सा ज्ञेया वरवर्णिनी ॥'

इति रुद्रः । भर्तृभक्तेति क्वाचित्कत्वाभिप्रायेण । लक्षणं पूर्वार्धमेवेत्यवधेयम् । निशीथपदेन ज्योत्स्नाया अत्युत्कटावस्थासूचनम् । प्रातःकालीनेव ज्योत्स्ना म्लाना जाता नायिकाङ्गकान्त्याभिभूतत्वादिति भावः । औषसिकीत्यत्र 'कालात्' (पा. ५.१.७८) इति ठञ् ॥

---

1. इत्यकारलोपे–चौ. 2. एके°–चौ.

काचित् सपत्न्या दुःसहत्वं निवेदयति —

**अभिधीयानमात्रे दुर्वासोवृत्तजातेऽपि ।**
**पुलककुलदन्तुराङ्गी राधा विस्पन्दयत्यधरम् ॥ १५४ ॥**

वृत्तजातेति लक्ष्मीनिर्वासनातिरिक्ततद्वृत्तस्यापि । दुर्वासोदत्तपरिजातमालाया इन्द्रेण कुम्भतले निहिताया ऐरावतेन क्षेपे दुर्वाससेन्द्रक्रोधेन लक्ष्मीनिर्वासितेति विष्णुपुराणे (१.९) । अतः सपत्न्याः श्रियस्तेन निराकरणात् तद्वार्तायामानन्दोल्लासाद् रोमाञ्चस्मिताभ्युदय इति भावः । दन्तुरपदस्य निम्नोन्नतत्वे लक्षणा । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' (पा. ४.१.५४) इति संयोगोपधपर्युदासेऽपि 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यस्त्विष्यते' इति वृत्तिकारोक्तेर्ङीप् । मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमेतदिति कैयटादयः । प्रयोगप्राचुर्यात तत्रत्यचकारेणैतत्सङ्ग्रह इत्यन्ये ॥

काचिद् वर्षागमं सख्या[1] दर्शयति —

**अभिनवबलाहकावलिमिलितप्रस्थो लसति विन्ध्यः ।**
**विस्मृत्य कुम्भसम्भवमभिमुख इव रोद्धुमहिमांशुम् ॥१५५॥**

[2]'अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः' इत्यमरः (१. २. ७) । स्वागमनपर्यन्तमगस्त्येन निषिद्धवृद्धिरपि सूर्यद्वेषातिशयात् तद्विस्मरणेन सूर्यमार्गमाचरितुं प्रवृत्त इवेत्यर्थः । एतेन रागस्यान्यत औत्कट्यसूचनम् । यद्वा यथा समयमुलङ्घ्य विन्ध्यो वर्धितुमारब्धस्तथा नायकोऽपि वर्षारम्भमागमावधिं विधायापि नागत इति प्रोषितभर्तृका निवेदयति ॥

केनचित् तारतम्यानभिज्ञेन प्रतिष्ठाख्यापनेच्छया मन्दगुणेन सहोपमित उत्कृष्टगुणवानाह —

**असदृशगुणेन साकं तुलयति महिमाशया यदज्ञजनः ।**
**अभ्यर्हितगुणभाजामनायुधवधः स एव पर्याप्तः ॥ १५६ ॥**

---

1. वियोगमसङ्ख्यं–चौ. 2. इयं पङ्क्तिर्नास्ति–चौ.

अधिकस्य न्यूनगुणेन सहोपमानमेव तिरस्कारः। बहुगुणवतोपमानेन न्यूनस्योपमेयत्वोक्तौ तद्वृत्तिधर्माणामत्र च प्रतीतेः प्रतिष्ठा भवति। प्रकृते तूपमेयवृत्तिधर्माणामेव[1] बाहुल्यात् तदनादृत्यालपगुणानामेव तत्र प्रतीतौ स्ववृत्तिधर्माणामपलापादिति भावः।

कश्चिन् मनस्वी प्राह —

**अस्वाधीने प्रणयो वदान्यता वैभवविहीने।**
**आस्तिकजने च पातकमाजीवितमनुशयायैव ॥ १५७ ॥**

पूर्वत्राधारत्वं विषयतासम्बन्धावच्छिन्नमुत्तरद्वये समवायावच्छिन्नमिति विशेषः। स्वपदं प्रणयसमवायिपरम्। वदान्यता बहुप्रदानेच्छावत्त्वम्। आस्तिको वेदप्रामाण्याभिमन्ता। आद्ययोः स्वेच्छाविषयसिद्ध्यभावादन्त्यस्य च भाविदुःखावश्यकत्वज्ञानादनुताप[2] एव भवतीत्यर्थः॥

नायकेन सर्वाधिकप्रेमविषयीकृतापि किमिति चिन्तामावहसीति वदन्तीं सखीं काचिदिदमाह —

**असमानमानविषया दधति मुदं न मानिनो लोकाः।**
**भाविप्रेमतनूकृतिचिन्ताजनितातिवैक्लव्याः ॥ १५८ ॥**

असमानोऽनुपमः। 'मानश्चित्तसमुन्नतिः' इति कोशः (ना. र. मा. ६७०)। भावीति तनूकृतिविशेषणम्। अग्रे प्रणयभङ्गमाशङ्क्य व्यग्रा एव भवन्तीत्यर्थः। अथवा तत्त्वविद एवोक्तिः॥

कश्चित् खलजनप्रायसंसारावगाहनकदर्थितः स्वसदृशजनसमागममुदित आह —

**अरसतरस्तापनिधिः संसारनिदाघसमयोऽयम्।**
**शिशिरतमच्छायानां[3] गुणवत्सरसां समागमात् सह्यः ॥१५९॥**

---

1. 'तिरस्कारः — धर्माणामेव' नास्ति—चौ. 2. °तापाच् च—चौ.
3. शिशिरतरच्छायानां—चौ.

असदर्थप्रायत्वात् प्रीत्यजनकतया[1]ऽरसतर: । पक्ष आतपातिशयेन जलशोषादे: । तापो दु:खं घर्मश्च । अतिसुखहेतुश्छाया समाश्रयो येषाम् । पक्षे शीतला वृक्षादिच्छाया येषु । यद्वा गुणवन्त आत्मतत्त्ववेदिन इति व्याख्येयम् । यद्वा स्वानुरूप[2]नायकसमागमानन्दिताया इयमुक्ति: ।

कश्चित् प्रियावशतामनुभवन्नाह —

**अध्यासते युवतयो भुवनानामुपरिभागमिति सत्यम् ।**
**चरणभुवि यदजरागो बलिरुदरे वासवोऽप्यधरे ॥ १६० ॥**

अज: स्वाभाविको राग आरुण्यम् । पक्षेऽजसंज्ञस्य राज्ञोऽनुराग: । बलिर्लेखाभेदो वैरोचनिश्च । वा समुच्चये । आसवो मधु मादकत्वात् । पक्षे वासव इन्द्र: । तथा च लोकत्रयाधिपतीनामेतदवयवभेदवृत्तितयासां[3] तदुपरिवृत्तित्वसिद्धावर्थाल्लोकत्रयस्याप्येतदधोवृत्तित्वसिद्धि: । न च स्वामिनामधोवृत्तित्वे[4]ऽपि न स्वस्याधोवृत्तित्वं व्यभिचारादिति[5] वाच्यम् । तल्लोकवृत्तित्वविशिष्टानामेव स्वामिनामधोवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् ॥

नायिकाया: कुशलं पृच्छति नायके कश्चिदिदमाह —

**अभिमुख एव दिगन्तं प्रति भवति कुत: सखीकुशलवार्ता ।**
**कर्मणि जनिते नार्हति संयोगविभागसन्देह: ॥ १६१ ॥**

दिगन्तमुद्दिश्य गन्तुं कृतोद्यम एव त्वयि तस्या: कुशलस्य का कथा । तदैव कुशलाभाव एतावत्पर्यन्तं तस्य प्रसङ्ग एव न सम्भावित: । न हि कर्मण्युत्पन्ने संयोगविभागौ जातौ न वेति सन्देहो युक्त: । कर्मोत्पत्तौ सत्यामपेक्षणीयान्तराभावेन तदुत्पत्तावविलम्बात् । [6]'संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म' ( वै. अ. आ. १.१.१७) इति सूत्रादित्यर्थ:[7] ॥

---

1. प्रतीत्यजनकतया–चौ. 2. स्वानुरूपक°–चौ. 3. अस्माकं–चौ. 4. स्वस्थानिनामधोवृत्तित्वे–चौ. 5. तथाभवारादिति–चौ. 6. एकद्रव्यमगुणमित्यधिकम्–चौ. 7. कर्मलक्षणमिति सूत्रार्थ: –चौ.

काचिन्नायकसङ्घटनकर्त्री पश्चादात्मानमनाद्रियमाणां नायिकामाह —

**अस्माभिरेव विहितस्तव लवलि लवङ्गसंसर्गः ।**
**अधुना वेल्लितविटपा मुखमप्यस्मन् निवर्तयसि ॥ १६२ ॥**

अस्माभिरित्यादिबहुवचनेन दुष्करकार्यकारितया स्वस्यादरणीयत्वसूचनम् । तत्सम्बन्ध्युपकारे[1] तथादराभावात तद्वारणाय तवेति । अनर्हसङ्गमकरणे द्वेषापत्तेर्लवङ्गेत्युपादेयत्वसूचनम् । अस्मदिति पञ्चम्यन्तम् । इदानीमात्माधीनीकृतवल्लभाऽस्माकं दर्शनपथेऽपि नावतरसीति भावः ॥

लोकोत्तरलावण्यादिशालिनीमपि स्वीयामपहायान्यत्र चलितचित्ते कुत्रचित् कश्चिदिदमाह —

**अवगच्छति परिचितमपि नैवार्थं भङ्गुरगुणौघः ।**
**अपि सरसि प्राप्य जनिं कमलदलं सृज्यते न हि रसेन ॥१६३॥**

भङ्गुरगुणौघो [2]निष्कृष्टगुणहीनस्तनुतन्तुश्चेति । अर्थादितरान्वयः[3] । रसेनेति जलस्य शृङ्गारस्य चोपादानम् । यथा सरस्येवोत्पन्नं कमलं जलेन न हि लिप्यते तथानभिज्ञोऽपि स्वाधीनरमणीयवस्तुना न युज्यत इति भावः । यद्वात्मज्ञस्योक्तिः । भग्ना गुणाः सत्त्वादयस्तत्स्थानीया वासनादयो वा यस्य । परिचितमप्यर्थं न जानात्युदासीनतयैव भोगात् । 'असक्तोऽद्विषंश्च भुङ्क्ते' इति श्रुतेः । अत एव तस्य [4]तज्जन्यपुण्यादिसम्बन्धोऽपि न भवतीत्याक्षिप्तार्थस्योत्तरार्धेन समाधानम् । तदाह—'तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं[5] कर्म न श्लिष्यते' (छा. ४.१४.३) इति। अथवा तदुदासीनत्वस्यैवोत्तरार्धेन समर्थनम् ॥

मानगोपनं विदधानां नायिकां कश्चिदिदमाह —

**अपहाय कुटिलमीक्षणमृजुकविलोकेन सूचयसि मानम् ।**
**ऋजुकुटिलत्वमतन्त्रं प्राहास्वरसं[6] विकृतिरेव ॥ १६४ ॥**

---

1. सन्ध्युपकारे–चौ. 2. निकृष्ट°–चौ. 3. अर्थमितिनान्वयः–चौ. 4. जन्यपु°–चौ. 5. 'पापं' नास्ति–चौ. सं.ए. 6. 'तु' इत्यधिकं–चौ.

अतन्त्रमविवक्षितम्। ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमित्यादौ तथा दर्शनात्। विकृतिः सार्वदिकावस्थावैपरीत्यम्। तथा चाभिमुखदर्शनान् मानो नास्तीति न वाच्यम्। सर्वदा कुटिलदर्शनशीलायाः कटाक्षमुन्मुच्य दर्शनेन मानस्यानुमानादिति भावः॥

नायिकान्तरमनुसर्तुकामे नायके शङ्कमानां नायिकां सखी समाश्वासयति —

**अविदूरगते गुणवत्संसर्गिणि संकुचन्ति विपरीताः।**
**आलोक्य पद्मिनीप्रियमाशु निमीलन्ति कुमुदिन्यः॥ १६५॥**

विपरीताः तत्सम्बन्ध्यपकृष्टगुणाः। संकोचस्तन्मीलनवैमुख्यं मुद्रणं च। पद्मिनीप्रियं सूर्यं नायिकाविशेषकान्तं च। कुमुदिन्यः कैरविण्यः। 'इनः सूर्ये प्रभौ राज्ञि' इति विश्वः (१९.१)। प्रभुपदादिनशब्दात् पुंयोगे ङीष्। कुत्सितसम्बन्धिन्या मुद इन्य ईश्वर्यः। कुत्सितमात्रैरादृता इति वार्थः। तथा च ततो निवृत्य त्वय्येवानुरक्तिमासञ्जयिष्यतीत्यलमाशङ्कयेति भावः॥

बद्धमानां[1] कांचित् सख्युपदिशति —

**अपराधीति प्रियतममुपेक्षसे तन्वि चेत् सुचिरम्।**
**सौहार्दमपि चिरत्नं तर्हि कदर्थयितुकामासि॥ १६६॥**

प्रियो हि स एव यत्रापराधावस्थायामपि न दौर्मनस्यम्। अन्यथा दशाविशेषे सर्वस्याप्युपादानेनाविशेषप्रसङ्गात्। तथा चायं कृतापराध इति तदुपेक्षायां तस्यार्थादप्रियत्वमेव पर्यवस्यति। एवं च [2]पूर्वकालीनानुरागस्याप्यप्रियविषयकत्वापत्त्या सर्वमप्याकुलीभवतीति भावः॥

1. विवृद्धमानां–चौ. 2. पूर्वकीलानानुरागस्य–चौ.

कस्यांचिदनुरज्यमानं हितार्थी प्राह —

**अभिसृतवानसि सौरभभारप्रामाण्यमात्रेण ।**
**किं मधुप केतकीमविगणय्य भूयांसि कण्टकरजांसि ॥१६७॥**

सौरभं परिमलः सौन्दर्यं च । सौरभान्तरवैलक्षण्यलाभाय भारेति । सौरभस्य मधुव्याप्यत्वाभावलाभाय मात्रेति । सौरभमात्रार्थित्ववारणाय मधुपेति । दर्शनमात्रे दोषाभावादभिसृतेति । उपभोगेच्छापर्यन्तत्वलाभार्थमिष्टाभावमात्रवारणाय कण्टकेति । इष्टालाभसूचनाय रज इति । पक्षे कण्टका दुर्जनाः । रजो दुरितम् । सङ्गमप्रतिबन्धकतया तदुत्तरमप्यपवादजनकतया च । इष्टानिष्टहेतुतयाभ्यर्हितत्वात् कण्टकानां प्रागुद्देशः ॥

काचिन्मानोपक्रमाय पृच्छन्तीं नायिकामाह —

**अनुभूतवती त्वमसि प्रियविरहकदर्थना बहुशः ।**
**संप्रति सुसहा यदि तद्बधान वा परिकरं माने ॥ १६८ ॥**

त्वमित्यनेन स्वकल्पितत्ववारणम् । प्रियविरहकृताः कदर्थना दुःखानि । अनेन तदनुभवस्याप्रामाण्यशङ्का निरस्ता । सुखादिज्ञानस्य भ्रमत्वाभावात् । सुसहा द्वेषविषयत्वानापन्नाः । परिकरो बन्धो लक्षणया समारम्भः । तथा च स्ववृत्तिदुःखस्य [1]द्वेषाविषयत्वानुपपत्त्या मानारम्भो न कार्य इति भावः । उत्तरालङ्कारः । 'उत्तरमात्रात् प्रश्नोन्नयने स्यादुत्तरं नाम' इत्यलङ्कारकौस्तुभे (का. ९०) ॥

अभिसारात् कलङ्कमाशङ्कमानां दूतीदमाह —

**अवहितया वैशेषिकवार्तेयं श्रूयतां कुतुकात् ।**
**गणयन्ति हि वसुमत्याः श्यामलतामपि विशेषगुणम् ॥१६९॥**

---

1. द्वेषविषयत्वानुपपत्त्या–चौ.

वैशेषिकाः काणादाः। अथ च विशेषोऽस्त्येषामिति ठन्। विशेषिका एव वैशेषिकाः। स्वार्थे तद्धितः। विशेषमात्रादररक्ता इत्यर्थः। [1]अनुपेक्षत्वसूचनायावहितयेति। रसाधायकत्वसूचनाय कुतुकादिति। वसुमत्या भूमेर्द्रव्यवत्याश्च। श्यामलभावं नीलरूपमनाचारं च। विशेषगुणं द्रव्यान्तरवृत्तित्वरहितगुणं प्रतिष्ठाहेतुं च। तथा च तत एव कलङ्कमार्जनं भविष्यतीति भावः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**अप्सरसां स्वनिरूपितमपकर्षमिव प्रकाशयितुम्।**
**क्षपयसि मदं घनपयःकासाराणां कचैः स्मितैर्नाभ्या ॥१७०॥**

घनो मेघः, पयः क्षीरं, कासारस्तडागः। कचादिभिः क्रमादेषां जयः। तथा च[2] पयःशब्दादप्शब्दस्य कासारशब्दाच्च सरःशब्दस्य लाभेऽर्थवशाद् घनानां बह्वीनामप्सरसां स्वापेक्षापकर्षवत्त्वं प्रकाश्यते। अवयवोत्कर्षस्यावयविन उत्कर्षे पर्यवसानादिति भावः ॥

नायकभोगं गोपयन्तीं कांचिद्धसन्ती[3] सखी प्राह —

**अलसति कलेवरे तव लसतितरां किमपि सौभाग्यम्।**
**अधरे समधिगतरदे विभाव्यते नीरदाकृतिता ॥ १७१ ॥**

अलसशब्दादाचारक्विबन्तात् कर्तरि शतृप्रत्ययः। लसच्छब्देन नञ्समासगम्यार्थमादाय विरोधोल्लासः[4]। रदाकृतेर्निष्क्रान्तस्य भावो रदचिह्नाभाव इत्यर्थादुत्तरार्धे। नीरदो मेघस्तदाकारो नैल्यमिति तत्परिहारः। त्वन्नेत्रचुम्बनलग्नकज्जलस्य दयिताधरस्य त्वया चुम्बनात्। त्वदधरे नैल्यं गात्राणामालस्यं चेति लिङ्गद्वयेन प्रियसंभोगानुमानं सुलभमेवेति भावः।

---

1. अनुपेक्ष्यत्व°–चौ. 2. 'तथा च' इति नास्ति–चौ. 3. सुहसन्ती–चौ.
4. विरोधोद्धारः –चौ.

द्रव्यविरहेणापवादनिरासोपायमपश्यन्नाह —

**अतिवृत्तार्थपराणामाख्यातप्रकृतिताभाजाम् ।**
**मायोगव्यतिरेकादवर्णविरहः श्रुतः केन ॥ १७२ ॥**

अतिशयितं वृत्तं रूपं वस्तुवृत्तं च । अर्थो विद्यादिश्चेति द्वन्द्वो वा । प्रसिद्धा प्रकृतिर्यस्य तद्भावयुक्तानामपि । मायोगो लक्ष्मीसम्बन्धस्तद्विनाभावेन । अवर्णस्यापवादस्य विरहोऽभावः केन श्रुतो भवत्येव । अथ चातिवृत्तो भूतोऽर्थस्तत्पराणाम् । भूतार्थे विधानेन[1] धात्वर्थवृत्तिभूतवृत्तित्वस्यैव प्रतिपादनादाख्यातानां तिबादीनां प्रकृतिभाजां प्रकृतिभूतानां धातूनामिति यावत् । धातूत्तरमेव तदनुशासनात् । मा इति निपातो निषेधार्थे । तद्योगं विनाऽकारविरहः केन श्रुतः । लुङादौ ह्यडागमो 'न माङ्योगे' (पा. ६.४.७४) इति माशब्दयोग एव निषिद्धो न त्वन्यथापीति भावः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**अधरे परं प्रवाले प्रालेयकराननेन वलते हृत् ।**
**गतिकृतहेलमराले यावदबाले पयोधरेऽपि तव ॥ १७३ ॥**

परमित्येवकारार्थे । प्रवाले पल्लवविद्रुमान्यतरसमानेऽधर एव हृदयं न वलते नोत्सुकं भवति । यावदिति किन्त्वित्यर्थे । [2]महापरिणाहे स्तनेऽपि सस्पृहं भवति । सम्बुद्धिद्वयं स्पष्टम् । अथ चाधरप्रवालपदाभ्यां धरभिन्नप्रकृष्टवालार्थबोधात् पयोधराबालशब्दाभ्यां च तद्विरुद्धार्थबोधाद् विरोधः । यत्किंचिद् विशेषस्यापि सामान्याभावविरोधादिति भावः ॥

इत्यकाररज्या ।

---

1. विधाने तत्परधात्वर्थः–चौ. 2. महापारेण हस्तेन–चौ.

## ३. आकारव्रज्या

कस्यचिद् दुर्जनानुरागं विभावयन् कोऽप्याह —

**आलोक्यतां पशुपतेः कपालिनः पापसङ्ग्रहव्यसनम् ।**
**पूर्णेन्दुना दृशा योऽपरितुष्यन् शिरसि तत्कलां निदधे ॥१७४॥**

पशुपतीत्यज्ञत्वसूचनम् । कपालीत्यसद्वृत्तत्वसूचनम् । पूर्णेन्दोः[1] प्राप्तत्वेऽपि तस्य शुभत्वेन तत्कलामेव बहुमन्यत । क्षीणचन्द्रस्य ज्योतिषपरिभाषया पापत्वम् । तथा च वराहः-'क्षीणेन्द्वर्कमहीसुतार्कतनयाः पापा बुधस्तैर्युतः' इति । अथवा नायिकाप्रहितदूतीसमासक्ते नायके कस्याश्चिदुक्तिः । पूर्णेन्दुप्रायायामपरितुष्य तद्व्याप्यत्वेन तदेकदेशतया ततो हीनतया च कलाप्रायां दूतीमाद्रियत इति भावः ॥

दोहदार्थं तिलकवृक्षं पश्यन्तीं कांचिदालोक्य सखी प्राह —

**आरामतिलकशाखिनि दयिततमेऽपि च समानदिग्वृत्तौ ।**
**विकसदुपेक्षापेक्षाः कटाक्षधारा युगपदस्याः ॥ १७५ ॥**

एकदिगवच्छिन्ने तिलकद्रुमे नायके च निपतन्त्यः कटाक्षधारा वृक्षांश उपेक्षात्मिका नायकांशे चोपादेयत्वादपेक्षात्मिकाः । विषयभेदेन ज्ञानस्य तदुभयात्मकत्वसम्भवात् । परेषां तर्कवारणार्थमारामेति ॥

---

1. पूर्णेन्दौ-सं. ए.



आ. स. 963—6,

काचिदस्थिरप्रणयं नायकमधिकृत्याह —

**आपातमात्ररागिणि नियतं दोषान्तरं समुन्नयेम् ।**
**हरिदश्वे परितापो भवति सुधादीधितावङ्कः ॥ १७६ ॥**

दोषान्तरं क्षणिकरागातिरिक्तो दोषः । उन्नेयमनुमेयम् । व्यभिचार-वारणाय नियतमिति । बाधाभावसूचनाय समिति । सूर्यचन्द्रयोरारुण्यस्यानतिचि-रावस्थायित्वं प्रसिद्धम् । हरिदश्वेति प्रकाशकत्वं सुधेत्यादिनाह्लादकत्वं व्यङ्ग्यम् । तेन दोषस्य रागानवभासात् सिद्धसाधनशङ्कापि नेति भावः ॥

कंचिदस्थिरस्नेहं काचिदुपालभते —

**आनन्दमेव सूते सुभग भवानद्भुतोदयात् प्रथमम् ।**
**प्रणयविभङ्गहलाहलमुद्गिरसि पुनः पयोधिरिव ॥ १७७ ॥**

सुभगेत्यतियोग्यत्वसूचनम् । अद्भुतस्य लावण्यादिनिबन्धनस्य । पक्षेऽद्भुतानां चन्द्रादिपदार्थानामुदयात् । प्रणयस्य विशिष्ट उत्कटदुःखजनको यो भङ्गो विच्छेदः स एव हलाहलं दुःखजनकत्वसाधर्म्यात् । गौणतयोद्गि-रसीत्यस्य नाश्लीलत्वम् । तदुक्तं दण्डिना —

निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।
अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ (काव्यादर्श १.९५)

कश्चिच्छरदं वर्णयति —

**आकाशकुसुममवनीतलमुपनयता घनावसानेन ।**
**आविष्कृतोऽनुरूपं पाण्डुभवः सहजशालिनि क्षेत्रे ॥ १७८ ॥**

आ समन्तात् काशकुसुमानि यत्र तादृशं भूतलं प्रकाशयता शरत्समयेन सहजाः सजातीयसंवलनेन बहवः शालयः कलमा यत्र तादृशे क्षेत्रे केदारे पाण्डुत्वगुणो जनितः । अथ च प्रपञ्चमाकाशपुष्पप्रायं पारमार्थिकसत्ताविहीनं वदता व्यासेन सहजस्य समानमातृकस्य विचित्रवीर्यस्य सम्बन्धिनि क्षेत्रे भार्यायां

पाण्डुसंज्ञो राजा जनित इति भारतम्। एतेन शरत्समयस्य व्यासतादात्म्यमुद्दीपकत्वातिशयश्च ध्वन्यते। जगन्मिथ्यात्वोपदेशकस्यापि व्यासस्यैवं विकारोदयात्[1] कामस्य दुर्वारत्वं ध्वनिः॥

स्वस्य तदधीनतां सूचयन् कोऽप्याह —

**आत्मारामान्तर्गतिरसावशोकोऽपि कुसुमगात्रि।**
**चरणतलताडनं तव काङ्क्षति का नाम कामिनां तु कथा॥१७९॥**

अशोक एतत्संज्ञः शोकसामान्याभाववांश्च। 'जीवन्नेव हि विद्वान् संहर्षायासाभ्यां मुच्यते' इति वचनात्। आत्मन आराम[2] अन्तर्भावो यस्य। अथ चात्मज्ञानान्तर्गत आत्मज्ञः। आत्मन्येव बाह्यविषयानपहायारमत इत्यात्मारामः। तदुक्तम् —

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥ (भ.गी.२.७९)

इति। तद्दोहदत्वेन तदाकाङ्क्षा। तदुक्तं वृक्षायुर्वेदे —

तरुण्या नूपुरोपेतपादघातेन ताडितः।
अशोको विकसत्याशु सर्वलोकमनोहरः॥

सत्पुरुषस्य कस्यचिद् बहुविधपदारोहावरोहमालोक्य कोऽप्याह —

**आनीय कामनीयकमनीयतायं कलानिधिर्विधिना।**
**अनिशोपचयापचयप्रणालिकाकृतकदर्थनां व्यर्थम्॥ १८०॥**

कामनीयकं सौन्दर्यमानीय कदर्थनां व्यर्थमनीयतेत्यन्वयः। कलानिधिश्चन्द्रो विदग्धश्च। उपचयापचयौ कलानां संपदश्च वृद्धिह्रासौ तयोः[3] प्रणालिका परम्परा। अस्यैवं कदर्थनीयत्वे रमणीयत्वमेव न कर्तव्यं तत्करणे च

---

1. विकारो यथा–चौ. 2. आरामे उपवने–चौ. 3. द्वयोः–चौ.

कदर्थनमनुचितमिति भावः। एतेन सर्वदैकरूप्यमेव सम्यग् न तु महदपि पदं प्राप्य पुनस्तद्भ्रंश[1] इति सूचितम् ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**आजानिको मधुरिमा भवदधरे सुतनु रागोऽपि।**
**[2]मम हृदि विषयितयाद्यः परस्तु समवायिविषयिताभ्याम् ॥१८१॥**

आजनि जन्मारभ्य भव आजानिकः। अध्यात्मादित्वाद् ठञ्। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। स्वाभाविक इति यावत्। त्वदधरे माधुर्यरागयोः समवायेन वृत्तिः। तत्र माधुर्यस्य तद्विषयकत्वसम्बन्धेन मदीयज्ञाने वृत्तिः। रागस्य तु समवायेन विषयितया च। अधरविषयकरागस्य समवायेन तद्रागस्य च विषयितया मयि सत्त्वात्। आत्मजन्यज्ञानविषयत्वाद् रागस्यात्मनस्तद्विषयकत्वमुक्तम् ॥

कांचिद् बहुभिरुपपतिभिराकुलीक्रियमाणां काचिदिदमाह —

**आमोदाय दिगन्तप्रसारिणे कुप्य पद्मिनि निजाय।**
**नैवाहंपूर्विकया भृङ्गेभ्यो मिलितुकामेभ्यः ॥ १८२ ॥**

आमोदः परिमलो हर्षहेतुर्लावण्यादिश्च। 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः' (पा. १.४.३७) इत्यादिना चतुर्थी। परस्मै क्रोधावकाशनिरासाय निजायेति। 'अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम्' इत्यमरः (३.८.१०२)। भृङ्गेभ्यो भ्रमरेभ्यः। तरलत्वसाधर्म्येण कामुकेभ्यश्च। आमोदप्रसाराभावे विषयज्ञानाभावेन तदिच्छया[3] तेषामागमनासंभवादिति भावः ॥

कथमनया मुग्धयापि वसन्तोत्सवे दयितोपरि चूर्णप्रक्षेपः कृत इति सम्भावयन्तीं कांचित् सखीदमाह[4] —

---

1. तद्ध्वंसः –चौ. 2. मम हृदि विषयताद्यः परः समवायावषयिताभ्याम्–चौ. 3. तदिच्छायाः सुतरामभावेन–चौ. 4. सखीं काचिदिदमाह–चौ.

**आदाय मुग्धसुदृशाभिवयस्यं चूर्णमुष्टिरक्षेपि ।**
**तत्कालागतदयितोपरि निपपात त्वजाकृपाणीयात् ॥ १८३ ॥**

आदानस्य क्षेपोद्देश्यकत्वलाभार्थमादायेति । 'चूर्णानि वासयोगाः स्युः' इत्यमरः (२.६.१३४)। 'चूर्णं पटवासादिक्षोदः' इति क्षीरस्वामी (अमरटीका २.६.१३४)। प्रियसन्निधौ सख्युद्देशेनापि क्षेपासम्भवात्[1] तत्कालेति । 'पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन' (पा. २.२.११) इत्यव्ययेन षष्ठीसमासनिषेधः । कृदव्ययविषय इति केश्चिद् व्याख्यानाद् दयितस्योपरीति समासः । तुशब्द उपरीत्यनन्तरं योज्यः । यथाकस्मादागताया अजायाः कुतश्चित् पतता कृपाणेन वधस्तन्न्यायात् । अजाया आगमनमिव कृपाणस्य पतनमिवेति 'समासाच्च तद्विषयात्' (पा. ५.३.१०६) इतीवार्थविषयसमासाच्छप्रत्ययविधानबलेनाजाकृपाणमिति समासस्ततोऽजाकृपाणमिवाजाकृपाणीयम् । उक्तसूत्रेण छप्रत्ययः । अकस्मादेव तत्र पतित इति फलितार्थः ॥

कांचित् सङ्केतस्थानगतामप्राप्तवल्लभां विलोक्य काप्याह —

**आपाकमुपगतेवाभिसारिका परिणते शणक्षेत्रे ।**
**अवलोक्यतेऽनुपसरत्यभिलषितजने ज्वलद्गात्री ॥१८४॥**

आपाको घटादिपाकस्थानम् । 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' इत्यमरः (२.६.१०)। भरतोऽपि —

हित्वा लज्जां समाकृष्टा मदेन[2] मदनेन या ।
अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥ (नाट्य. २२.२१२)

परिणतेति पीतत्वसूचनम् । ज्वलनं तापवत्त्वं दह्यमानत्वं च । विप्रलब्धेयं नायिका । तदुक्तम् —

---

1. क्षेपसंभवात्–चौ. 2. प्रदीप्ता–चौ.

प्रियः कृत्वा तु सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।
विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥ (सा.द. ३.८३)

पूर्वमननुरक्तायां कस्यांचित् सङ्घटनयत्नं करिष्यामीति वदन्तीं दूतीं कश्चिदिदमाह —

**आलोकमात्रतो यदि नोल्लासस्तर्हि निष्फलोऽभ्यासः ।**
**कोरकितेन्दोरुदये निशमपि[1] किं पद्मिनी हसति ॥ १८५ ॥**

आलोको दर्शनं प्रकाशश्च । उल्लासोऽनुरागो विकासश्च । अभ्यासो दर्शनाद्यावृत्तिः । कोरकिता मुकुलिताऽसञ्जातानुरागा च । हासः फुल्लत्वं प्रीतिश्च । निशमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पद्मिनी कमलिनी नायिकाविशेषश्च ॥

प्रणतेऽपि नायके मानमपरित्यजन्तीं हितैषिणी सखी प्राह —

**आथर्वणीमुपनिषद्विद्यामिव लब्धुमेष त्वाम् ।**
**शिरसा वहति भवत्पदनूपुररक्तोत्पलोल्मुककलापम् ॥१८६॥**

कोपप्राचुर्यसूचनार्थमाथर्वणीमिति। कर्मभागस्य तच्छ्रुतावभिचारप्रायत्वात्। उपनिषदिति रसोत्पत्तिद्वारा परमाह्लादहेतुत्वसूचनम् । नूपुरसम्बन्धिनो रक्तोपला रक्तमणयस्त एवोल्मुकान्यङ्गारास्तत्समूहं दधाति । प्रणामसमये तेषां नायकशिरःसम्बन्धात् । अथर्वशाखायां मुण्डकोपनिषदध्ययनाङ्गत्वेन शिरोव्रतं विहितम् । 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् येस्तु चीर्णम्' (मु.उ.३.२.१०) इति श्रुतेः । शिरोव्रतं शिरस्यङ्गारपात्रधारणमिति वेदान्तिनः। तच् च तैत्तिरीयाणां कारीरीवाक्याध्ययनस्य भूभोजनमिव मुण्डकोपनिषदध्ययनस्याङ्गम् । "नैतदचीर्णव्रतोऽधीते" (मु. उ. ३.२.११) इति तत्रैव श्रवणात् । न तु तद्भेदाच्छाखाभेदेन ब्रह्मविद्याभेदः । अतः सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मोपासनमिति निरूपितमुत्तरमीमांसायां तृतीये ॥

---

1. अनिशम्–चौ.

सखीभिर्माने प्रवर्त्यमाना काचित् स्वयं परामृशति —

**आलीजनानुरोधत्यागे व्याहन्यते सख्यम् ।**
**तदनुसरणे स्वरूपासिद्धिः स्यात् प्रियतमत्वस्य ।। १८७ ।।**

सखीकथितार्थाननुष्ठाने सख्यव्याघातः । परस्परेच्छानुवर्तनस्यैव तत्पदार्थत्वात् । तदनुरोधेन मानकरणे तु प्रियतमत्वं स्वरूपासिद्धमसिद्धस्वरूपं[1] प्रसज्यते । तत्प्रतिकूलकरणे तस्य प्रियतमत्वासंभवादिति भावः । एतेन स्वस्य मानं प्रत्यप्रवृत्तिसूचनम् ॥

मानाभिमुखीं कांचित् सखी प्राह —

**आसायं निबधान व्यवसायं सखि सुखेन मौनाय ।**
**दृष्टे कलावति पुनर्विकसिष्यसि समिति[2] कुमुदिनीव ।।१८८।।**

[3]आसायं दिनान्तपर्यन्तं व्यवसायमुद्योगं मानाधिक्यं बधानेत्यनेन मानत्यागाभावेच्छापूर्वकत्वं च व्यङ्ग्यम् । सुखेन माननिर्वाहाभिमानजेनेत्यर्थः । कलावतीति मानापनोदसामर्थ्यम् । विकासः प्रसाद उत्फुल्लत्वं च । विषयोद्दीपनयोः समवधाने मानोत्पत्त्यसंभवादिति भावः[4] ॥

सुजनेभ्यः स्वदोषनिवेदनं नानिष्टावहमिति कोऽप्यनुभूयाह —

**आदीनवोऽपि सुजनैर्हृदयधृतो न स्वकार्यकरः ।**
**अवदातयन्ति किरणा जगदिन्दोर्नीलयति नाङ्कः ।।१८९।।**

'दोष आदीनवो मतः' इति वैजयन्ती (पृ.१९२.८)। हृदयं चित्तं मध्यं च ।स्वकार्यमकीर्त्यादि मालिन्यं च । अवदातशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । अन्यथा किरणैः श्वैत्यस्येव कलङ्केन मालिन्यस्यापि जननप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

---

1. प्रियतमत्वस्य स्वरूपासिद्धिः असिद्धस्वरूपं–चौ. 2. झटिति–चौ. 3. आसायं–इत्यर्थः नास्ति–चौ. 4. मौन शक्त्यसंभवादिति भावः –चौ.

कश्चिद् गवाक्षतो नासापर्यन्तमेव प्रकाशितमुखया कयाचिद् दृष्टस्तस्याः स्वविषयानुरागं तर्कयति ––

**आकेशान्नासान्तं दृष्टेऽपि मुखेऽनुमीयते हसितम् ।**
**माणिक्यद्वयधियमनु मौक्तिकयुगसंविदा तदाभरणे ॥१९०॥**

[1]तत्पदं नासिकापरम् । प्रथमं स्मितविरहान्नासाभूषणमधरकान्त्या माणिक्यद्वयघटितं प्रतिभाति स्म । स्मितसत्त्वे त्वधररूपाभिभावादभिभावकाभावान्मौक्तिकद्वयघटितमेवेति स्मितानुमानात् तेन रागानुमितिरित्यर्थः ॥

इत्याकारव्रज्या ।

———(:o:)———

1. इयं पङ्क्तिर्नास्ति–चौ.

## ४. इकारव्रज्या

कश्चित् पल्लीपतितनयायाः सौभाग्यं सूचयन्नाह —

**इभकुम्भमदस्तम्भनसंभवमुच्चित्य यश उच्चैः ।**
**अपि भीतरक्षणोत्थं चिनुत उरोजौ पुलिन्दपतिपुत्र्याः ॥१०.१॥**

'भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः' इत्यमरः (२.१०.२१)। 'एतेऽरण्यचरा देशभेदाद् भिन्नाः' इति क्षीरस्वामी (अ.२.१०.२१)। मदस्तम्भनं गर्वनाशो दानजलशोषश्च। तदुच्चतादर्शनचिन्तया तदुपपत्तेः। स्वोन्नततया करिकुम्भजयलक्षणं यशः प्राप्य पुलिन्दतरुणानां स्वस्मिन्नासक्त्या गजवधान्निवृत्ततया भीतानां करिकुम्भानां रक्षणजन्यमपि यशो वहत इति भावः। एतेन तदनुरागस्य सर्वविदितत्वसूचनम् ॥

सङ्केतस्थलकर्मकतदपादानकगमनागमनदशायां वृत्तं द्वयोः सङ्गमं पश्चात्तप्यमानां नायिकां[1] सखी स्मारयति —

**इतरेतराभिमुखयोर्वर्त्मनि युवयोर्मुहूर्तमभूत् ।**
**मिलनं त्वत्करपरभृततत्कर्णरसालकलिकयोरिव तत् ॥१०.२॥**

स्वस्य सङ्केतस्थानगमनसूचनाय नायकेनाम्रकलिकानयनम्। यथा तया सह त्वत्केलिकोकिलस्य मिलनमल्पकालावच्छिन्नमेव जातं तथा युवयोरपि[2]। जनापवादभीत्या तत्र विलम्बितुमशक्यत्वात्। अतोऽग्रेऽपि यथासम्यं भविष्यतीत्यर्थः ॥

---

1. तप्यमाना नायिका सखीं–चौ. 2. तथावयोः –चौ.

कश्चिन्नायिकाविरहावस्थां नायकाय निवेदयति —

**इन्दिन्दिरसन्दोहः प्रत्यारामद्रुमं भ्राम्यन् ।**
**कमलोन्मूलनमूलं शोचति तस्या भवद्विरहम् ॥ १९३ ॥**

[1]'इन्दिन्दिरालिषट्चरणचञ्चरीकालिनो द्विरेफाः स्युः' इति हलायुधः (२.१००)। 'समूहे निवहव्यूहसन्दोहविसरव्रजाः' इत्यमरः (२.९.४०)। कमलानामुन्मूलनं तापप्रतिकाराय मृणालादिग्रहणात्। तस्य मूलं कारणम्। तस्यास्त्वद्विरहाभावे कमलमधुनैव तस्य तृप्तिसंभवेन प्रतिद्रुमं भ्रमणानुपपत्त्या कष्टं न स्यादिति भावः। अथवा कस्यचिद् वदान्यस्य विरहे याचकानामतिवैक्लव्यं कथ्यते। इन्दिन्दिरा भ्रमणसाधर्म्येण याचकाः। द्रुमा अदातृत्वेन तत्प्रायत्वात्। कमलाया लक्ष्म्या नाशमूलं द्रव्यसत्त्वेऽप्यदानेन तथात्वात्। तस्य प्रसिद्धस्य। अभवत् न विद्यते भा कान्तिर्यस्य तद्वदिति वतिप्रत्ययः ॥

काचिज् ज्योत्स्नाभिसारिकां चन्द्रोदयं ज्ञापयति —

**इन्दुकिरणाङ्कुराली हरिति हरेः प्रथममुल्लसिता ।**
**सखि वैजयन्तमार्जनमाणिक्यजमार्जनीव निर्भाति ॥ १९४ ॥**

'स्यात् प्रासादो वैजयन्तः' इतीन्द्रप्रकरणेऽमरः (१.१.४६)। मार्जनमवकरापयनं तदर्था माणिक्यशलाकानिर्मिता शोधनीव भाति। रक्ततया माणिक्येति। अन्यमार्जनाय तदसम्भवाद् वैजयन्तेति। यद्वा वासगृहसंस्कारः क्रियतामिति वासकसज्जां काप्याह ॥

अनुरूपसम्बन्ध एव सुखाय कल्पत इति दूत्युपनायकस्य गुणाधिक्यं सूचयन्ती वदति —

**इह यद्यपि सम्बन्धान्तरमितरपदार्थसामान्यम् ।**
**तदपि कथितोऽभियुक्तैः संयोगो गुणवतामेव ॥ १९५ ॥**

---

1. एते द्वे पङ्क्ती न स्तः –चौ.

जन्यजनकभावादयः सम्बन्धाः सदृशासदृशानामपि सन्तु नाम। सम्भोगाख्यस्तु सम्बन्धो मिथः सदृशसौन्दर्यादिगुणानामेव युक्तः। अथ च समवायादयो गुणवतां द्रव्याणां तद्रहितानां गुणकर्मादीनामपि स्वीक्रियन्ते। संयोगस्तु गुणवतामेव। द्रव्ययोरेव तत्स्वीकारादिति शास्त्रविदो विदन्तीत्यर्थः॥

अन्यनायिकासक्ते नायके तस्यानिष्टहेतुतां निराकरोति —

**इन्दीवरमकरन्दैरिन्दिन्दिरवृन्दमानन्दम्।**
**विन्दति पुनर्मरन्दाः कुन्दादेर्मन्दयन्ति सन्देहम्॥ १९६॥**

विन्दतीत्यस्योत्तरार्धान्वयानर्हतया न पूर्ववाक्यैकदेशस्योत्तरगतत्वं दोषः। 'मकरन्दो मरन्दवत्' इति द्विरूपकोशः। सन्देहमन्यमधु कमलमधुविशिष्टं स्यादिति शङ्कामेव। मन्दयन्ति प्रतिबध्नन्ति। तथा चान्यत्र [1]सक्तोऽपि विशेषदर्शना[2]निवृत्तभ्रमस्त्वय्येव रतिं दृढीकरिष्यतीति सम्यगेवेदं निर्वृत्तमिति॥

भावनावेशेन[3] सर्वत्र तामेव पश्यन् तद्दर्शनेऽप्यनाश्वासवान् कोऽप्याह —

**[4]इतरस्यामपि पतितं चक्षुस्तामेव पश्यति मदीयम्।**
**तद्दर्शनेऽपि तेन प्रामाण्यग्रहणदौर्लभ्यम्[5]॥ १९७॥**

नायिकान्तराणामपि स्वाभीप्सितनायिकात्वेनैव ग्रहणाद् वस्तुतस्तस्या एव दर्शनेऽपि तस्य स्वानुरागविषयविशेष्यकत्वनिश्चयो न भवति। अतस्तत्सत्त्वेऽपि महसा[6] परितोषो न संपद्यत इति भावः। यद्यपि विषयान्तरेऽपि तद्भ्रमो भवत्येव तथापि सारूप्यदर्शनजन्यत्वलाभायेतरस्यामित्युक्तम्। चक्षुः-संयोगाभावदशायां मानसभ्रमसम्भवेऽपि तद्विरोधिविशेषदर्शनप्रसक्त्यर्थं चक्षुरिति। तथा च तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य चाभावादासक्तिविशेष-लाभः॥

---

1. अन्यत्रासक्तोऽपि–चौ. 2. विशेषदर्शनान्–चौ. 3. भावनाविशेषेण–चौ. 4. अस्या आर्यायाःस्थाने 'इष्टानामपि सहचरि गुणभेदादभिहितो भेदः। भावविशेषरहस्यं जैमिनिमुनिरेव वेत्ति परम्॥ इति काशीपुस्तके वर्तते इति–चौ. 5. दौर्बल्यम्–चौ. 6. मदन्तः –चौ.

कश्चिन्नायिकावचो[1]माधुर्यं वर्णयति—

**इक्षोरपि विक्षोभं मदपरिहारं च हारहूरायाः ।**
**गुम्फो गिरां मृगाक्ष्याः[2] पीयूषस्यापि दूषणं तनुते ॥ १९८ ॥**

'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा हारहूरा च कथ्यते' इति हलायुधः (२.३८)। गुम्फः सन्दर्भविशेषः। तेन विवक्षितार्थप्रतिपादकपदमात्रलाभेन न्यूनाधिकत्वनिरासः[3]। इक्षुरसस्य साधारणलभ्यत्वात् विशिष्टमात्रलभ्यतया ततो द्राक्षाया उपादानम्। ततोऽपि देवजातिमात्र[4]लभ्यतया स्वरूपतोऽप्याधिक्याच्चामृतस्येति बोध्यम्। तथा चैतदपेक्षया[5] स्वर्गसुखस्याप्यपकृष्टत्वमेवेत्यर्थः ॥

कांचित् सखी हितैषितया शिक्षयति —

**इच्छसि यदि वरवर्णिनि दयितमनोनगरमध्यमधिरोढुम् ।**
**तत्प्रतिकूलाचरितं प्रतिपक्षं तनु निराकुर्याः ॥ १९९ ॥**

वरवर्णिनीति तत्प्रवेशौचित्यव्यञ्जनम्। दयितेति प्रवेशावश्यकत्वसूचनम्। मन इति विवेकत्वद्योतनम्। नगरेत्यनेक[6]नायिकाकीर्णत्वध्वनिः। मध्येति नायिकान्तरीयप्रवेशवैलक्षण्यावेदनम्। आरोहणेन तस्य स्वाधीनत्वाधानदर्शनम्। नायकप्रतिकूलाचाररूपं तत्प्रवेशप्रतिबन्धकं चेद् दूरीकरिष्यसि तदा रूपादिकारणान्तरसत्त्वादवश्यं तत्र दार्ढ्यमेष्यसीति भावः ॥

कांचिदतिशीतलप्रकृतिरिति विदितामवेक्ष्य काप्याह —

**इदमीयः शरदुष्णद्युतिवदसह्यः प्रतापोऽयम् ।**
**प्रतियुवतिकेतकीनामनुमेयो म्लानिमात्रेण ॥ २०० ॥**

त्यदादित्वेन वृद्धसंज्ञत्वात् इदंशब्दाच्छप्रत्ययः। केतकीसादृश्येन

---

1. °अधर°–चौ. 2. भवत्याः –चौ. 3. न्यूनाधिक्यापत्तिर्निरासि–चौ. 4. देवमात्र°–चौ. 5. च तदपेक्षया–चौ. 6. °इत्यनेन–चौ.

सपत्नीनां[1] प्रियविरहकृतपाण्डुत्वसूचनम्। यद्यपीयमतिविनयशीला तथाप्येतद्वयेन प्रियस्यान्यनायिकापराङ्मुखत्वज्ञापकसपत्नीजनम्लानतयास्याः प्रतापो यथोक्त-दुःसहोऽनुमीयत इति भावः। द्वितीयपक्षे मात्रपदं साकल्यपरम्॥

कापि विप्रियकारिणं नायकमाह —

**इयदपि कियदनुभूतं सहृदय नैवावधारितं भवता।**
**योऽनुगुणः सम्भोगे स विप्रलम्भोऽन्य एवेति॥ २०१॥**

सहृदयेति तदवधारणयोग्यत्वसूचनम् —

भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति।
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भः स उच्यते॥ (स.कं. ९.४९)

इत्युक्तलक्षणः संभोगोत्कटेच्छाद्वारा[2] तदनुगुणो विप्रलम्भः।

'न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते'॥ (स.कं. ९.९४)

इत्युक्तेः[3]। वचनरूपस्तु विप्रलम्भो न तथा। अतो मद्वचनं विधाय मत्संभोगेच्छावत[4]स्तव सहृदयत्वप्रथा [5]प्रमाणरहितैवेति भावः॥

इति इकारव्रज्या।

———(:०:)———

1. तत्सपत्नीनां–चौ. 2. संभोगेच्छाद्वारा–चौ. 3. इत्युक्तवचनरूपः–चौ. 4. °संभोगेच्छाशङ्कैः सहृदय°–चौ. 5. प्रागेवोरःस्थितैव–चौ.

## ५. ईकारव्रज्या

कश्चिदभिज्ञस्त्वया तदनुरागो न ज्ञात इतिवादिनीं दूतीमाह —

**ईषद्वलितकन्धरमतितरलापाङ्गभङ्गिविक्षेपम् ।**
**किंचिदपदेशनिर्मितमध्येमि विलोकितं तस्याः ॥ २०२ ॥**

अध्येमीति 'इक् स्मरणे' (धा. पा. १०४७) इत्यस्य रूपम् । कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षितत्वाद् विलोकितमित्यत्र न षष्ठी । विलोकितपदेन नायकस्य पश्चादवस्थानद्योतनम् । 'विलोकनं[1] पृष्ठतः स्यात्' इति भरतवचनात् । अत एवाह[2]–ईषदित्यादि । मनाग् वक्रीकृता कन्धरा ग्रीवा यत्र । अनेन [3]वलिताख्यं ग्रीवाकर्म सूचितम् । तथा च शार्ङ्गदेवः —

'पार्श्वोन्मुखी तु वलिता ग्रीवाभङ्गे तथेक्षणे' ।

तामेव प्रक्रम्य सङ्गीतमीमांसायाम् —

'ग्रीवाभङ्गे स्मृतेक्षायां प्रियस्य गुरुसन्निधौ' ।

द्वेषादिनापि तथा दर्शनसम्भवादाह–अतितरलेत्यादि । अत्र भरतः —

हर्षप्रसादललिता कान्तात्यर्थसमन्मथा ।
सभ्रूक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥

तथापि जनान्तरेण ज्ञाने[4] सङ्गमो न स्यादतः किंचिदित्यादि । केनचित् पृष्ठगतसखीसमाभाषणादिना व्याजेन कृतम् । यद्वा केनचिदन्यैरज्ञाततया विलक्षणेन । उक्तरूपेण व्याजेनेत्यर्थः ॥

---

1. विलोकितं–चौ. 2. आह इति नास्तिचौ–. 3. अवनताख्यं–चौ. 4. ज्ञाते–चौ.

काचिद् विरहिणी सखीमाह —

**ईश्वरवाञ्छा जगतीसमाश्रयः कमठपृष्ठवत् कठिना ।**
**यत्सङ्गिनि विरहाद्रौ ज्वरविषमुद्गिरति रतिसिन्धुः ॥२०३॥**

समाश्रयत्वं तद्विषयकत्वात् । पक्षे तदाचारत्वात्[1] । कठिनता दुःखदत्वं[2] पक्षे स्पर्शविशेषः । विरह एव पर्वतो दुर्वहत्वात् । ज्वरस्य विषत्वं मूर्च्छादिजनकत्वात् । रतेः सिन्धुत्वमनेकभेदतया गाम्भीर्यात् । ईश्वरेच्छाया नित्यत्वेऽपि यदा विरहसामग्री तदा ततो विरहोत्पत्तौ दुःखं भवति । दुःखसंवलितरतेरेव विप्रलम्भत्वात् । तदुक्तम् —

सम्भोगः सुखसंभिन्नो विप्रलम्भस्तु दुःखयुक् ।
रतिस्तयोः प्रकर्षः स्यादुत्कर्षात् सुखदुःखयोः ॥

कूर्मपृष्ठे मन्दरं निधाय समुद्रमथने कृते कालकूटमुत्पन्नमिति पुराणप्रसिद्धम् ॥

कश्चिन्मानवत्यां प्रियायां स्वस्यानुरागं व्यञ्जयन्नाह —

**ईर्ष्याकषायमपि ते वदनमिदं मां धिनोत्येव ।**
**इन्दुरुदयारुणिम्ना भिन्नोऽपि मुदे चकोराणाम् ॥ २०४ ॥**

पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ।
ईर्ष्या मानो भवेत्स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ॥

इति साहित्यदर्पणे (६.२०६) । एतेन रक्तमुखरागसूचनम् । धिनोति प्रीणयति । एतेन सर्वावस्थास्वपि प्रियवस्तुनो मनोहरत्वमेवेति व्यज्यते ॥

कश्चिदनुभूततत्सङ्गमसुखस्तमाशास्ते[3] —

**ईहे तरलिततारं मुक्तकचं मुदिततमजीवम् ।**
**सङ्गं तस्याः संस्थितजीवनविद्याप्तिदिवसमिव ॥ २०५ ॥**

---

1. तदुपारूढत्वात्–चौ. 2. कठिना दुःखदत्वात्–चौ. 3. °तामाशास्ते–चौ.

तरलिता चञ्चलीकृता हर्षाधीना च । तारा बृहस्पतिस्त्री कनीनिका च । 'ऋक्षातिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुयोषितोः' इति विश्वः (१००.१९) । मुक्तत्वं बन्धहीनत्वं शुक्रोदरान्निर्गमश्च[1] । कचाः केशाः । कचो गुरुपुत्रश्च । जीव आत्मा बृहस्पतिश्च । 'कचः केशे गुरोः सुते' इति विश्वः (९.२१.१) । मृतसञ्जीवनविद्यालाभदिवसोऽप्येवंभूत एवेत्यर्थः । मुक्तकेशेत्यत्र कामशास्त्रम्––

न विना केशनिर्मोकं न विनाम्बरमोचनम् ।
कुर्वन्ति कामिनो भोगं न च बाह्यरतं विना ॥

कांचित् सखी समाश्वासयति ––

**ईदृशमेव विपर्ययमभिसन्धायास्थिरप्रेम्णाम् ।**
**तत्र न बध्नन्ति रतिं सम्प्रति किं वा गतानुरागेण ॥२०६॥**

ईदृशं त्वत्प्रत्यक्षविषयीभूतं विपर्ययं वैपरीत्यम् । भङ्गमिति यावत्[2] । अस्थिराणां प्रेम्णामिति कर्मधारयः । बहुव्रीहौ तु विपर्ययमदृढतानुरागत्वम् । तत्रास्थिरप्रेमसु रतिमिच्छानुरागं वा । पूर्वमेव मया बोधितापि तथा नाकार्षीः साम्प्रतं त्वनुतापेन किं कार्यम् । अतीतस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । अथवा विषयानवाप्तिदुःखितं कंचित् परमार्थविदुपदिशति । अस्थिरेषु ब्रह्मातिरिक्त-पदार्थेष्वनुरागाणा[3]मीदृशं दुष्परिणामरूपं[4] विपर्ययमभिप्रेत्य विदिततत्त्वास्तत्र रतिं न बध्नन्ति किन्त्वात्मन्येव । 'आत्मन्येवात्मना तुष्टः' (भ.गी. २.५५) इत्युक्तेः । संप्रतीति । तथा चेतदुत्तरं तेषु भावमपहायात्मानमेव ज्ञातुं प्रवर्तेथा इत्यर्थः ॥

इतीकारव्रज्या ।

---

1. ऋक्षा—निर्गमश्च—नास्ति–**चौ.** 2. एतन्नास्ति–**चौ.** 3. अनु-रोगम्–**चौ.** 4. दुःखपरिणामरूपम्–**चौ.**

## ६. उकारव्रज्या

कश्चित् प्रोषिताय तत्कान्तादशां निवेदयति —

**उन्नमयन्ती वदनं दिदृक्षया तव कपाटमवलम्ब्य ।**
**त्वद्देशं प्रति चलितुं सा भाति गृहीतपक्षेव ॥ २०७ ॥**

अतिदूरतया दर्शनासम्भवज्ञाने सत्यपि रागौत्कट्येन तत्तिरस्कृत्य दर्शनार्थं प्रवृत्तिः । कपाटद्वयमध्यवर्तितया उभयपार्श्ववर्तिनोस्तयोः पक्षसाम्यम् । अवलम्ब्येत्यनेन पदाग्रमात्रेण भूमिस्पर्शसूचनम् । तन्निबन्धनपतनभयादेव कपाटाश्रयणात् । उन्नमनेन प्रियनयनसंयोगप्रतिबन्धकमध्यवर्तिपर्वतादिकृत-व्यवधाननिराकरणेच्छा व्यज्यते ॥

अशोकदोहदसमये[1] प्रथमं तत्पल्लवेन कृतोत्तंसया[2] नायिकया कृतं तत्पदप्रहारं पश्यन् प्रिय आह —

**उत्तंसितं किसलयं श्रवणाभरणारुणमणीनाम् ।**
**मिलनात् प्रथममशोकः पदपरिरम्भेण पुष्पितः पश्चात् ॥२०८॥**

[3]कर्णालङ्कारलग्नपद्मरागसम्बन्धादवतंसतापन्नमशोकपल्लवं प्रथमं कुसुमितम् । उक्तरत्नानामेव रक्ततत्पुष्पस्थानीयत्वात् । अशोकस्तु पदप्रहारेण पश्चादेव कुसुमितः । तथा च गृहीतत[4]त्किसलयस्य कुसुमाभावप्रयुक्त[5]विजातीयशोभा-क्षतिर्न शङ्क्येति भावः । एतेन महत्परिग्रहे स्थानच्युतानां तद्वर्तिनां च समानेव[6]

---

1. वञ्जुलतरु°–चौ. 2. कृतावतंसया–चौ. 3. पश्चादिति इत्यधिकम्–चौ. 4. °तत् इति पदं नास्ति–चौ. 5. कुसुमाभावप्रयुक्ता–चौ. 6. समानैव–चौ.

फलसम्पत्तिर्भवतीति व्यञ्जितम् । 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः (२.४.१४) ॥

कश्चित् प्रियां प्रीणयितुकाम इदमाह —

**उन्नतिमानतिकठिनः समुदितनक्षत्रमालोऽयम् ।**
**बाले पयोधरस्तव कनकाचलवद् वरीवर्ति ॥ २०९ ॥**

कठिनान्तमर्थश्लेषः । नक्षत्राणां माला पङ्क्तिः । अथ च[1] हारविशेषः । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः (२.६.१०६) । 'बाला स्यात् षोडशाब्दा' इति रतिरहस्यम् (प. ४.१) । [2]यद्यपि स्तनादीनां द्वित्वाधिष्ठा जातिः प्रायेणेति वामनेनोक्तं तथापि 'पयोधरे खेलति कुम्भ एव' (नै. ६.६६) इति नैषधादिप्रयोगादेकस्यापि प्रयोगः सम्प्रदायसिद्धः ॥

काञ्चिदत्यन्तमानान् निवर्तयितुं सखी शिक्षयति —

**उत्पत्तिशिष्टसौहृदगुणावरुद्धे मृगीदृशां हृदये ।**
**तदनुगुणादतिरिक्तो मानः कथमेति संमानम् ॥ २१० ॥**

स्वाभाविकसौहृदव्याप्ते कामिनीनां हृदये रसानुकूलकिंचिन्मानादधिको मानो न युक्तः । रसप्रतिकूलत्वादसाध्यो मानो रसाभास इत्युपगमात् । अथ च गुणविशिष्टकर्मविधिस्थले उत्पन्नशिष्टो गुणो न निविशते । उत्पत्तिशिष्टगुणेनैव कर्मणो निराकाङ्क्षत्वात् । तेन 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' (भा. दी. २.२.९) इति[3] वाक्ये वाजिनकर्मकं[4] कर्मान्तरमेव विधीयते । पूर्वकर्मणः[5] स्ववाक्योपात्तद्रव्येणावरोधादिति सिद्धान्तः । 'सोमेन यजेत' (भा.दी.पृ. ७) इत्यत्र सोमविशेषणत्वेन[6] वाक्यान्तरोपात्तस्य त्रिपर्वत्वादेरविरोधान् निवेश एव ध्वनिः । तदिदं तृतीयचरणेनोक्तम् ॥

1. अथवा–चौ. 2. एतद्वाक्यं नास्ति–चौ. 3. इत्यत्र–चौ. 4. द्रव्यकं–चौ. 5. पूर्वकर्मण्यभिहितवाक्य°–चौ. 6. एषा पङ्क्तिस्त्रुटिता–चौ.

कस्याश्चिद् विरहावस्थां नायकाय [1]कश्चिन्निवेदयति —

**उद्यानमेव किंशुककोरकशार्दूलनखभीमम् ।**
**सुभग तव विप्रयोगे जातं कान्तारवत् तस्याः ॥ २११ ॥**

पलाशमुकुला एव सिंहनखा इत्युद्यानपक्षे । तत्सदृशा ये सिंहनखा इति कान्तारपक्षे । तेषामुद्दीपकतया[2] दुरालोकत्वेन नखसाम्यम् । यथा सिंहादिभीत्या वनं गन्तुं न शक्यते तथा किंशुकमुकुलभयेनोपवनमपीत्यर्थः ॥

कश्चित् पथिकस्य प्रपापालिकायां रागमाह —

**उद्यत्सत्त्वप्रगुणस्वेदतया पश्यतः प्रपापालीम् ।**
**पानीयशालिकायितमपि तनुलतयाऽध्वनीनस्य ॥ २१२ ॥**

'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः (२.२.७) । क्यङन्ताद् भावे क्तः । 'अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः' इत्यमरः[3] (२.८.१७) । सत्त्वं मानसविकारविशेषः । तत्कार्यविशेषः स्वेदः । 'सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका निगदिताः कविभिः पुराणैः' इत्युक्तेः । तनुलतायाः पानीयशालिकात्वे प्रपापाली तामपि पालयिष्यतीति भावः । स्वविषयकानुरागचिह्नस्वेददर्शनेन तस्या अपि पथिकविषयानुरागोत्पत्तेः ॥

मृषैव नायकस्यापराधं कल्पयन्तीं कांचित् सखी प्राह —

**उत्कलिकानां सहचरि सरसानां सहज एव सरसां च ।**
**सरलमपि स्वान्तरगं कुटिलतयैव प्रकाशयन्तीति ॥ २१३ ॥**

'विद्यादुत्कलिकाशब्दमुत्कण्ठावीचिवाचकम्' इति शाश्वतः (९१४) । सरससरःशब्दोत्तरे व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । यथा तरङ्गकौटिल्यरूपदोषाज् जले क्षिप्तं सरलमपि दण्डादि वक्रमेव प्रति भाति । एवं सरसमनोगतः प्रियादिरपि

---

1. काचिन्–चौ.　2. उपवनगतानां–चौ.　3. एषा पङ्क्तिर्नास्ति–चौ.

स्वमात्रासक्तोऽप्यन्यानुरक्तत्वेन भासते। अतिस्नेहः पापशङ्की' (शा. ४.१८.२) इति न्यायात्। तथा चाकस्मादेव नायिकान्तरे [1]मानुरज्यतामित्यभिप्रायेण निरपराधेऽपि तस्मिंस्त्वयापराध आरोप्यते न त्विदानीं तस्यापराधलेशोऽपीति भावः ॥

काचिदारब्धमाना[2] तन्निर्वाहासमर्था च चित्तमुपालभते —

**उत्सुकतामेषि कथं हतहृदय पुरा गृहीतनिर्बन्ध ।**
**प्रारब्धापरिनिष्ठितमुक्तार्थां मा कृथा विहास्यां[3] माम् ॥२१४॥**

उत्सुकतां नायकसङ्गमवाञ्छाम्। हतेति प्रथममेव तथानालोचनान्निन्द्यता। अनारम्भे दोषाभावात् प्रारब्धेति। तथापि तत्सिद्धौ तदभावादपरिनिष्ठितेति। असमाप्तेत्यर्थः। तदुक्तम् —

अनारम्भो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम्।
आरब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥

इति ॥

काचित् कृष्णपक्षमध्ये प्रातः प्रियसदनादायान्तीं नायिकामाह —

**उषसि नभोमध्याश्रितमालि निभालय कलारमणम् ।**
**प्रियसविधादपनेतुं युवतीः कामीयमर्धचन्द्रमिव ॥ २१५ ॥**

भरतः[4]— 'यस्याऽङ्गुल्यस्तु विनताः सहाङ्गुष्ठेन चापवत्[5] ।
सोऽर्धचन्द्र इति ज्ञेयः करः कर्मास्य वक्ष्यते ॥

एतेन बालतरवः शशिलेखाकच्छकलशवलयानि[6] ।
निर्वासरमायस्तं मध्यौपम्यं[7] च पीनं च' ॥ (भ. ना. ९.४०)

---

1. नायकागमने मन्युस्त्यज्यताम्–चौ. 2. बद्धमाना–चौ. 3. वहास्यां–चौ. 4. भरतः इति नास्ति–चौ. 5. पूर्ववत्–चौ. 6. °वलयानां निवासनमायतम्–चौ. 7. च पीनं इत्यधिकम्–चौ.

इत्यादि । निभालयेति परस्मैपदं 'त्रपामपाकृत्य निभान् निभालय' (नै. १२.९३) इति नैषधभावप्रदीपे उपपादितम्[1] ॥

कश्चिद् ग्रीष्मतप्त आह —

**उल्लाघयति निदाघव्याघातेनेह माघवत्सुतनुः ।**
**स्वेतरहिमहेतूनामनुपादेयत्वमादधती ॥ २१६ ॥**

[2]'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' (पा. ८.२.५५) इति निपातः[3] । 'उल्लाघो निर्गतो गदात्' इत्यमरः (२.६.५७) । निदाघ [4]आतपस्तस्य व्याघातस्तत्कार्यदुःखोत्पत्तिप्रतिबन्धस्तेनोल्लाघयति नीरुजं करोति । स्वभिन्नानां शैत्यहेतूनां चन्दनमृणालादीनाम् । अनुपादेयत्वं शैत्यादिप्रवृत्तिविषयत्वाभावम्[5] । आदधती कुर्वाणा । तत्संयोगादेव शैत्योत्पत्तेः । माघमासेऽपि[6] तत एव शैत्यहेतूनामनुपादेयत्वमनुभवसिद्धमिति भावः ॥

कश्चित् सहृदयः काव्यवासनाशून्यनिन्दामाह —

**उपलानामिव तेषां प्रविशति न रसः कथंचिदप्यन्तः ।**
**हृदयविहीनाः कठिना रक्ता अपि येऽवभासन्ते ॥ २१७ ॥**

हृदयहीनत्वमचेतनत्वात् । पक्षे हृदयपदं रसबोधजनकसंस्कारविशेषपरम् । तदुक्तम् —

भावना चेन्न हेतुः स्यात् स स्यान्मीमांसकादिषु ।

अत एव कठिनाश्चमत्कारानुदयात् । पक्षे स्पष्टम् । रक्ताः शृङ्गारिणोऽपि[7] रक्तवर्णाश्च । लौकिकशृङ्गाराभिज्ञत्वेऽप्युक्तशक्तिविशेषविरहान्न तत्र रसोत्पत्तिः । अन्तर्मनस्यभ्यन्तरे च । रसः शृङ्गारादिर्जलं च । रसस्यात्मस्वरूपत्वव्यवस्थापनेन[8] नित्यतया तदभिव्यक्त्यभिप्रायेण प्रविशतीति । पक्षे स्पष्टम् । उक्तं च —

---

1. प्रतिपादितम्–चौ. 2. उल्लाघयतीत्यधिकम्–चौ. 3. निपातितात् तत्करोति इति णिच्–चौ. 4. तपः –चौ. 5. °प्रवृत्तिविषयस्वभावं–चौ. 6. पित्तपूराय–चौ. 7. अपि–नास्ति–चौ. 8. °व्यवस्थापत्तेः –चौ.

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।
निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्याश्मसन्निभाः ॥

यद्वा क्षणिकस्नेहं नायिका निन्दति ॥

कृतापराधेऽपि नायके मानं मा कृथा इतिवादिनीं कांचित् काप्याह —

**उपदेशमपि परेषां समाचरन्तो जना विपदि ।**
**स्वयमाप्य तामवस्थां हृदयं रोद्धुं न पारयन्त्येव ॥ २१८ ॥**

उपदेशः शिक्षा । तथा च भरतः —

'इदं कुरु गृहाणेदमुपदेश इति स्मृतः' । (भ.ना. २२.९६)

विपदन्यजननिष्ठा ग्राह्या । तां यस्यामवस्थायां परमुपदिशन्तः स्थितास्तज्जातीयां स्वयं तादृशदशामवाप्य हृदयं रोद्धुं दुःखाद्विमुखीकर्तुं नैव क्षमन्त इति भावः । एतेन तदवस्थापन्नस्य मनःसमाधानमेव दुष्करं न त्वन्योपदेशोऽपीति सूचितम् । तदाह —

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥
(कु.सं. १.५९)

गुणेन तद्वेदी अवश्यं[1] वशीक्रियत इत्याह —

**उपनीय कमलपरिमलमनिलेन सलीलमलिनमामृशता ।**
**स्वागमनावधिभूतां दिशं प्रति प्रेर्यते स हठात् ॥ २१९ ॥**

वायूपनीतकमलसौरभमाघ्राय वायुसमागमनापादानभूतां दिशमुद्दिश्य गच्छति । तस्यां कमलानुमानात् । अथ च वायुनाभिहतं तृणादि यस्यां दिशि वायुर्गच्छति तदभिमुखेन प्रयाति न तु यतो वायुरागच्छति तस्याम् ।

---

1. अवशो-चौ.

इह तु विपरीतम्। हठात् तदभिमुखमेव प्रयाति। गन्धाघ्राणोत्तरमेव गमनव्यञ्जनम्। सलीलमिति मन्दत्वसूचनम्। तादृशेन च[1] बलात् तृणादि न भवतीत्यपि व्यतिरेकः। अवधिशब्दोऽपादानार्थः॥

कश्चिद् वयस्यमाह —

***उत्तमयापि मया कृतविप्रियया मत्तकाशिन्या।**
**अयथाग्राहककीरव्यपदेशात् कुटिलिता दृष्टिः॥ २२०॥**

जीवन्त्यां त्वयि जीवामि दासोऽहं त्वं च मे प्रिया।
उक्त्वैवं योऽन्यथा कुर्यात्तद् विप्रियमिति स्त्रियाः॥ (भ.ना. २२.२६०)

इति भरतः। मामेवोद्दिश्य[2] कोपकरणे उत्तमत्वव्याघातप्रसङ्गाद्ध्याप्यमानमन्यथा गृह्णन्तं शुकशावकमुद्दिश्य मदभिप्रायेण दृष्टिवैकृत्यं विहितवतीत्यर्थः॥

कश्चिद् विद्यावतामवश्यं द्रव्यलाभो न भवतीत्याह —

**उदधिः सरस्वतीनां निधिरप्येकः समुद्रतामगमत्।**
**मैवं मंस्थाः स यतस्तास्वपि वैरस्यमारभते॥ २२१॥**

सरस्वतीनां नदीनां वाणीनां च। समुद्रतां समुद्रत्वरूपजातिविशेषवत्त्वं[3]

---

1. वहनेन तृणादिकमयं न भवतीति व्यतिरेकः–चौ.

*अस्या आर्यायाः स्थाने काशीपुस्तके अधोलिखितं पद्यं वर्तते–चौ.

उलपस्य सौकुमार्यं सर्वजनानुभवसंसिद्धम्।
पलमात्रवैपरीत्यात स्यादुपलत्वं तु तस्यैव॥

कोमलचेतस्त्वात् तत्प्रतिकूलकरणे स नैष्टुर्यमवलम्बिष्यतेऽतो मानं मा कुरु इति नायिकां प्रति सख्या उक्तिः। उलपस्तृणविशेषः प्रतानवती लता वा। पलमात्रवैपरीत्यादुलपशब्दः पकारलकारयोरेव वैपरीत्यादुपलो जायते। पक्षे च क्षणमात्रप्रातिकूल्यात् प्रस्तरवत् कठोरत्वं भवतीत्यर्थः॥

2. ममैतादृश°–चौ. 3. समुद्रजातिविशेषं–चौ.

मुद्रावत्त्वं च। वैरस्यमत्युत्कटलवणरूपविशुद्धरसवत्त्वं[1] तद्विषयकप्रीत्यभावं च। तथा च तत्र[2] सरस्वतीसमुद्रत्वयोः सामानाधिकरण्यदर्शनाद् विद्याधनयोर्विशुद्धत्वव्याप्तौ व्यभिचारो न शङ्क्यः। तत्र वैरस्यारम्भेणैव समुद्रत्वयोगात् [3]सरस्वतीपात्रासङ्गप्रयुक्तधनलाभविरहात् शुद्धविद्यायाश्च धनेन सह विरोधव्याप्तेरिति भावः ॥

कश्चिन् मनस्विनं प्रशंसति —

**उदरम्भरिर्गजश्रुतिनिहतीर्मधुसूदनोऽपि सहतेऽयम् ।**
**मघवन्मात्रकृताशो मानीनः स्तोककोऽपि पुनः ॥ २२२ ॥**

मधुसूदन इति भ्रमरे विष्णुतादात्म्यप्रतीत्या महतोऽप्यतिलौल्ये[4]ऽपकर्षो भवतीति सूच्यते। गजति माद्यतीति व्युत्पत्त्या तदविवेकद्योतनम्। निपदेनातिशयार्थेन हतेः[5] सर्वाङ्गावच्छिन्नत्वसूचनम्। हतीति तन्निराकरणेच्छापूर्वकत्वसूचनम्[6]। स्तोकपदेन क्षुद्रजनोऽपि[7]। एकवारहननस्यान्यतोऽपि सम्भवान् निराकरणतात्पर्यद्योतनाय बहुवचनम्। उदरम्भरिशब्दस्य 'फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' (पा. ३.२.२६) इति चकारेण निपातनात् साधुत्वम्। 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः' इति मुरारिः (अ.रा. ३.४४)। मघवत्पदेन[8] सुखाक्षेपात् सात्त्विकत्वसूचनम्। स्तोकपदेन क्षुद्रजनोऽपि महदाश्रयेण मान्यतां वहतीति सूचितम् ॥

कापि शरदि[9] सङ्केतस्थानभङ्गाद् विमनायमानेदमाह —

**उक्षविषाणोल्लिखितप्रतीरमात्रावलम्बमूलत्वात् ।**
**रम्यो वेतसकुञ्जो विरलदलः प्रतिदिनं भवति ॥ २२३ ॥**

मत्ततया[10] वृषभशृङ्गेण वेतसमूलाश्रयनदीतीरभूमेरुल्लेखनान् मूलस्याप्युद्धरणेन प्रतिदिनं पत्रपातात् तस्य दलहानिर्जाता। तथा च जनान्तरदर्शनावरणसामर्थ्याभावेन[11] नैतदभिसारस्थानमर्हं तदन्यदाश्रीयतामिति भावः।

---

1. विशुद्धशब्दो नास्ति–चौ. 2. वित्तेन–चौ. 3. सरस्वतीमात्रा°–चौ. 4. प्रातिलोम्ये–चौ. 5. हन्तेः –चौ. 6. °पूर्वत्व–चौ. 7. एषा पङ्क्तिर्नास्ति–चौ. 8. इन्द्र°–चौ. 9. तीरादि–चौ. 10. पत्रक्षयात्–चौ. 12. °भावे तरौ–चौ.

एतेनाश्रयविनाशे तदाश्रितस्य कष्टं स्यादिति व्यञ्जितम्। लोके स्वाभिप्रायावरणाय[1] कुञ्जनाशानुशोचनहेतुमुद्घाटयति रम्य इति ॥

केनचिदल्पमेवोपकृत्य दत्ताधिककदर्थनः कोऽपीदमाह —

**उल्कामुखप्रकाशात् क्षणमध्वदृशोऽपि बाढमन्धाः स्मः ।**
**उपकारानिर्वहणे वरमस्मादनुपकृतिरेव ॥ २२४ ॥**

उल्का वह्निज्वाला मुखे यस्य स शृगालविशेषः। अन्धकारे किंचित्प्रकाशप्राप्तौ तन्नाशोत्तरं तत्प्राप्तिपूर्ववदेव चाक्षुषं न भवति। अतः क्षणं तदालोकेन मार्गं दृष्ट्वापि पुनस्तदभावे चाक्षुषानुत्पत्त्या अन्धा एव जाताः स्मः। उपकारोऽत्र स्वपूर्वकालीनदुःखाधिकदुःखजनकव्यतिरेकाप्रतियोगी ग्राह्यः। अतो नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥

कश्चिन्नायकाय विरहिण्यवस्थां निवेदयति —

**उद्ग्रीविकाविधानात् पदाग्रमात्रेण भूतलं स्पृशती ।**
**त्वदवेक्षणाय सुभगाऽभ्यस्यति सा व्रतविशेषमिव ॥ २२५ ॥**

उन्नता ग्रीवा यस्यां सा उद्ग्रीविका। दूरस्थपदार्थदर्शनेच्छायां तथाकरणात्। तदर्थं पदाग्रेण भूमिस्पर्शः। तेनापि किंचिदौन्नत्योदयात्। अत्र भरतः —

उत्क्षिप्ता[2] च भवेत् पार्ष्णिः सञ्चरोऽग्रतलेन[3] च ।
अङ्गुल्यश्चाञ्चिताः[4] सर्वाः पादेऽ[5]ग्रतलसञ्चरे ॥ (भ.ना. १०.२९८)

व्रतविशेषं पदाग्रेण भुवं स्पृष्ट्वा स्थितिरूपं तपोभेदमिवाभ्यस्यति। त्वद्दर्शनवाञ्छयैवंप्रायाणि कदर्थनान्यनुभवतीत्यर्थः ॥

---

1. °वरणाकुल°–चौ.　2. उत्क्षिप्तश्च–चौ.　3. अत्र तलेन–चौ. पादोऽङ्गुष्ठकस्तथा (नाट्यशास्त्रे)　4. अन्विताः –चौ.　5. पादाग्रं–चौ.

कश्चिद् यौवनावस्थां प्रशंसति —

**उपनिषदन्तररसिकं यौवनमद्वैतमात्मभुवः ।**
**बत मत्तकाशिनीनां दृश्यपि दृश्यत्वमातनुते ॥ २२६ ॥**

उपनिषद् ब्रह्मप्रतिपादकं वेदवाक्यम् । तदपेक्षयाऽन्यस्यां कामोपनिषदि[1] रसिकमित्यर्थः । तत्रात्मन एवाद्वैतम् । अत्र त्वात्मभुवः[2] कामस्य । आत्मजन्यस्य प्रपञ्चस्य तस्मिन्नभेदारोपः । दृग् ज्ञानं तत्र दृश्यत्वं तद्विषयत्वं नास्ति । यौवने तु दृशि दृष्टौ दृश्यत्वं रमणीयत्वम् । शब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वमिति वेदान्तिनः ।

इत्युकारव्रज्या ।

———(:o:)———

1. कर्मोपनिषदि–चौ. 2. 'आत्मभुवः' नास्ति–चौ.

## ७. ऊकारव्रज्या

[1]कांचिन् मृषैव नायकापराधं कल्पयन्तीं सखी प्राह —

**ऊहो विकृतावपि न प्रकृत्यसमवायिनोऽर्थस्य ।**
**नाशदशायामपि न स्पृशति कृशानुः शिशिरभावम् ॥ २२७ ॥**

स्वभावविरुद्धार्थस्य[2] कदाप्यनुमानं न कार्यं विनश्यदवस्थायामपि वह्नौ शैत्याभावात् । एवं त्वन्मात्रानुरक्ते तस्मिन्नपि [3]त्वद्विप्रियं न कल्प्यम् । अथ च प्रकृतिभूते यागादौ[4] समवायिनोऽर्थस्य प्रकृत्यसमवेतार्थप्रकाशकशब्दस्येति यावत् । विकृतावूहो न भवतीति ध्वनिः[5] । प्राकृतप्रयोगस्यान्यथाभाव ऊहः । [6]अग्नये त्वाजुष्टं नियामि (निर्वपामि) इति मन्त्रे देवतापदस्य प्रकृतावाधेययागे तत्समवेताग्निरूपदेवताप्रकाशकत्वाद् विकृतौ सौर्ययागे तत्स्थाने सूर्यायेत्यूहः । 'देवस्य त्वा सवितुः' (वा. सं. २.११) इति मन्त्रे तु सवितृपदस्य प्रकृतावप्यसमवेतार्थत्वाद् विकृतावपि नोह इति सिद्धान्तः ॥

कश्चित् स्वापकृष्टानामादरदर्शनादिदमाह —

**ऊनस्याधिकभावो भवति गुणस्यापकर्षहेतुत्वम् ।**
**दृश्याददृश्यदर्शनमियं[7] क्रिया भवति विपरीता ॥ २२८ ॥**

गुणहीनस्योत्कर्षो गुणवतोऽपकर्षः । [8]रम्यं विहाय तद्विपरीतोपादानमिति

---

1. काचिन् मृषैवापराधकल्पनयानुरक्तिसंशयितां प्राह–चौ. 2. अनर्थकर्मकरत्वस्य अनुमानम्–चौ. 3. तद्विप्रियं–चौ. 4. असमवायिनो–चौ. 5. इत्यर्थः –चौ. 6. अग्नये - सिद्धान्तः इत्येतन्न वर्तते–चौ. 7. °मिति–चौ. 8. °कर्षतारतम्यं–चौ.

लोकक्रिया विपरीता दृश्यत इत्यर्थः । अथ च गणितप्रसिद्धायां विपरीतक्रियायामूनस्थले[1] योजनं गुणनस्थले हानिः क्रियते दृश्याददृश्यराशेरानयनार्थं[2]मिति ध्वनिः —

छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिम् ।
ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्याद् दृश्ये राशिप्रसिद्धये ॥

इति लीलावत्युक्तेः[3] (३.१.४७) ॥

कस्यचिदर्थे दूती नायिकामाह —

**ऊरुस्तम्भद्वितये रम्भासौभाग्यभोगिनि भवत्याः ।**
**कुसुमेषुतापदुःस्थः शेतां वैश्रवणनन्दनः स सखि ॥ २२९ ॥**

भोगिनीत्यन्तं रम्भापदस्य कदलीपरत्वमादाय सप्तम्यन्तं द्वितयविशेषणम्। अप्सरोविशेषार्थत्वमादाय नायिकासम्बुद्धिः । सौभाग्ययोगः[4] सादृश्येनोभयत्र तुल्यः । 'रम्भा कदल्यप्सरसोः' इति विश्वः (८९.२१) । वै इति निपातः। श्रवणमात्रेण नन्दनः प्रमोदजनकः । यस्य गुणाकर्णनेनैव एवमानन्दो जातस्तत्सङ्गमेन कियान् स्यात् । कदल्याः शीतस्वभावतया तापार्तस्य तत्र शयनौचित्यात्। अथ च 'किन्नरेशो वैश्रवणः' इत्यमरः (१.१.६९) । कुबेरस्य नन्दनो नलकूबरः । सोऽपि रम्भादयित इति तदभिन्नयोर्युवयोरपि सङ्गमो युक्त इति भावः ॥

कांचित् परवशां दयितदर्शनोत्कण्ठितां नायिकां काप्याह —

**ऊर्ध्वीकृत्य ग्रीवां चकोरि किं वा दिदृक्षसे चन्द्रम् ।**
**अयथास्थानस्थापितपञ्जररुद्धं न वेत्सि स्वम् ॥ २३० ॥**

---

1. ऋणस्थले भाजनं–चौ. 2. °राशिरित्यानयनार्थं–चौ. 3. लीलावत्यामुक्तम्–चौ. 4. सौभाग्यः –चौ.

कन्धरोन्नमनमात्रसाध्यचन्द्रचक्षुःसंयोगाभिप्रायेण किमेवं करोषि चन्द्रनयनयो[1]राभिमुख्यस्याप्यभावेन ततोऽपि दर्शनासम्भवादिति भावः। चकोरीति दर्शनावश्यकत्वं चन्द्रमिति दर्शनयोग्यत्वं सूचितम्। तद्दर्शनार्हदेशागमनवारणाय रुद्धान्तम्। पञ्जररोधेऽपि छिद्रादिना तत्सम्भवात् स्थापितान्तं पञ्जरविशेषणम्। स्थानस्यायथात्वं स्ववृत्तेश्चन्द्रदर्शनानुकूलत्वम्। तथा च किं वृथा प्रयासेनेत्यर्थः।

अहङ्कारेण गुणहानिर्न[2] भवतीति कश्चिद् दर्शयति —

**ऊष्मायमाणमधिकप्रकाशमप्यपजहाति दाक्षिण्यम्।**
**अस्मिन्नर्थे भगवान् निदर्शनं व्योममणिरेव ॥ २३१ ॥**

ऊष्मा गर्वः सन्तापश्च। 'बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने' (पा. ३. १. १६) इति क्यङ्। प्रकाशो ज्ञानमालोकश्च। दाक्षिण्यं परप्रियत्वं दक्षिणदिग्वर्तित्वं च। अतिप्रकाशस्याप्यधिकोष्मवतो भास्करस्य ग्रीष्मे दाक्षिण्याभावात्। तदानीं तस्योत्तरदिग्गतत्वेन दक्षिणगतत्वाभावादित्यर्थः॥

क्षुद्रेषु प्रणयो न कार्य इति कश्चित् [3]सुहृदयमुपदिशति —

**ऊषर इव खललोके सञ्जातसमन्वयोऽपि रसः।**
**नैव तदनन्तरेषु क्षणेषु बध्नाति सम्बन्धम् ॥ २३२ ॥**

'स्यादूषः क्षारमृत्तिका' इत्यमरः (२.१.९)। 'ऊषसुषिमुष्कमधो रः' (पा. ५.२.१०७) इत्यादिना मत्वर्थे[4] रप्रत्ययः। रसः प्रीतिर्जलं च। अत्र रसपदेन खलविषयकान्यनिष्ठप्रीत्युपादानम्[5]। सञ्जातः प्रीतिविषयत्वाभ्युपगमानुकूलाचरणरूपः समन्वयो यस्मात् तादृशोऽपि तदुत्तरक्षणेषु सम्बन्धं न दधाति[6]। क्षणमेव खलेन तदाचरणात्। खलनिष्ठप्रीत्युपादाने तु खलहृदये

---

1. °राक्षेपे मुख्यस्य–चौ. 2. न इति नास्ति–चौ. 3. सहृदयम्–चौ. 4. मत्वर्थ°–चौ. 5. खलविषयकानिविष्टप्रीत्युपादाने–सं. ए. 6. ददाति–चौ.

सञ्जातसमवायो[1]ऽपि स्वोत्पत्त्यधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणेषु सम्बन्धं न वहति। क्षणमात्रमेव खलहृदि तदुत्पत्तेरिति[2] व्याख्येयम् ॥

कश्चिज् जनान्तरसन्निधावेव मया मानिन्यनुनीतेति सखायमाह —

**ऊरीकृतमनुनयनं प्रिययाथ गुणस्पृशा बृहतिकायाः।**
**स्वादिमतः पूर्वस्मिन् मृद्वीकाबदरयो[3]र्धृते शिरसा[4] ॥ २३३ ॥**

'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा' इत्यमरः (२. ६. ११७)। धृते इत्यत्र मयेति शेषः। द्राक्षामलकयोर्मध्ये[5] पूर्वस्मिन् द्राक्षाफले। स्वादिमतः स्वादुत्वात्। शिरसि धृते[6] तदुत्कर्षकथनार्थमित्यर्थः। स्वादिप्रत्ययविशिष्टस्य पूर्वस्मिन् प्रकृतिभागे पदसंज्ञे। मृद्वीकासमभिव्याहारात् प्रत्ययस्य हलादित्वलाभः। नायिकापदाभिप्रायेण स्वशिरसि तन्निधानात् प्रणामो व्यङ्ग्यः। तयाप्युत्तरीयगुणस्पर्शेन यथा गुणो मानहीनो [7]निर्गुणत्वात् तथेदानीमहपीति मत्प्रणामात् स्वप्रसादः सूचित इति तात्पर्यार्थः ॥

इत्यूकारव्रज्या।

———(:०:)———

1. °समन्वयो–चौ. 2. तदुत्पत्तिरिति–चौ. 3. °मलकयो–चौ.
4. अस्या आर्यायाः स्थाने काशीपुस्तके 'ऊरीकृतमपि कार्यं विजहत्यहहाऽकृतव्यूहाः। भवति विनिवर्तनीयं कृतमपि कार्यं हि पाणिनीयानाम्' इत्यार्या वर्तते–चौ.
5. मध्यं–सं.ए. 6. धृते इति नास्ति–चौ. 7. तथाहमिति सूचितम्–चौ.

# ८. ऋकारव्रज्या

कश्चिच् चन्द्रं वर्णयति —

**ऋक्षाणामग्रण्या परितो विष्णोः पदं भ्रमता ।**
**जैवातृकजाम्बवता स्मरसुग्रीवः सहायसम्पन्नः ॥ २३४ ॥**

ऋक्षाणां नक्षत्राणां भल्लुकानां च । विष्णोः पदमाकाशं त्रिविक्रमचरणे च । [1]जैवातृकरूपेण जाम्बवता । [2]अभेदे तृतीया सहाये तदन्वयः । स्मररूपः सुग्रीवः सहायवान् जात इत्यर्थः । उक्तं च तेन रामायणे (४.६६.३४)—

त्रैविक्रमे पुरास्माभिः कृतो विष्णुः प्रदक्षिणम् ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता चापि प्रदक्षिणम्[3] ॥

जाम्बवतः सुग्रीवमन्त्रित्वात् सहायत्वम् । चन्द्रस्य शृङ्गारे[4] उद्दीपकविभावत्वात् । साहित्यदर्पणे[5] (३.१८९) —

'चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्' ॥

सखी नायिकां शिक्षयति —

**ऋतुपर्ण इव सपत्नीजनस्तवैषोऽक्षहृदयज्ञः ।**
**इह वैरसेनिवत् त्वं वस स्वरूपं पिधायैव ॥ २३५ ॥**

---

1. तथा इत्यधिकम्–चौ. 2. अभेदे–°न्वयः इत्येतत् नास्ति–**चौ.** 3. 'त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना । त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम्' इति वा. रामायणे. 4. उद्दीपनविभावयोग्यत्वम् इति–चौ. 5. उक्तं च इत्यधिकम्–**चौ.**

ऋतुपर्णोऽयोध्याधिपो राजविशेषः[1]। अक्षं चक्षुरादि बहिरिन्द्रियं हृदयं च जानाति[2]। तद्वृत्तिज्ञानात्। राजापि द्यूतहृदयविद्यावेदीति प्रसिद्धम्[3]। वैरसेनिर्नलः। स्वरूपं प्रियानुरागजन्यमुल्लासविशेषम्। पिधायाच्छाद्यैव वस, चिन्ताम्लानेव तिष्ठ, न तु दयितसंमानं प्राप्योद्धतत्वं कुर्याः। नलोऽपि पुष्करेण हृतराज्यो[4] बाहुकसंज्ञो भूत्वा ऋतुपर्णसमीपे तस्थाविति भारतम् (अरण्य. ५९ अ.)। यद्वा कृतान्यपुरुषपरिचयां प्रति सख्युक्तिः। यथैता न विन्दन्ति तथा विधेयमन्यथा प्रकाशप्रसङ्गादित्यर्थः॥

कश्चिद् वसन्तस्योद्दीपकत्वं सूचयन्नाह —

**ऋतुराजसखोऽयं मलयमरुद् वर्ण्यते विज्ञैः।**
**तत्र मधुव्रतराजी विराजते वैजयन्तीव॥ २३६॥**

ऋतुराजः[5] सर्वर्तुप्रथमत्वात्। 'मुखं वा एतदृतूनां यद् वसन्तः' इति श्रुतेः। तस्य सखा मदनः। तथा च वामनपुराणम् —

कन्दर्पश्च सुदुर्धर्ष[6]श्चूताङ्कुरमहायुधः।
समं सहचरेणैव वसन्तेनाशु सङ्गतः॥

इति।

इत्युक्तः प्रययौ कामः सख्या स मधुनाश्रितः[7]।

इति मत्स्यपुराणम् (१९३. २१)। कामरथो दक्षिणानिल इति कविसम्प्रदायः। उक्तं हि सौन्दर्यलहर्याम् —

धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्चविशिखा।
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः॥ (सौ. ६)

---

1. अयोध्याधिराजविशेषः –चौ. 2. जानीते–चौ. 3. प्रसिद्धः –चौ. 4. 'पुष्करेण हृतराज्यो' इति नास्ति–चौ. 5. वसन्तः इत्यधिकम्–चौ. 6. दुराधर्षः –चौ. 7. 'सखायं मधुमाश्रितः' इति मत्स्यपुराणे।

'पताका वैजयन्ती स्यात्' इत्यमरः (२.८.१०१)। उत्प्रेक्षया कामोद्दीपकत्ववस्तुव्यञ्जनम् ॥

कृत्रिमसद्व्यवहारे विश्वासो न कार्य इत्यभिप्रायेण कोऽप्याह —

**ऋच्छन्ति केऽपि सत्तामाकृत्या केऽप्युपाधिना लोके ।**
**सद्व्यवहृतिमात्रात् त्वं मा सामान्येषु सद्धियं कार्षीः ॥२३७॥**

केषांचित् स्वभावेनैव साधुत्वं केषां[1]तु व्याजेन। अतः सद्व्यवहारमात्रेण यत्र कुत्रापि साधुरेवायमिति निर्णयो न कर्तव्यः, किन्तु स्वाभाविकसाधुत्ववत्स्वेव। अथ च केचिद् द्रव्यगुणकर्मरूपाः पदार्थाः सद्व्यवहारविषयत्वं सत्तारूपजात्या लभन्ते। तत्र तस्याः स्वीकारात्। केचित् सामान्यादयोऽभावान्तास्तूपाधिना विद्यमानत्वरूपधर्मेण लभन्ते। अद्रव्यसामान्यादिसाधारणसद्व्यवहारेण सामान्यादिषु सत्ताजातिमत्ताबुद्धिर्न विधेया। तत्र सद्व्यवहारे निमित्तभेदस्योक्तत्वादिति भावः ॥

काचित् प्रातः प्रियविश्लेषदूयमानेदमाह —

**ऋग्भिरिह प्रत्युषसि द्युतिभिर्भास्वानुदेति सखि ।**
**अथ युवतीजनजीवनहवने होता कथं न स्यात् ॥ २३८ ॥**

'उषःप्रत्युषसी अपि' इत्यमरः (१.४.२)। ऋग्भिस्तद्रूपाभिर्द्युतिभिः। तथा च श्रुतिः —

'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते
यजुर्भिस्तिष्ठति मध्येऽह्नः।
सामवेदेनास्तसमये महीयते
वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः ॥' (तां. ब्रा. ३.११.९)

ऋग्विद एव होतृत्वादस्य च तथात्वात् स्त्रीजीवनहोमे होतृत्वं युक्तमेवेत्यर्थः।

1. केषांचित्–चौ.

'ऋग्वेदेन हौत्रमकुर्वन् यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनौद्गात्रम्' इति श्रुतेः ।

'अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात्' इत्यमरः[1] (२.७.१७) ॥

काचिदेकापराधसहनानन्तरमप्यपराधान्तरकारिणं प्रियं सोत्प्रासमाह —

**ऋजुहृदयया मया तव मृष्यन्त्या तावदपराधान् ।**
**दृष्टान्तः स्वयमेव स्वहस्तत[2]स्तत्सजातीये ॥ २३९ ॥**

इदानीमपराधक्षमायामग्रेऽप्येवं करिष्यतीत्यनालोचनादृजुहृदयत्वम् । यथा प्राक्तना अपराधाः सोढा[3]स्तथाग्रिमानपि सहिष्यत इत्यनुमानेनाग्रेऽप्येवमेव विधेयमित्यर्थः । एवं चैकापराधस्य कथंचित् सहनेऽप्यतःपरं न सहिष्य[4] इति सूचितम् । धीराधीरेयं नायिका । तथा च साहित्यदर्पणे (३.६३) —

'धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम्' ॥

कश्चिच् चिरपथिकमुपालभते —

**ऋणमिव यस्त्वयि सुदृशा समुद्रचारिणि कृतः प्रणयः ।**
**प्रतिदिवसवर्धमानः कियतीमध्वग स कोटिमारोहेत् ॥ २४० ॥**

समुद्रं सावधिकं तद्विपरीतमसुमद्रं चिरकालं चरति परदेशे[5] गच्छति तथा । पक्षे समुद्रे वाणिज्यार्थं चरति । वर्धमानः स्वरूपेण । ऋणपक्षे स्ववृद्धिद्वारा । कोटिं सीमां[6] संख्याविशेषणं च । सामुद्रिकेषु बहुवृद्धि[7]-ग्रहस्मरणात् । तथा च योगीश्वरः —

आरण्यकास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

ऋणपक्षे कृतो निहितः । कटे कुर्वित्युक्ते स्थापयेति गम्यत इति

---

1. एतन्नास्ति–चौ. 2. स्वहस्तितः –चौ. 3. प्राक्तनानपराधानसहत–चौ. 4. सहिष्यति–चौ. 5. परदेशं–चौ. 6. सीमामिति नास्ति–चौ. 7. एषा पङ्क्तिर्न विद्यते–चौ.

महाभाष्योक्तेः[1]। सुदृशेति त्वय्यनुरूप एव रागविधानात् त्वयापि तथैव विधेयमिति सूचितम् ॥

प्रत्यक्षेऽपि सम्भोगचिह्ने नायिकान्तरसंगम[2]मपलपन्तं नायकं काप्याह ––

**ऋतवादिता यदि तव स्तनकुङ्कुमपङ्कचिह्नसत्त्वेऽपि ।**
**ग्रावप्लवनविबोधकमृषिवाक्यं त्वन्यथा नयन्ति बुधाः ॥२४१॥**

मत्संभोगविरहविशिष्टनायिकालिङ्गनलग्नकुङ्कुमादियोगस्य नायिकान्तर-संभोगं विनानुपपत्त्या तस्य सिद्धावपि सत्यमहमन्यत्र नासक्त इति वदन् यदि यथार्थवादी तदा त्वमेव न त्वन्यः। 'ग्रावाणः प्लवन्ते' इति प्रत्यक्षविरुद्धं वेदवाक्यं तु[3] न हि बाधितमर्थमागमोऽपि बोधयतीत्यभिप्रायेण गौणत्वादिनैव बुधा[4] व्याचक्षते। तथा च वेदवाक्यस्यापि प्रमाणान्तरविरुद्धस्य विरुद्धे[5] गुणवादः स्यादिति न्यायेनान्यथाकरणे[6] प्रमाणविरुद्धं त्वद्वाक्यं कथं श्रद्दध्म[7] इत्यर्थः ॥

इति ऋकारव्रज्या ।

——(:०:)——

1. एतद्वाक्यं नास्ति–चौ. 2. °संगम्–चौ. 3. पण्डिता इत्यधिकम्–चौ. 4. बुधा इति नास्ति–चौ. 5. विरोधे–चौ. 6. °करणम्–चौ. 7. श्रद्धेयम्–चौ.

# ९. एकारव्रज्या

काचित् प्रेमदार्ढ्यार्थं नायकं सूचयन्ती सखीमाह —

**एतावानेव महानालि प्रणयस्य परिणामः ।**
**यावानेवारब्धो यत्तावत एव निर्वाहः ॥ २४२ ॥**

अल्पो महान्वा यावानेव यत्र स्नेह उपक्रान्तस्तावत एव निर्वाहः । न्यूनत्वादनापादनमेव प्रशस्तम् । न तु पूर्वं महान्तं स्नेहमुद्भाव्य पुनस्तदपकर्षविधानमित्यर्थः । एतेन मनस्विनां पदभङ्गो[1]ऽतिवैमनस्यमावहतीति सूचितम् ॥

काचिदनुनयेनापि मानमत्यजन्तीमुपदिशति —

**एकान्तमानयोगात् प्रत्यादिश मा प्रियं प्रणतम् ।**
**कलयसि किं न तथाविधमानस्याजनकतां जगति ॥ २४३ ॥**

एकान्तो भवत्यैव कल्पितहेतुकत्वेन सार्वदिकः । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः (३.२.३१) । प्रियमिति तत्कृतापराधाभावसूचनम् । तथा च भरतः —

> यो विप्रियं न कुरुते न चायुक्तं प्रभाषते ।
> तथार्जवसमाचारः प्रिय इत्यभिधीयते ॥ (भ.ना. २२.२९३)

एवं मानस्योत्पत्तिमेवानुचितामभिधाय त्यागावश्यकत्वसूचनाय प्रणतमिति । तथाविधस्योक्तलक्षणस्य मानस्य । न विद्यते जनस्य दयितस्य कं सुखं यस्मात्

---

1. मनस्विनीनां परिभवो–चौ.

तद्भावम् । अथ च तथाविधपदेनैकान्तमानोपस्थापनादेकोऽन्यापेक्षोत्कर्ष-रहितोऽन्तोऽपकर्षो यस्य तादृशस्य मानस्य परिमाणस्याजनकत्वं कुत्राप्यहेतुत्वं किं न जानासि । परमाणुपरिमाणस्य कुत्रापि जनकत्वानङ्गीकारात् ।

'कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्यः' (प्रशस्त.भा.पृ. ४७) इति वैशेषिकवचनादिति भावः ॥

कश्चिन्मानस्य [1]परित्यागार्हतां सूचयन्नाह —

**एजन्ति चन्दनाचलमरुताभिहता बकुलवीथ्यः ।**
**भवदासवगण्डूषास्वादन[2]वाञ्छावशादिवोत्तरलाः ॥ २४४ ॥**

मलयश्चन्दनाचलः । 'वीथ्यालिरावलीपङ्क्तिः'[3] इत्यमरः (२.४.४) । भवत्या आसव इत्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' (म.भा. १ पृ. २९३) इति भाष्यवचनात् पुंवद्भावः । गण्डूषाशब्दः स्त्रीलिङ्गस्तावत्प्रसिद्ध एव । पुंस्त्वे [4]त्वास्वादनेति छेदः । 'गण्डूषो मुखपूर्तिर्ना' इति रुद्रः ।

दोहदत्वे तदिच्छा बोध्या । तदुक्तं वृक्षायुर्वेदे[5] ॥

अतितीक्ष्णस्वभावामपि नायिकां कस्यचिद्गुणेन वशीकृतामालोक्य काप्याह—

**एणनयनेयमासीदग्निशिखोपमतया ख्याता ।**
**अस्य विदग्धमणेः पुनरन्वयतः शिशिरशीतला जाता ॥२४५॥**

'काश्मीरजन्माग्निशिखम्' इत्यमरः (२.६.१२४) । एतेनोत्तमत्वमुक्तम् । तदुक्तं कल्पतरौ भविष्ये —

---

1. मानपरित्यागार्हतां–चौ. 2. स्वादरवाञ्छा–सं.ए. 3. इयं पङ्क्ति-र्नास्ति–चौ. 4. च–चौ. 5. 'स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्' (?)

फलिनीरोचनाहेमकुङ्कुमत्विष एव च ।
वर्णाः प्रशस्ता नारीणां यश्च दूर्वाङ्कुरोपमः ॥

अथ च तीक्ष्णतया वह्निशिखासादृश्यम् ।

'विदग्धश्चतुःषष्टिकलाभिज्ञः' इति जगद्धरः । तेषां श्रेष्ठस्य । अथ च दग्धं दाहो भावक्तप्रत्ययान्तत्वात् । तद्विरोधिनो दाहप्रतिबन्धकमणिविशेषस्य । शिशिरशीतला मृदुस्वभावा दाहशक्तिहीना चेत्यर्थः ॥

काचिन्नायकस्य स्वमात्रानुरक्तत्वविधित्सयैकमात्राश्रितानां प्रतिष्ठां दर्शयति —

**एकत्र वर्तमाना नियमाद् गुणकर्मभेदभाजोऽपि ।**
**अणुवृत्तयोऽप्यभिहिताः सध्रीचि विशेषपदभाजः ॥ २४६ ॥**

'यः सहाञ्चति सध्र्यङ् सः' इत्यमरः (३.१.३४) । स्त्रियां सध्रीचि[1] इति सम्बुद्धिः । सहचरि इत्यर्थः । नियमादिति पूर्वान्वितम् । गुणस्य विद्यादेः कर्मणो यागादेश्च[2] भेदो विरहः । अणुरल्पा वृत्तिर्जीवनोपायो येषां तादृशा अप्येकमात्राश्रिततया विशिष्टा एव गण्यन्ते । सर्वत्रभ्रमणेऽनादरापत्तेः। तथा[3] चैकस्मिन्नेव द्रव्ये वर्तमाना गुणकर्मभ्यो रूपाद्याकुञ्चनादिभ्यो भिन्नाः परमाणुवृत्तयो विशेषा इत्युच्यन्ते । ते हि न जात्यादिवद् बहुषु वर्तन्ते किं तु [4]तत्परमाणावेवेत्यर्थः ॥

काचिद् विरहिणी वर्षासु विद्युदुद्द्योतेन तप्यमाना सखीमाह —

**एधितवानिह वेधा मेधावी धूमयोनिमपि।**
**काष्ठाख्यां ककुभ इति प्रतीत्य मन्दाकृतिं[5] तडिद्दहनेः ॥२४७॥**

एधितवान् वर्धितवान्[6] । एध वृद्धौ (धा. पा. २) इति धातोः । 'तत्करोति' इति ण्यन्तादेधशब्दान्निष्ठा । धूमयोनिं मेघं वह्निं च । अपिशब्दो

1. हे सहचरि–चौ 2. भागधेयस्य–चौ. 3. अथवा–चौ. 4. तत्तत्परमाणेष्वेवेत्यर्थः –चौ. 5. मन्दां कृते–चौ. 6. अथ च काष्ठीकृतवान् इत्यधिकम्–चौ.

वह्नीन्धनयो[1]स्तादात्म्याभावरूपविरोधार्थः । काष्ठाख्यामिति काष्ठकाष्ठा-शब्दयोः श्लेषः । ककुभ इति दिगर्थे बहुवचनान्तं वृक्षविशेषेऽर्थ एकवचनान्तम् । मन्दां सङ्कुचितवृत्तिम्[2] । सामान्यस्य विशेषणोपसंहारात् । 'पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा' इत्यस्य 'आग्नेयं[3] चतुर्धा करोति' इत्येकवाक्यत्वात् पुरोडाशपदस्याग्नेयपरत्ववत् । तथा च तडिद्रूपाग्नेर्वर्षासु विधित्सितस्यैक-जातीयकाष्ठमात्राश्रितत्व[4]तादृशप्राचुर्यविरहाद् वह्न्यन्तरस्यापि तदाश्रयत्व-सिद्ध्यर्थं[5] काष्ठाभेदः कृत इत्यभेदाध्यवसायेन वाक्यार्थसिद्धिः । विद्युतां [6]मिथाश्रितत्वात् । एतेन दिशामाकाशस्य च मेघतडिदुभयव्याप्तत्वं वर्णितम् ॥

काचिन्नदीतीरे कृतसङ्केता कंचिदिदमाह —

**एष सरिन्मात्रजलो ग्राम इति प्रावृषि त्यज विशङ्काम् ।**
**धार्मिक कूपवरोऽयं सन्निहितस्तावदत्रास्ते ॥ २४८ ॥**

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः[7] ।
न स्नानादीनि कर्माणि तत्र कुर्वीत मानवः ॥

इति व्यासवचनादत्र[8] च[9] ग्रामे जलान्तराभावात् कथं विधेयमिति शङ्कां मा कार्षीः । यतोऽत्र[10] सन्निहितः कूपस्तिष्ठति तत्र वृद्ध्यनुकूलवार्षिकजल-योगाभावेन तत्प्रयुक्तदोषाभावात् तत्रैव[11] नित्यक्रियादिकं कुर्याः । तथा च ––

अभावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम् ।
रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति ॥

---

1. वह्निमेघयोः –चौ.　2. अल्पाम्–चौ.　3. चरुं–चौ.　4. °त्वे–चौ.　5. व्याप्त्यर्थं–चौ.　6. तदाश्रयाश्रितत्वात्–चौ.　7. इयं पङ्क्तिरधिका–चौ.　8. अत्रिवचनात्–चौ.　9. आप्लवनं–चौ.　10. अन्यतो–चौ.　11. तत्र च–चौ.

इति व्याघ्रपादवचनाज् जलान्तरालाभे नद्यामेव कर्म कुर्यामिति [1]भ्रमेण तत्र मा गा इति भावः। कूपस्य दूरत्वे नद्युद्धृतपयसि रजोदोषाभावात्तेनैव कर्म स्यादत आह–सन्निहित इति। उत्पथेन निषेधानादरणात् धार्मिकेनेति। जलोद्धरणसामग्रीविरहे नद्यामेव गमनप्रसङ्गाद्वर इति तद्वत्त्वाभिप्रायम्[2] ॥

इत्येकारव्रज्या।

———(:०:)———

1. कुर्यादिति श्रवणेन–चौ. 2. °अभिप्रायकः –चौ.

# १०. ऐकारव्रज्या

काचिज् जनान्तरसन्निधावभिसाराय त्वरस्वेति नायिकां ज्ञापयितुमिदमाह—

**ऐलविलशैलविलसत्करनिकरैरेव वर्मिताङ्गीनाम् ।**
**सिद्धाभिसारिकाणामभिसारो नित्यमेकजातीयः ॥ २४९ ॥**

सिद्धा देवयोनिविशेषाः । इदं चान्येषामप्युपलक्षणम् । एलविलस्य कुबेरस्य शैलः कैलासः । [1]कैलासः स्थानमिति तत्प्रकरणेऽमरोक्तेः (१.१.७०)। एतेन स्फटिकमयत्वसूचनम्[2] । 'सन्नद्धो वर्मितः सज्जः' इत्यमरः (२.८.३६) । एतेन सर्वत आवरणव्यञ्जनम् । नित्यं कृष्णपक्षरात्रिष्वपि । एकजातीयः शुक्लपक्षाभिसारसमान एव । तत्र सर्वदा रात्रौ प्रकाशसत्त्वेन कृष्णाभिसारिकावेषस्याननुष्ठानात् । नित्यपदेन त्वयाप्यद्यान्यानुरोधेन न त्याज्यो नायकवैमनस्यप्रसङ्गादिति सूच्यते ॥

काचित् स्वजनादेव प्राप्ततिरस्कारेदमाह —

**ऐरावतमन्दारौ दुर्वासाश्चेति सहभुवो लक्ष्म्याः ।**
**एतेषां व्यापारात् सा निकृतिं प्राप विधिशक्त्या ॥ २५० ॥**

त्रयाणां समुद्रोत्पन्नत्वात् स्पष्टं सहजत्वम् । दुर्वाससस्त्वत्रिपुत्रत्वेन, चन्द्रस्यापि तथात्वाच्, चन्द्रस्य च लक्ष्मीसोदरत्वात्तदिति द्रष्टव्यम् । [3]मन्दारपदं वृक्षपरम् । श्रीपरिभवहेतुत्वं तस्य परम्परया व्याख्येयम् । मन्दारमालायामैरावतेन स्वकुम्भान्निरस्तायां दुर्वाससा लक्ष्म्यास्त्रिलोकतो[4] निर्वासनात् ।

---

1. इदं वाक्यं नास्ति–चौ. 2. 'उक्तम्' इत्यधिकं–चौ. 3. मन्दरः कल्पवृक्षपरः –चौ. 4. त्रिलोकीतो–चौ.

त्रयाणामपि चैषां[1] लक्ष्मीसोदरत्वाद् विधिबलेन —

'आपदामापतन्तीनां[2] हितोऽप्यायाति हेतुताम्' (हि. १. ३०)

इति न्यायात् तदभिभवो जात इति भावः ॥

कश्चिद् विपरीतरतं प्रशंसति —

**ऐल इवायं निधुवनभेदो नारीयमाणपुरुषभवः ।**
**अतिमात्रं स्मरणीयो न कस्य वा मानसं हरति ॥ २५१ ॥**

अत्र कामशास्त्रम् —

हस्तमाधुवति हन्ति नो ददात्युज्झितुं झटिति लङ्घयेदपि ।
स्वेच्छया श्रमिणि वल्लभेऽथवा योषिदाचरति पूरुषायितम् ॥
(र. प. १०.४६)

स्त्रियाः पुरुषायितत्वे पुरुषस्य नायिकायितत्वमप्यर्थतो भवतीति नारीयमाणेति पक्षान्तरसाम्यावाप्त्यर्थमुक्तम् । अत एव 'स्त्रीरूपसुप्तस्य नरस्य लिङ्गम्[3]' इति विपरीतप्रस्तावे[4] कामशास्त्रम् । पुरूरवा हि स्त्रीरूपात् सुद्युम्नादुत्पन्न इति पौराणिकाः । रमणीयत्वं सुखविशेषाधायकत्वं च । 'व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम्[5]' इत्यमरः (२.७.५७) ॥

कश्चित् प्रियासङ्गमोत्सुको नायिका वा प्रियसङ्गमोत्सुका इदमाह —

**ऐदम्पर्यं पाराशर्यस्यापि प्रियान्वये भवति ।**
**हेयत्वावचनादित्याह यतः प्रियतमोद्देशात् ॥ २५२ ॥**

व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः इति कोषः ( ? ) । इदमिति बुद्धिस्थवस्तु परं विवक्षितं यस्य स इदंपरः । तस्य भाव ऐदम्पर्यं

---

1. वैलक्षण्यात् सोदरत्वात्–चौ. 2. अभियान्तीनां–चौ. 3. किं गतम्–चौ. 4. विपरीतरतप्रस्तावे–चौ. 5. मतम्–सं.ए.

तात्पर्यमिति यावत् —

इदं त्वैदम्पर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः ।
सुतादानान्मित्रं भवतु सचिवो [1]नन्दन इति ॥

इति मालतीमाधवम् (२.७) ।

हेयत्वस्यावचनादपि त्ववश्योपादेयत्वस्यैव कथनात् प्रियतमस्य इत्येव सूत्रार्थ इति भावः ।

नायिकोक्तिपक्षे प्रियपदे प्रियतमपदे च स्त्रीलिङ्गान्तश्छेदः । एवं च 'हेयत्वावचनाच्च' (पा. ३.१.८) इति सूत्रमेवंप्रकारेण श्लेषेण योजितम् । तदर्थस्तु यदि प्रकृतिरेव तत्राभिमता स्यात् तदा पूर्वं तस्या एवात्मत्वमुपदिश्य[2] पुनस्तां निषिध्यान्यमात्मानं ग्राहयेत् स्थूलारुन्धतीन्यायात् । न तु तथोक्तमत आत्मपरमेव[3] तदिति ॥

अत्यन्तानुरक्ते नायके तथैवानुरक्तां कांचित् सखी प्राह —

**ऐक्यमितरेतरप्रतियोगिकमासेदुषोर्भवतोः ।**
**सहचरि विपर्ययेण त्वां तं च व्यवहरन्ति जनाः ॥ २५३ ॥**

अविच्छिन्नभावनावशेन त्वद्रूपतामापन्ने तस्मिन् त्वमिति व्यवहारः । तथैव तद्रूपतामापन्नायां त्वयि तद्व्यवहारः । न तु पूर्वकालीनत्वादशब्दव्यवहार-विषयविशेष्यक इति भावः । तदेतद्विपर्ययेऽ[4]प्युक्तम् । भवतोरिति निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा ॥

इत्यैकारव्रज्या ।

---

1. नन्दिरजनि–चौ. 2. उद्दिश्य–चो. 3. आतममेब–सं.ए. 4. विपर्ययेण–चौ.

## ११. ओकारव्रज्या

काचिद् विरहिणी चन्द्रिकातप्यमानदेहा सखीमाह —

**ओषधिनाथतया किं प्रत्येषि ज्वरहरत्वमस्येन्दोः ।**
**प्रत्यक्षेऽप्युष्णत्वे शैत्यं ह्यनुमीयते नाग्नेः ॥ २५४ ॥**

एतत्करजन्य[1]सन्तापस्यानुभवसिद्धतयौषधिपतित्वहेतुकं तापनाशकत्वं चन्द्रमसि नानुमातुं युक्तं बाधितत्वात् । वह्नौ शैत्यवदिति भावः । विरह एवं वर्णनं कविसंप्रदायसिद्धम् । तथा च कल्पलतायाम् —

विरहे श्वासपाण्डुत्वम्लानिचिन्ताकृशाङ्गताः ।
शब्दसंख्या[2] निशादैर्घ्यं जागरः शिशिरोष्णता ॥

इति ॥

काचिद् गृहपतेर्दुर्गतत्वसूचनेन तद्भार्यायाः सुखसाध्यतां सूचयन्ती दूतीदमाह—

**ओकसि जरत्तरतया मेघाम्बुनिषेधशक्तिपरिहीणे ।**
**पिङ्गा घनाम्बुपृषता हृदयभिदारक्तवत्समीक्ष्यन्ते ॥ २५५ ॥**

अतिजीर्णगृहस्य सच्छिद्रोर्ध्वभागतया वृष्टिवारणसामर्थ्यविरहेण तदन्तः प्रविश्य निपतन्तो धूममलिनावयवसंयोगेन रञ्जिता मेघोदबिन्दवस्तदीयहृदय-भेदशोणिततादात्म्येन वर्ण्यन्ते । हृदयभेदादेव तत्र जलप्रवेशात् । यद्वा जलवारणशक्त्यभावात् तच्चिन्तयैव हृदयभेद उत्प्रेक्ष्यते । एतेन यस्य यत् साधारणं कार्यं तदकरणे तस्य हृदयभेद एव लज्जया स्यादिति सूचितम् । यद्वा

---

1. जन्यशब्दः नास्ति–चौ. 2. अब्जशय्या–चौ.

काचिद् गृहशून्यत्वख्यापनद्वारा अभिसारस्थानतां सूचयति ॥

कस्याश्चित् सङ्केतस्थानभङ्गचिन्तामालक्ष्य काप्याह —

**ओघो यथा यथायं निकुञ्जमाक्रामति तटिन्याः ।**
**केतकलतया सार्धं सितायतेऽस्यास्तथैव मुखलक्ष्मीः ॥२५६॥**

ओघः प्रवाहः । आक्रामति आवृणोति । तटिन्या इत्योघपदेनान्वितम् । केतकानां वर्षाधिक्येन समृद्ध्या, नायिकायाश्चिन्तया पाण्डुतोदयः । यथेत्यस्य द्विरुपादानेऽपि तदुपात्तानामेकेनैव तत्पदेन परामर्षान्न द्विरुक्तिः । तथा नियमाभावादित्यन्यत्र स्पष्टम् । सहोक्त्यलङ्कारः ॥

शुक्लपक्षे विरहिण्यास्तापाधिक्यं काप्याह —

**ओजायते यथेन्दुर्म्लायति तस्यास्तथा वदनम् ।**
**न खलु विपक्षसमृद्धौ विपदापन्नेऽपि परितोषः[1] ॥ २५७ ॥**

चन्द्रवृद्धौ सत्यां स्वविपक्षसमृद्ध्यनुशयेनेव मुखं म्लायतीत्यर्थान्तरन्यासेन हेतूत्प्रेक्षा व्यज्यते । यद्यपि 'ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया' (जै.सू. २.१.२-१) इत्यत्र भाष्येऽप्सरोतिरिक्तपाठप्रत्याख्यानात्, 'ओजायमानं योऽहिं जघान' (ऋ. २.१२.२१) इति तु छान्दसत्वादित्युक्तं तथापि 'तस्य मतान्तरत्वमेवेत्योजायत इत्यादयो भाषायामपि साधव एव' इति कैयटसम्मत्या 'ओजायतामभ्युदयस्त्वदीयः' (      ) इति नैषधभावप्रदीपे दर्शितमस्माभिः ॥

कश्चिदनुभूतप्रियाबिम्बाधरमाधुर्य[2]स्तस्य सुधातिशयं साधयति —

**ओष्ठगतं दयिताया न दधाति सुधापि माधुर्यम् ।**
**कथमन्यथा सुधांशुः सरोहिणीचरणयावकाङ्कशिराः ॥२५८॥**

---

1. संन्तोषं यान्त्यपि विपत्स्थाः –चौ. 2. °माधुर्यवानस्य–चौ.

अधरमाधुर्यस्य सुधातिशयितत्वाभावे सुधांशोरेव रोहिणीचरणनिपतनमधरपानार्थमनुपपन्नं स्यादतोऽस्य तत आधिक्यसिद्धिः। तस्य सुधायोगसम्भवदर्शनाय सुधांशुरिति। तदसिद्धिवारणाय स इति। स्मृत्यादिप्रसिद्ध्या तदावश्यकत्वपरम्। अनुमानं तु[1] सुधा नायिकाधरवृत्तिमाधुर्यापकृष्टमाधुर्याधरपानेच्छानिवर्तकत्वाभावादिति बोध्यम्॥

इत्योकारव्रज्या।

---------(:o:)---------

1. तु इति नास्ति–चौ.

## १२. औकारव्रज्या

नायकस्यार्थे दूती कांचिदिदमाह —

**और्वेणेव ज्वलता तवामुना विप्रलम्भेन ।**
**परिशोषहेतुना सखि गुणसिन्धु[1]निर्मितः स धृतशल्यः ।।२५९।।**

ज्वलता वर्धमानेन । पक्षे स्पष्टम् । परिशोषोऽङ्गकार्श्यं[2] जलहानिश्च । सखीति स्वस्य विश्वास्यत्वसूचनम् । गुणानां सौन्दर्यवैदग्ध्यादीनां रत्नस्थानापन्नानां सिन्धुः समुद्रः । अत्र रूपकेण यदि विप्रलम्भं न प्रतिकरिष्यसि तदा तस्य मरणमपि सम्भावितमिति वस्तु व्यज्यते ।।

[3]कश्चिदधरपानमिच्छुस्तद्रसं प्रशंसति —

**औरसमेव सुधायास्तवाधरं तन्वि जानीमः ।**
**अत एव जीवननिधेर्जागर्त्यत्रादरविशेषः ।। २६० ।।**

उरसो हृदयाद् भवमौरसं पुत्रं लक्षणया सदृशं च । अत एव श्रुतिरपि तस्मादपि[4] प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मितः' (बृ. उ. ३. ९.२२) इति । जीवननिधेः प्राणेश्वरस्य नायकस्य । सुधातनयेऽपि जलनिधेः समुद्रस्य दौहित्रत्वेन प्रेमविशेष उचित एवेति भावः । अत्राधरविषया रतिर्नायिकाविषयकत्वपर्यवसानाद् रसः । श्लेषाक्षिप्ता[5] समुद्रनिष्ठा तु भाव इति ध्येयम् ।।

---

1. गुणसिन्धुर्निर्मितः –चौ. 2. भोगकार्श्यं–चौ. 3. कश्चिदधरस्य सुधासादृश्यं प्रशंसति–चौ. 4. तस्मादपि इति नास्ति–चौ. 5. रसलेषाक्षमा–चौ.

कश्चित् स्वतोऽपि नायकयोः समधिकं मिथोऽनुरागं पश्यन्नाह —

**औपनिषदा वदन्ति स्वात्मानं प्रियतमं समस्तेभ्यः ।**
**प्रेयान् रसोपनिषदि स्वस्मादपि केवलं विषयः ।। २६१ ।।**

उपनीयात्मतत्त्वं नितरां दुःखं सादयति नाशयतीत्युपनिषद् वेदान्तवाक्यं तद् विदन्तीत्यौपनिषदाः । तथा च श्रुतिः । 'न वाऽरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' (बृ. उ. ४.५.६) इति । उत्तरत्रोपनिषत्पदं लाक्षणिकम्[1] । स्वस्मादात्मनोऽपि । विषयो नायको नायिका वा ।

इत्यौकारव्रज्या ।

1. लक्षणया रहस्यार्थकम्–चौ.

## १३. अङ्कारव्रज्या

काचिन्[1] नायिकायास्तनुतां नाम पञ्चमीमवस्थां नायकायावेदयति[2] —

**अङ्गं सुवर्णमस्याः सुभग भवद्विप्रलम्भदहनेन ।**
**सन्ताप्यमानमधिकं कृशायते यत्तदाश्चर्यम् ।। २६२ ।।**

सुवर्णं शोभनवर्णं कनकाभिन्नं च । [3]प्रियङ्गुफलिनीहेमेति प्रागुक्तवचनात् । दहनः सन्तापकत्वात् परमकाष्ठापन्नः । सुवर्णस्यात्यन्ताग्नि[4]-संयोगेऽप्यनुच्छेददर्शनादग्नौ सुवर्णमक्षीणमित्युक्तेश्च सुवर्णरूपस्याङ्गस्य विरहवह्निसन्तापात् कृशत्वं चित्रमिति भावः ॥

मानान्नतमुखीं[5] कांचिद् विलोक्य नायको दूरादेव तर्कयति —

**अङ्कुश इव वरवारणकुम्भस्थलमन्तरा भाति ।**
**अलकोऽवनम्रमुख्यास्तस्या वक्षोरुहान्तरालभुवि ।। २६३ ।।**

[6]मानवशाद्दौर्लभ्याभिप्रायं[7] तत् पदम् । '[8]अलकाश्चूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः (२.६.९६) । कुञ्चिताग्रतया तस्याङ्कुशसाम्यम् । तेनोत्तमत्वं सूच्यते । तथा च भविष्ये —

सूक्ष्माः कृष्णा मृदुस्निग्धाः कुञ्चिताग्राः[9] शिरोरुहाः ।
भवन्ति श्रेयसे स्त्रीणामन्ये स्युः क्लेशशोकदाः ॥

(भ. पु. १.९.९३)

---

1. कश्चित् प्रियायाः –चौ. 2. निवेदयति–चौ. 3. इदं वाक्यं नास्ति–चौ. 4. °अनल°–चौ. 5. मानोन्नतां–चौ. 6. आनशत्–चौ. 7. °प्रायकं–चौ. 8. एतन्नास्ति–चौ. 9. कुञ्चिता ये–चौ.

मुखनमनमत्र नायकापराधभवदुःखादवधेयम् । अलकपातोक्त्या केशानां क्रोधा[1]दसंस्कारव्यञ्जनम् । अत्र बिम्बप्रतिबिम्बा[2]पन्नयोः कुचकुम्भयोर्विशेष्यतयान्तरान्तरालपदाभ्यामेकार्थोक्तेर्वस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्यालंकारिकसंप्रदायः ॥

कश्चित् कटाक्षप्रशंसया स्वावस्थां निवेदयति —

**अङ्कुरयन्ति निरङ्कुशमनङ्गमुग्राक्षिदग्धमपि ।**
**पीयूषाकूपारोत्कलिकाकारास्तव कटाक्षाः ॥ २६४ ॥**

उत्तरोत्तराधिक्यसूचनाय निरङ्कुशमिति । स्वत एव सत्त्वे पीयूषापेक्षा न स्यादतोऽनङ्गमिति । तद्धेतोरपि दर्शनायोग्रेत्यादि । जीवनशक्तिसम्भवदर्शनाय पीयूषेत्यादि । 'समुद्रोऽब्धिरकूपारः'[3] (१.१०.१) । 'कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने' [3]इति च शार्ङ्गदेवः —

यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।
तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥

पीयूषेत्यादिना श्वेतकटाक्षवर्णनम् ॥

कश्चित् कुचोन्नतिविस्मितः प्रियामाह —

**अम्बरसंवीतमपि प्रोच्छलितप्रान्तमनवकाशत्वात् ।**
**वक्षोजमीक्षमाणास्तव तन्मानं कथ परिच्छिद्युः (न्द्युः) ॥ २६५ ॥**

अम्बरं वस्त्रमाकाशं च । बृहत्परिमाणतया तदन्तरवकाशाभावादुपान्तदेशस्य बहिर्गतत्ववर्णनम् । ईदृशस्तनस्य मानं सौन्दर्यादिसंमानं कथं विविच्य जानीयुर्लोकाः —

यथा दृश्यः किंचित् पवनचलचीनांशुकतया ।
कुचाभोगः स्त्रीणां हरति न तथा मुद्रितवपुः ॥

1. संकोचाद°–चौ. 2. बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः –चौ. 3. एते द्वे अवतरणे न स्तः –चौ.

इति न्यायेनातिमनोहरत्वात्। अथ च परममहताकाशेनापि तस्य[1] संवरीतुमशक्यतया तस्य मानं[2] परिमाणं कथं जानीयुरित्यर्थः॥

कश्चित् प्रभातं वर्णयति —

**अश्नन्ति दीपकलिका म्लानिं प्रातःसमारम्भे।**
**प्रेयोवियोगकातरमुग्धदृशामन्तरात्मभिः साकम्॥ २६६॥**

कलिकापदेन स्थूलशिखत्वसूचनम्। म्लानिं तेजोमान्द्यं विषादं च। प्रेय इति प्रियशब्दस्यातिशायनिकप्रत्यये रूपम्। तत्रानिष्टवियोगे दुःखाभावात् प्रकृत्यंशः[3], दुःखातिशयसूचनाय प्रत्ययांश इति ध्येयम्। अत्र सहोक्त्यलंकारेण प्रथमतो द्वयोरपि दीप्तिसत्त्वा[4]दिदानीं च म्लानत्वात् तुल्यस्वभावसूचनम्। एतेन नायिकानां तारुण्यव्यञ्जनम्। यत् कामशास्त्रम् (पञ्चसायके २ सायके श्लो॰. १९) —

बाला नूतनसङ्गमे रतिकरी सान्द्रान्धकारे भवेद्।
आलोके सुखमातनोति तरुणी प्रौढा तमिस्रेऽङ्गना॥[5]

कटाक्षेण ज्ञातानुरागः कोऽपि नायिकामाह —

**अञ्जनमासञ्जयसि त्वं खञ्जितखञ्जनमदेऽक्ष्णि।**
**प्रागेव प्रमितं तद्भावप्रत्यायकत्रिभागत्वात्॥ २६७॥**

खञ्जितो ह्रस्वीकृतः खञ्जरीटस्य गर्वो येन तस्मिन्[6]। अञ्जनपदेन कज्जलव्यञ्जनाख्यव्यापारयोरभेदाध्यवसायः[7]।

'संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम्' इति काव्यप्रकाशोक्तेः (२. ३२)। [8]त्रिभागेत्यत्र त्रिपदं तृतीयपरम्। कटाक्षेणाभिप्रायबोधात्।

---

1. प्रान्तस्य–चौ. 2. मानमिति नास्ति–चौ. 3. प्रकृत्यंशदुःखा°–चौ. 4. दीप्तिमत्वादि°–चौ. 5. 'इति' इत्यधिकम्–चौ. 6. तत्–चौ. 7. श्लाघा इत्यधिकम्–चौ. 8. यथा इत्यधिकम्–चौ.

तस्याञ्जनवत्त्वं पूर्वमेव मया गृहीतं त्वया त्विदानीमेव तद्वत्त्वं सम्पाद्यत इत्यर्थः ॥

कश्चिच् चन्द्रापेक्षया तन्मुखोत्कर्षं वर्णयन् नायिकामाह —

**अंहःसंहतियोगादिव मुक्तानां हिमे सरोजानाम् ।**
**मलिनं मण्डलमिन्दोरवदातं तव [1]मुखं सुकृतैः ॥ २६८ ॥**

हिमजन्यपद्मनाशे मुक्तितादात्म्यमादायोत्प्रेक्षा । अर्चिरादिमार्ग[2]क्रमेण गतानां हि सगुणविद्यावतां पापं वैरिषु पुण्यं च सुहृत्सु[3] संक्रामति । तथा च श्रुतिः 'तस्य च प्रिया ज्ञातय सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' (कौ. उ. १.४) इति । ततश्च चन्द्रस्य[4] संकोचकत्वेन पद्मवैरित्वात् तत्पापसंक्रान्त्या मालिन्यं मुखस्य तु साम्येन तत्सुहृत्त्वात् [5]पुण्यसंक्रान्त्योज्ज्वलत्वमित्यर्थः ।

'मालिन्यं व्योम्नि पापे, यशसि धवलता' इति साहित्यदर्पणः[6] (७.२३) ॥

कस्याश्चित् प्रौढाङ्गनाया दिवस एव रतिसामग्रीसम्पत्तियत्न[7]मालोक्य कोऽप्याह —

**अञ्जानया नयनयोर्द्वयं[8] त्वया मत्तकाशिनि दिनेऽपि ।**
**यूनां दृशः प्रविसरत्तिमिरकदम्बाकुलाः कलिताः ॥ २६९ ॥**

अञ्जानया कज्जलेन रञ्जयन्त्या । मत्ता क्षीबेव काशते प्रतिभाति[9] मत्तकाशिनी । 'कर्तर्युपमाने' (पा. ३.२.७९) इति णिनिप्रत्ययः । कामभोहेन विषयान्तर-दर्शनसामर्थ्यविरहात् तिमिराकुलत्वोपचारः । तथा च दिवसेऽप्यन्धकार-प्रथनादाश्चर्यम् । अथ च नेत्रयोरञ्जनयोगे [10]तत्रैवंविकाराकुलत्वं साम्यादुचितम् अत्र तु तत्र कारणं कार्यं तु तरुणेष्वित्यसङ्गत्यलङ्कारः ॥

---

1. त्वन्मुखं–चौ. 2. अर्चिरादिक्रमेण–चौ. 3. सुहृदि–चौ. 4. चन्द्रमण्डलस्य–चौ. 5. तत्पुण्य°–चौ. 6. साहित्यदर्पणे–चौ. 7. सामग्री-मालोक्य–चौ. 8. युगं–चौ. 9. इति इत्यधिकम्–चौ. 10. तत्रैव मायिकमाकुलत्वं–चौ.

काप्यनुनयमकृत्वैव परिरम्भादि वाञ्छन्तं नायकं दृष्ट्वा सखीमिदमाह —

**अन्धकरिपोः शशिकला गौरीपदयावक इवान्वयतः ।**
**भालविलोचनदहनज्वालारुणितेव निर्भाति ॥ २७० ॥**

अन्धको दैत्यविशेषः । तथा च हरिवंशे —

स व्रजत्यन्धवद् यस्मादनन्धोऽपि[1] हि भारत ।
तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः ॥

अथ चान्धा इवान्धका[2] उपायानभिज्ञत्वात् । तद्रिपुत्वेन तद्वैपरीत्याद-भिज्ञतया तत्प्रणामकरणमिति ध्वनिः । तथा च भरतः —

योऽपराद्धस्तु सहसा नारीं सेवितुमिच्छति ।
अप्रसादनबुद्धिश्च निष्ठुरः सोऽभिधीयते ॥

मानमोक्षणार्थं पदप्रणामेनेन्दुकलायां यावकयोगजन्यमारुण्यं भालनय-नाग्निपाकजन्यत्वेन सम्भाव्यते ॥

कश्चिदीश्वरेष्वपि कामव्यापारं सूचयन्नाह —

**अम्भोरुहमुकुलार्धाकृतिनापि करेण गिरिभुवा पिहितः ।**
**प्रतिबिम्बमिलनोऽम्बुजमुकुलच्छन्नायते हिमरुक् ॥ २७१ ॥**

[3]एकहस्तेनैव किंचित् कुञ्चितान्योन्यलग्नाङ्गुलिना लज्जया सम्भोगसमये समाच्छादितोऽपि नयनात्मा चन्द्रः स्वस्मिंस्तादृशहस्तप्रतिबिम्ब उत्पन्ने बिम्ब-प्रतिबिम्बाभ्यां मिलित्वाऽखण्डपद्मकोरकतिरोहित इव सम्पन्न इत्यर्थः । मुकुलार्धाकारकरेण सर्पशिरा विवक्षितः । तथा च भरतः —

अङ्गुल्यः संहताः सर्वाः सहाङ्गुष्ठेन यस्य तु[5] ।
तथा निम्नतलश्चैव स तु सर्पशिराः[6] करः ॥ (भ.ना. ९.८१)

1. अपीह–चौ. 2. अन्ध इव अन्धकः –चौ. 3. एकहस्तेनैव.... उत्पन्ने इति भागः नास्ति–चौ. 4. नायकादपर°–चौ. 5. च–भ.ना. 6. सर्वशिराः –भ.ना. (N. S. Ed.)

[1]कांचिन्नायकमपरज्यानुशयानां सखीदमाह —

**अन्तर्निहिताप्यमुना प्रयत्नतो भावितापि भृशम् ।**
**चपलतया निजयैव त्वं रसगुटिकेव बहिरासीः ॥ २७२ ॥**

अन्तर्मनसि यन्त्रमध्ये च । भाविता यथाकामशास्त्रं सेविता वृत्तशुद्धिजनकौषधादिसंयोगा च । चपलतयास्थिरानुरागतयोड्डयनस्वभावतया च । रस पारदः । स हि यत्नेन शोध्यमानोऽपि यन्त्राद् बहिर्निःसृत्य गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्धम् । बहिर्भवनं नायिकापक्षेऽनुरागविषयत्वाभावः । गुटिकापक्षे प्रसिद्धम् ॥

[2]कश्चिन्मेघानां विरहावस्थायां दुःसहत्वं वर्णयति —

**अम्भोदादम्भोलेः सम्भावयतीह सम्भवं लोकः ।**
**वर्णभ्रमात् स्वरस्य च विपर्ययान्मुदिराम[3]तादुरयोर्भेदः ॥२७३॥**

[4]मेघकुलिशयोर्जन्यजनकभावस्तावल्लोकप्रसिद्धः । वस्तुतस्तु तयोरभेद एव । एकजातीयपीडाजनकत्वात् । परं तु [5]नीलत्वोज्ज्वलत्वरूपवर्णभेदाद् विजातीयशब्दजनकत्वाच्च भेदप्रतिभासः । अथ च मुदिरपदे मकारे भकारभ्रमात्, मकारोत्तरस्योकारस्य दकारोत्तरं दकारोत्तरस्येकारस्य भकारोत्तरं च पाठरूपाद् विपर्ययाच्च भिदुरपदं कुलिशा[6]र्थकमिति प्रसिद्धिः प्रवृत्तेति भावः ॥

कश्चिद् वर्षासु स्वगमनशङ्किनीं प्रियामुदीक्ष्य गमनाभावं सूचयन्नाह —

**अम्बुदकदम्बसंवृतमम्बरतलमम्बुजाक्षि संवीक्ष्य ।**
**प्राणाः कुतुकमराला वियोगिनां मानसं जहति ॥ २७४ ॥**

कुतुकमाश्चर्यमित्यर्थः । अराला वक्रा नानाविधसुखदुःखानुभवात् । अथ चाश्चर्यजनका मराला हंसास्तदभिन्नाः । ते हि संप्रति मानसाख्यं सरः

---

1. नायकादपर°–चौ. 2. इयं पङ्क्तिर्नास्ति–चौ. 3. °भिदुरयोः –चौ. 4. स्वविषयान्मुदिरभिदुरमध्ये धा मेघकुलिशयोर्जन्यजनकेषु मन्यंम्रायज्ञेत् कप्रसिद्धः –चौ. 5. परन्तु नीलत्वोज्ज्वलत्वरूप इत्येतन्नास्ति–चौ. 6. कुलिशपरमर्थसाम्यात् तत्प्रसिद्धिः –चौ.

समाश्रयन्त इति सम्प्रदायः । तथा च दर्पणे —

'जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः' । (सा. द. ७.२३)

इति । एतैस्तु मरणस्य ज्ञात[1]प्रायत्वाच् चित्तत्याग एव कृत इति चित्रम् । 'मानसं सरसि स्वान्तेऽपि' इति विश्वः (१२१.२१)

इत्यङ्कारव्रज्या ।

---

1. जात–चौ.

# १४. ककारव्रज्या

कस्याश्चिद् रतिविपर्ययं काप्यनुमिमीते —

**कलयन्त्यधीयमानं स्त्री पुंवच्चेति पाणिनेः सूत्रम् ।**
**निभृतस्मितवलिताधरमाननमानमयति स्म वधूः ॥ २७५ ॥**

एतत्सूत्रार्थो हि यूना सहोक्तौ वृद्धसंज्ञा स्त्री शिष्यते सा च पुंवत्स्यात् तल्लक्षणमेव चेत् तयोर्वैरूप्यम्[1] । युववृद्धशब्दावपत्यविशेषे परिभाषितौ । यथा गार्गी च गार्ग्यायणश्चेति द्वन्द्वे[2] गार्ग्यायणशब्दलोपो गार्गीशब्दस्य च पुंवद्रूपं ततो गार्ग्याविति रूपसिद्धिः । अनया तु सूत्रान्तर्गतपदानामेव स्वानुभूतार्थपरत्वेन योजना कृता स्त्री पुंवद् भवति । चकारात् प्रकृतिरतं[3] विवक्षितम् । एवं च पुरुषायितपरमिदमिति लज्जया निभृतेत्यादि । यद्वा क्वचिद् वृद्धायामासक्ते नायके तत्परिहासोऽयं वृद्धायाः स्त्रियः पुंवद्भावार्थमादाय बोध्यः ।

काचिद् गुरुजनमनादृत्यैव रागाद् रममाणायां कस्यांचिदिदमाह —

**कमलाकरविहितप्रियदक्षिणदृङ्मुकुलिताब्जगतिदुःस्थः ।**
**विधिरेकतानकर्णः कलयति तस्या रतान्तनिःश्वासान् ॥ २७६ ॥**

दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकतया तत्तिरोधानेन नाभिपुण्डरीकमुद्रणे सति तत्रावस्थाने संकोचभरेण दुःस्थोऽनवकाशत्वेन स्थितो ब्रह्मा कर्ममात्रे स्वमन[4]-स्तदिन्द्रियसंयोगविरहेण विलम्बो मा भूदित्याशयेन निर्धार्य रतान्तकालीनश्वासान् श्रोतुं बद्धादरः । रतान्ते सति नयनत्यागेन सूर्यकरयोगात् कमलविकासे

---

1. इति इत्यधिकम्–चौ. 2. एतन्नास्ति–सं.ए. 3. प्रकृतरतं–चौ.
4. स्वामतः –चौ.

सुःस्थो भविष्यामीत्यभिप्रायेणेति भावः ॥

कश्चिन्नायिकया[1] मानादाक्षिप्तचरितुर आह —

**कवितानामिव गुरुरसगर्भाणामर्भकैणनयनानाम् ।**
**कथ्यन्तेऽलङ्कारा एव व्याजोक्त्यनन्वयाक्षेपाः ॥ २७७ ॥**

अर्भको बाल एणो मृगस्तत्सदृशलोचनानाम् । रसः शृङ्गारो गर्भ आत्मनि यासाम् । अथ च रसो गर्भे यासां तदुपस्थित्यनुकूलविभागाद्युपस्थापकत्वात् । [2]व्याजेनार्थान्तरोक्तिः । तदुक्तम् —

अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः ।

इति । अनेन बिब्बिकभावो विवक्षितः । तदाह भरतः —

इष्टानां भावानां प्राप्तावभिमान[3]गर्वसम्भूतः ।
स्त्रीणामनादरकृतो बिब्बिको नाम विज्ञेयः ॥

एतेऽलङ्कारप्राया एव । न तु जनान्तरसम्बधिन इव दोषः । अनन्वयः संयोगा[4]भावो मानादिकालीनः । आक्षेपः प्रियं प्रति परुषोक्तिः । कवितानामप्येतेऽलङ्काराः । काव्यप्रकाशे (१०. १८४) —

'व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्' ॥

अलङ्कारकौस्तुभे —

'यत्रैकावच्छिन्ने स्तामुपमानोपमेयत्वे ।
अन्यसदृशं निषेद्धुं तमनन्वयसंज्ञमाचख्युः' ॥ (अ.कौ. १६)

'इष्टस्याप्यभिधातुं योऽर्थस्य विशेषबोधाय ।
स्वयमेव प्रतिषेधः स वक्ष्यमाणोक्तविषय आक्षेपः ॥ (अ.कौ. ३६)

---

1. नायिकापरितुष्ट–चौ. 2. 'व्याजोक्तिः' इत्यधिकं पदम्–चौ. 3. °भिवाव–चौ. 4. संभोगाभावो–चौ.

कश्चित् प्रियां प्रशंसन्नाह --

**करमूलेन मृणालं मुकुलमुरोजेन कुसुममास्येन ।**
**मध्वधरेणामोदं जयसि त्वं परिमलेन पद्मिन्याः ॥ २७८ ॥**

पद्मिनीत्वस्पर्धया तज्जय इष्यते । करस्य मूलेन बाहुना । सर्वत्र तृतीया करणत्वे । मुकुलोपमया वृत्तो[1]न्नतत्वादिसूचनम् । तथा च भविष्ये --

सुवृत्तमुन्नतं पीनमदूरोन्नतमायतम् ।
स्तनयुग्मं सदा शस्तमतोऽन्यदशुभावहम् ॥ (भ.पु. १.९.४२)

तथा --

सुमृष्टदर्पणाम्भोजपूर्णबिम्बेन्दुसप्रभम्[2] ।
वदनं वरनारीणामदृष्ट[3]फलदं शुभम् ॥ (भ.पु. १.९.७७)

कश्चिदनुरक्त आह --

**कमलमुखी[4]कुचकलशो लौकिककलशाद् विजातीयः ।**
**यस्य गुणव्यतिरेको विचक्षणैः[5] क्षणमपि न लक्ष्यः ॥२७९॥**

प्रसिद्धकलशस्योत्पत्ति[6]क्षणावच्छेदेन निर्गुणत्वमिति सिद्धान्तः । रम्यत्वादिगुणवत्त्वेन कुचकलशस्य तु सर्वदा क्षणमपि गुणाभावो नास्ति । अतस्तदपेक्षयाऽस्य वैलक्षण्यं दुर्वारमिति भावः ॥

कांचिद् दह्यमानां सखीदमाह --

**कठिनीभूतेन तवाशयेन नित्यं विलिख्यमानस्य ।**
**उद्भिद्यतेऽस्य नितरां वरवर्णिनि विग्रहे सितता ॥ २८० ॥**

---

1. सुवृत्तत्वादिसूचनम्–चौ. 2. सुप्रभम्–चौ. 3. °'अभीष्टफलदम्' इति भविष्यपुराणे । 4. कमलसखः –चौ. 5. विलक्षणैः –चौ. 6· °त्पत्य-वच्छेदेन–चौ.

अन्तरनुरागसत्त्वेऽपि तत्प्रत्याख्यानात् कठिनीभूतेति च्विप्रत्ययः। एतेन नायकानुरागानौचित्यवारणम्। अथ च 'कठिनी खटिकायां[1] तु' इति विश्वः (७१.४९)। एतेन नायकविरहेण तस्या अपि पाण्डुतया तद्विषयकप्रीति-व्यञ्जनम्। विलिख्यमानस्य ज्ञानविषयीक्रियमाणस्य। पक्षे स्पष्टम्। खटिकया यल्लिख्यते तस्य पाण्डुतौचित्यादिति भावः॥

कश्चित् प्रियाकुचयोर्मनोहारित्वातिशयमाह —

**कमनीयता विलक्षणतमैव वक्षोजयोः कुरङ्गाक्ष्याः।**
**यदिहाहर्निशलग्नो देवच्छन्दोऽपि विस्फुरति॥ २८१॥**

विलक्षणत्वं शोभान्तरप्रतियोगिकोत्कर्षवत्त्वम्। अन्यशोभापेक्षापकर्ष-वारणाय तमेति। एवकारेण विषयनिश्चयसूचनम्। 'हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिका' इत्यमरः (२.६.१०५) अथ च देवतानां छन्द इच्छा। इच्छावाचकं छन्दपदं पुंलिङ्गमकारान्तम्। 'स्वच्छन्दोच्छलत्' (का.प्र. १. ४) इत्यादिदर्शनात्। तथा च दिव्याङ्गनोपभोगिनामपि [2]सुराणामेतद्विषयकेच्छौत्कव्यदर्शनादुक्तार्थसिद्धिरित्यर्थः॥

कांचित् कृष्णाभिसारिकां दूतीदमाह —

**कस्तूरिकानुलेपाधिवासितेयं भवद्वपुर्वल्ली।**
**भाति भ्रमरपरीता पुष्पायुधचापयष्टिरिव॥ २८२॥**

'संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यत् स्यात्तदधिवासनम्' इत्यमरः (२.६.१३४) कस्तूरीभृङ्गाणां बिम्बप्रतिबिम्बभावः। पुष्पायुधपदेन चापस्या[3]पि तन्मयत्व-सूचनम्। अनेन चापवल्लिवत्[4] प्रथममेव त्वं तद्वशीकरणयोग्यासीः। सम्प्रति भ्रमरोपेततत्साम्ये तु तस्या मौर्वीसमवधानेन विजयोपधानमेव सम्भवतीति सूच्यते॥

---

1. काटिकायां तु इति विश्वपाठः। 2. सुराणामेतद्विषयकोक्तार्थसिद्धिः –चौ. 3. तस्यापि–चौ. 4. चापवल्लिरिव–चौ.

कांचिदनभिज्ञेनानादृतां सखी समाश्वासयति —

**कमठेन कठिनभावात् कृतापि पृष्ठे विषीद न रसे त्वम् ।**
**ननु भोगिनायकेनाहर्निशमारोप्यसे शिरसि ॥ २८३ ॥**

रसा भूमिः । कठोरतया कच्छपावतारे[1] कूणपृष्ठे धृतापि मा म्लासीः । यतः सर्पराजेन शेषेण सर्वदा शिरस्येव धार्यसे । अथ च रसपदस्य मत्वर्थाच्प्रत्ययान्तत्वेन रसे रसाश्रयभूत इति सम्बुद्धिः । कं सुखं, मं ज्ञानं तदुभयोः समाहारद्वन्द्व एकवचने कममिति क्लीबत्वे[2] रूपम् । तेन ठः शून्यः । [3]त्वद्विन्नादरेण ज्ञानशून्यः, [4]त्वत्सङ्गजन्यविजातीयसुखशून्यश्च । तादृशेन कठिनभावाद् गुणानभिज्ञत्वात् । पृष्ठे कृता लक्षणयानादृतापि । विषादं स्वस्य निर्गुणत्वज्ञानजन्यं दुःखं मा गाः । भोगिना भोगाभिज्ञेन नायकेन । षष्ठीसमासो वा । तेन गुणग्राहकत्वसूचनम् । शिरस्यारोप्यसे लक्षणया नायिकान्तरमपेक्ष्य बह्वाद्रियसे । तथा च —

'तत्त्वज्ञेन कृतावज्ञः को नामान्तर्न तप्यते' ।

इति न्यायेन तदवज्ञायामेवानुतापो युक्तो नत्वनभिज्ञकृतावज्ञायामपीति भावः ॥

कांचित् कुलवधूं शिक्षयितुं कश्चिदिदमाह —

**कलभस्य तवोरुभ्यां शुण्डैवास्कन्दितावयवभूता ।**
**रेफान्तरस्य तस्य तु कृतः स्वरूपेण परिभावः ॥ २८४ ॥**

कलभस्यावयवभूता शुण्डैव विजिता । कलभपदस्य मध्ये रेफदाने तु करभस्य स्वरूपेणेव तिरस्कारः कृतः । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः (२.६.८१) । अथ च रेफो दुर्जनो मध्यगतो यस्य ।

---

1. °तारेण पृष्ठे घृतापि खेदं मा कार्षीः –चौ. 2. एतत्पदं नास्ति–चौ
3. प्रज्ञाशून्यत्वद् विद्यानादरेण–चौ. 4. रूपवत्°–चौ.

तत्स्वरूपस्य तिरस्कारादन्यस्यापि दुष्टसमायोगिनः परिभवः स्यादतस्तथा न कार्यमिति व्यङ्ग्यम्।

तथा च कन्दर्पचूडामणौ —

रक्षेद्दारान् स्त्रीयानेभ्यः पर[1]पुरुषयोगहेतुभ्यः।
कामोपधाविशुद्धानन्तःपुररक्षिणः कुर्यात्॥
इत्येके तेऽ[2]प्यन्यं भयलोभाभ्यां हि योजयन्त्याभिः।
तस्मात् स्यादुपधात्रयशुचिरधिकारीति[3] गोणिकापुत्रः॥

कस्यचिदतिविदग्धस्य जनापवादमालोक्य कोऽप्याह —

**कलयैकयैव विधुना सम्प्रापि निवास ऐश्वरे शिरसि।**
**बह्वीभिः पुनराभिः सर्वजनानुभवसिद्धोऽङ्कः॥ २८५॥**

कलया षोडशभागेन शास्त्रादिना च। ईश्वरः शिवो राजादिश्च। शिरसि निवासश्चूडामणीकृतत्वात्। पक्ष आदृतत्वमेव। अतो बहुज्ञेन सर्वतो [4]यत्नवता स्थातव्यमिति सूचितम्। अथवा कंचिदनेकनायिकासक्तं नायकं काप्याह—'एकरत्यैव यशो भवति बह्वासक्त्या कलङ्क एव'। अत एकस्यामेवादर उचित इति भावः। यथैकया मुख्यया 'वसिष्टविहितां[5] वृद्धिं गृह्णीयाद्धर्मवर्धिनीम्' इति स्मृत्युक्तया कलया मूलद्रव्यवृद्ध्या प्रत्यवायो न भवति। बह्वीभिः स्वरूपतो [6]वृद्धिरपि 'पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदीरिता' इति रीत्या च बहुलीकृताभिः कलाभिर्दोषो भवतीति व्यङ्ग्यम्॥

कश्चित् सुहृद[7]मुपदिशति —

**कथितजडत्वाः शिशिरा उष्णस्पर्शास्तु कृष्णवर्त्मानः।**
**केचिदनुष्णाशीतस्पर्शा अचला जगत्प्राणाः॥ २८६॥**

---

1. संयोगहेतुभ्यः –चौ. 2. अथ न–चौ. 3. अधिको न गणिकापुत्रः –चौ. 4. एतन्नास्ति–चौ. 5. वसिष्ठविहितया 'वृद्धिर्यद्धनवर्धनम्'–चौ. 6. वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिरूपाभिश्चक्रकलाभिर्दोषो भवति व्यङ्ग्यः –चौ. 7. सद्वरम्–चौ.

'शीतस्पर्शवज्जलम् (त.सं. ११)। उष्णस्पर्शवत्तेजः (त.सं. १२)'। वह्निपदं तूपलक्षणम्। अनुष्णाशीतस्पर्शवन्तौ तु पृथिवीपवनौ इति वैशेषिका[1]दिप्रसिद्धोऽर्थः। अथ च शीतलस्वभावाः कथितजाड्याः। मृदुतराणां लोके शक्त्यभावख्यापनात्। अतितीव्रास्तु कृष्णं मलिनमाचरणं येषां तथा। तदाह स्मृतिः -- 'यत्क्रोधनो[2] जपति यच्च जुहोति वह्नौ। यद्वा तपस्तप्यति यद्ददाति। वैरोचनिस्तद्धरतेऽस्य सर्वं मोघः श्रमो भवति क्रोधनस्य'। हारीतोऽपि क्रोधं प्रक्रम्य 'स्वेषामप्यबहुमतो भवति' इत्याह। अनुष्णाशीतस्पर्शा नात्यन्तमृदवो नाप्यतितीक्ष्णास्त्वचलाः। सर्वदा पदभ्रंशाभावात्। जगतः प्राणभूताश्च। सर्वप्रियत्वात्। अत एतादृशेन भाव्यमित्यर्थः॥

कश्चित् प्रियावचनमाधुर्यं स्तौति --

**कलकण्ठकामिनीनामप्रतिभानां पुरस्तवालपितुम्।**
**अर्थविशेषविहीनास्तुहीति वाचः समुद्यन्ति॥ २८७॥**

पक्ष्यन्तरापेक्षया मधुरस्वरत्वलाभाय कलकण्ठेति यौगिकं पदम्। कलो मधुरः कण्ठः शब्दो येषाम्। 'स्वरे कण्ठः प्रकीर्तितः' इति रत्नकोषः। ततोऽपि स्त्रीजातीयानां तदतिशयात् तदर्थं कामिनीति वालवृद्धेतरपदम्। 'प्रज्ञा नवनवोल्लासशालिनी प्रतिभा मता' इति रुद्रः। तुहीति कोकिल-शब्दानुकरणम्। अथ च वादिनः प्रतिवाद्यग्रे कथासामर्थ्यविरहे निरर्थकाः पादपूरणमात्रप्रयोजनास्तुहीत्यादिनिपाता यथा। 'तु हि च स्म ह वै पादपूरणे' इत्यमरात् (३.४.९)। तद्वदत्रापीति भावः॥

कश्चित् केशकलापावलोकनोन्मुदित आह --

**कच एष पठितसंस्थितजीवनविद्यः कविनिरुक्तेः।**
**धूर्जटिदृगनलदग्धं संजीवयति स्मरं यस्मात्॥ २८८॥**

---

1. दीपिकादि-चौ.　2. क्रोधेन-चौ.

कचः केशो बृहस्पतिसुतश्च । कविः शुक्रः । पक्षे कवीनां काव्यकर्तॄणां संप्रदायात् । कचेन शुक्रसकाशान्मृतसञ्जीवनविद्या पठितेति पुराणविदः । 'कविः काव्यकरे सूरौ कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः' इति विश्वः (१०९.२४) ॥

कस्यचिद् विदेशगमननिवृत्तिं पृष्टा सखीदमाह —

**कलरवमाला मौक्तिकसङ्घानादाय तण्डुलभ्रान्त्या ।**
**विसृजत्यकाण्डकरकोत्करभ्रमाधायिनः सौधे ॥ २८९ ॥**

रतिकलहत्रुटितहारान्निपतितानि मौक्तिकबीजानि तण्डुलभ्रमेण[1] पारावतैर्गृहीतानि । ततः काठिन्येन निगरणाभावादविशेषदर्शनेन विमुक्तानि । तत्र व्यग्रतया[2] करकावृष्टिभ्रमादशकुनज्ञानेन निवृत्त इति भावः । 'पारावतः कलरवः' इत्यमरः (२.५.१५) । यद्वा कुत्रचिद् गृह उक्तविधमुक्ताफलानि दृष्ट्वा करकाभ्रमेण वर्षासमयारम्भमभिमन्यमानामवधिदिनेऽपि नायकानागमनेन नवीभू[3]तदुरवस्थां नायिकां सखी भ्रमखण्डनेन समाश्वासयति ॥

कश्चिद् धनवतामकार्यमपि लोकसंग्राह्यं पश्यन्नाह —

**कर्मणि न खलु विशेषो विभववतां गण्यते जगति ।**
**पद्मान्वयेन कथितः सरसः पङ्कोऽपि कीर्तिरिति ॥ २९० ॥**

विशेषो विहितनिषिद्धभेदः[4] । पद्मस्य कमलस्य पद्मायाश्च सम्बन्धेन । पङ्कः कर्दमः पापं च । कीर्तिः पङ्को यशश्च । 'अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा' इत्यमरः (१.३.६३) । 'कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' इति विश्वः (१९.६६) । तथा च श्रीसम्बन्धेन पापमपि[5] कीर्तिरेवोच्यत इति भावः । यद्वा दूती कांचिद् [6]बहुद्रव्यामुपपतौ स्थिरीकर्तुमिदमाह ॥

---

1. भ्रमरेण–सं. ए.　2. विरहव्यग्रतया–चौ.　3. विभृत°–चौ.
4. विहितनिषिद्धाविहितनिषिद्धभेदः –चौ.　5. पापापापे–चौ.　6. बहुद्रव्ये–चौ.

काचिद् विरहिण्याह —

**कल्पयति यो दिनानि ज्वलयति कान्तं परं हरति निद्राम् ।**
**उद्यन्नेवासुसहः स कथं विरहो न तीक्ष्णांशुः ॥ २९१ ॥**

कल्पवत् करोति कल्पयति । विरहेण दिनानामतिदीर्घत्वाभिमानात् । पक्षे दिनानि करोति । कान्तं नायकम् । ज्वलयति दुःखाकरोति । पक्षे सूर्यकान्तं दीपयति । 'कान्तोऽश्मनि[1] प्रिये[2] चारौ' इति विश्वः (१९.३४)। निद्राहरणमत्यन्ताभावः । पक्षे प्रबोधेन तद्विध्वंसः । एवं च तदसाधारण-धर्मवत्त्वाद् विरहस्य सूर्यरूपत्वं युक्तमित्यर्थः ॥

काञ्चित् कृतकान्तसङ्गमां[3] सखीदमाह —

**कलधौतकलशभावभृदेतद्वक्षोजयोस्तव द्वितयम् ।**
**मदनार्चनाय नखपदकिंशुकदामाञ्चितं रचितम् ॥ २९२ ॥**

'कलधौतं रूप्यहेम्नोः' इति विश्वः (९६.१९०) । नखपदरूपं यत् किंशुकदामेत्यन्वयः । देवार्चादावपि माल्याद्यलङ्कृताः कनककुम्भा भवन्तीति तथोत्प्रेक्षा । एतेन तदुत्तरमपि कान्तस्य सम्भोगेच्छाव्यञ्जनेन कारणसत्त्वेऽपि कार्यानुत्पत्तिरूपा विशेषोक्तिर्ध्वन्यते ॥

काचिद् दूती नायिकामाह —

**कर्कशताश्रितहृदया गजराजगतिः पदातिरम्यासि ।**
**सम्प्रति भूषितरथ्या बलसर्वस्वं स्मरस्य भव ॥ २९३ ॥**

कर्कशता मध्ये कुलस्थित्यनुरोधाद् विलम्बविधानात् । पक्षे कर्कैः श्वेताश्वैराश्रिता । 'सितः कर्कः' इत्यश्वप्रकरणेऽमरः (२.८.४७) गजराजगतिरिव गतिर्यस्याः । उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । पक्षे

1. रतिप्रिये–चौ. 2. गृहे–विश्वः । 3. °सङ्गमादिं–चौ.

गजराजानां गतिर्यस्याम्। पदेन चरणेनात्यन्तं रमणीया। अथ च पदातिभिः सहिता। भूषिताभिसारगमनार्थं[1] रथ्या यया। रथ्या प्रतोलीविशेषे[2]त्यमरः (२.२.३)। पक्षे संस्कृता रथ्या रथसमूहो यत्र। 'रथ्या रथकड्या[3] रथव्रजे' इत्यमरः[4] (२.८.५६)। बलस्य सर्वस्वं त्रैलोक्यजयसाधनत्वात्। अथ च 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' (अमर २.८.३४) इत्युक्ताङ्गप्रयोगात् त्वमेव तस्य सैन्यकार्यं करोषीति भावः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**कलशेन भवदुरोरुहसंस्पर्धन[5]जापराधमपमार्ष्टुम्।**
**कम्बुग्रीवामत्त्वं मुग्धाक्षि समर्पितं तुभ्यम् ॥ २९४ ॥**

'कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा' इत्यमरः (२.६.८८)। तस्य त्वत्कुचस्पर्धानधिकारेऽपि तत्स्पर्धाविधाननिबन्धनदोषशुद्ध्यर्थं तेन स्वाधारणधर्मभूतं कम्बुग्रीवावत्त्वं तुभ्यमेव दत्तम्। अन्योऽपि स्वोत्कृष्टसन्तोषाय स्वीयविशेषधर्मं तस्मै प्रयच्छतीति भावः। भविष्ये —

स्फुटं[6] रेखात्रयं यस्या ग्रीवायाश्चतुरङ्गुलम्।
मणिकाञ्चनरत्नाढ्यं सा दधाति विभूषणम् ॥ (भ.पु. १.९.६४)

काञ्चिद् बद्धमानां सखीदमाह —

**कलिरेव भीमतनयाप्रियं प्रविष्टोऽपि ते हृदयम्।**
**न स्यात्सुचिरस्थायी दष्टः सहसाहिनायकेनैव ॥ २९५ ॥**

भीर्मानानिर्वाहादिजं भयम्। मतं सङ्ख्याद्यनुमतिः। नयो नीतिः। एषामप्रियम्। एतदपर्यालोचनात्। तादृशं तव हृदयं प्रविष्टोऽपि कलिर्मानो नायकेन प्रियेण दष्टो दर्शनानुनयाभ्यां निरस्तश्चिरकालं न स्थास्यति। पक्षे

---

1. °सारगमनार्था–चौ. 2. विशिखा–चौ. 3. °कक्षा–चौ. 4. इति कोषः –चौ. 5. °संस्पर्शन–चौ. 6. स्पष्टम् इति भ.पु.पाठः।

भीमस्य राज्ञस्तनयाया दमयन्त्याः प्रियं नलं प्रविष्टोऽपि कलियुगविशेषोऽहीनां सर्पाणां नायकेन कर्कोटकेन दष्टश्चिरं न स्थितवानिति भारते (अरण्य. ६४) स्पष्टम्। एवं च[1] श्लेषेण हृदये नलाभेदमारोप्येयमुक्तिः ॥

कश्चिद् दयितामाह —

**कर्णेन सहजकुण्डलभृताङ्गनेत्रामुना नियतम्।**
**ध्रियते शक्तिरमोघा समस्तहृदयावभेदिनी चित्रम् ॥ २९६ ॥**

सहजं कर्णभूषणत्वेन योग्यत्वात्। पक्षे शरीरसहोत्पत्तिकं यत् कुण्डलं तद्भृता। अङ्गने इति सम्बुद्धिः। अत्र शरीरे। अमुना तव कर्णेन श्रोत्रेण। पक्षे अङ्गदेशस्य नेत्रा नायकेन कर्णेन राधेयेन। अमोघा फलाव्यभिचारिणी सर्वजनहृदयमोहक्षमा शक्तिः सौन्दर्यातिशयो धार्यते। तेन तु यस्य कस्यचिदेकस्यैव हृदयविदारिणी शक्तिरायुधविशेषो दध्रे इति व्यतिरेकः ॥

काञ्चित् सखीदमाह —

**कन्यकयैव भवत्या सुसिद्धमन्त्रया नियमात्।**
**केनचनाकलितः सहस्रकरसङ्गमः प्राप्तः ॥ २९७ ॥**

कन्यकया अनूढयैव। नियमेन सर्वदा। सुतरां सिद्धो मन्त्रो नायकसङ्गयत्नो यस्याः। फलायोगव्यवच्छेदेनान्यैरज्ञान[2]सिद्धत्वम्। सहस्रसङ्ख्यपुरुषाणां करैः सह सङ्गमो लब्धः। कुन्त्यापि कन्यादशायामेव नियमात् दुर्वासःसमाराधनात् सुतरां सिद्धः प्राप्तो यथेष्टदेवतासमाकर्षणसमर्थो मन्त्रो यया। तादृश्या केनाप्यज्ञातः सहस्रकिरणस्य सङ्गमः प्राप्त इत्यर्थः ॥

केनचित् सत्पुरुषेण प्रेमविषयीकर्तुमारब्धमपि असिद्धं तथा[3]भावमालोक्य कोऽप्याह —

**कर्तुमपीष्टो हृदये न लभेत तदास्पदं दुष्टः।**
**ईशेनापि जिघत्सितमस्थात् कण्ठे हि कालकूटविषम् ॥२९८॥**

1. विश्लेषेण–चौ. 2. अज्ञानेन–चौ. 3. तथात्वभावम्–चौ.

हृदयकरणेच्छा प्रीतिविषयीभावेन तदन्तःसंयोगेन च। जिघत्सितं भोक्तुमिष्टमपि। दुष्टत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नत्वदर्शनाय विषमिति। तस्य कण्ठ एव स्थित्या हृदयप्राप्तिर्न जातेति भावः॥

काचित् सङ्केतस्थानरक्षणेन नायकं प्रशंसन्ती सखीमाह —

**कच्छपता येन धृता तेनैव नृसिंहतापि सखि।**
**कोलतयापि हि[1] सङ्गो भवेन्न चेदेवमस्यैव॥ २९९॥**

'जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः (२. १. ११) नदीतीरगतनिकुञ्जं पाति रक्षति भङ्गादिति कच्छपः। तद्भावो येन धृतो नृसिंहत्वं पुरुषश्रेष्ठताऽपि तेनैव धृता —

[2]स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः॥

इत्यमरः (३.१.५९)। एवं चेन् न कुर्यात् तर्हि लतया वल्लीमात्रेणावशिष्टेनाप्यस्य[3] मया सह को वा सङ्गो भवेत्। तावन्मात्रेण जनदर्शनानारवणाद्वावयोस्तत्र संयोगो न स्यादेव। अथ च कच्छपता कूर्मता येन धृता तेनैव नृसिंहतापि चेत्[4] यद्येवं तयोरभेदस्ततः कोलतया वराहत्वेनाप्यस्यैवोभयोः प्रकृतिभूतस्य सङ्गो[5] न भवेत् किंतु स्यादेव। त्रयाणामेकविष्णुशरीरत्वादिति भावः॥

कश्चिन्नायिकासंभोगं सूचयन्नाह —

**करकावली पयोधरदेशाद्धर्षाकुरङ्गाक्ष्याः॥**
**मुक्तावलिरिव पतिता विराजते गन्धवाहपरिमर्दात्॥ ३००॥**

---

1. कोलतया सह–चौ. 2. इयमार्या नास्ति–चौ. 3. उत–चौ. 4. चेत् यद्येवं तयोरभेदस्ततः इति नास्ति–चौ. 5. संयोगः –चौ.

'वर्षोपलस्तु करका' इत्यमरः (१. ३. १२)। पयोधरो मेघ एव पयोधरः स्तनस्तस्मात्। गन्धवाहः पवनः सुरभिद्रव्यानुलिप्तो नायकश्च। तत्कृतात् परिमर्दात् संघट्टात् मर्दनाच् च। पतिता [1]मुक्ताफलानां राजिरिव भाति। वर्षासु नायिकारोपेण मेघे स्तनाभेदारोप इति परम्परितरूपकम्। तन्मूलं च गन्धवाहेति रूपकम्। तस्य करकापङ्क्तौ मुक्ताफलोत्प्रेक्षाङ्गत्वमिति सङ्करः॥

कश्चिदज्ञजनेन मूर्खपण्डितयोः समानकक्षां क्रियमाणां पश्यन्नाह —

**कषदृषदा न परिषदा स्वरूपमेषां विभावितं यावत्।**
**तावत् काञ्चन कृत्रिमकनकैः समशीर्षिकामपि सहस्व॥३०१॥**

कषः[2] सुवर्णपरीक्षापाषाणः। स्वरूपं न विभावितं न विचारितम्। काञ्चन पारमार्थिकसुवर्ण। कृत्रिमकनकैः कनकाकारीकृतधात्वन्तरैः सह। समं शीर्षं शिरो यस्यां क्रियायां सा समशीर्षिका। एककक्षागणनमिति यावत्। कृते तु परीक्षणे स्वयमेवान्येषामपकर्षमा कलयिष्यतीति भावः। तवापि गुणग्राहकसन्निधावतिशयाविर्भावे कृतकपाण्डित्यदुर्मदानां खण्डनादन्येषां भ्रमो निवर्त्स्यतीति भावः॥

[3]काचिद् विरहिणी सखीमाह —

**कर्बुरता भ्रमरकुलैः पलाशनिवहेषु समधायि।**
**बत सखि विरहिनिबर्हण एषामद्याप्यनाश्वासः॥ ३०२॥**

स्वत एव विरहिमारणक्षमेषु किंशुकपुष्पेषु भृङ्गैः स्वसंयोगेन कर्बुरता चित्ररूपवत्ता संपादिता। केवलानां तेषां तद्वधशक्त्यभावमाशङ्क्य स्वसंयोगेनाधिकदुःखं विधातुमित्यर्थः। अथ च पलाशकर्बुरयो राक्षसरूपार्थभेदात् पलाशानां कर्बुरत्वकरणं सिद्धसाधनमेव। तथापि पूर्वं तद्रूपत्वेऽप्रामाण्यज्ञानेन पुनरपि तत्कृतमिति भावः॥

1. मुक्ताफलानां........गन्धवाहेति रूपकम् इति नास्ति–सं.ए.
2. कषदृषदः –चौ. 3. कांचिद् विरहिणीं सखी प्राह–चौ.

काचिन्नायिकावस्थां प्रियायावेदयति —

**कल्याणप्रकृतिरयं सुन्दर तस्यास्त्वयि प्रणयः ।**
**मदनानलतापादपि न क्वचिदपकर्षमाप्नोति ॥ ३०३ ॥**

कल्याणी प्रशस्ता प्रकृतिर्यस्य रमणीयविषयकत्वात् । पक्षे कल्याणं सुवर्णम्[1] । तदुपादानकस्तेन तस्यापि रूपत्वाक्षेपः[2] । [3]उपादेयस्योपादानवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्तानियमात् । सुवर्णस्यात्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यनपचयादनुरागस्यापि तथात्वेन[4] न हानिरित्यर्थः ॥

कस्याश्चित् सौभाग्यं सूचयन्ती काप्याह —

**कान्तस्य कुन्तलान् दरसिन्दूरपरागरञ्जितान् वीक्ष्य ।**
**अनुमितबालानिधुवनविपर्यययाभिः सखीभिरुच्छ्वसितम् ॥३०४॥**

हेत्वन्तरविरहप्रमासहकारिण नायककुन्तलेषु नायिकासीमन्तसिन्दूरनिपतनस्य पुरुषायितमन्तरेणानुपपत्तेस्तदनुमानमित्यर्थः । तत्स्वरूपं त्वियं स्वकान्ते कृतपुरुषायिता नायककुन्तलवृत्तिसिन्दूरनिपतनावधिभूतसीमन्तकत्वादिति बोध्यम् । नायकानुरागविषयत्वज्ञानेन सखीनामानन्दः ॥

कश्चिद् दोषगर्हामाह —

**कार्ये नितान्तनिन्द्ये निबन्धनं भवति केवलं दोषः ।**
**मिथ्याभावे साध्ये जगतो हेतुः किल जडत्वम् ॥ ३०५ ॥**

निन्द्यकार्यं दोषेणैव भवति । यथा जडत्वेन प्रपञ्चमिथ्यात्वम् । जडत्वस्य दोषत्वात् । मिथ्यात्वस्यापि निन्द्यत्वादिति भावः । अथवा कश्चित्तत्त्वविदाह । अतिनिन्द्ये बन्धहेतौ विहितनिषिद्धे कार्ये दोषो मिथ्याज्ञानमेव

---

1. प्रकृतिर्यस्य इत्यधिकम्–चौ. 2. °क्षेपात्–चौ. 3. तदुपादानकस्य–चौ. 4. तथात्वे–चौ. 5. स्वीकारेण–चौ.

हेतुः । यतो जडत्वेन हेतुना प्रपञ्चस्यासत्त्वं सिध्यति तथा च कर्मानुष्ठानादिकं सर्वमविद्याविलसितमेवेति भावः । विमतं मिथ्या जडत्वात्, शुक्तौ रजतवदिति प्रयोगः । मिथ्यात्वं[1] स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। जडत्वमस्वप्रकाशत्वमिति वेदान्तविदः ॥

काचिन् मायाचारो मायिनि वर्तनीय इति न्यायेन सखीमाह —

**काममतिविचित्ररूपः सुरभिरयं तावदप्यरस एव ।**
**कथमत्र क्रियतां सखि भावय नैसर्गिकः स्नेहः ॥ ३०६ ॥**

चित्रमद्भुतजनकं रूपं सौन्दर्यं यस्य । पक्षे चित्रत्वं नानारूपवदवयवारब्धावयविवृत्तिविजातीयरूपत्वम् । सुरभिः सुगन्धिः कमनीयश्च । अरसो विप्रियपरत्वादधमशीलः । पक्षे रसपदस्य भावप्रधानत्वान्नास्ति रसत्वं[2] जलत्वं यत्र तथा। ततश्च स्नेहस्य संग्रहजनकगुणविशेषस्य जलमात्रगुणत्वादन्यत्रासम्भवः । अतोऽत्र नैसर्गिकः प्रत्याख्यानाद्यविभिन्नः[3] प्रणयः कथं स्यादिति भावः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**कारीरीं सुषमां वहन्ति द्वारे हरिन्ति रत्नानि ।**
**अत एवेह पयोधरसमुन्नतिर्भवति रसहेतुः ॥ ३०७ ॥**

'पालाशो हरितो हरित्' इत्यमरः (१.४.१४)। करीराणां वंशाङ्कु-[4]राणामियं कारीरी । तद्वृत्तिहरितत्त्वसजातीयत्वात् तादृशीं सुषमां शोभां[5] वहन्ति । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री' इत्यमरः (३.३.१७३)। पक्षे सुष्ठु समां साङ्गां कारीरीमिष्टिविशेषम् । कारीर्यां वृष्टिकामो यजेत इति विहिताम् । पयोधरः स्तनो मेघश्च । रसः शृङ्गारो जलं च । कारीर्यापि वृष्टिप्रतिबन्धकनिरासे जलं वर्षतीत्यर्थः ॥

---

1. प्रतिपद्यमानं–चौ. 2. तन्निमित्तं–चौ. 3. प्रत्याख्यानभावेऽप्यभिन्नः –चौ. 4. एतन्नास्ति–चौ. 5. शोभाम् इति नास्ति–चौ.

कोऽपि नायिकामाह —

**कालीयकधूमेनाप्युपस्कृता या विशेषसंसेव्या ।**
**कबरीकलिन्दजेयं वहति विजातीयमेव रसम् ॥ ३०८ ॥**

कालीयकं सुगन्धिद्रव्य[1]विशेषः । तद्धूपेन[2] संस्कृता कबरी विशेषेण सेवनीया भवति । प्रसिद्धकालिन्दी तु कालीयकाख्यसर्पविषानलयोगेनासेव्याभूत । अतोऽस्यां विलक्षणरसयोगो युक्त इति भावः । 'नागे कालीयकालियौ' इति द्विरूपकोशः ॥

काचित् सङ्केतस्थानं सूचयन्ती सखीमाह —

**कालिन्दीयं सहचति तमालनीलायमानतीरान्ता ।**
**कैवर्तकन्यकायां पराशरो यत्र रतिमापत् ॥ ३०९ ॥**

तीरान्तनीलताक्षमत्वेन[3] निबिडत्वसूचनम् । तीरस्य वर्षासु जलावृततया कथं तत्र सङ्केत इत्यत उक्तम्–अन्तेति । यत्र पूर्वं तीरमासीत् तत्र तथात्वेऽपि तत्समीपदेशो तद्योगात्[4] । यदि तु जलानुपेतदेशमात्रं तीरपदेन विवक्ष्यते तदाऽन्तपदं स्वरूपार्थकम् । अन्तशब्द[5] 'ओदकान्तात् प्रियं प्रोथमनुव्रजेत्' (य. सं. ८.१.११३) इत्यादौ स्वरूपपरत्वस्य भाष्ये दर्शनात् । तथा च यत्र तादृशसंयमवतः पराशरस्यापि मनःक्षोभोदया[6]गम्यागमनं जातं तत्रान्येषां का वार्तेति भावः ॥

अकस्मादेव नायिकान्तरसंसर्गिणि प्रिये कुपितां नायिकां सखीदमाह —

**कालवशेन विपक्षे वृत्तिरभूत् प्रियतमस्य ।**
**तदपि न सुभ्रु तथाविधसम्बन्धेनेति मा विषदः ॥ ३१० ॥**

तथाविधेन त्वदपेक्षोत्कर्षवत्ताज्ञानपूर्वकेण । ततश्चाकस्माद् तथाभूतेऽपि तस्मिंस्त्वय्येव दृढमनुरक्ते विषण्णा मा भूः । यथा 'वह्निमान् धूमात्'

---

1. सुगन्धिविशेषः –चौ. 2. तद्धूमेन–चौ. 3. तीरान्तस्य लताघनत्वेन –चौ. 4. तद्द्योतनम्–चौ. 5. अन्तशब्दादकारान्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजेत्–चौ. 6. °क्षोभोदयादगम्या°–चौ.

इत्यादौ संयोगसम्बन्धेन वह्निभाववति काले कालिकसम्बन्धेन धूमस्य वृत्तित्वेऽपि तथाविधेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारपदार्थत्वादिति भावः ॥

काप्यभिसारादागत्य सखीमाह —

**कापि लता सखि सेवनमात्रेण परं प्रसूयते श्रेयः ।**
**प्रकृतेः प्रपञ्चहेतोर्बन्धः पुरुषस्य यत्र गुणभूमेः ॥ ३११ ॥**

कापि परमाश्चर्यजनिका । लता वेतस्यादिः । स्वस्य परिशीलनेन परमाह्लादं जनयति । यस्यामधिकरणभूतायां प्रपञ्चस्य प्रियमिलनानुकूलव्यापार-समुदायस्य हेतोः कारणभूताया अत एव प्रकृष्टायाः कृतेर्यत्नाद् गुणानां भूमेराश्रयस्य पुरुषस्य नायकस्य बन्धः स्ववशीकरणं भवति । अथ च कपिलोक्तत्वात् कापिलं साङ्ख्यं तज्जानन्ति कापिलास्तद्भावः । स्वज्ञानमात्रेण परं मोक्षलक्षणं श्रेयः सूते । यत्र गुणानां सत्त्वरजस्तमसां भूमेः स्थानात प्रपञ्चस्य जगतो हेतोरेतादृश्याः प्रकृतेरव्यक्तात् पुरुषस्येश्वरस्य बन्ध इव बन्धो भवति । तत्र हि[1] प्रकृतिर्गुणत्रयवती मूलकारणम् । ईश्वरस्य नापि बन्धो नापि मोक्षः । किं तु विवेकाग्रहमात्रम् । तदुक्तम् —

तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते [2]तथात्माश्रया प्रकृतिः ॥ (सां.का. ६२)

इत्यर्थः ॥

[3]कस्याश्चिदवस्थां नायकाय वदति —

**काञ्चन दशामुपेता भवद्वियोगानलज्वलिता ।**
**शैवालनिकषलग्ना सा रागाधिक्यमाचष्टे ॥ ३१२ ॥**

---

1. हि इति शब्दो नास्ति–चौ. 2. च नानाश्रया–चौ. 3. दूती इत्यधिकम्–चौ.

काञ्चन विशिष्य निर्वक्तुमशक्यदु:खजनिकाम्। अथ च काञ्चनस्य सुवर्णस्य दशामिति समासः। शैत्यार्थितया शैवालयोगः। एतादृशतयाऽनुरागोत्कर्षं प्रत्याययति। सुवर्णमपि वह्नितप्तं निकषोपलसंयोगात् स्वरागं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

कस्यांचिदपकृष्टगुणायामासक्ते नायके काप्याह —

**कारणमदृष्टमेव प्रणये गुणराशिरन्यथासिद्धः।**
**इति हतविधिना सहचरि, वैफल्यमनायि गुणसृष्टिः ॥३१३॥**

क्वचिद् गुणवत्यप्यननुरागात् क्वचित्तदभाववत्यप्यनुरागोदयाच् चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारेण गुणानां नानुरागहेतुत्वम्। न चानुरागविशेष एव तद्धेतुत्वं स्यादिति वाच्यम्। निर्गुणविषयकस्थलीयावश्यकल्प्यादृष्टविशेषकारणतयैव तस्यान्यथासिद्धेः। अन्यथा घटविशेषे रासभस्यापि हेतुत्वापत्तेरितिभावः। यद्वा काचिदत्यासक्तवल्लभाऽदृष्टमात्रेणानुरागोत्पत्त्या स्वस्य [1]गुणभावमाशङ्कमानां काञ्चिदिदमाह ॥

कश्चिदत्युदारहृदय आह —

**कार्मुकवद्धृतजीवा अपि ते चैतन्यविरहिता एव।**
**कोटिपुषामपि येषामासक्तिर्मार्गणत्यागे ॥ ३१४ ॥**

धृतजीवा जीवन्तोपि। आत्मविशेषगुणजनकात्ममनःसंयोगो जीवनमिति वर्धमानः। पक्षे धृता जीवा मौर्वी येन। चैतन्यविरहस्तत्कार्यरहितत्वात्। पक्षे स्पष्टम्। कोटिस्तत्सङ्ख्यावच्छिन्नद्रव्यमग्रं च। मार्गणा याचका बाणाश्च। 'मार्गणो याचके शरे' इति विश्वः (१४. ६०)। त्यागोऽनादरः प्रक्षेपश्च ॥

---

1. गुणाभाव°—चौ.

कस्याश्चिन्मृदुप्रकृतावपरज्य तीक्ष्णस्वभावायामनुरक्ते नायके काप्याह —

**काठिन्यं मृदुता वेत्येतदकिञ्चित्करं द्वितयम् ।**
**स गुणोऽन्य एव येन प्रविशत्यन्तर्बहिर्गतोऽप्यर्थः ॥ ३१५ ॥**

काठिन्यं नानुरागप्रतिबन्धकं मृदुत्वं न तज्जनकमित्यकिंचित्करशब्दार्थः । गुणः प्राग्भवीयसंस्कारादिः । अन्तः प्रविशत्यनुरागविषयीभवति । अथ च पाषाणकुसुमादौ प्रतिबिम्बानुदयात् कठिनमृदुत्वानादरेण स उज्ज्वलस्वरूपो गुणोऽन्य एव येन बहिःपदार्थोऽपि तत्र प्रतिबिम्बितो भवतीत्यर्थः। 'स्वच्छद्रव्याभिहतं चक्षुः परावृत्त्य बिम्बमेव गृह्णाति' इति शास्त्रविदः ।

कश्चिदुत्कण्ठितः प्रियामाह —

**काश्मीरेण तुषारक्षितिधरसंयोगकुतुकमनुभूय ।**
**लब्धं स्तनसङ्गात्ते कनकाद्रिस्पर्शसौख्यमपि ॥ ३१६ ॥**

कुङ्कुमस्य हिमवत्संयोगोपपादकं काश्मीरेति पदम् । अङ्गरागाय कुचयोः कुङ्कुमस्य स्पर्शेन सुमेरुस्पर्शकौतुकमप्यनुभूतमित्यर्थः । अत्र कुचस्पर्शेन सुमेरुस्पर्शजन्यविजातीयसुखानुपपत्त्या तयोस्तत्तादात्म्यं ध्वन्यत इति रूपकालङ्कारध्वनिः । एतेन त्वत्कुचपरिरम्भेणैव स्वर्गसुखानुभवो भवतीति व्यङ्ग्यम् ॥

काचित् खण्डिता नायकमाह —

**कान्तारतोपलब्ध्या दुर्दर्श वहसि विग्रहं यदपि ।**
**संततमनन्यगतिकास्त्वामवगाहामहे तदपि ॥ ३१७ ॥**

कान्तायामिष्टनायिकायां रतस्य प्राप्त्या ईर्ष्यया दुर्दर्शत्वम् । अथ च कान्तारत्वं दुर्गत्वम् । 'कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्' इत्यमरः (२.१.१८)। यथा मार्गान्तराभावे दुर्गमार्गेणापि संचरन्ति तथा नायकान्तरगमनानर्हतया त्वय्येव रज्याम इति भावः ॥

कश्चित् सदसतां स्वभावमाह —

**कालागुरुरतिदाहे सौरभमुद्गिरति सारसमदाहे ।**
**उभयत्रापि सिताभ्रो न कदापि पुनः सखे काष्ठम् ॥३१८॥**

कालागुरुर्दाह एव सौरभं प्रकाशयति । पद्मं त्वदाह एव । तस्य दाहे रम्यगन्धाभावात् । उभयत्रापि दाहे तदभावे च । 'सिताभ्रो हिमवालुका' इत्यमरः (२.६.१३०) । कर्पूरस्य दग्धस्यापि सौरभातिशयदर्शनात् । दारुपदं सुगन्ध्यतिरिक्तपरम् । अथ च कालो मलिनाचारोऽगुरुर्लघुहृदयश्च पीडनादेव द्रव्यादि ददाति । [1]पद्मवत् कृपाकोमलहृदयस्तु स्वयमेव । एवं पूर्वार्धेन सदसतोः स्वभावमुक्त्वोत्तरार्धेनात्यन्तसदसतोराह — अतिकारुणिको हि कर्पूर-वद्विशदचरितो विपदि संपदि वा परोपकारमेव करोति । काष्ठवत् कठिनस्तु नोभयत्रापीति भावः ॥

काचित् खण्डिता धृष्टनायकमाह —

**कालिकया स्वयमेव त्वदाननं सुभग सम्यगाक्रान्तम् ।**
**वाचोयुक्तिपटुत्वं तवेति किं नाम तच्चित्रम् ॥ ३१९ ॥**

कालिका नयनचुम्बनलग्नाञ्जननिबन्धनं श्यामत्वम् । वाचोयुक्तिरित्यत्र 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' (वा. ९७९) इत्यलुक् । 'वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी' इत्यमरः (३.१.३५) कृतापराधस्य तदुन्मार्जनोपायावश्यकत्वात् । अथ च यस्य मुखे कालिका सर्ववाङ्मयजननी देवी सन्निहिता भवति तस्य वाचोयुक्ति-पाटवे किमाश्चर्यमित्याशयः ॥

कश्चिद् विषयान्तराद् विविच्याह —

**किमपि कमनीयतायाः कवितानां सुभ्रुवां च वैजात्यम् ।**
**हृदयानि यदवगाहात्तदितरविषयान्निवर्तन्ते ॥ ३२० ॥**

---

१. पद्मवत्कोमलहृदयः –चौ.

किमपि निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपीक्षुक्षीरमाधुर्यादिनिष्ठवैजात्यवदनुभवसिद्धतया दुरपह्नवं कमनीयतानिष्ठं वैजात्यमस्ति। काव्यविशेषाणां स्त्रीविशेषाणां च विजातीयकामनीयकावगाहनेन मनसो विषयान्तरव्यावृत्तेः। रसस्य क्षणिकभावमयत्वेऽपि धारावाहिकेच्छया पुनःपुनस्तस्यैवावगाहनमिति। विषयान्तरे च तथानियमाभावात्। तेन सर्वज्ञानस्यैव स्वविषयेतरविषयाविषयकत्वात् कोऽत्र विशेष इति शङ्कानवसरः॥

काचित् कुलटायाः सखीमाह —

**कीचकवृन्दं सहचरि भीमेन ज्वलनतेजसा दग्धम्।**
**येनाकारि विहाराकाङ्क्षा निभृतैव कान्तायाः॥ ३२१॥**

महता ज्वलनमयेन तेजसा वंशवनं दग्धम्। येन नायिकाया अभिसरणं गुप्तमेव स्थापितमिति विवक्षितार्थः। वह्निसदृशप्रभावेन भीमसेनेन कीचककुलं नाशितं छत्रिन्यायेन[1] येन द्रौपद्याः सम्भोगेच्छा विहितेति यथाश्रुतार्थः। इदं च विराटपर्वणि (अ. २१) प्रसिद्धम्। तथा च स्थानान्तरमन्विष्यतामिति भावः॥

काचिद् विरहिणी वर्षासु सखीमाह —

**कीलालसत्तयापि प्रत्यक्षविशेष्यधूमयोनितया।**
**किं नेह सिध्यति घनानेहसि तादात्म्यमनलस्य॥ ३२२॥**

कीलालं जलं तस्य सत्तया प्रत्यक्षविषयो धूमयोनिर्मेघो यत्र तद्भावेनापीत्यपिर्भिन्नक्रमः। मेघा[2]भावस्यान्यदापि प्रत्यक्षाद् विशेष्येति[3]। पक्षे 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इत्यमरः (१. १. ५७)। कीलाभिर्लसत्तया दीप्यमानत्वेन प्रत्यक्षगम्यधूमजनकत्वेन चेत्यर्थः। तयोस्तादात्म्यसम्बन्धेन वह्निव्याप्यत्वात् तद्वति वह्न्यभेदसिद्धिर्युक्तेत्यर्थः॥

---

1. अनीत्या–चौ. 2. मेघभावस्य–चौ. 3. विशेष्यधूमयोनितयेति–चौ.

कश्चिदसतीमाह —

**[1]कूर्मः किं चर सुचिरं कुलाचलाध्वानमेवमनिलङ्घ्य ।**
**स्वयमीश्वरेण जगतां सुरापगे शिरसि निहितासि ॥ ३२३ ॥**

कुलस्याचलमविच्छिन्नं पारम्पर्यागतमध्वानमाचारमपहाय । पक्षे कुलाचलस्य हिमाद्रेर्मार्गमतीत्य । सुरां पिबतीति सुरापो दुराचारस्तं गच्छति[2] सुरापगा तादृशीति सम्बुद्धिः । केनचिन्महता समादृतासि । अथ च सुराणामापगा गङ्गा जगदीश्वरेण शिवेन शिरस्यारोपितेति भावः ॥

कस्याश्चित् सौभाग्यं सूचयन्ती काप्याह —

**कुचयोर्द्वयेऽर्धचन्द्रस्पर्शिनि वैमुख्यमर्हमेतस्याः ।**
**चित्रं प्रतियुवतीनां तद्व्यतिरेकेऽपि यत्तदभूत् ॥ ३२४ ॥**

अर्धचन्द्रो नखक्षतविशेषः । प्रागुक्तहस्तविशेषश्च । वैमुख्यं वृत्तत्वं पराङ्मुखत्वं च । तद्व्यतिरेकेऽर्धचन्द्राभावेऽपि तद्वैमुख्यम् । स्वस्मिन्ना-यकाननुरागमाशङ्क्य तासां वैमुख्यम् । अत्रार्धचन्द्ररूपवैमुख्यजातीयकारणा-भावेऽपि तदुक्तेर्विभावना ॥

काचिन्नायकस्य सौभाग्यं सूचयति —

**कुलिशं मनस्तवेदं न यदप्यन्येन शक्यमादातुम् ।**
**तदपि विबुधाधिपेन स्वहस्तपरिवर्ति तेन कृतम् ॥ ३२५ ॥**

कुलिशं काठिन्यात् । आदातुं स्वस्मिन् स्थिरीकर्तुं हस्तेन धारयितुं च । विबुधाधिपेन परमविदग्धेन देवराजेनेन्द्रेण च । स्वहस्तपरिवर्ति स्वाधीनं स्वकरसंयुक्तं च । तथा च बहुषु समासज्य कुत्राप्यस्थिरीभूता त्वमत्रैव स्थिरा जातेति भावः ॥

---

1. किं कूर्मश्चर–चौ. 2. गच्छतीति–चौ.

काश्चित् प्रियानुरागादेव स्त्रीणां प्रतिष्ठा स्यादिति सूचयन्ती काप्याह --

**कुम्भप्रदेशमभ्रमुदयितस्य गरुत्मतो नखैर्भिन्नम् ।**
**गायन्ति वीक्ष्य देव्यः सौभाग्यं सत्यभामायाः ।। ३२६ ।।**

'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाऽभ्रमुवल्लभाः' इत्यमरः (१.१.४६)। सत्यभामानुरोधेन पारिजातं जिहीर्षति भगवति तद्रक्षणार्थमुद्यत इन्द्रे गरुडैरावतयोर्युद्धं प्रवृत्तं तदभिप्रायं पूर्वार्धम्। एतेन स्तनविपक्षतत्कुम्भविपत्त्या तासामानन्दोत्पत्तिः सूचिता । तदाह --

गुप्त्या[1] साक्षान्महानल्पः स्वयमन्येन वा कृतः ।
करोति महतीं प्रीतिमपकारोऽपकारिणः ।।

काचित् प्रातर्वर्णयति —

**कुरुवृन्दकन्दलरुचः किरणास्तरणेर्गवाक्षमार्गेण ।**
**प्रविशन्ति देवयुवतीविच्छेदादुद्यदसृज इव ।। ३२७ ।।**

कुरुवृन्दो रक्तमणिः । यु वतीशब्दो 'यु मिश्रणे' (धा. पा. १०३३) इत्यस्य शतृप्रत्यये 'उगितश्च' (पा. ४. १. ६) इति ङीप्प्रत्यये साधुः । विच्छेदः प्रियविप्रयोगः, श्लेषाद् गात्रभेदश्च । एवं च प्रियगाढालिङ्गनसंपन्नाभेदतद्विभागलग्नशोणितत्वमुत्प्रेक्ष्यते । एवं चाप्येषां प्रियविश्लेषहेतुत्वमिति व्यज्यते ।

कश्चित् प्रियामाह --

**कुरुराज इव कटाक्षस्त्वैष कर्णं समासाद्य ।**
**सुखसाध्यमेव विजयं मनुते सर्वाधिकमपीह ।। ३२८ ।।**

कुरुराजो दुर्योधनः । कर्णं श्रवणं राधेयं च । समाश्रित्य तेन सह संयुज्य पक्षे तमात्ममित्रीकृत्य । विजयं वशीकारमर्जुनं च । 'बीभत्सुर्विजयः

1. गुप्तः –चौ.

कृष्णः' इति भारतात् (वि.प.३७.१९)। अर्जुनस्य सर्वाधिवयं स्वरूपेण। जयस्य तु जेतव्योत्कर्षेण। सुखेन साध्यं कार्यं विजेतव्यं च। उक्तं च भारते ––

दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव।
भयमर्जुनसञ्जातं क्षिप्रमन्तरधीयत॥ (म.भा. १.१३०.२४)

काञ्चिद् भावनोपनीतप्रियचुम्बनादिमुदितां वियोगिनीं सखीदमाह ––

**कुवलयमुकुलसकुल्यं वरवर्णिनि नयनयोस्तव द्वितयम्।**
**प्रियवदनसुधादीधितिचुम्बनमाख्याति काल्पनिकम्॥३२९॥**

विशेषेण दृष्टेर्मुकुलत्वसूचनम्। [1]यद् भरतः ––

स्फुरदाश्लिष्टपक्ष्माग्रा मुकुलोर्ध्वपुटान्विता।
सुखामीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते॥ (भ.ना. ८.६९)

'द्वयोः स्पर्शगन्धयोः' इति तत्प्रक्रमे सङ्गीतमीमांसायाम्। कुवलयस्य चन्द्रसंबन्धेनैव मुकुलतौचित्यात् सुधादीधितीति। कुवलयपदमत्र कमलमात्रपरम्। नीलस्य चन्द्रविकासित्ववर्णनात्। एतेन तत्स्पर्शसुखेन नयनमुकुलत्वमप्युपपादितम्। प्रियवदनस्य तत्र कल्पिततया चुम्बने काल्पनिकत्वोपचारः। यद्वा काञ्चित् प्रत्याख्यातानुनयां मानिनीं सखी प्राह। तथा च परमार्थप्रियमनादृत्य किमनेनेति भावः॥

काञ्चिद् दुर्जनासक्तां कोऽप्याह ––

**कुम्भीनसीसुतेन प्रतीरभूमिः पुरैव तेऽदूषि।**
**सम्प्रति वहसि तमन्तः कालिन्दि त्वां कथमुपेमः॥३३०॥**

कुम्भीनसी दैत्यस्त्री[2] तस्याः सुतेन लवणनाम्ना राक्षसेन। तस्य यमुनातीरे मधुवने निवास इति पुराणप्रसिद्धिः। तं कुम्भीनसीसुतं कालियाख्यं नागम्।

1. तदाह–चौ. 2. मध्वसुरस्त्री–चौ.

'कुम्भीनसी जनन्यां च लवणाख्यस्य रक्षसः। कुम्भीनसो विषज्वालाकुलदृष्टि- भुजङ्गमे।' इति विश्वः (१२२. ४८)। तथा च लवणस्य तीरवासेऽपि तद्भयेनैव त्वमसेव्या आसीः। कालियस्यान्तर्वहने तु सुतराम्। अथवा तत्प्राये[1] क्रूरपुरुषे त्वद्गृहसमीपवर्तिन्यपि भयमासीत्। किं पुनरधुना तत्रैवानुरक्तायां त्वयीति भावः॥

कदाचिद् वर्षासु विरहिणीदमाह —

**कुटजैरपि निष्कुटजैरतिमात्रं सखि दृशौ प्रतप्येते।**
**संसर्गः सुखहेतुर्न खलु विरुद्धस्वभावानाम्॥ ३३१॥**

'गृहारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः (२.४.१)। संसर्गश्चक्षुःसंयोगः। विरुद्धेति। दशाविशेषेण दुःखदभावानाम्। अथ निष्कुटजपदेन [2]कुटजाभावोक्त्या कुटजत्वतदभावयोर्विरोधात् तथा। तथा च विरुद्धधर्मिणां सङ्गो दुःखायैवेति भावः॥

काञ्चिदभिसारं गोपयन्तीं काप्याह —

**कुञ्जरताश्रयिणी त्वं गमनोरुपयोधरैः कलिता।**
**अत एव पद्मिनीनामशेषमुन्मूलयसि मानम्॥ ३३२॥**

गमनस्यालसतयोरुस्तनस्य च नखपदाङ्कितत्वात् कुञ्जाधिकरणकयद्रतं[3] तद्वती त्वं ज्ञाता। अथ च गमनस्य करिगमनसादृश्यादूर्वोश्च तत्करसाम्यात् स्तनयोश्च तत्कुम्भसाम्यात् कुञ्जरस्य भावः कुञ्जरता। तुल्यमन्यत्। गमनस्य प्राण्यङ्गत्वाभावान्नैकवद्भावः। पद्मिनीनां स्त्रीणां नलिनीनां च। सौभाग्यातिशयात् स्त्रीमानोन्मूलनम्। गजस्यापि नलिन्युन्मी(न्मू)लनं स्वभाव एव॥

कश्चित् प्रियामाह —

**कुण्डलिनौ यदि कर्णावथ कञ्चुकिनौ स्तनौ जातौ।**
**स्यात् को नाम विशेषो जीवनहरणे तदा सुतनु॥ ३३३॥**

---

1. तत्प्रायेण–चौ 2. कुटजत्वाभा°–चौ. 3. °कं यद्गतं–चौ.

कुण्डलिनौ गृहीतकर्णभूषणौ। कञ्चुकिनौ [1]परिहितचोलौ। एकेनैव जीवनहरणसम्भवादभावे वैजात्याभावाच्च किमिति द्वयमादधासीति रामणीयकाति-शयसूचनम्। अथ च कुण्डलिकञ्चुकिपदयोः सर्परूपैकार्थवाचकत्वादेकेना-परवैयर्थ्यमापद्यत एवेति भावः॥

कश्चिद् वल्लभां स्तौति —

**कुन्तलललिता काञ्चीपरिष्कृता रुचिरचोलासि।**
**कर्णाटमालवकुला सुतनु कथं दक्षिणा न स्याः॥ ३३४॥**

दक्षिणा विदग्धा दिग्भेदश्च। कुन्तलः केशो देशविशेषश्च। काञ्ची रसना तद्देशश्च। चोलमम्बरं देशश्च। कर्णमटति प्राप्नोति तादृशी माला पङ्क्तिर्येषां तादृशानि वकुलानि तत्पुष्पाणि यस्याः। तेषामवतंसीकृतत्वात्। पक्षे कर्णाटमालवौ देशौ तत्सम्बन्धिकुलं यस्याम्। एवं धर्मसाम्याद् दाक्षिण्यमुचितमेवेति भावः॥

कस्याश्चित् स्वैरिण्या आशयं कश्चित् तर्कयति —

**कुलटेतिपदमशङ्कं पररूपेणैव संसाध्यम्।**
**इत्थमनुशिष्यमाणा स्मयते स्म तिरोवलद् वदनम्॥ ३३५॥**

कुलान्यटतीति शकन्ध्वादित्वात् पररूपे कृते कुलटापदसिद्धिरिति वैयाकरणाः। इयं तु कुलटेतिपदं परेण लोकोत्तरेण रूपेण सौन्दर्येण संसाध्यं प्राप्यम्। पदेति शब्दपरत्वे तु साध्यं स्वविषयकशक्तिमत् कर्तव्यम्। अल्परूपायां सर्वानुरागाभावेन कुलटापदप्राप्त्यसंभवादित्यर्थं बुद्ध्वा स्वानुभवसंवादेन [2]हसितेत्यर्थः॥

प्रथममेव नायकेन परित्यक्तां नायिकान्तरविरागिणि नायके तस्य स्वपरिग्रह-माशङ्कमानां काञ्चित् काप्याह —

**कुर्वन्ति रिपुविपक्षाश्रयणं नैव स्वमात्र[3]शक्तिभृतः।**
**श्रीभारत्यौ द्वे अपि निर्वासयति स्म दुर्वासाः॥ ३३६॥**

1. परिहित°–चौ.　2. हसितेति भावः –चौ.　3. स्वनाम°–चौ.

श्रीनिर्वासनप्रमाणं प्रागुक्तम् । भारतीतथात्वे तु हर्षचरितप्रसिद्धं सङ्गृह्योच्यते —

दुर्वासा उपमन्युसञ्ज्ञमुनिना सार्धं विवादं चरन्
साम्नो विस्वरतां चकार विहितं सभ्यैर्न किञ्चिद्भयात् ।
तिष्ठन्ती तु सरस्वती कमलभूपार्श्वे प्रहासं व्यधात्
तत्क्रोधादथ तेन सा क्षितितलं नीता विधेर्लोकतः ॥ (ह.उ.१.)

श्रीभारत्योर्वैरं तु प्रायशः परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यदर्शनात् सम्प्रदायसिद्धम् ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**कुन्दे तनुं निधत्ते वरवर्णिनि वीक्ष्यतां भ्रमरः ।**
**त्वत्कुन्तलनीलिम्ना विजितो देहं जिहासुरिव ॥ ३३७ ॥**

कुन्दपदं [1]तत्कुसुमपरं, पक्षे कुन्दसंज्ञस्तक्षणसाधनविशेषः । त्वत्केश-श्यामतया तिरस्कृतो निर्वेदेन देहत्यागमिच्छन्निवेत्यर्थः । एतेन तिरश्चामपि स्वपराभवे दुःखं भवतीत्यन्येषां कथं न स्यादिति सूचितम् । एवं चैतादृशोद्दी-पनसमये मानत्यागं कथं नावहसीति व्यङ्ग्यम् । [2]यद्वा काञ्चिदुपनायकार्थे दूतीदमाह । [3]ततश्च त्वत्सौन्दर्यवशीकृतः सोऽपि त्वदलाभे संशयितजीवनः स्यादिति भावः ॥

[4]काञ्चिदभिसारसमयं सूचयन्ती सखीदमाह —

**कुश इव कुमुद्वतीप्रियतमोऽयमिन्दुः समुल्लसति ।**
**अस्य रुचिप्रकरोऽयं पुनरतिथिर्भूतले स्फुरति ॥ ३३८ ॥**

कुशो रामपुत्रः । 'कुमुद्वती कुशपत्न्यां कुमुदिन्यां कुमुद्वती' इति विश्वः (९९.२२०) । अतिथिरभिनवागतः । रुचीनां ज्योत्स्नानां (प्रकरः)

1. तत्पुष्पपरं–चौ. 2. यद्वा मानिनीं प्रति प्रियस्योक्तिः–चौ. 3. इयं पङ्क्तिर्नोपलभ्यते–चौ. 4. काञ्चिदुपनायकार्थे दूतीदमाह–चौ.

समूहः । अथ चास्येति जन्यत्वं सम्बन्धः । रुचीनामिच्छानां [1]प्रकरो यत्रेति प्रियत्वसूचनम् । 'अतिथिः कुशपुत्रेऽपि कोपे प्राघुणिकेऽपि च' इति विश्वः (६१.१६) । [2]यद्वा मानिनीं प्रति प्रियस्योक्तिः ॥

कश्चिद्विरहस्य सर्वदुःखातिशयमाह —

**कुटिलादेकस्मादपि भवति भयं दुःसहं भुवने ।**
**अष्टावक्रस्य गिरा गोपीभिरलम्भि वल्लभवियोगः ॥ ३३९ ॥**

कुटिलपदेन दुर्जनग्रहणं लक्षणया । भयान्तरपेक्षयाभ्यधिकं भयमेकस्मादेव कुटिलाद्भवति, गोपीनां प्रियविरहदुःखं त्वष्टावक्रस्य वाक्याज्जातम् । एवं चैकवक्र[3]मात्रस्य....भयापेक्षया बहुवक्रसाध्य[4]विरहभयस्याधिक्यमर्थसिद्धमेवेति भावः । अष्टसु स्थानेषु तस्य वक्रत्वमिति प्रसिद्धिः । पूर्वजन्मन्यप्सरोविशेषैरष्टावक्रं प्रति भगवत्प्राप्त्युपायः पृष्टः । तस्य वैरूप्यं दृष्ट्वा हासश्च विहितः । ततस्तेन तत्प्राप्त्युपायमुक्त्वा मम हास्यात्तद्विरहो भावीति कथितमिति पुराणविदः ॥

कश्चिद्वसन्तागमं सूचयन्नाह —

**कुसुमशिलीमुखयोगं विदधानेनेह लोचने मधुना ।**
**सख्यं स्मरस्य विशदितमन्तःकरणे तमाचरतः ॥ ३४० ॥**

कुसुमानां शिलीमुखानां भ्रमराणां च संयोगं लोचने कुर्वता वसन्तेन । दर्शयतेति यावत् । *मनसि कुसुमात्मकबाणयोगं कुर्वतः कामस्य मित्रत्वं स्पष्टीकृतम् । उक्तकुसुमशिलीमुखयोगयोरभेदारोपात्* । कामेनान्तःकरणे मधुना च बाह्यकरणे तदाचरणात् ॥

---

1. प्रकारो–सं.ए. 2. पङ्क्तिरियं नास्ति–चौ. 3. मात्रसाध्यभयापेक्षया–चौ. 4. विरहस्थभय–चौ. ** (पक्षे पुष्पमयबाणसम्बन्धं विदधत इति विभक्तिविपरिणामेन योज्यम् ।)–चौ.

काचिन्नायकस्याननुरूपनायिकासक्तिं द्योतयन्तीदमाह —

**कुब्जायामनुरागो मधुद्विषा सखि [1]समभ्युपगतो यः ।**
**सङ्घटित एव सोऽयं वामनरूपानुरूपतया ॥ ३४१ ॥**

तच्छरीरावच्छिन्नतदनौचित्येऽपि शरीरान्तरावच्छिन्नतदनुरूपत्वादिदं युक्तमेवेत्या[2]शयः । *अथ च माधुर्यपक्षपातविरहिणा नायकेन । एतेनास्याः सौन्दर्यगर्वितत्वव्यञ्जनम् । कुब्जायां गुणसंपत्तिराहित्येनानुन्नतायाम् । वामः प्रतिकूलः । तस्य नरूपं कुत्सितस्वभावः । *तुल्यमन्यत् । मत्प्रतिकूलमात्रार्थं तत्रासक्त इति भावः ।

यद्भरतः —

"वार्यते यत्र यत्रार्थे तत्तदेव[3] करोति यः ।
विपरीतनिवेशी च स वाम इति संज्ञितः ॥ (ना.शां. २२.३१९)

[4]काचिदत्यन्तोद्धतां नायिकामाह —

**कूलङ्कषैः कलय मा केलिं कालिन्दि कल्लोलैः ।**
**तालाङ्कहलावेल्लनकवलगतालोकितास्येव ॥ ३४२ ॥**

कूलं कषन्ति [5]भजन्तीति कूलङ्कषाः । 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः' (पा. ३.२.४२) इति खच् । एतादृशस्थले निरनुबन्धो माशब्द इति प्रामाणिकाः । 'तालाङ्को मुसली हली' इत्यमरः (१.१.२४) । आवेल्लनं तदाकर्षणं तद्रूपम् । कवलो ग्रासः । तदनुरोधेनैव गमनात् त्वदपकर्षदशाप्यस्माभिर्दृष्टैवेत्याशयः । यद्वा सङ्केतकुञ्जभङ्गकुपिता कापि वर्षासु यमुनां प्रत्येवाह ॥

अस्थिररागनायकानादृता काप्याह —

**कूटतपनीयवद् ये क्रमेण परिशीलनाद्गलितरागाः।**
**तेषां विशदतयापि स्फुरति न कश्चिन्मुदो लेशः ॥ ३४३ ॥**

1. समभ्युपेतो यः –चौ. 2. भावः –चौ. **अयं भागो नास्ति–चौ. 3. तं तमेव–चौ. सं.ए. 4. कश्चित्–चौ. 5.भजन्ति ते–चौ.

कूटं कृत्रिमं तपनीयं सुवर्णम्। परिशीलनं सहवासादि। पक्षे परिधानादि। रागः स्नेहो वर्णश्च। विशदतया स्फीतवेषतया विद्यादिमत्तया वा। पक्षे पूर्ववर्णापेक्षरूपापकर्षात्मकश्वेतत्वादिना। रजतादिबुद्ध्यैव तद्ग्रहे न विषादः। सुवर्णधियोपादाने तु पश्चाद्विसंवादेन दुःखं भवतीत्यर्थः। यद्वा किमिति कुत्राप्यनुज्ज्वलपरिच्छेदे रक्तासीति वदन्तीं सखीं काप्याह। *यद्वा कुत्रचिदनुरागबन्धाय कृतारम्भां काश्चित् सखीदमाह। तथा च विचार्यैवानुरज्येथा इति भावः। अथवा कश्चित् परमार्थज्ञानां स्वरूपमाह*। कृत्रिमसुवर्ण इवेति सप्तम्यन्ताद्वतिः। विषयभोगाद् ये तेषु गलितरागा अस्थिरत्वाद्यालोचनात् तदिच्छाहीनाः। तेषां विशिष्टं मानुषादिसुखापेक्षयोत्कृष्टमिन्द्रब्रह्मलोकादि-भवं शं सुखं [1]तद् ददातीति कप्रत्ययः। तद्भावेनापि प्रीतिर्न भवति। तेषामपि क्षयित्वाविशेषात्तद्दातर्यपि न रज्यन्त इति भावः॥

कस्यचिद्विरहान्नायिकावस्थां दूती तं प्राह —

**कृशतामपि संस्पृशति प्रतीकजाते सुभग तस्याः।**
**अपचीयमानतत्तत्स्वस्वावयवप्रभास्ति समवेता॥ ३४४॥**

सुभगेति [2]स्वविषयकासक्त्युपधायकत्वसूचनम्। 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवः' इत्यमरः (२.६.७०)। जातं समूहः। यस्य यस्यावयवस्यावयवा गतास्तत्तन्निष्ठप्रभा तत्तदवयवेषु संक्रान्ता न तु गतावयवैः सह नष्टेति न कान्त्यपकर्षसम्भावनेति भावः॥

कश्चित् प्रियामाह —

**कृतमाला कण्ठतटी दृगच्छगोला कबर्यसौ कृष्णा।**
**कुचभूः सचन्द्रभागा न कथं स्यात्त्वयि रसाधिक्यम्॥३४५॥**

स्थापिता माला यस्यां, कृतमालाख्य[3]नदीरूपा च। [4]श्लेषोपस्थितयोर्द्वयो-रभेदान्वयबोधात्। एवं सर्वत्र। अच्छो विशदो गोलो यस्याः। एतेन

---

** अयं भागो नास्ति—चौ. 1. ददातीति—चौ. 2. स्वविषयकसमुप-धायकत्व—चौ. 3. नदी च—चौ. 4. रूपसमतयोपस्थितयोः—चौ.

पिङ्गलत्वादिनिरासः। अच्छा चासौ गोला चेति। गोला गोदावरी। सा यस्यामिति वा। आद्ये नदीदृशोरन्त्ये नदीगोलकयोश्चाभेद इति विशेषः। कृष्णा श्यामवर्णा सरिद्विशेषश्च। चन्द्रस्य कर्पूरस्याङ्गरागे भागो यस्याः। चन्द्रभागाख्या नदी तत्सहिता च। रसः शृङ्गारो जलं च॥

कश्चिद्वल्लभामाह —

**कृष्णोऽर्जुनश्च लोके सुन्दरि कर्णं तिरस्कुर्वन्।**
**आकर्ण्यते किरीटी त्वदपाङ्गो दृश्यते नान्यः॥ ३४६ ॥**

श्यामरूपः [1]श्वेतवर्णश्च। अनेन श्यामश्वेतकटाक्ष उक्तः। पक्षे तदुभयसंज्ञः। तथा च [2]भारते —

'अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः।
बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः॥' (विराट ३७.१९)

कर्णं श्रवणं राधेयं च। एकावच्छेदेन विरुद्धगुणद्वयवतोऽप्रसिद्धया दर्शनश्रवणासम्भवादिति विरोधपक्षाभिप्रायः॥

बहुभार्येण केनचित् भार्यात्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य कस्यचिद्वस्तुनः प्रेषणेऽपि तत्प्रियायामेव पर्यवसानात्स्वस्य बहिर्भावं कापि कस्याश्चिद्वदति —

**केषाञ्चित् सङ्ग्राहकमध्येऽपि समीयुषामर्थात्।**
**न भवति फलोपधानं तदसाधारणनिबन्धनं किमपि॥३४७॥**

स सङ्ग्राहकधर्मोऽसाधारणं निबन्धनं निमित्तं यत्र, तादृशं फलोपधानं फलसम्बन्धो न कश्चिद्भवति। [3]तदन्यत्रैव तद्विश्रामत इत्यर्थः। अथ चा-जादिप्रत्याहारान्तर्भूतानामपि णकाराद्यनुबन्धनामच्प्रयुक्तकार्याणि न प्रवर्तन्ते 'उणादयो बहुलम्' (३.३.१) इत्यादिप्रयोगादिति [4]ध्वनिः। इदं च तेषां

---

1. कृष्णवर्णश्च–सं.ए. 2. भारतम्–चौ. 3. इयं पङ्क्तिर्नास्ति–चौ.
4. पदमिदं नास्ति–चौ.

संज्ञासम्बन्धपक्षाश्रयेणोक्तम् । तेषां संज्ञैव नास्तीति पक्षद्वयेऽच्त्वाद्यनवच्छिन्नत्वात् —

'प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ।
आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः ॥' (म.भाष्ये.१.पृ.३२.१६)

इति वार्तिकोक्तेः ॥

स्वार्थसाधनपरस्वभावमनुभूय कोऽप्याह —

**केवलमात्मार्थपराः प्रकृतेरुल्लङ्घयन्ति वचनादि ।**
**इति परिभाषणमर्हं प्राय इति त्वनुचितं नियमात् ॥ ३४८ ॥**

'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' इति शाब्दिकपरिभाषा । तदर्थस्तु प्रकृत्यर्थातिरिक्तार्थानवबोधका ये प्रत्ययाः क्वचित् तदन्तानां [1]लिङ्गवचनान्यन्यथापि भवन्ति । तथा मुक्तापदात्स्वार्थे ठकि मौक्तिकमिति क्लीबमित्यादि । अत्र त्वन्यथा योज्यते । केवलं परार्थतात्पर्यराहित्येन स्वार्थसाधनतात्पर्यकाः प्रकृतेर्वचनादि स्वकार्यसिद्धिपूर्वकालीनमुक्त्यादि, स्वकार्यसिद्ध्युत्तरं त्यजन्तीत्येतदर्थकं परिभाषणं युक्तमेव । अपिशब्देन क्वचिदनतिवर्तन[2]स्याप्युक्तेः प्राय इति त्वयुक्तम् । कुतो नियमात् । नियमेनैवप्रतिज्ञात्यागात् । अनियमबोधकप्रायोऽर्थ[3]कस्यापि पदस्यानुचितत्वादिति भावः ॥

कस्याश्चित् प्रियानुरागमुदिता सखीदमाह —

**केशकलापः प्रकरं समुद्गिरन्कुन्दमुकुलानाम् ।**
**प्रियपरिरम्भानन्दाद्धातितरां बाष्पविप्रुष इवोज्झन् ॥३४९॥**

तस्य श्लथतया गुम्फनसमयदत्त[4]कुन्दकुड्मलपतनम् । [5]अत्र शरीरतदवयवबहिर्भूतानां केशानामवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखाद्युत्प[6]त्त्यनाश्रयत्वेऽपि

1. लिङ्गान्यन्यथापि–चौ. 2. स्याप्युक्तः–चौ. 3. °र्थकापि–सं.ए.
4. कुन्दमुकुलपतने–चौ. 5. पदमिदं नास्ति–चौ. 6. °त्त्याश्रयत्वेपि–चौ.

तदुत्प्रेक्षया यत्र तेषामपि तथा वृत्तं तत्र तस्यां कियान्नाम प्रमोदो नाविर्भवेदिति व्यज्यते। 'कलापार्थाः कचात् परे' इत्यमरः (२.६.९८)। कचार्थकशब्दोत्तरवर्तिनः कलापादिशब्दाः कबरीवाचका इति तदर्थः॥

कश्चिच्छरदं वर्णयति —

**केदारे कलमानां पलाशवदना शिरीषगरुद्देषा।**
**राजी भाति शुकानां विहितऋतुत्रयसमाजेव॥ ३५०॥**

पलाशं किंशुकपुष्पं तत्तुल्यरक्तवदना। शिरीषरजोवद्धरितवर्णा गरुतः पक्षा यस्याः। अत्र पलाशशिरीषाभ्यां विशेषणाभ्यां वसन्तग्रीष्मयोर्विशेष्यशुकांशेन च शरदो लाभादृतुत्रयसमाजसिद्धिः। एतेन तस्या उद्दीपकत्वातिशयव्यञ्जनम्। यद्वा कस्याश्चित् सङ्केतस्थानसूचनमेतत्। एवं च यत्र विरुद्धानामपि समाजः [1]संवृत्तस्तत्र परस्परानुरक्तानां कथं न स्यादिति भावः॥

अनुनयमगृहीत्वैव नायिकायाः परावर्त्तनेनाननुरागशङ्किनं नायकं सखीदमाह—

**केतकशिखया स्तनयोर्मूर्धनि [2]परावर्तनेन निपतन्त्या।**
**त्वत्परिरम्भोज्झितयोस्तयोर्वितीर्णोऽर्धचन्द्र इव॥ ३५१॥**

सरभसपराङ्मुखीभवनेन कर्णावतंसीकृतकेतकदलस्य स्तनयो[3]र्निपतनेन त्वदाश्लेषसुखवञ्चितयोस्तयो[4]स्तिरस्कारायाऽर्धचन्द्र इव दत्त इत्यर्थः। एवं चाननुरागशङ्का न युक्तेति व्यङ्ग्यम्॥

अविचार्यैव प्रवर्तमाने कुत्रचित् कश्चित् पुरावृत्तमनुवदति —

**केशी हत इति भवता किमुपक्रान्ता सुकेश्यपि निहन्तुम्।**
**इतरजनस्येवेयं कृतिरुचिता कथमविदितार्था॥ ३५२॥**

---

1. पदमिदं नास्ति–चौ. 2. परिवर्तनेन–चौ. 3. °र्निपतनं–चौ.
4. °स्तिरस्काराय दत्तोऽर्धचन्द्र इवेत्यर्थः। –चौ.

केशी दैत्यविशेषः। शोभनाः केशा यस्याः सा [1]सुकेशी। अथ च शोभनः केशीति भ्रमेणास्याः स्वविप्रलम्भेन वधो न युक्तः। तथा चार्थमपर्यालोच्यैव न क्वचिदपि प्रवर्तितव्यमिति ध्वनिः॥

काचिदन्यासक्तं नायकमाह —

**कैतवमासाद्य पुरा सुभगाभ्युपयासि दासतामधुना।**
**मायासमाश्रयतया भवति विशुद्धात्मता भवतः॥ ३५३॥**

पूर्वं शठत्वं कृत्वा पश्चात्तवैव दासोऽस्मीत्युक्तावपि मायाविनस्तव कथं विशुद्धत्वमिति भावः। अथ च 'ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा उत' इत्याथर्वणश्रुत्या कितवदासयोरपि ब्रह्मरूपत्वोक्तेर्मायाश्रयत्वस्य च[2] शुद्धब्रह्मण्येव स्वीकारात्। 'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवलम्' (सङ्क्षेपशारीरके) इति स्वीकारादिति ध्वनिः॥

कश्चिद् पक्षपातस्वभावमाह —

**कैरव एव सुधांशुर्वहति प्रणयं रविः कमल एव।**
**गुणमात्रोपादानव्यसनिन उभयत्र भृङ्गास्तु॥ ३५४॥**

पक्षानुरोधिनां व्यक्तिविशेषावच्छेदेनैव स्नेहो भवति। गुणमात्रग्राहिणां तूपादेयधर्मवत्त्वावच्छेदेनैवेति भावः। उभयत्रैवकाराभ्यां कमलकैरवव्यवच्छेदः॥

[3]काचिदभिसारायाङ्गसंस्कारमाचरन्तीं सखीदमाह —

**कैवल्यमेव परमप्रमोदजननं न तु प्रपञ्चोऽपि।**
**इति परमार्थविदां धीः सुतनु प्रियमेहि शुद्धैव॥ ३५५॥**

कैवल्यं भूषणाङ्गरागादिविरहेण स्वरूपमेव परमाह्लादहेतुः। तद्ग्रहणाधीनविलम्बविरहेणोत्कण्ठाधिक्यपर्यवसानात्। प्रपञ्चो भूषणाद्युपादानं

1. पदद्वयमिदं नास्ति–चौ. 2. पदमिदं नास्ति–चौ. 3. °काञ्चिचदं–चौ.

तु न तथा। तन्मान्द्यसूचकत्वादङ्गदर्शनप्रतिरोधित्वाच्चेति रसतत्त्वज्ञानां निर्णयः[1]। अथ च कैवल्यं मुक्तिरेव दुःखासंवलितानन्दहेतुः। 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाण' इत्यमरः (१. ४. ६)। कैवल्यपदमत्राविद्याध्वंसपरम्। प्रपञ्चः संसारस्तु न तादृगिति तत्त्वज्ञानां सिद्धान्तः। एतेन त्वं विनैव भूषणादिकं ब्रह्मस्वरूपानन्दतुल्या तद्वती तु प्रपञ्चानन्दसमेति शुद्धाया एव रमणीयत्वातिशयध्वनिः॥

कस्याश्चिदर्थे सखी नायकमाह —

**कैलासवन्नितान्तोत्तुङ्गं तस्या महोज्ज्वलं हृदयम्।**
**मन्दोदरीप्रियेण त्वया प्रसह्योद्धृतं सुभग॥ ३५६॥**

उत्तुङ्गं सदर्थनिरतत्वात्। पक्षे स्पष्टम्। महानुज्ज्वलः शृङ्गारो यत्र। [2]अतिश्वेतश्चेति कैलासेनार्थादन्वयः। कृशोदर्याः प्रियेण। अथ च रावणेन। उद्धृतं स्वासक्तीकृतमुन्मूलितं च। तदारम्भात्। सुभगेत्यनुरागयोग्यत्व-व्यञ्जनम्॥

कोपेऽपि [3]माऽप्रसाद्यैव कथं स्प्रष्टुमिच्छसीति शङ्कमानां नायिकां कोऽप्याह—

**कोपकषायितमीक्षणमुदीक्षमाणेन पक्ष्मलाक्षि तव।**
**माणिक्यकर्णभूषणसंक्रान्तारुणिम निरणायि॥ ३५७॥**

ईक्षणमिति प्रथमान्तं निरणायीति कर्मणोऽभिधानात्। उदीक्षमाणे-नेत्यत्र त्वर्थादीक्षणस्यैव कर्मत्वम्। प्रशस्तं पक्ष्म यस्य पक्ष्मलं तादृशमक्षि यस्याः। तथा च कर्णालङ्कारकान्तियोगादौपाधिकमारुण्यमिति ज्ञात्वा तस्य कोपजन्यत्वं न गृहीतमित्यर्थः। सामान्यालङ्कारः॥

---

1. सिद्धान्तः –चौ. 2. पक्षे अतिश्वेतम् तेन। कैलासेनार्थादन्वयः –चौ. 3. मामप्रसाद्यैव–चौ.

कश्चित् प्रियामाह —

**कोकविपक्षौ वक्षोरुहौ तवैतौ कुरङ्गाक्षि ।**
**करजपदचन्द्रशकलैः संयुक्तौ यन्मुदं वहतः ॥ ३५८ ॥**

'कोकश्चक्रश्चक्रवाकः' इत्यमरः (२. ५. २३)। कोकस्य चन्द्रसंयोगेन विप्रयोगाद् दुःखं भवति। अनयोस्तु नखक्षतार्धचन्द्रयोगात् सुखमेव। अतस्तद्विपक्षत्वं सादृश्येनेत्यर्थः। यत्कामशास्त्रम् —

पञ्चमीं गतिमुपेत्य वीक्षते स्थाणुवारिततुरङ्गमो यथा ।
कामुकावपि तथा स्मराहवे दन्तघातकरजान्न पश्यतः ॥

(र. र. सुरताधिकारे प. १०. श्लो. ६९)

कश्चिन्मानिनीमाह —

**कोकिलकुलं कुहूरुतमाम्रेडयतीदमाम्रविपिनेषु ।**
**मकरध्वजस्य सुहृदपि मलिनात्मसु को हि विश्रम्भः ॥३५९॥**

"कुहूः स्यात् कोकिलालापे दर्शेन्दुकलयोरपि' इति विश्वः। (१२९.१०) 'आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्' इत्यमरः (१.६.१२)। कामसुहृत्त्वेन प्रसिद्धोऽपि कोकिलः कामसुहृच्चन्द्रविरोधि कुहूसमाह्वानं करोति। तथा च मित्रवैरिणोऽपि स्ववैरित्वात्तत्प्रियत्वमस्य कामसौहृदविरुद्धमेवेत्यर्थः ॥

कश्चित् सुहृद्विपत्तावुल्लसतां निन्दामाह —

**कोकनदेऽपि निमीलत्युल्लासो भवति कोकनादानाम् ।**
**दीर्घोत्तरपदभाजामपि भावोऽन्यः सरूपाणाम् ॥ ३६० ॥**

'रक्तोत्पलं कोकनदम्' इत्यमरः (१.९.४२)। सायङ्काले तत्सङ्कोचात्तदानीं च विश्लेषदुःखेन कोकानां नादोदयो भवति। दीर्घयुक्तमुत्तरपदं येषां तादृशानां समानरूपाणां बहुसादृश्ययुक्तशब्दानामप्यन्य एव भावः प्रवृत्तिनिमित्तम्।

तथा च किञ्चिद्वैसादृश्येनाप्यर्थभेदः। अथ चातिदीर्घं पदं स्थानं भजतां समानरूपाणां समधर्माणामप्यन्य एवाभिप्रायः। पदारोहे सत्यन्यथैव भवन्तीति भावः॥

अतिप्रसिद्धायामप्यननुरक्ते कस्याञ्चिदनुरज्यमाने नायके काप्याह —

**को वेद वस्तुविभवं गिरिराजभुवोऽपि विप्रकृष्टेन।**
**वल्मीकभुवमवाप्य प्रोद्भूतिरलम्भि काव्येन॥ ३६१॥**

वस्तूनां पदार्थानां विभवं शक्तिं को जानाति। यतः पर्वताग्रभूमितोऽप्यतिदूरेण शुक्रेण वल्मीक[1]भूमिमासाद्योदयः प्राप्तः। अथ च कवित्वेन वल्मीकभुवं वाल्मीकिं प्राप्योदयो लब्धः। पर्वतावधिकविप्रकर्षाश्रयशुक्रा[2]भिन्नत्वाध्यवसितस्य काव्यस्य वल्मीका[3]भेदाध्यवसितवाल्मीकिसकाशादुदय उक्तः॥

कस्याश्चित् प्रियानुरागं काऽप्याह —

**कौसुम्भवसनपिहितं बालावक्षोजमीक्षमाणाभिः।**
**मुदितं कुङ्कुमपङ्कालेपभ्रान्त्या सपत्नीभिः॥ ३६२॥**

कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भम्। तेन रक्तं रागात्' (पा.४.२.१) इत्यण्।

प्रातर्महारजतरञ्जितकञ्चुकेन
वक्षोजमावृतमुदीक्ष्य सरोरुहाक्ष्याः।
तत्रैव कुङ्कुमविलेपनमार्जनस्या[4] -
भावादसम्भुजिरिहानुमिता प्रियस्य॥

तथा च कुङ्कुमानुन्मार्जनेन तस्याः प्रियानुपभोगमनुमाय तासां प्रमोद इति भावः। एतेन भ्रमजन्यसुखमचिरमेव स्थास्यतीति सूचितम्॥

---

1. भुवमसाद्य–चौ. 2. भिन्नात्वाद्यध्य°–चौ. 3. °भेदाद्यध्यवसित°–चौ.
4. °नस्य–चौ.

तत्सौधगवाक्षाभिमुखमार्गेण सञ्चरन्नपि तयाऽहं न दृष्ट इति वदन्तं नायकं सखीदमाह —

**कौतूहलाकुलतया दिदृक्षया तव गवाक्षमायाता ।**
**त्वयि दूरगे जिहासुः प्राणान् वातायनं तमनुमेने ॥ ३६३ ॥**

गवामक्षीव गवाक्षः । गोशब्दो नेत्रस्यापि वाचकः । ततश्चायं नेत्रस्याऽपि नेत्रं दर्शनसाधनत्वादिति त्वद्दर्शनार्थं तत्रागता । दर्शनसाधनताज्ञानस्य तद्गमनानुकूलकृतिजनकत्वात् । तथा च तदानीं तस्य गवाक्षत्वज्ञानमासीत् । त्वयि [1]दूरगते तु त्वद्दर्शनमप्राप्य दुःखेन प्राणांस्त्यक्तुमिच्छन्ती तं वातायनमेव मन्यते । वातस्यायनं गमनमार्ग इति व्युत्पत्तेः । प्राणानामपि वातत्वेन तन्मार्गेणैव तेषां गमनाभिलाषादिति भावः ॥

कश्चिन्नायिकामाह —

**कौटिल्यं बिभ्राणस्त्वदपाङ्गः सुभ्रु चन्द्रगुप्त इव ।**
**सहसानन्दपदस्यानुशासकत्वं स्वयं वहति ॥ ३६४ ॥**

कौटिल्यं वक्रत्वं [2]चाणक्यत्वं च —

कौटिल्यः कुटिलमतिः स एष येन ।
क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः ॥ (मु. १.७.)

इत्यादिदर्शनात् । चन्द्रगुप्तो मौर्यवंश्यो राजविशेषः । आनन्दपदस्यानुशासको भवति । आनन्दस्यैतद्विजृम्भिताधीनत्वात् । चन्द्रगुप्तोऽपि चाणक्याश्रयेण नन्दराज्यं [3]प्रापेति प्रसिद्धम् ॥

कश्चिद् दूतीदमाह —

**कौशलकल्पयितव्यं स्वस्यापि परोक्षतापन्नम् ।**
**सुकृतमिव सा भवन्तं सुभग सदा वहति हृदयेन ॥ ३६५ ॥**

---

1. दूरगे–चौ. 2. चाणक्यं च–चौ. 3. प्रापेति वा प्रसिद्धम्–चौ.

कल्पयितव्यमविच्छिन्नभावनाजन्यसाक्षात्कारविषयीकरणात्। चक्षुःसंयोगाभावेन चाक्षुषाभावसूचनाय [1]कौशलेति। तदेवाह स्वस्यापीति। कदाप्यदर्शनात् परोक्षत्वम्। विप्रलम्भस्यापि रतिरूपत्वेन सुखत्वात्तज्जनकतया सुकृतमिवेति। हृदयेन वहति सर्वदा त्वत्स्मरणरतत्वात्। [2]पुण्यमपि कल्पनीयमेव। देवदत्तशरीरस्य तद्भोगसाधनतथा तन्निर्मित[3]स्रगादिदृष्टान्तेन तदीयविशेषगुणपूर्वकत्वे साध्येऽदृष्टपर्यवसानात्। स्वस्यात्मनोऽपि परोक्षमतीन्द्रियत्वादिति भावः॥

कश्चित् खलसङ्गमवैमुख्यार्थमाह —

**कौक्षेयकाः खला अपि तीक्ष्णत्वादुभयतो नियतम्।**
**स्पृष्टाः प्रमादतोऽपि च्छेदविधेर्न व्यभिचरन्ति॥ ३६६॥**

'कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्' इत्यमरः (२. ८. ९०)। उभयतोऽशेषावस्थासु धाराद्वये च। तीक्ष्णत्वात् क्रूरत्वात् संयोगभेदाच्च। नियतमित्यस्याप्यत्रैवान्वयः। यथा खड्गस्य यद्वच्छेदेनैव स्पर्शः क्रियते तत्रैव नियमेन च्छेदो भवति तथा यत्रैव [4]खलसंसर्गस्तत्रावश्यं कार्यहानिर्भवतीति भावः॥

[5]कापि मुग्धायां प्रियानुरागमाह —

**कञ्चुलिकाया ग्रन्थिं पूर्वग्रन्थेर्विलक्षणं वीक्ष्य।**
**शिथिलोऽप्यबोधि सख्या बालायाः प्रियपरीरम्भः॥ ३६७॥**

[6]स्तनावरणमपसार्य वल्लभेनालिङ्गितायां तस्यां मौग्ध्येन दृढतरमनालिङ्गनात्

---

1. केवलेति–चौ. 2. पुण्यमेव–सं.ए.. 3. मृगादि–चौ. 4. खलसंसंर्गोऽस्ति–चौ. 5. अङ्कुरितयौवनाकारवती नायिका कापि–चौ. 6. स्तनाभरणमपसार्य–चौ.

स्तनयोः स्वाभरणमणिमुद्रादिलिङ्गाभावेऽपि परिरम्भपूर्वकालीनसखीदत्त[1]कञ्चुकग्रन्थिविलक्षणं परिरम्भोत्तरकालीनग्रन्थिं विभाव्य तेन लिङ्गेन कञ्चुकोन्मोचनमनुमाय तस्य चेतरबाधेन वल्लभकर्तृकत्वमाश्लेषार्थत्वं च साधयित्वा तस्यां प्रियाश्लेषानुमानमिति भावः ॥

काञ्चित् प्रिय आह ––

**कङ्केल्लितरुः किसलयमयमकठिनमासनं समुपहृत्य ।**
**तव पदमिलनस्पृहया नवाङ्कुरैर्जातपुलक इव ॥ ३६८ ॥**

कङ्केल्लिरशोकः । देशीशब्दोऽप्ययं बहुप्रयोगवशात् संस्कृतेऽपि साधुरिति वामनः । 'पशूनामीशानः प्रमदवन[2]कङ्केल्लितरवे' इति सौन्दर्यलहरी । पदयोरतिसुकुमारतया स्कन्धादियोगेन व्यथा मा भूदित्याशयेन पल्लवमयासनोपहरणम् । एतेन वृक्षस्यापि त्वत्पदाश्लेषेच्छायां सहृदयस्य सा कथं न स्यादिति सूचितम् ॥

कश्चित् प्रियामाह ––

**कण्ठतले तव लग्ना विभाति मुक्तावलित्रयी बाले ।**
**शब्दार्थतदुभयोत्थध्वनिभेदानामिव श्रेणी ॥ ३६९ ॥**

एतेन त्वद्वाक्यमेतादृशध्वनिप्रायमिति सूचितम् । तदुभयं शब्दार्थौ । तथा हि ध्वनिस्त्रिविधः । शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूल उभयशक्तिमूलश्च । तदुक्तं काव्यप्रकाशे (४.९२.) ––

अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ।
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ॥

यत्र पर्यायान्तरोपादाने व्यङ्ग्योऽर्थो न प्रतीयते स आद्यः । यत्र

---

1. कञ्चुकि–चौ. 2. कङ्केल्लि–चौ.

तदुपादानेऽपि प्रतीयते स द्वितीयः । यत्र वाक्य एतद्द्वयं तत्र तृतीयः । यथा —

अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति [1]कम् ॥ (का.प्र.४.९९.७२)

अत्र चन्द्रतारकश्यामाशब्दाः परिवृत्त्यसहाः । अन्ये तु तत्सहा एव । एतेषां भेदास्त्वनन्ता एवेति ॥

कश्चित् प्रियासङ्गमार्थं तामाह —

**कम्बुग्रीवेति भवद्ग्रीवाव्यवहारलब्धसौभाग्यः ।**
**शङ्खः करेऽपि विषजति सुन्दरि ते वलयरूपेण ॥ ३७० ॥**

ग्रीवायां रेखात्रयवत्त्वेन कम्बुसादृश्यव्यवहाराद् [2]ग्रीवावृत्तिसादृश्यप्रतियोगित्वेन लब्धप्रतिष्ठः शङ्खः संयोगरूपसाक्षात्संबन्धेन ततोऽपि सौभाग्यातिशयो भविष्यतीति कङ्कणात्मना त्वत्पाणौ लगतीति भावः । एतेन यस्य येन [3]प्रतिष्ठायाता स तदुत्कर्षार्थं तदुत्कर्ष एव यत्नं करोतीति सूचितम् ॥

कश्चिन्मानिनीमाह —

**कण्ठीरवावलग्ना गिरिलब्धसमुद्भवा श्यामा ।**
**रसराशिवृत्तिसहजा त्वं किल चण्डीत्युचितमेव ॥ ३७१ ॥**

सिंहमध्यसदृशं मध्यं यस्यास्तनुत्वात् । 'सिंहश्च कण्ठीरवः' इति हलायुधः (२.९९) । 'मध्यमं चावलग्नं च' इत्यमरः (२.६.७९) । पक्षे [4]सिंहेऽवलग्ना तद्वाहनत्वात् । गिरि वाण्यामिति सप्तम्यन्तम् । लब्धः समुज्जन्यत्वेन प्रीतिसहितो भव उत्पत्तिर्यस्याः । पक्षे गिरेः पर्वताल् लब्धः समुद्भवो जन्म यया । श्यामा षोडशवार्षिकी नीलरूपा च । शृङ्गारसमूहवृत्तिः

---

1. किम्-सं.ए. 2. ग्रीवासादृश्य°-चौ. 3. प्रतिष्ठा जाता–चौ. 4. सिंहावलग्ना–चौ.

सहजः स्वभावो यस्याः । पक्षे जलराशिः समुद्रः । तद्वृत्तिः सहजो भ्राता मैनाको यस्याः । एवंविधा त्वं चण्डी कोपनेति युक्तम् । अन्यादृश्या मानानधिकारात् । अथ च तद्वृत्तिधर्मवत्त्वाच्चण्डी देवी । तत्तादात्म्य-मुचितमेव ॥

कश्चित् सेवास्वभावमाह —

**कङ्कुलं लोकेऽस्मिन् नूनं जानाति सेवकावस्थाम् ।**
**बध्नाति मुकुलदम्भादञ्जलिमुद्दिश्य राजानम् ॥ ३७२ ॥**

सेवकस्यावस्थां धर्मम् । सोऽपि हि प्रभुमभिलक्ष्य नित्यमञ्जलिं बध्नाति । इदमपि नृपाभेदाध्यवसितंचन्द्रमुद्दिश्य । राजपदेनोभयोपस्थापनादयमर्थः । यद्वा कश्चित् सेवानिर्विण्ण आह । [1]अत्र सेवकस्यावस्थां दुःखरूपं परिणामं जानाति । यतो राजोद्देशेनाञ्जलिं बध्नाति । निवृत्तिविषयेऽप्यञ्जलिबन्धस्य लोके प्रसिद्धेः । कदापि राजसेवां न करोतीत्यर्थः । यद्वा कश्चित् प्रियाविरहदून आह ॥

[2]काञ्चित् प्रियदर्शनरोमाञ्चितां सखीदमाह —

**कण्टकभरेण भवतीमावृणुते कुसुमसायको युक्तम् ।**
**अधरकुचस्मितपल्लवगुलुच्छकुसुमा हि वीरुदसि ॥ ३७३ ॥**

'स्त्रीरोमाञ्चे द्रुमाङ्गे च कण्टकः परिकीर्तितः' इति विश्वः (४. १३९) । कुसुमसायकपदं साभिप्रायम् । अधरादीनां पल्लवादिभिः सह यथासंख्यमभेदः । ततश्च कुसुमार्थिनो लतारक्षार्थं कण्टकावरणं युक्तमेवेत्यर्थः । एतेन तस्याः कामजयसाधनत्वं सूचितम् । अथ चैतादृशरमणीयायाः प्रियावलोकनानन्देन रोमाञ्चो युक्त एवेति भावः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**कन्दलितमृगमदाङ्कं भालतलं वीक्षमाणैस्ते ।**
**चन्द्रशकलान्तरालं कलङ्कमलिनं निभालितं लोकैः ॥३७४॥**

---

1. अत्रेति नास्ति–चौ. 2. काञ्चित् प्रियदर्शनेन रोमाञ्चितां–चौ.

कन्दलित उत्पन्नः। अन्यवैलक्षण्यं व्यङ्ग्यम्। कस्तूर्या अङ्कस्तिलको यत्र। 'ललाटे तिलकश्चैव नानाशिल्पप्रयोजितः' (भ. ना. २१. २४) इति भरतोक्तेः। अर्धचन्द्रस्य प्रान्ते कलङ्कसत्त्वात्ततो विशेषसूचनायान्तरालमिति। तथा च तस्या मध्येऽङ्काभावेऽपि भालस्यापि तदभेदादत एव मध्यगताङ्कचन्द्रार्ध-दर्शनकौतुकं प्राप्तमिति भावः। रूपकध्वनिरयम्। एतद्दर्शनेनाप्रसिद्धोक्त-विधार्धचन्द्रदर्शनस्यापि सिद्धेर्विशेषालङ्कारः। एतेनोत्तमत्वमप्युक्तम्। तथा च भविष्ये (६.९१) —

अर्धेन्दु[1]प्रथनाभोगं रोमशं सुसमाहितम्।
भोग्यभोगकरं श्रेष्ठं ललाटं वरयोषिताम्॥

इति ककारव्रज्या।

---------(:o:)---------

1. प्रथिताभोगं-चौ.

## १५. खकारव्रज्या

कश्चिद्विषयसत्त्वेऽपि तदनुपभोगिनं कंचिदुद्दिश्याह —

**खट्वाङ्गं पाणितले निधाय यो भूतले स्वपिति ।**
**दिग्वासा नेत्रत्रययुतोपि किं सर्ववित्तया तस्य ॥ ३७५ ॥**

खट्वाङ्गमायुधविशेषः शयनसामग्री च । '[1]शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः' इत्यमरः (२. १३८)। न हि तत्सत्त्वे भूतले शयनमर्हं खट्वासंपादनस्यैव कर्तुमुचितत्वात् । नेत्रं नयनं वस्त्रं च । नेत्रं प्रक्रम्य-'वस्त्रे मूले विलोचने' इति विश्वः (१००. ४३)। वस्त्रत्रयस्य सत्त्वे नग्नताया अनौचित्त्यात् । एतादृशस्य सर्वज्ञतायाः किं प्रयोजनं, न किमपि । सर्वपदं बहुपरम् । ईश्वरपक्षे यावद्वस्तुपरम् ॥

कश्चिन्नीरसमधिकृत्याह —

**खरहृदयस्य हि रामाजिह्मगदृग्भङ्गिदुष्करभिदस्य ।**
**शक्यं किं वा विबुधैराधातुं दूषणानुगतेः ॥ ३७६ ॥**

खरं रसाभावेन तीक्ष्णं हृदयं यस्य । रामाणां स्त्रीणां जिह्मगाभिः कुटिलगतिभिर्दृशोर्भङ्गिभिः कटाक्षरूपाभिर्दुष्कराभिर्भेदो यस्य । तेनाप्यक्षुब्धस्येति यावत् । दूषणानामनुगतिर्यस्मिन् । दोषवत्त्वात् । तादृशस्य विबुधैर्विशेषज्ञैरपि किं कर्तुं शक्यम् । तादृशहृदयस्य दुर्ग्रहत्वात् । अथ च श्रीरामस्याजिह्मगैर्बाणैः क्रोधदृष्ट्या च दुष्करभिदस्य । भिदाविदारणं [2]भयं च । दूषणाख्यस्य राक्षसानु[3]गतस्य खरनामराक्षसहृदयस्य देवैः किं कर्तुं शक्यम् । यः

1. पङक्तिरियं नास्ति–चौ. 2. ममैव–चौ. 3. °गस्य–चौ.

श्रीरामेणापि यत्नाज् जितस्तद्विजयस्य देवान्तरासाध्यत्वादिति भावः ॥

काचित् सखीमाह —

**खद्योतैर्बहुभिरपि स्फुटभूतैः प्रावृषि प्रकाशो न ।**
**सखि वस्तुतत्त्वमन्यद्भिन्नं च समानशब्दवाच्यत्वम् ॥ ३७७॥**

'खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः' इत्यमरः (२.९.२९)। प्रकाशो द्रव्यान्तर[1]ग्राह हेतुः। अन्यदा त्वेकेनैव सूर्यात्मकेन खद्योतेनालोकोऽभूत्। अत एक-पदवाच्यतामात्रेण तत्सादृश्यभ्रमो न कार्य इत्यर्थः। यद्वा काञ्चिदभिसारिकां प्रतीयमुक्तिः। एतैः प्रकाशाभावान्न भेतव्यमिति भावः ॥

कश्चिन्नायिकामाह —

**खर्वयता पर्वतमपि कुचकुम्भभुवोन्नतत्वेन ।**
**इन्द्रपदमनुभवन्नपि शक्यस्तावद् भुजङ्गतां नेतुम् ॥ ३७८ ॥**

खर्वयता स्वनिष्ठोन्नतत्व[2]प्रतियोगिकापकर्षाश्रयोन्नतत्वं कुर्वता। इन्द्रोऽपि भुजङ्गतां कामुकत्वं नेतुं शक्यः। एतद्दर्शनेन तस्यापि सम्भोगेच्छासम्भवात्। कुम्भभुवागस्त्येनाप्युन्नतत्वेन महत्त्वेन हेतुना [3]विन्ध्यपर्वतं स्वपरिमाणापकृष्ट-परिमाणं कुर्वता इन्द्रपदस्थोऽपि नहुषः सर्पत्वं नीत इति पुराणविदः ॥

कश्चिद्दुष्टसंसर्गनिवृत्त्यर्थमाह —

**खलहृदयसन्निविष्टा भूयोगुणशालिसमुदायाः ।**
**अन्योन्यसंहता अपि दधते नचिरात्पृथग्भावम् ॥ ३७९ ॥**

भूयोभिर्गुणैः शोभमानानां समूहा दुर्जनहृदये भेद्यत्वज्ञानविषयत्वेन प्रविष्टाः

---

1. परिग्रहहेतुः –चौ. 2. °प्रतियोगिकापकर्षाश्रयेन्नतत्वकं – सं. ए. °कर्षाश्रयोन्नतत्वं–चौ. 3. विन्ध्यपर्वतं स्वपरिमाणाकृष्टपरिमाणंकुर्वता। उन्नतत्वेन महत्त्वेन हेतुना–चौ.

सन्तः परस्परप्रीतिमन्तोऽपि पृथक्त्वं वहन्ति । तेन तेषां प्रणयविच्छेदोपाय-विधानात् । अथ च खलं धान्यादिमर्दनस्थानं तन्मध्यप्रविष्टाः । बहुगुणानां शालीनां धान्यविशेषाणां सङ्घाः मञ्जरीदशायां [1]मिथो मिलिता अपि मर्दनेन पृथगेव भवन्तीत्यर्थः । 'खलं भूस्थान[2]कल्केषु क्रूरे नीचेऽधमे खले' इति विश्वः (१०४.४) ॥

काचित्सखीमाह —

**खुरकोटिभिरिव मन्मथतुरगाणामाहतात्सहसा ।**
**सखि पश्य केतकवनात्परागनिकरान्परापततः ॥ ३८० ॥**

मदनहयखुराभिहतादिव केतकसमुदायात् पततां रजोवृन्दानां मदनोद्दीपकत्वं व्यङ्ग्यम् । वाताद्यभिघाते कामहयखुराभिघातसम्भावनात् पातहेतूत्प्रेक्षा । तथा चैवंविधे समये प्रवासोद्यमोऽनुचित इति प्रियं प्रति ध्वनिः । यद्वा तत्र कृतसङ्केता कापि व्यापारान्तरानुरोधात् प्राप्तविलम्बा तत्र नायकगमनं [3]ध्वनयित्वा स्वगमनावश्यकत्वं व्यञ्जयति ॥

कश्चित् प्रियामाह—

**खेलति पयोधरे समुन्नते प्रादुरस्ति हंसगतिः ।**
**अतिसौरभविस्तारस्तारोल्लासो विजातीयः ॥ ३८१ ॥**

पयोधरः स्तनो मेघश्च । प्रसिद्धमेघसमयविपर्ययेणात्र वर्ण्यते । हंस-गतिसदृशी गतिः । अनेन पद्मिनीत्वसूचनम् । 'व्रजति मृदुसलीलं राजहंसीव तन्वी' इति रतिरहस्यात् । अतिशयितस्य सौरभस्य विस्तारः स्फुटत्वम् । तारयोर्नेत्रकनीनिकयोर्विलक्षणः कटाक्षरूप उल्लासः । तत्र तु हंसरसालनक्षत्राणां विरह एवेति व्यतिरेकः ॥

---

1. पदमिदं नास्ति–चौ.　2. °कल्पेषु–चौ.　3. कलयित्वा–चौ.

काचित् सखीमाह —

**खञ्जनयुगमिव भुवने रसरहितं च प्रपश्यामः ।**
**तिरयति यद्रतिमेव हि शेवधिगर्भस्थलालाभे ॥ ३८२ ॥**

खञ्जरीटयोर्निधिगर्भदेश एव रतमिति प्रसिद्धम् । तथा च वराहः —

"तस्मिन्निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिन्पुनर्वमति [1]तत्र तलेऽस्ति काचः ।
[2]अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकाय नयनस्य खनेद्धरित्रीम् ॥"

तथा च निधिव्यतिरेकेण रतितिरस्कारात्तस्य रत्यपेक्षया निधावुत्कर्षज्ञानाद्रसराहित्यमिति भावः ॥

[3]काचिन्नायकावाह —

**खण्डनमिव भेदासहमिदमुभयोः प्रेम युवयोर्यत् ।**
**तेन विपक्षजनानामुल्लसति कथासु मूकत्वम् ॥ ३८३ ॥**

विपत्तितिरस्कारः खण्डनम् । अथ च ग्रन्थविशेषः । भेदासहं परस्परमभेदावगाहित्वात् । तदपि सर्वपदार्थानां भेदखण्डकम् । अद्वैतपरत्वात् । विपक्षाणां सपत्नीरूपाणां जनानां प्रतिवादिनां च । तथा च तत्रोक्तम् —

"शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः
सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान् ।
धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥"

इति खकारव्रज्या ।

---

1. रत्नतलेक्षिका च–चौ. 2. अङ्गारतामुपदिशन्ति–चौ. 3. काचिन्नायिकामाह–चौ.

## १६. गकारव्रज्या

कश्चित् प्रियाकुचशोभामनुभवन्नाह —

**गजवदनगण्डघर्षणलग्नमदद्रवजनीलिमामोदे ।**
**मेरुशिखरे मृगीमददिग्धत्वत्कुचरुचिप्रचयः ॥ ३८४ ॥**

नीलिमामोदपदयोर्द्वन्द्वं कृत्वा द्रवजान्तेन सह सप्तमीबहुव्रीहिः । तथा च शुद्धकुचयोस्तादृशमेरु[1]शिखरसाम्येऽपि कस्तूरीलेपकालीनयोर्यथोक्तमेरुशिखरसाम्यमेवेत्यर्थः ॥

कश्चिद्विरही चन्द्रकरस्पर्शमसहमान आह —

**गरसहितं सगरोऽजनि हालाहलमुज्जगार सिन्धुरपि ।**
**उग्रेणाप्यविषह्यं विषमिन्दुः सूत इत्युचितम् ॥ ३८५ ॥**

सगरस्य राज्ञः पुत्रः समुद्रः । तस्य चन्द्र इति प्रसिद्धम् । ततः सगरो गर्भे सपत्नीदत्तगरयोगादिति स्पष्टं तस्य तत्साहित्यम् —

अन्यैरुपचितैस्तीव्रैरेकीकृत्य तु सूरिभिः ।
कालान्तरजिघांसायां क्रियते यद् गरं तु तत् ॥

इति वैद्यकम् ।

गरापेक्षयात्यधिकं शिवमात्रसहनीयं कालकूटं समुद्रोऽपि जनितवान् । एवमुग्रेण तीक्ष्णप्रकृतिना शिवेनापि च सोढुमशक्यं किरणरूपं विषं [2]यच्चन्द्रो जनयति तद्युक्तमेव । समुद्रेण सगरविषोत्कृष्टविषस्येव चन्द्रेणापि स्वजनकजन्यविषातिशयस्य तस्य प्रसवौचित्यादिति भावः ॥

---

1. शिखरासाम्येऽपि–चौ. 2. यच्चन्द्रोऽजनयत्–चौ.

कश्चिन्महात्मनां स्वभावमाह —

**गच्छति गुणभूमानं [1]जनकादिव पूर्वजादपि सशक्तिः ।**
**स्वमजनि यथा षडास्यस्तथैव षाण्मातुरोऽपि गुहः ॥ ३८६ ॥**

शक्तिः सामर्थ्यमायुधभेदश्च । षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः । कृत्तिकाभिस्तथात्वेन स्वीकारात् । एवं च यथा पञ्चमुखाज् जनकादधिकमुखत्वं षडास्यत्वेन गुहः प्राप, एवं षाण्मातुरत्वेन द्वैमातुरादग्रजादपीति भावः ॥

[2]कश्चिज्जनान्तरसन्निधावेव तया स्वानुरागो नायकज्ञानविषयत्वं [3]नीत इत्याह —

**गहनं महद्रहस्यं संवृत्य सदस्यसमुदायात् ।**
**[4]प्रत्याययति प्रियतममपाङ्गभङ्गः कुरङ्गनयनायाः ॥ ३८७ ॥**

गहनं प्रकारान्तरेण बोधयितुमशक्यम् । महत् [5]प्रकाशे सत्यनिष्ट-प्रसञ्जकम् । असन्निहिताद्[6]गोपनस्य सुकरत्वात्सदस्येति । एकस्मादपि तथात्वात् [7]समुदायेति । [8]उद्बोधनस्यावश्यकत्वार्थं प्रियतममिति । भङ्गो वैलक्षण्यम् ॥

समानस्वभावानामेव सम्बन्धः श्लाघ्य इति कोऽप्याह —

**गलगरयोरविभिन्नप्रकृतिप्रत्ययकभावमवधार्य ।**
**सर्वज्ञेनान्योन्यं संयोगो [9]विहित इति युक्तम् ॥ ३८८ ॥**

गॄ निगरणे इत्यस्याप्रत्यये [10]कृते 'अचि [11]विभाषा' (पा. ८.२.२१) इति लत्वस्य व्यवस्थितविभाषया प्राण्यङ्गे विधिरेव विषे तु निषेध एवेत्येतावन्मात्रविशेषः। प्रकृतिप्रत्ययौ तुल्यावेव । अथ च ययोः स्वभावो विज्ञानं च समानमेव तयोः

---

1. जनकादपि. 2. कश्चिज्जनात्समनिधोत्प्रेक्षप्रस्वानुरागो–चौ. 3. कृत इत्याह–चौ. 4. प्रत्यापयति प्रियतमसंभोगं कञ्जनयनायाः –चौ. 5. प्रकाशे सत्यपि नेष्टप्रभञ्जकम्–चौ. 6. °द्गोपनकारित्वात्सदस्येति–चौ. 7. °त्समु-दायादिति–चौ. 8. तद्गोपनस्यावश्यकत्वार्थं प्रियतमसंभोगवैलक्षण्यम्–चौ. 9. जनित इत्युचितम्–चौ. 10. अच्प्रत्यये–चौ. 11. विभागेति–सं. ए.

सम्बन्धो युक्त इत्यभिप्रायवता भगवता कालकूटरूपगरस्य स्वगले स्थापनं कृतमित्यर्थः ॥

कश्चिद्रूपवतां गुणवत्ता स्यादित्याह ---

**गदता गुणवादस्त्विति रूपात् प्रायादिति परस्तात् ।**
**जैमिनिना रूपगुणावव्यधिकरणाविति निरुक्तम् ॥ ३८९ ॥**

'रूपात्प्रायात्' (पू. मी. १.२.१.११) इति सूत्रं 'गुणवादस्तु' (पू.मी. १.२.१.१०) इति सूत्रात् परतोऽर्थवादाधिकरणे पठ्यते । तत्र गुणवादस्तद्वत्ताप्रसिद्धिश्च [1]प्रायशो रूपाद्भवतीत्येवमर्थतया सूत्रं योज्यते । तथा च सामुद्रिकम्—'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति । 'गुणवादस्तु' इतिसूत्रस्य च 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादयो गौणवृत्त्या क्षिप्रदेवताकं कर्म क्षिप्रमेव फलं ददातीति 'वायव्यं श्वेतमालमेत' इति यागस्य स्तुतिपरा इत्यर्थः । 'रूपात्प्रायात्' इत्यस्य तु 'स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वाक्' इत्ययं 'हिरण्यं हस्ते [2]भविष्यति' इति विधेः [3]स्तुतिः । अत्यन्तप्रशस्तयोरपि वाङ्मनसयोरप्राशस्त्यात् 'न हि (निन्दा) निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं स्तोतुम्' इति न्यायेन हिरण्यस्तुतिरिति ॥

कश्चित्प्रभातं वर्णयति —

**गर्भिण्यासीद्भास्वत्प्रेयस्यम्भोजिनी तदासङ्गात् ।**
**कालिन्दी भृङ्गालिच्छलेन निर्याति तत एषा ॥ ३९० ॥**

तदासङ्गाद् पूर्वदिवसीयादिति बोध्यम् । अम्भोजिन्यां नायिकाव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः । तस्याश्च नेयं भ्रमरपङ्क्तिः किन्तु कालिन्दीत्यपह्नुत्यङ्गत्वात् सङ्करः । यमुनापि सूर्यरमण्याः संज्ञायाः प्रभूतेति प्रसिद्धम् ॥

कश्चिदुभयोः प्रेमातिशयमाह —

**गाढालिङ्गनकुतुकात्परस्परस्मिन् परस्पराभेदम् ।**
**कलयद्भ्यां तद्बुध्देः प्रमात्वमिव विस्फुटं विहितम् ॥३९१॥**

1. प्रायेण–चौ. 2. भवति–चौ. 3. स्तुतिपर इत्यर्थः –चौ.

नायकेन नायिकायां तया च तस्मिन्नभेदेऽवगाह्यमाने नायकनिष्ठेन स्वप्रतियोगिकाभेदाश्रयत्वज्ञानेन नायिकानिष्ठज्ञाने स्वप्रतियोगिका[1]भेदाश्रयस्य नायकस्यानुयोगित्वेन बोधे समान[2]वित्तिवेद्यत्वात् परस्पराभेदः प्रतिभातीत्युभयज्ञान-विषयत्वाद्भेदस्य[3] वस्तुतः सत्त्वाक्षेपादुभयोः प्रमात्वं सूचितमित्यर्थः ॥

[4]कश्चिदभिसारिकामाह —

**गायन्ति किञ्चिदुच्छ्वसदम्भोरुहकोरकान्तरालगताः ।**
**निजनिर्गमरविकिरणप्रवेशगाथामिव भ्रमराः ॥ ३९२ ॥**

सम्यक्तदविकासाद्गमनप्रतिबन्धसूचनाय किंचिदिति । निर्गमान्त[5]-प्रवेशयोर्द्वन्द्वः । तथा च [6]प्रच्छन्ननायकतया मद्विरहस्य स्वगेहगमनेन प्रसिद्धनायकसामानाधिकरण्यस्य [7]चायमवसर इति व्यङ्ग्यम् ॥

कश्चित् सुजनमाह —

**गिरिराजसुत न तावत्स्वरूपमात्रेण पक्ष उपयुक्तः ।**
**परमात्मगौरववशात्त्वं विनिमज्ज्यापि पालयसि ॥ ३९३ ॥**

सुतान्ता मैनाकसम्बुद्धिः । स्वरूपमात्रेण कार्यानुपधानेन । पक्षः पत्रं सहायश्च । गौरवं गुरुत्वं महत्त्वं च । विनिमज्ज्य समुद्रान्तर्लीनो भूत्वा । कुतश्चिदपकृष्टो भूत्वा । तथा चोड्डयनादितत्कार्यविरहस्य[8] विशेषेण पक्षाभावेऽपि यद्यपि क्षतिर्नास्ति तथापि स्वमाहात्म्यादेव रक्षसीति भावः ॥

काचित् प्रियमाह —

**गीर्वाणराजमहिषी पुलोमजायाः सपत्न्यसौ प्राची ।**
**तत्सक्ते सति दयिते क्रुधारुणं वहति विधुवदनम् ॥ ३९४ ॥**

---

1. °काभेदस्य–चौ. 2. वृत्ति–चौ. 3. च कृतकत्वाक्षेपादु-भयोः –चौ. 4. कश्चित्प्रियामिदमाह–चौ. 5. °प्रवेशान्तयो°–चौ. 6. प्रच्छन्न-नायिकतया–चौ. 7. वा°–चौ. 8. °विरहस्याविशेषेण–चौ.

महिषीपर्यन्तेन सपत्नीत्वमुपपादितम्। तस्यां पुलोमजायामासक्ते। तथा च यदि त्वमप्येवं विधास्यसि तदा ममापीयमेव गतिरिति भावः। यद्वा कृतापराधे नायके शृण्वति सखीं प्रति नायिकाया उक्तिः। विषयसाम्यान्ममापि कथमेवं न स्यादिति भावः ॥

कस्याश्चिदर्थे सखी नायकमाह —

**गुणमिलिता रागमयी वंशावष्टम्भतः स्थिरीभूता।**
**अन्तर्दधती सा त्वां शुष्यति तापेन पटकुटीव ॥ ३९५ ॥**

पटकुटी वस्त्रमयं गृहम्। गुणाः सौन्दर्यादयो रज्जवश्च। [1]रागः प्रणयो वर्णश्च। प्राचुर्ये मयट्। ननु स्वयमेव कथं सहसा नायातीत्यत आह-वंशेति। कुलजत्वेन तदनुरोधादनुरागसत्त्वेऽप्येवं कर्तुमशक्ता। पक्षे वेणववष्टम्भेन वितता। अन्तर्मनसि मध्ये च। तस्या अप्यभ्यन्तरे केनचिद-वस्थानात् ॥

महतामपि कामेन विक्षोभो भवतीत्याशयवान् कोऽप्याह —

**गुहवदनप्रतिबिम्बान्वयेन गौर्याः कुचद्वयं भाति।**
**अन्तर्धृतसशरासनपञ्चाशुगमार्गणौघमिव ॥ ३९६ ॥**

सशरासनेति मार्गणौघविशेषणम्। षण्णां स्कन्दमुखानां स्तने प्रतिफलने तेषां पञ्चाकारतया मदनस्य धनुःसहितपञ्चशररूपत्वमुत्प्रेक्षितम्। पञ्चाशुगपदेन शराणां पञ्चसङ्ख्यत्वसूचनम्। एवं कुचान्तरेऽपीत्यर्थः ॥

कश्चिन्नायिकामाह —

**गुम्फितुमादित्ससि यदि कदम्बकुसुमानि मानिनीमानि।**
**दत्ताः स्मराय गुलिकास्तन्मम वेधाय कण्टकप्रायाः ॥३९७॥**

---

1. एतन्नास्ति–चौ.

कामस्य पुष्पायुधतया [1]गुलिकानामपि तदीयानामेव युक्ततया [2]कदम्बोपादानेन कामस्य गुलिकासम्पत्तिर्भवतीति भावः । गुलिकान्तरवैलक्षण्यसूचनाय कण्टकेति । [3]व्यस्तेष्वपि तेषु गुलिकासादृश्यसत्त्वेऽपि कामाय दानसिद्ध्यर्थमादित्ससीति । भोगार्थत्वलाभाय गुम्फितुमिति । [4]तेन मानाशैथिल्यानुमानात् प्रतिबन्धकाभावनिश्चयात् कामविकारातिशयः । [5]आदानेच्छायामेव दानोक्त्याऽतिशयोक्तिविशेषः । [6]वाक्यार्थद्वयाभेदावसानान्निदर्शना ॥

काञ्चिद् भूषणग्रहासक्तां सखीदमाह —

**गुच्छं करोषि हृदये यत्त्वं प्रियमानसापहाराय ।**
**कुचमुकुलेन तदेतत्कार्यं किं दुष्करं मनुषे ॥ ३९८ ॥**

गुच्छो हारविशेषो मुकुलश्च । 'गुच्छः सप्ततियष्टिकः' इत्युक्तेः । तथा च कुचनिबन्धनसौन्दर्येणैव [7]तदीयहृदयवशीकरणसंभावात् किमनेन । अथ च मुकुलेन दुष्करस्य गुच्छेनापि करणानुपपत्तेः । तयोरभेदात् । न हि घटासाध्यं [8]कलशेन भवतीति भावः ॥

कश्चिद्दशाविशेषे प्रियां पश्यन्नाह —

**गुलिकाधनुर्गुण इव स्मरस्य मध्यप्रकाशमानबिलः ।**
**स्फुरति द्विफाललग्नो ललाटबिन्दोरलकसङ्घः ॥ ३९९ ॥**

पाषाणादिगुटिकाक्षेपसाधनं गुलिकाधनुरिति प्रसिद्धम् । तत्रोभयतो मौर्वीद्वयं, मध्ये क्षेपसमये गुलिकानिधानार्थं सूत्रादिमयं बिलं भवति । ततश्च भालभूषणीभूतबिन्दोरुभयतः पतितोऽलकसमूहस्तदीयमौर्वीत्वेन संभाव्यते । एतेन तस्य मदनोद्दीपकत्वसूचनम् ॥

---

1. गुलिकायामपि–चौ. 2. कदम्बोपादानम् । तेन–चौ. 3. असन्निधापितेषु–चौ. 4. स्थिरमानशैथिल्यानुमानात्–चौ. 5. आदानेहायामेव दाने अतिशयोक्तिविशेषः –चौ. 6. वाक्यार्थद्वयाभेदारोपपर्यवसानान्निदर्शना । –चौ. 7. तदीयवशीकरणसंभवात्–चौ. 8. कलसेन–चौ.

कश्चित्प्रातराह —

**गुञ्जां मुखेन दधतस्तरणिमयूखप्रसङ्गपुनरुक्ताम् ।**
**पश्य विनिर्यान्त्यलयो मध्याद्राजीवमुकुलस्य ॥ ४०० ॥**

गुञ्जां शब्दविशेषम् । तन्मुखानां श्यामवर्णतया निर्गमनसमय[1]समासक्तरक्तरूपसौरमयूखसंबन्धेन गुञ्जाफल[2]सादृश्याभ्युदयात् पुनरुक्तां द्विविधगुञ्जाधारणात् । '[3]गुञ्जापि पटहे प्रोक्ता काकचिञ्च्यां कलध्वनौ' इति विश्वः (२८. ११) । पश्य मृगो धावतीतिवदेतन्निर्गमनस्यैव दर्शनक्रियायां कर्मत्वेनान्वयः । यद्वा तान् पश्येत्यध्याहारेण वाक्यार्थः ॥

काचित्सङ्केतस्थानं सूचयन्ती सखीमाह —

**गुल्मविवृद्धिनिरन्तरजठरं सखि काननं तदिदम् ।**
**निष्कुन्थतीव विचरद्द्विरेफगुञ्जापदेशेन ॥ ४०१ ॥**

गुल्मा वंशादयः । 'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ' इत्यमरः (२. ४. ९) । उक्तं च –[4]'गुञ्जाः सङ्घातजन्मान एकरूपा नलादयः' । पक्षे [5]रोगविशेषः । [6]'गुल्मः स्तम्बे प्लीहे' इत्यादि विश्वः (८९.१३) । [7]जठरं मध्यमुदरं च । [8]निष्कुन्थत्यार्तशब्दं करोतीव । एतेनातिघनत्वसूचनम् । तत्र शब्दसत्तया परस्परसमालापवलयनिनादादितिरस्कारव्यञ्जनम् ॥

काचित्सखीमुपनायकगुणानाह —

**गूढचरणा भिदोज्झितदृक्श्रुतयो जिह्मगतिभाजः ।**
**नवभोगशालिनोऽमी कथ्यन्ते सहचरि भुजङ्गाः ॥ ४०२ ॥**

---

1. समासक्तसौरमयूख–चौ. 2. °सादृश्याद् भ्रान्त्युदयात्–चौ. 3. वाक्यमिदं नास्ति–चौ. 4. गुल्माः –चौ. 5. रोगविशेषः गुल्मः –चौ. 6. वाक्यमिदं नास्ति–चौ. 7. वाक्यमिदं नास्ति–चौ. 8. 'निष्कुन्थतीवेति तिरस्कारव्यञ्जनम्' एतावानेव ग्रन्थभागो दृश्यते–चौ.

भुजङ्गाः कामुकाः सर्पाश्च। गूढं जनान्तरैरवेद्यं चरणमाचारो येषाम्। पक्षे [1]चरणः पदः। भिदया भेदेन त्यक्ता दृक् श्रुतिश्च येषाम्। सर्वदैकरूपानुरागा रहस्यरक्षकाश्च। पक्षे भेदरहिता दृष्टिः श्रोत्रं च येषाम्। चक्षुःश्रवस्त्वात्। तेषां गोलकस्यैवेन्द्रियद्वयाश्रयत्वात्। तदुक्तम् – 'चक्षुःश्रवसां गोलकं चक्षुः - श्रोत्राधिष्ठानम्' इति। जिह्मा लोकोत्तरा गतिर्मार्गः। पक्षे वक्रगमनाः। भोगः संभोगः [2]फणा च॥

कस्याश्चित्कन्यकादशायामेव कुत्राप्यनुरागं काचित्सूचयति —

**गृह्यककलापिनि बलाद्दलयति[3] भुजङ्गभ्रमात्कचकलापम्।**
**मेनापुरतो जयति [4]व्रीडप्रायप्रमोदभृद्गौरी॥ ४०३॥**

'गृहासक्ताः पक्षिमृगाः छेकास्ते गृह्यकाश्च ते' इत्यमरः (२. ६. ४४)। तेन विश्वाससूचनम्। [5]तादृशमयूरेण मातुरग्र एव पन्नगभ्रान्त्या कबरीसमाकर्षणे क्रियमाणे मयूरस्य नीलकण्ठसंज्ञतया प्रियतमाभेदारोपात्तत्कृतकेशविस्रंसनाभिमानादानन्दो, मातृसन्निधाने तादृशानुसन्धानाच्च लज्जेति भावः। लज्जाहर्षयोः सन्धिः॥

काचिदुपपत्यनुरागादिदमाह —

**गृहपतिरयं हुताशः समयान्तरमात्रचिन्तनीयफलः।**
**विधिमात्रगौरवबलात् सायं प्रातश्च परिचर्यः॥ ४०४॥**

गृहपतिपदेन स्वानुरागानास्पदत्वसूचनम्। हुता नाशिता आशा उपपतिमिलनेच्छा येन। तत्प्रतिबन्धकत्वात्। अथ च गृहपतिस्तत्संयुक्तो गार्हपत्यरूपो हुताशो वह्निः। साम्प्रतिकफलाभावात् कालान्तरेति। फलं सम्भोगादि स्वर्गश्च। तत्राप्यप्रामाण्यशङ्कासूचनाय चिन्तनीयेति। सन्निहितफलत्वे तत्सत्त्वासत्त्वनिर्णयः स्यादतो मात्रेति। विधिः 'मम वाचमेकमना

---

1. चरणं पदम्–चौ. 2. सर्पफणा च–चौ. 3. भुजङ्ग°–चौ. 4, व्रीडाप्राय°–चौ. 5. एतादृश–चौ.

जुषस्व' इत्यादिर्विवाहकालीनः । तस्य गौरवं स्वयं तदुल्लङ्घनेऽप्यन्यैरनुल्लङ्घितत्वेन ज्ञानसम्पादनावश्यकत्वम् । पक्षे विधिः 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिः । गौरवं तदभावेन प्रत्यवायबोधकत्वम् । तथा च तदानीमेवानवसरः सङ्केतस्येति भावः ॥

कश्चिद् गुणवानाह —

**गृह्णन्ति गुणाः सुदृढा एव परान्वारणानिव मदान्धान् ।**
**अदृढास्ते लूतावन्निजबन्धायैव पर्यवस्यन्ति ॥ ४०५ ॥**

गुणा विद्यादयस्तन्तवश्च । दृढाः प्रतिवादिनिराकरणसमर्थाः । पक्षे स्पष्टम् । गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति बध्नन्ति च । लूताया इव लूतावत् 'तत्र तस्येव' (पा. ५.१.११६) इति षष्ठ्यन्ताद्वतिः । यथा लूतातन्तवो भङ्गुरतरास्तद्बन्धनमेव कुर्वन्त्येवं विचारासमर्थगुणा अपि तदपकर्षमेव जनयन्तीति भावः । यद्वाऽन्यनायिकामपहाय तत्सक्ते प्रिये सखी नायिकामाह ॥

[1]काचित् स्वैरिणीमधिकृत्याह —

**गेहपतावायास्यति दयिततमे च प्रवत्स्यति गृहिण्याः ।**
**तनुतोदयेन तत्क्षणमनर्थबीजं समर्थितप्रायम् ॥ ४०६ ॥**

[2]गृहपतावनुरागविरहेण तद्विरहेऽपि तानवाभावात्तस्य शङ्का स्यात् । अतस्तदागमनसंभावनासमय एव दैवयोगादुपपतेः प्रवासप्रसक्त्या तद्विरहचिन्तया

---

1. कश्चित्कस्याश्चिदुपपत्यनुरागातिशयमाह–चौ.　2. (गेहपतिपदेन केवलं गृहस्वाम्यमेव न तु प्रिय इत्यनुरागानाश्रयत्वसूचनम् । आयास्यतीति शत्रन्तात्सप्तमी । एवं प्रवत्स्यतीत्यत्रापि । दयिततम उपपतिः । तमपा तस्मिन् प्रेमातिशयो बोध्यते । तनुता कृशत्वम् । अनर्थस्य मृतिरूपस्य बीजं कारणम् । समर्थितप्रायम् न तु समर्थितमेव । भाविप्रियतमप्रवासोद्देश्यकशोकजन्यकृशताया दर्शनेन तत्प्रवासानन्तरं प्रायोऽकथनीयावस्थास्याः सम्पत्स्यत इति सम्भाव्यत इति भावः ॥)–चौ.

तस्यास्तनुत्वं जातम्। तच्च गृहपतिना स्वविरहनिबन्धमिति भ्रमितव्यमिति तस्या दुश्चरितसमाच्छादनं किंचित्कालावच्छेदेन वृत्तमिति प्रायःशब्दार्थः ॥

प्रियविरहेऽपि तद्दर्शनसमये [1]प्रियसंयोगं प्राप्तवतोः स्वनेत्रयोरेव दर्शनं क्रियतां तत्संयुक्तदर्शनस्यापि सुखावहत्वादित्यादर्शं दर्शयन्तीं सखीं काप्याह —

**गोलकरूपं चक्षुर्यदि तदलब्धप्रियाङ्गसंयोगम्।**
**तदतीन्द्रियं यदि तदा [2]मुकुरकुलेनापि किं कार्यम्॥ ४०७॥**

गोलकमेव चक्षुरिन्द्रियमिति [3]नास्तिकमतम्। तद्वृत्त्यतीन्द्रियमिति तार्किकादयः। [4]आद्ये सम्प्राप्यकारित्वात्तदसंयुक्तस्यैव [5]चाक्षुषहेतुत्वात् तत्संयोगाश्रयत्वमेव नास्ति। [6]अन्त्ये तु तस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्युभयथा तद्दर्शनमप्रयोजकमित्यर्थः॥

काचिदभिसारिकेदमाह —

**गौतमि संजनितशतानन्दे रमणीयदेहलते।**
**उचितं वासवदेवश्रितासि यदयितमुत्सृज्य॥ ४०८॥**

गौतमी गोदावरी तत्सम्बुद्धिः। '[7]गोदा गोदावरी सप्तमुखी गौतमकन्यका' इति[8] कोशात्। सञ्जनितः शतसङ्ख्यो बहुरानन्दो यया। [9]उपपतिसमानाधिकरणत्वात्। रमणीयदेहा लता यस्याम्। तेन निकुञ्जसम्पत्तिः। वासेन गृहेण तुल्यं वासवत्। भर्तारमुत्सृज्य मया श्रितासि तद्युक्तम्। पक्षे गौतमीपदमहल्यापरम्। उत्पादितः शतानन्दो मुनिर्यया। तस्य तत्पुत्रत्वात्। रमणीया देहलता यस्याः। वासवरूपं देवं श्रितासि

1. प्रियासङ्गमाप्तवतोः -चौ. 2. मुकुरुकुलेनापि-चौ. 3. नास्तिकाः -चौ. 4. आद्ये प्राप्यकारित्वात्-चौ. 5. चाक्षुषत्वात्-चौ. 6. अन्त्ये तु न (प्रत्यक्षं संभवतीति भावः)-चौ. 7. वाक्यमिदं नास्ति-चौ. 8. कोषात्-चौ. 9. उपपतिसमागमाधिकरणत्वात्-चौ.

गौतममपहाय । 'द्वितीया श्रितातीत' इति समासः (पा. २. १. १४)। 'अहल्यायै जार' इति श्रुतिदर्शनात् (श. ब्रा. ३.३.४.१८) ॥

काचिद् रहस्यवार्ताभेदकं केलिशुकमाह —

**गौरमुखत्वादुचितं तव कीर समीकदयितत्वम् ।**
**किन्तु [1]शुकत्वानर्हं रागसमुद्भावकमुखत्वम् ॥ ४०९ ॥**

'गौरोऽरुणे सिते पीते' इति विश्वः (१००.२९)। अथ च गौरमुखो मुनिविशेषः। समीकं युद्धम्। तेन रहस्यवार्ताप्रकाशने सपत्न्यादिकलहोदयात्। अथ च गौरमुखस्य समीकाख्यमुनिशिष्यत्वात्तत्प्रियत्वमर्हम्। पक्षे शुको व्यासात्मजः। रागो रक्तत्वं विषयासङ्गश्च। शुकस्य नीरागत्वाद्रागवत्त्वमेवानुपपन्नम्। सति तु तस्मिन् गौरमुखत्वोदयादुक्तरीत्या समीकप्रियत्वं युक्तमेवेति भावः ॥

[2]काचित् प्रियाभिमतां सखीदमाह —

**गङ्गायां प्रतिफलितं गौर्यास्तद्भालपद्मरागेऽस्याः ।**
**जयति वपुः कृतसलिलानलसङ्गमिव श्रमेर्ष्याभ्याम् ॥४१०॥**

तत्पदं गौरीपरम्। अस्या इति गङ्गापरम्। प्रियसम्भोगपरिश्रमेण गौरीवपुषि जलान्तर्गतत्वम्। [3]ईर्ष्यावशेन गङ्गावपुष्यारोपितदहनतादात्म्यकपद्मरागप्रवेश उत्प्रेक्ष्यते। [4]एवं च नायिकान्तरे प्रियानुरागदर्शने सपत्नीनां सन्तापातिशय एव स्यादिति दुःसहत्वं सूचितम् ॥

कश्चित् सत्पुरुषमाह —

**गन्धद्विप तव शक्ता नैव विपक्षा द्विपाः पुरो भवितुम् ।**
**तत्सान्निध्यनिबन्धननिकर्षशङ्का स्थितैव मन्दानाम् ॥४११॥**

1. शुकत्वानुचितं-चौ. 2 काञ्चित्-चौ. 3. ईर्ष्यावशेन गङ्गावपुषि अमर्षेऽपि तद्दहनतादात्म्यकपद्मरागप्रवेश उत्प्रेक्ष्यते-चौ. 4. एवं-चौ.

'यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः ।
तं गन्धवारणं विद्यान्नृपतेर्विजयावहम् ॥' (पालकाप्ये पृ. १४२.९)

ततश्च गजान्तराणां त्वदग्रोपसर्पणसामर्थ्यमेव नास्ति । [1]एतदजानन्तस्तु यद्येनं विपक्षगजा अभियुञ्जीरन् तदास्य जयः स्यान्न वेति संशयेन पक्षे तवापकर्षमपि सम्भावयन्तीत्यर्थः ॥

इति गकारव्रज्या ।

——(:o:)——

1. एतज्जानन्तस्तु–चौ.

# १७. घकारव्रज्या

कश्चित् प्रातः प्रियामाह —

**घटमानमम्बुजस्य स्तबके बाले निभालय भ्रमरम् ।**
**शल्यमिव तत्पलाशान्योन्यविभागाय कृतमन्तः ॥ ४१२ ॥**

कमलकोरकोपरि समासीनो भ्रमरस्तद्विकासार्थं[1] पत्राणां परस्परविभागाय मध्ये निखन्यमानो लोहशङ्कुरिव दृश्यत इत्यर्थः । तथा च यत्र यस्यानुरागः स तत्र विलम्बासहिष्णुतया सज्जत्येवेति ममापि त्वयि समासक्तिरुचितेवेति व्यङ्ग्यम् ॥

कश्चिद् रतान्तावस्थायां प्रियामाह —

**घर्मोदबिन्दुभिस्तव करम्बितं भाति वदनमिदम् ।**
**मुक्ताजालकतिलकितमुदन्वतोऽन्तः सुधांशुबिम्बमिव ॥४१३॥**

'मन्थौदन' (पा. ६.३.६०) इत्यादिनोदकशब्दस्योदादेशः । 'करम्बो मिश्रिते बान्तो भान्तस्तु [2]दधिसर्पिषु' इति विश्वः । मुक्तानां स्वेदबिन्दूनां च बिम्बप्रतिबिम्बभावः। समुद्रान्तर्गतत्वं तु चन्द्रविशेषणं तत्र मौक्तिकसंयोगोपपादनार्थमेवोपात्तम् । अतो मुखे तादृशविशेषणाभावेऽपि न दोषः । स्वेदस्य प्रकृते घर्माजन्यत्वेऽपि तज्जन्यस्वेदसाधारण्याद् घर्मेत्युक्तम् । अभिसारगमनादिसमयेऽप्येतदुक्तिसङ्घटनार्थं तदिति ध्येयम् ॥

---

1. °स्तद्विकाशार्थं–चौ. 2. दधिसक्तुषु–चौ.

कश्चित् प्रियादर्शनमुदित आह —

**घनविशदारुणकरया संपन्नपयोधरोदयया ।**
**प्रणयिन्या घनसमयश्रियेव चेतः समुच्छ्वसिति ॥ ४१४ ॥**

घनमत्यन्तं स्वच्छावरुणौ रक्तवर्णौ करौ यस्याः । एतेनोत्तमत्वसूचनम् ।

तथा च सामुद्रिकम् —

'नेत्रौष्ठजिह्वाचरणकरं रक्तं भवेद्यदि ।
नरो भवेन्नृपो नारी राजपत्नी भवेद् ध्रुवम् ॥'

पक्षे मेघमध्ये विशन्तस्तिरोधीयमाना अरुणाः सूर्यसम्बन्धिनः किरणा यस्याम् । [1]पयोधरः स्तनो मेघश्च । स्पष्टमन्यत ॥

इति घकारव्रज्या ।

------(:o:)------

1. वाक्यमिदं नास्ति–चौ.

# १८. चकारव्रज्या

सकलमपि निशां मानगृहीतायामेव नायिकायां प्रभातवेलासम्पत्तौ काप्याह —

**चरणायुध इति विदितो विद्वद्भिस्ताम्रचूडजनः ।**
**प्रहरति मनस्विनीनां हृदयानि परं गिरैवायम् ॥ ४१५ ॥**

'[1]कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः (२.५.१८) । अप्रामाण्यकल्पनावारणाय विद्वदिति । तद्विरोधवारणाय बहुवचनम् । ततश्च चरणायुधेन चरणेनैव प्रहारः कार्यः । अयं तु प्रातःकालज्ञापनेन वचसैव तासां प्रहारं करोति दुःखजनकत्वादित्यर्थः । किं वा प्रातः प्रियविरहदूना काचिदिदमाह ॥

दूती नायकमाह —

**चपलीकरोषि हृदयं त्वं तस्याः कुवलयश्यामः ।**
**रससंभृतान्तरात्मा मुदिर इव ज्योतिरर्कस्य ॥ ४१६ ॥**

कुवलयेत्यादिकमुभयानुगतम् । रसः शृङ्गारो जलं च । 'घनजीमूतमुदिर' इत्यमरः (१.२.८) । चपलीकरोषि स्वविषयकाभिलाषाश्रयं करोषि । अथ च 'तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि' इत्यमरः (१.२.१९) । विद्युद्रूपं करोषि । मेघान्तर्गतं सौरं ज्योतिरेव विद्युद्रूपेण भासत इति ज्योतिश्शास्त्रम् ॥

प्रतिसन्देशं गृहीत्वाऽऽगता दूती तदनुरागे संशयानं नायकमाह —

**चक्षुस्त्वदीक्षणोत्सुकमाकर्णितभवदुदन्तेन ।**
**तस्याः श्रोत्रेण समं मिलितुमिव तदन्तिकं याति ॥ ४१७ ॥**

---

1. 'अयममरश्लोकार्धभागः नास्ति–चौ.

अन्योऽपि यस्य दर्शनमिच्छति तद्वृत्तान्तवेदिना सह प्रथमं सङ्गटत इति भावः। अत्र मिलितुमित्यत्र मिलनं सौहृदेन किञ्चित्कार्यानुरोधरूपविशेषपरम्। अतो मिलनतदन्तिकगमनयोरभेद इति न शङ्क्यम्। एतेन सौन्दर्यमपि सूचितम्। [1]एतेन त्वन्मिलनोपायपर्यालोचनपरा कथं निषेधं विधास्यतीति ध्वनितम्॥

कश्चिदधरं पातुमिच्छन्नाह —

**चमसमिव हारियोजनमधरं तव सरसमिन्दुमुखि।**
**विहितामलकर्माणो निर्व्याजं सर्व एव लिप्सन्ते॥ ४१८॥**

हारि मनोहरं योजनं सम्बन्धो यस्य। सरसं मधुरत्वात्। विहितममलं पुण्यरूपं कर्म यैस्तादृशाः। कर्मपदस्योभयार्थत्वात्। लिप्सन्ते पातुमिच्छन्ति। अथ च सोमरसवन्तं हारियोजननामकं चमसं सोमपात्रविशेषं [2]कृतयज्ञरूपकर्माणः सर्व एव ऋत्विजो भक्षयन्ति। 'अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इतिश्रुत्या हारियोजन[3]चमसस्य सर्वैर्भक्षणं कार्यमिति [4]तृतीयाध्याये निर्णीतम्॥

[5]काचिद्दूती नायिकामाह —

**चामीकरपङ्केरुहमुकुलं यत्रावभाति कुचदम्भात्।**
**तन्मानसं सुतनु ते विगाहते धन्य एव जनः॥ ४१९॥**

'चामीकरं जातरूपम्' इति सुवर्ण[6]पर्यायेष्वमरः (२.९.९५)। मानसं चित्तमेव मानसं सर इति परम्परितरूपकम्। '[7]सुकृती पुण्यवान् धन्यः' इत्यमरः (३.१.३)। विगाहनं प्रेमविषयीभावः स्नानं च। [8]तथा च यस्तव हृदयं प्रविशति स एव धन्य इत्युक्त्या नायकस्य त्वत्प्रणयार्थित्वमिति तस्या

1. अनेन–चौ. 2. पदमिदं नास्ति–चौ. 3. चमस्य–सं.ए. 4. (पूर्वमीमांसायाः) तृतीयाध्याये (पञ्चमे पादे नवमेऽधिकरणे) निर्णीतम्–चौ. 5. कश्चिद् दूती–सं.ए. 6. पर्यायेऽमरः –चौ. 7. पुण्यवान् धन्य इत्यमरः –चौ. 8. तथा चेति नास्ति–चौ.

गुणकीर्तनं च व्यज्यते। पूर्वार्धे गम्यापह्नुतिरूपकयोरङ्गाङ्गिभावत्वात् सङ्करः। एकपदोपादानेन रूपकोल्लाससम्भवेऽपि धर्मोपन्यासपुरःसरस्य तस्याभ्यर्हितत्वात्[1] ॥

कश्चित् सखायमाह —

**चापाचार्यकमिव सा कुर्वाणा कुसुमविशिखस्य।**
**सविलासवेल्लितभ्रूर्वशंवदत्वं मनो नयति ॥ ४२० ॥**

आचार्यस्य भाव आचार्यकमध्यापकत्वम्। भरतः —

स्थानासनगमनानां हस्तभ्रूनेत्रकर्मणां चैव।
उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यात्॥ (ना.शा.२२.१९)

वेल्लिता कम्पिता भ्रूर्यया। एतेन कुञ्चिताख्यं [2]भ्रूकर्म सूचितम् —

'मोट्टायिते कुट्टमिते विलासे किलकिञ्चिते। निकुञ्चितं तु कर्तव्यम्' इति भरतोक्तेः॥ (ना.शा. ८.१२४)

यद्वा स्निग्धदृष्ट्या नायकदर्शनात्तदनुरोधेन उत्क्षेप एव वेल्लनम्। तथा च शार्ङ्गदेवः —

'अत्रैकभ्रूसमुत्क्षेपमाहुः कीर्तिधरादयः'।

भ्रुवोस्तच्चापाकारत्वात्तद्वेल्लनेन कामस्य धनुर्विद्यामिव शिक्षयतीत्युत्प्रेक्षया तस्या मनोवशीकरणशक्तिर्व्यङ्ग्या ॥

कश्चित् स्नानोत्तीर्णां [3]प्रेयानाह —

**चातक इव तव कुन्तलवलाहकाभ्यन्तराद्गलितान्।**
**वरवर्णिनि वारिकणान् पिबन्नवाप्नोमि मुदमुच्चैः ॥ ४२१ ॥**

---

1. अभ्यर्हितत्वादित्यर्थः –चौ. 2. कर्म–चौ. 3. प्रियामाह–चौ.

पिबन् पश्यन्नास्वादयंश्च । चातकोपमया स्वस्य तन्मात्रगतिकत्वं व्यज्यते। बलाहकोपमया केशानां घनत्वसूचनात् तदन्तर्गतजलस्य चिरकालपर्यन्तं गलनं सूच्यते ॥

कश्चिन्नायिकामाह —

**चापलतानमिता तव यावद्भ्रूर्युज्यते सह दृशा मे ।**
**वरवर्णिनि वैसारिणकेतोरपि कर्णवीरुधा तावत् ॥ ४२२ ॥**

'मीनो वैसारिणोऽण्डजः' इत्यमरः (१. ३. १७)। चापलस्य विलासजन्यस्पन्दविशेषस्य तानं विस्तारमिता प्राप्ता भ्रूर्यावन्मम चक्षुषा युज्यते तावदेव नमिता दृढतरमाकृष्टा कामस्य चापलता धनुर्वल्लिरपि [1]कर्णलतया संयोगमाप्नोति। तत्समकालमेव मद्भेदादित्यर्थः ॥

काचिद्विदेशस्थनायके सन्देशमाह —

**चाष इव सुन्दर त्वं वैदूर्यस्यैकबन्धुरसि ।**
**येषां त्वमक्षिपथगः सफलं तज्जीवितं मन्ये ॥ ४२३ ॥**

वैदूर्यं विदूरस्य भावो विप्रकृष्टत्वं तस्यैकबन्धुः सर्वदा विदेशावस्थानात् । पक्षे वैदूर्यमणेः सदृशो लक्षणया । 'वैदूर्यं बालवायजम्' इत्यमरः (२.९.९३ टीका)। [2]बन्धुश्चौरः सुहृद्वादी' इति सदृशार्थेषु कविकल्पलतायाम् (१४)। येषामिति । अस्माकं तु त्वद्दर्शनाभावाद्व्यर्थमेव[3] तदिति भावः । चाषदर्शनमपि सफलमिति प्रसिद्धिः ।

[4]यदाहुः —

यत्र तत्र कुरुश्रेष्ठ चाषं दृष्ट्वा नमस्कुरु ।
न हि वैदूर्यवर्णस्य दर्शनं निष्फलं भवेत् ।

---

1. कर्णलतयाऽतियोगमाप्नोति–चौ. 2. 'बन्धुप्रख्यसुहृदादि' इति–चौ. बन्धुः प्रख्यः सुहृद्वादी-सं.ए. 3. द्व्यर्थमेतदिति भावः चौ.4. श्लोकोऽयं नास्ति–चौ.

काचिन्नायकमुपालभते —

**चाक्षुषमपि च स्पार्शनमेकासामनुमितिश्च शाब्दं च ।**
**अत्यन्तनिरवकाशं मानसमप्यस्मदीयं तु ॥ ४२४ ॥**

तथा च नायिकान्तरसक्ततया मद्विषयकमानसमपि तव नोत्पद्यत इति भावः । अथ च चाक्षुषादिज्ञानसामग्रीकाले मानसज्ञानं नोत्पद्यते । मानससामग्र्याः सर्वज्ञानसामग्र्यपेक्षया दुर्बलत्वादिति भावः ॥

[1]कश्चित् प्रियामाह —

**[2]चाम्पेयमालिकोरसि तव तनुभासैव लम्भिताऽभिभवम् ।**
**मिलितापि मीलितेयं मिलिन्दमालेन्द्रनीलगुलिकाभिः ॥४२५॥**

'[3]चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः' इत्यमरः (२.४.६४) । तदपेक्षया तनोरधिककान्तिकत्वात् सजातीयकान्तिकत्वाच्च तदभिभवः । अभिभवो बलवत्सजातीयान्तरसंवलनप्रयुक्तमग्रहणम् । तनुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिभ्रमरवत्ताज्ञानात्तद्बोधवारणाय मिलितापीत्यादि । मिलिन्दा भ्रमराः । तेषामपि तुल्ययुक्त्या मालास्थनीलैरभिभवः । गुलिकेति स्थूलत्वसूचनम् । सामान्यालङ्कारः । 'स्वगुणसजातीयगुणाश्रयैकरूप्यं तु सामान्यम्' इत्यलङ्कारकौस्तुभे (का. ६०) । न च चम्पकेषु भ्रमरसम्बन्धवर्णनमसम्प्रदायः, 'भ्रमन्वनान्ते नवमञ्जरीषु न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत्' (सु. २.५९) इत्युक्तेरिति वाच्यम् —

'विचिन्वतीः पान्थपतङ्गहिंसनै–
रपुण्यकर्माण्यलिकज्जलच्छलात् ।
व्यलोकयच्चम्पककोरकावलीः
स शम्बरारेर्बलिदीपिका इव' ॥ (नै. १.८६)

---

1. कश्चित्प्रियतमामाह–चौ. 2. आर्या चेयं 423 सङ्ख्याङ्किता–चौ.
3. वृत्तिरियं नास्ति–चौ.

इति नैषधादौ वर्णनात् । तद्विवरणे चेदं प्रपञ्चितमस्माभिः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**चिकुरकलापान्तरगाः करुणभवास्ते चकासति स्तबकाः ।**
**अर्धेन्दुसायका इव मौर्व्या मदनेन योजितास्त्वरया ॥४२६॥**

करुणस्य मुकुलान्येव केशेषु ग्रथ्यन्त इति सम्प्रदायः । धनुरभिमुखं बाणयोजनौचित्येऽपि त्वरातिशयेन [1]केवलगुणेनैव योजितत्वात्तथोत्प्रेक्षा । एतेन [2]तद्दर्शनमात्रे [3]कामस्यान्यवेधत्वरा भवतीति द्योत्यते । अत्रोपमाशङ्का न कार्या । अर्धचन्द्रसायकमात्रेण तत्सिद्ध्या मौर्वीयोजितत्वस्वरूपसम्भावनोपयुक्तविशेषण-वैयर्थ्यापत्तेः ॥

काचिदभिसारसमयमाह —

**चिररुचिरचिररुचिश्च प्रोत्साहयतो निकुञ्जगमनाय ।**
**चरमा घनेन जनिता प्रथमा पुनरपघनेन दयितस्य ॥४२७॥**

चिरकालादुत्पन्ना रुचिरिच्छा । अचिररुचिर्विद्युत् । प्रकाशेन गमनानुकूलत्वात् । 'अपघनोऽङ्गम्' (पा. ३. ३. ८१) इति [4]निपातः । स्वरूपतः कारणतश्च विरोधेऽपि द्वयोरेककार्यानुकूलत्वमिति [5]चित्रान्तरविलसितमित्यर्थः ॥

काचित् सखीदमाह —

**चिक्षेप यं प्रदीपे कुवलयकर्णावतंसमेणाक्षी ।**
**स तदन्तरात्मनि पतन्मनोभुवो विशिख इव रेजे ॥ ४२८ ॥**

---

1. केवलं गुणेनैव–चौ. 2. तद्दर्शने–चौ. 3. कामस्यान्यवेधे–चौ. 4. निपातितः –चौ. 5. चित्रमभिसारविलसित°–चौ.

अवतंसपदेनैव सिद्धे कर्णपदं सन्निधानप्रतीत्यर्थम्। तदुक्तं काव्यप्रकाशे (७.७७)–

'कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः।
सन्निधानादिबोधार्थम्' इति॥

'प्रदीपकलिकाकारम्' इत्युक्तेस्तत्र दीपसाम्यम्। वस्त्रापहरणलज्जया दीपनिर्वापणेच्छा। तथा च भरतः –
'नार्यास्त्वपहृते वस्त्रे दीपाच्छादनमेव च'[1]। (ना. शा. २२.२७८) उत्प्रेक्षया नायकस्य तदुत्तरमत्यन्तमदनोद्दीप्तिः सूच्यते॥

कश्चित् प्रियामाह –

**चिन्वाना वञ्जुलजाः करप्रवालेन सुमनसः सुतनु।**
**तासां तदीयपल्लवविश्लेषदशामपह्नुते भवती॥ ४२९॥**

'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरः (२.४.१७)। करं प्राप्याप्यशोकपल्लवविभागस्तासां न जातः। त्वत्करस्यापि तथात्वादित्यर्थः। अत एव चिन्वानेत्यनेनैव सिद्धे न करग्रहणवैयर्थ्यम्। वस्तुतो जातेऽपि तद्विभागे तदनुपलक्षणसूचनायापह्नुत इति। अत एव नेयं विशेषोक्तिः। ज्ञानाभावेऽपि कार्यस्य जातत्वात्। किन्तु रूपकध्वनिः॥

कश्चित् कटाक्षं स्तौति –

**चित्रीयत एव मनो निभालनादवयवान्तराणां ते।**
**वैलक्षण्येन पुनस्त्वदपाङ्गः सुहृदनङ्गस्य॥ ४३०॥**

सर्वावयवानां लोकोत्तरगुणशालितयाद्भुतजनकत्वेऽपि कटाक्षस्य ततोऽप्युत्कृष्टविस्मयजनकत्वम्। अपगतम[2]ङ्गमस्याऽपाङ्ग इति व्युत्पत्त्या तस्यानङ्गसमानधर्मकतयाऽङ्गान्तरापेक्षया तस्य मन्मथसम्बन्धोत्कर्षादिति भावः॥

---

1. इति इत्यधिकम्–चौ. 2. अङ्गं यस्यापाङ्गमिति चौ.

काञ्चित् स्मयमानां कुलवधूं प्रिय आह —

**चीनसिचयाञ्चलेनापिहितादधराद्विनिर्यान्ती ।**
**अतिनिस्तुषेव पयसो धारा तव भाति हसितश्रीः ॥ ४३१ ॥**

मुखमावृत्य हास उत्तमस्वभावः । कुलजां प्रक्रम्य–'स्मयते[1] सा निगूढं च वाक्यं चाधोमुखी वदेत्' इति भरतोक्तेः (ना.शा. २२.१५९)। हसितलक्षणमाह भरतः –

'उत्फुल्लाननेत्रं तु गण्डैर्विकसितैरथ ।
किञ्चिल्लक्षितदन्तं च हसितं तद्विधीयते ॥' (ना. शा. ६.५६)

'स्मितहसिते ज्येष्ठानाम्' (ना.शा.६.५४) इत्यपि तेनोक्तम् । चीनपदं प्रक्रम्य 'व्रीहिभेदेंऽशुकान्तरे' इति विश्वः (७०.११) । [2]वस्त्रान्तरोत्पवनेन शुद्धं दुग्धमिव भातीत्यर्थः ॥

नायकः सहचरमाह —

**[3]चुम्बितनेत्रकवल्लभबिम्बाधरचुम्बनेन धृतनैल्यम् ।**
**तस्या वीक्ष्य स्तनमुखमालीभिः सिष्मिये निभृतम् ॥४३२॥**

चुम्बिते नेत्रे नायिकासम्बन्धिनी येनेति [4]समासान्तः । एतेनाधरस्य कज्जलसंयुक्तत्वसूचनम् । तादृशप्रियाधरकर्तृकेण स्तनकर्मकचुम्बनेन स्तनयोर्मुखस्य नीलतामालोक्य तस्या गर्भधारणशङ्कया प्रमोदात् सख्यो हसिता इति भावः । तस्यास्तथाज्ञानेन लज्जोत्पत्तिवारणाय निभृतमिति । स्तनमुखनीलत्वं दोहदचिह्नम् ॥

काञ्चिन्नायकसमादृतनायिकाद्वेषपरां हितैषिणी शिक्षयति —

**चूडामणीकृतायाः स्पर्धाबन्धेन चन्द्रलेखायाः ।**
**अधिकेतकि परमेशितुरनादरः स्पष्टमुल्लसति ॥ ४३३ ॥**

---

1. स्म–सं.ए. 2. वस्त्रान्तरात्पतनेन–चौ. 3. चुम्बितलोचन–चौ.
4. समासोऽत्र–चौ.

कुटिलतया चन्द्रलेखासादृश्यम्। 'नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न केतक्या महेश्वरम्' इति निषेधादनादरः। पक्षे चन्द्रलेखात्वमाह्लादकत्वादिना। चूडामणीकृतत्वमतिपुरस्कृतत्वात्। एतेन प्रभुप्रिये वैरं न कार्यमित्युपदेशः सेवकानां दर्शितः॥

काचिन्नायिकार्थं कश्चिदिदमाह —

**चेतसि सन्नपि सुन्दर संयोग इवात्मना साकम्।**
**प्रत्यक्षविषयभावं दधासि न त्वं कदाचिदपि तस्याः॥४३४॥**

मनसि वर्तमानोऽपि ज्ञानविषयत्वात् कदापि तच्चक्षुर्गोचरं नावतरसीत्यनुचितम्। आत्ममनस्संयोगोऽपि ज्ञानहेतुभूत [1]उभयाश्रयतया [2]मनसि सन्नप्यतीन्द्रियतया प्रत्यक्षो न भवतीति भावः। तथा चात्यन्तानुरक्ता यथा त्वां प्राप्य कृतार्था स्यात्तथा विधेयमिति हृदयम्॥

कश्चित् प्रियामाह —

**चेले सति परवर्तिनि पुंवद्भावं न लभते स्त्री।**
**ह्रस्वत्वं प्रत्युत सा यायादिति शुद्धरीतिरियम्॥ ४३५ ॥**

'चेलं वसनमंशुकम्' इत्यमरः (२.६.११९)। परवर्तिन्यङ्गबहिर्भूते सति लज्जया पुरुषायितं न लभते। किन्तु तथाकृते तस्या अपकर्ष एव भवतीति शुद्धानां रीतिर्न तु रसज्ञानाम्। न विनाम्बरमोचनमित्युक्तेः। तादृशरतेन तस्या उत्कर्षोदयाच्च। अथ च चेलपदे कुत्सितार्थके परतः सति स्त्रीलिङ्गान्तं पदं पुंवत्त्वं न भजति, किन्तु ह्रस्वमेवेति शब्दसाधुत्वार्था रीतिः। विदुषिचेलीत्यादौ 'वरूपकल्पचेलड्ब्रुवः' (पा. ६. ६. ४३) इत्यादिवचनेन पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वस्यैव विहितत्वादिति भावः॥

काचित् खण्डिता दूरान्नायकं पश्यन्ती सखीमाह —

**चन्दनवीरुत्परिमलमनिलस्य दवीयसोऽपि वितृणोति।**
**कुसुमान्तरात्ससम्भ्रममापतयालुर्द्विरेफसमुदायः॥ ४३६ ॥**

---

1, 2. नास्ति–चौ.

दवीयसो दूरतरस्य । घ्राणसंयोगे तत्प्रत्यक्षस्याप्युपपत्तेः । अन्तरं मध्यम् । तेन पुष्पं विहायेति लभ्यते । सौरभसाम्यवारणाय ससम्भ्रममिति । एकस्यान्यथापि गमनसम्भवात् समुदायेति । अथ च चन्दनलतासादृश्यात् काचिन्नायिका —

"[1]परिमलो विमर्दोत्थसन्मनोहरगन्धवत् ।
रतोपमर्दविकसद्देहरागादिसौरभे ॥"

इति विश्वः (१०६.१३९) । अत एव —

'परिमलरुचिराभिर्व्यक्कृतास्तु प्रभाते ।
युवतिभिरुपभोगान्नीरुचः पुष्पमालाः' ॥ (शि. ११.२७)

इति माघः ॥

कश्चिद्रतसामग्रीं सज्जयन्तीं नायिकामवलोकयन्नाह —

**चम्पककलिकां सूचीशिखया ग्रथनाय विध्यन्त्या ।**
**निर्यातितमिव वैरं [2]रतप्रतीपेषु दीपेषु ॥ ४३७ ॥**

ग्रथनाय मालारूपत्वसिद्धये । सूच्यग्रेण चम्पककोरकभेदेन नायककर्तृक-स्वाङ्गदर्शनादिलज्जया रतप्रतिबन्धात्तत्प्रतिकूलेषु प्रदीपेषु वैरशुद्धिरिव कृतेत्यर्थः । एतेन मौग्ध्यं सम्भोगेच्छा च [3]व्यज्यते —

"बाला नूतनसङ्गमे रतिकरी सान्द्रान्धकारे भवेत्"
(२. २.१९) इति कामशास्त्रम् ।

फुल्लेषु दीपसाम्याभावात् कलिकेति । [4]तत्प्रदीपाभेदप्रतीते रूपकध्वनिः ॥

इति चकारव्रज्या ।

---

1. परिमलो विमर्दे च स्यान्मनोहरगन्धवत्–चौ. मुद्रितविश्वकोशेऽप्येवमेव पाठो दृश्यते । 2. रतिप्रतीपेषु–चौ. 3. ध्वन्यते–चौ. 4. तस्याः प्रदीपा-भेदप्रतीतेः –चौ.

# १९. छकारव्रज्या

काचिद्विस्रब्धनवोढावृत्तमाह —

**छद्मनिमीलितनयना प्रियपाणिस्पर्शपुलकितकपोला ।**
**रक्षति च मुग्धभावं मानयति च मान्मथीमाज्ञाम् ॥ ४३८ ॥**

प्रबोधदशायां दयितकरानपसारणे मुग्धतायास्तदपसारणे च कामाज्ञाया व्याघातः स्यात् । व्याजेन [1]नयनमीलने त्वियं निद्रया मत्करं नापास्यति इति नायकेन ज्ञानान्मौग्ध्यरक्षा तत्स्पर्शसुखानुभवाच्च कामाज्ञापालनमित्युभयमपि सम्पन्नमिति भावः । एतेन लज्जामदनयोः समबलत्वं व्यञ्जितम् ॥

तादृशरूपरहितायामपि कस्याञ्चिदनुरज्यमाने नायके काप्याह —

**छायाया बाहुल्ये लिङ्गान्तरमाह पाणिनिर्युक्तम् ।**
**हृदयवशीकरणं खलु विलक्षणादृष्टसंसाध्यम् ॥ ४३९ ॥**

हृदयानुरागोत्पत्तिमात्रेण शोभाबाहुल्यं नानुमेयम् । तस्य [2]प्राग्भवीयादृष्टविशेषादेवोत्पत्तेः । अतस्तदर्थं लिङ्गान्तरमन्य एव हेतुरन्वेष्य इत्यभिप्रायेण 'छाया बाहुल्ये' (पा. २.४.२२) इति सूत्रं प्रणीतमित्यर्थः । तत्रानुरागातिरिक्तो हेतुरिति शेषं दत्त्वा [3]तदेवं योजितम् । तदर्थस्तु बहुवचनान्तकिञ्चिच्छब्दोत्तरवर्तिनश्छायापदस्य तत्पुरुषे [4]स्त्रीलिङ्गातिरिक्तक्लीबलिङ्गं भवति । यथा–इक्षूणां छाया इक्षुच्छायमित्यादौ ॥

---

1. नयननिमीलने–चौ. 2. प्राग्भवीयादृष्टविशेषादेवोत्पत्तेः –चौ. 3. तदेव–चौ. 4. स्त्रीलिङ्गातिरिक्तं–चौ.

कश्चिदल्पगुणोऽप्यकिञ्चित्कर एवेत्याह —

**छिदुरेण गुणगणेन व्याप्तं येषां सदा हृदयम् ।**
**तेषां मृणालकानां मुखमुद्राजीवमित्युचितम् ।। ४४० ।।**

छिदुरोऽस्थिरः । कर्मकर्तर्ययं प्रयोगः । विस्तारो नैषधभावप्रदीपे । गुणास्तन्तवो विद्यादयश्च । हृदयं मध्यमात्मा च । [1]उद्धतं राजीवं कमलं यत्र तथा । अथ चाजीवं जीवनपर्यन्तं मुखस्य मुद्रा सङ्कोचः । प्रतिवादिभिः सममुद्ग्राहासामर्थ्यात् ॥

कश्चिन्नायिकामाह —

**छुरिकेव भृशनिशाता करिणीवोन्नमदुरोजकुम्भतटा ।**
**निपुणं निरूप्यमाणा प्रिये त्वमसि धेनुका सत्यम् ।।४४१।।**

'धेनुकं करणे स्त्रीणाम्' इति विश्वः (४.१०४) । इदं च बन्धमात्रमत्रोपलक्षयति । तदस्त्यस्यास्तदभिज्ञत्वादिति धेनुका । मत्वर्थे अच्प्रत्ययः । तादृगसि । निशाता तीक्ष्णा । मानावसरे क्रोधनत्वात् । छुरिकाप्यसिधेनुका भवति । 'छुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः (२.८.९३) । उरोजौ स्तनावेव कुम्भौ । पक्ष उरोजतुल्यौ कुम्भौ । करिण्यपि धेनुका भवति 'करिणी धेनुका वशा' इत्यमरः (२.८.३७) ॥

इति छकारव्रज्या ।

———(:o:)———

1. 'मुखमग्रं वदनं च' इत्यधिकम्–चौ.

## २०. जकारव्रज्या

कश्चित् प्रकृतिर्जन्मान्तरेऽप्यनुबध्नातीत्याशयवानाह —

**जन्मान्तरेऽपि नूनं तदभाववतां न साधु तत्सङ्गः ।**
**समजनि दिगम्बरः किल रूपेऽन्यत्रापि दुर्वासाः ॥ ४४२ ॥**

तत्पदं प्रकरणवशाद्बुद्धिस्थतत्तद्वस्तुपरम् । यस्यैकजन्मनि यः पदार्थो नास्ति तस्य स जन्मान्तरेऽपि न भवत्येव । कदाचिद्भवति चेत्तदा साधीयान्नैव भवति । यतो दिगम्बरतया वस्त्रसामान्याभाववतो भगवतः शिवस्याप्यवतारान्तरे दुर्वासस्त्वमेव जातम् । दुर्वासा मुनिः । अथ च दुष्टं वासो यस्य स दुर्वासाः । तथा च वासःसत्त्वेऽपि सम्यग्वासोलाभो न जात एवेति भावः ॥

कश्चित् खलं स्वसमानशील एवासक्तं दृष्ट्वा कोऽप्याह —

**जडहृदयानि विगाहितुमेवंविध एव पारयति नूनम् ।**
**अग्राहि सिन्धुमथने विबुधैरपि मन्दरक्षितिभृत् ॥ ४४३ ॥**

जडानां मूर्खाणामन्तःकरणं जड एव विगाहितुं ज्ञातुं शक्नोति । अथ च डलयोरैक्याज्जलमध्यानि जड एव प्रविशति । यतो विबुधैर्देवैरथ च विज्ञैरपि समुद्रमथनार्थं मन्दराचल एव पुरस्कृतः । तस्याचेतनत्वेन जडहृदयतया [1]जडरूपसमुद्रप्रवेशसामर्थ्यात् । तेषां च विबुधतया विपरीतशीलत्वेन तदभावादिति भावः ॥

---

1. जलरूप–चौ.



आ. स. 963—14.

काचित् स्वैरिणी सखीमाह —

**जयति स पत्युरसामञ्जस्यादिति सूत्रयित्वा यः ।**
**सम्बन्धानुपपत्तेश्चेत्याहाध्यक्षितात्मतत्त्वोऽपि ॥ ४४४ ॥**

प्रत्यक्षीकृतब्रह्मतत्त्वेनाऽपि व्यासेन द्वितीयाध्याये 'पत्युरसामञ्जस्यात्' (ब्र.सू. २.२.७.३७) इतिसूत्रानन्तरं 'सम्बन्धानुपपत्तेश्च' (ब्र.सू. २.२.७.३८) इति सूत्रितत्वात् । पत्युर्भर्तुरसामञ्जस्यादपकृष्टरूपवत्त्वेनानर्हत्वात् सम्बन्धस्य तत्सम्भोगस्यानुपपत्तेश्च स्वामीऽनायकसम्भोग एव कार्य इति तत्तात्पर्यावगमात्तस्यात्यन्तरसिकत्वेन सर्वोत्कर्ष इत्यर्थः । सूत्रद्वयं तु पाशुपतमतनिरासार्थकम् । तथा हि ईश्वरो नोपादानं नियामकत्वात् । [1]यद्यन्नियामकं तन्न तदुपादानं यथा कुलालादिर्घटादेः । अत ईश्वरो निमित्तमेव । *प्रधानं परमाणवो वा जगदुपादानमिति तन्मतम् । दूषणं तु पत्युरीशस्योपादानत्वमेवा[2]नुपादानत्वानुमानस्यासामञ्जस्याद्दुष्टत्वात् । 'तदेवाह–सम्बन्धानुपपत्तेश्च' । (ब्र.सू. २.२.७.३८) इति उपादानत्वाभावरूपसाध्यस्य पक्षीकृत ईश्वरे सम्बन्धानुपपत्तेः । प्रथममीश्वरस्यैवासिद्धत्वादाश्रयासिद्धेः । न च श्रुत्यैव तत्सिद्धिः । जगदुपादानतयैव श्रुतित ईश्वरसिद्ध्या तदभावानुमाने बाधात् । [3]*एवं पाशुपतस्मृत्यापि नेश्वरसिद्धौ तदुक्तत्वेन तत्प्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये चेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् ॥

काचित् [4]पथिकाभिप्रायेण सखीमाह —

**जरति गृहे सखि भवति द्वारैक्येनापि किं भयसमाधिः ।**
**चाक्षुषमात्रनिरोधनफला हि वृतयः करापास्याः ॥ ४४५ ॥**

एकद्वारे गृहे चोरादिभ्यो रक्षा कर्तुं शक्यत इति न मन्तव्यम् । यतो वृतीनां जीर्णतया [5]तन्मार्गेणापि प्रवेशः सम्भवतीति यथाश्रुतार्थः । [6]प्रवेशमार्गे प्रवेशानवाप्तावपि करेण वृतिभेदं कृत्वा मत्सकाशमागन्तव्यमिति व्यङ्ग्यार्थः ॥

---

1. यन्नियामकं–चौ. 2. °नुपादानानुमानत्वस्य–चौ. 3. श्रुत्यापि नेश्वरसिद्धिः –चौ. **अयं भागो वृत्तिगतत्वेन नोपलभ्यते । अधोभागे दृश्यते–चौ. 4. पथिकाभिप्राया–चौ. 5. तद्द्वारेणापि–चौ. 6. प्रसिद्धमार्गेण–चौ.

नायिकान्तरमपहाय तस्यामासक्ते नायके पुनरन्यासक्तिं कुर्वति काप्याह —

**जहदप्येकं दोषं दोषाभीष्टोऽपरं तमाप्नोति ।**
**कौटिल्यमपि विमुञ्चन् वहति कलङ्कं [1]निशानाथः ॥ ४४६ ॥**

दोषा अभीष्टा यस्य । दोषाणां रात्रीणां प्रियः । अपूर्णचन्द्रस्य कुटिलतारूपो दोषः । कलापूर्त्या तद्विमोकेऽपि कलङ्करूपदोषान्तराभ्युदयादिति भावः । एतेन 'यः सकृत्पातकं कुर्यात्कुर्यादेव [2]ततोऽपरम्' इति न्यायः सूचितः ॥

कश्चित् [3]प्रातर्दर्शयति —

**जालकपदार्थयोगः प्रत्यूषे भवति कमलमुकुलानाम् ।**
**किञ्चोच्छ्वसितपलाशान्तरालनिर्यद्द्विरलियोगात् ॥ ४४७ ॥**

किञ्च पदमीषदर्थकम् । 'किञ्चाञ्चितभ्रूलतम्' इत्यादिदर्शनात् । ईषद्विभज्यमानपत्रान्तरमार्गेण बहिः प्रेक्षमाणानां रात्रौ मुकुलान्तर्गतानां भ्रमराणां सम्बन्धेनैषां जालकत्वं सम्पन्नम् । जालमार्गेण केनचिद्विलोकनादिति भावः । 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्' इत्यमरः (१ .३. २) । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः' इति विश्वः (१०४.१८) ॥

कश्चिन्नवोढावृत्तमाह —

**जाह्नव्या इव भव्या नव्या या रीतिरव्याजा ।**
**यद्यमुनामिलनादनु दधाति वैदेहसंयोगम् ॥ ४४८ ॥**

प्रयागावच्छेदेन [4]यमुनासङ्गमं पूर्वमनुभूय वैदेहस्य मिथिलादेशस्य संयोग

---

1. कलानाथः –चौ. 2. ततः परम्–चौ. 3. प्रातर्वर्णयति–चौ.
4. यमुनासंयोगं–चौ.

भागीरथी लभत इति रीतिः। नवीनयुवतिरप्यमुना नायकेन मिलनान्नायककर्तृकसंयोगादनु पश्चादेव देहसंयोगं दधाति। [1]प्रथममतिभयात् स्वयंपरिरम्भानारम्भादिति भावः। [2]वैशब्दोऽत्र निपातः। न च तद्वैयर्थ्यं, श्लेषोपपादकत्वात्। यदीत्यसन्देहे सन्देहः। 'शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युः' इत्यादिवत्। आश्लेषवैमुख्यस्यानुरागविरहाननुमापकत्वसूचनार्थमव्याजेति ॥

कश्चिद्वर्षासु प्रियामाह —

**जाम्बूनदवीरुदिव स्तम्भे लिखिता महेन्द्रनीलस्य।**
**सौदामिनी नवीने बलाहके वितनुते कुतुकम् ॥ ४४९ ॥**

परस्परसम्बन्धेन परस्परशोभोत्कर्षात् कुतुकम्। इन्द्रनीलबलाहकयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः। तथा चावयोरपि परस्परयोग उचित इति व्यङ्ग्यम्। यद्वा काञ्चिच्चपलचित्तां नायिकामधिकृत्य कोऽप्याह। पूर्वार्धे व्यतिरेकदृष्टान्तः। यथा नीलमणिस्तम्भगतसुवर्णद्रवनिर्मितलता स्थायितया चिरकालं कौतुकं करोति तथा मेघलग्नसौदामिनी न करोति। काकुप्राधान्यात्। एवं च प्रशस्तनायके तादृश्य एव स्थिरा भवन्ति न तु तद्विपरीता इति भावः ॥

[3]काञ्चित् दूती कस्यचिदर्थादाह —

**जागर्ति न नागरजोरागोऽयं भाल एव तव बाले।**
**किंत्वस्मिन्नप्ययमिति बहलयति कुतूहलं हृदये ॥ ४५० ॥**

नागरजः सिन्दूरं तस्य राग इति षष्ठीसमासः। अस्मिन्नपि नागरजोरागेऽपि। अयं नागरजो रागः नागराद्विदग्धाज्जातो नागरजः रागोऽनुराग इति पदद्वयं [4]पृथक्। नागरजोरागे नागरसमवेत[5]रागाभेदारोपादात्माश्रयत्वमद्भुतसम्पादकमिति भावः। तथा च त्वद्विषयकरागवदेव त्वत्सम्बन्धिनि

---

1. प्रथमा ...... भयात्–सं.ए. 2. वैशब्दे ...... निपातः –सं.ए. 3. काचित्सपत्नीं कस्यचिदर्थे प्राह–चौ. 4. नास्ति–चौ. 5. रागाभेदारोपाद् भालाश्रयत्वमद्भुतसम्पादनात् कृतकमिति भावः –चौ.

तत्रानुरागोत्पत्त्या त्वद्विषयकानुरागातिशयशालिनि तस्मिन् सर्वथापि त्वयोपेक्षा न विधेयेति तात्पर्यम् ॥

काचिन्मुग्धायाः प्रोषितभर्तृकाया वृत्तमाह —

**[1]जिह्रियती रेखाभिर्गणनायां प्रियवियोगदिवसानाम् ।**
**युगपत्प्रोषितपतिकप्रतिवेशिन्यैव तन्त्रयति मुग्धा ॥ ४५१ ॥**

स्वयं रेखान्यासपूर्वकं दयितवियोगदिनानि सङ्ख्यातुं लज्जमाना समानसमयप्रोषितभर्तृकायाः प्रतिवेशिन्याः सम्बन्धिनीभिरेव यथोक्तरेखाभिर्मनसा स्वप्रियप्रवासदिवसान् [2]गणयति इत्येकरेखाभिर्निर्वाहात्तन्त्रत्वम् ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**जीवं समाकुलयति त्वन्मुखपीयूषरश्मिरयम् ।**
**अतिरमणीयां तारां तरलीकृत्यात्मसङ्गेन ॥ ४५२ ॥**

कटाक्षविजृम्भणेन त्वन्मुखमन्तरात्मानं मदीयं विक्षोभयति । चन्द्रोऽपि तारासंज्ञां गुरुभार्यां स्वसमासक्तां कृत्वा जीवं बृहस्पतिं समाकुलितवानिति पुराणेषु स्पष्टम् । अत्रात्ममुखकनीनिकासु गुरुचन्द्रताराणामारोपः । तत्राप्युभयोरेक[3]पदोपस्थापकत्वं, मुखचन्द्रयोस्तु भिन्नपदगम्यत्वमिति विशेषः ॥

कश्चित् [4]प्रावृषि वर्णयति —

**जीमूतव्यपदेशाद्गगनेन शिवस्य तनुविशेषेण ।**
**चन्द्रमुखि सङ्गृहीता कृत्तिः स्तम्बेरमस्येयम् ॥ ४५३ ॥**

आकाशं शिवस्य [5]मूर्तिविशेषमिति स्पष्टम् । ततश्च शिवस्य गजचर्मवसनतया तद्विशेषेण गगनेनापि मेघच्छलेन गजचर्म परिहितमित्यपह्नुतिः ।

---

1. जिह्रियति–चौ. 2. गणयति । एकरेखा....–चौ. 3. पदोपस्थापितत्वं–चौ. 4. प्रावृषं–चौ. 5. मूर्तिविशेष इति–चौ.

'इभः स्तम्बेरमः पद्मी' इत्यमरः (२.८.३६)। 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (पा. ३.२.१३)[1] इति सप्तम्या अलुक् ॥

कस्याश्चित् सखी नायकमाह —

**जीवनयत्नेनेव त्वया तदिच्छानधीनेन ।**
**निर्गतिरथ प्रवेशनमस्याः प्राणस्य तन्यते सततम् ॥ ४५४ ॥**

नायिकेच्छानधीनत्वं तद्धि[2]प्रियस्यापि कदाचित्करणात्। त्वद्विप्रलम्भपीडया प्राणनिर्गमनं [3]त्वत्प्राप्त्याशया च पुनस्तत्प्रवेशनम्। [4]जीवनयत्नो जीवनयोनियत्नः। सोऽपि इच्छानधीनः। प्रयत्नान्तरस्येच्छाजन्यत्वेऽप्यस्यादृष्टविशेषाद्विनैवेच्छा[5]मुपपत्तेः। सोऽपि प्राणस्य निर्गमप्रवेशौ करोति। तेन प्राणपञ्चकसञ्चारोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्। एतेन मरणावस्थाया जातप्रायत्वसूचनम्। वैरस्याधायकत्वेन साक्षात्तस्यानभिधेयत्वाद्। तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

'रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव ·र्ण्यते ।
जातप्रायं तु तद्वाच्यं मनसाकाङ्क्षितं तथा ॥' (सा. द. ३.१९३)

[6]आकस्मिकदर्शनदशां दूती नायकमाह—

**जृम्भायामम्भोरुहवदनाया[7]भवदवेक्षणभवायाम् ।**
**पुलकोदञ्चितकञ्चुक[8]सन्धिभिराबन्धि चटचटाशब्दः ॥४५५॥**

*जृम्भणमपि सात्त्विकभावविशेष इति नव्याः। त्वद्दर्शनविकारेण जृम्भमाणायां तस्यां तादृशरोमाञ्चोल्लासितदेहपीडनत्रुटित*[9]कञ्चुकसन्धिबन्धजन्यशब्दै जृम्भाकालयोग्याङ्गुलिच्छे[10]टिकाशब्द इव दत्त इति भावः।

---

1. इत्यच्। 'हलदन्तात्' (पा. ६.३.९) इति सप्तम्या अलुक्–चौ. 2. तद्धि प्रियस्यापि (तव) विप्रलम्भपीडया–चौ. 3. त्वत्प्रणयाशया च–चौ. 4. जीवनयत्नो जीवनतो यत्नोऽपि इच्छानधीनः। 5. समुत्पत्तेः –चौ. 6. काचिद्दूती नायकमाह–चौ. 7. नयनाया–चौ. 8. राधायि–चौ. **अयं भागो नास्ति–चौ. 9. कञ्चुकबन्धनभ्रंशजन्यैः –चौ. 10. च्छोटिकाशब्दो–चौ.

[1]क्षुतस्खलितजृम्भास्वायुः प्रक्षीयते नृणाम् ।
पार्श्वस्थैस्तत्र कर्तव्यो जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः ॥'

इति सम्प्रदायोक्तेः ॥

[2]कस्याश्चिदर्थे सखी नायकमाह —

**जैगीषव्यमिव त्वां देवलदृग्वृत्तिरिव सुतनुः ।**
**यत्र प्रयाति पश्यति तत्रैव पुरःस्थितं सहसा ॥ ४५६ ॥**

भावनाविशेषेण सर्वत्रापि त्वामेव पश्यतीत्यर्थः । अनेन वस्त्वन्तरविशेष्यकचाक्षुषभ्रमो विवक्षितः । तदुक्तं खण्डनकृता —

'भावना[3]बलजश्च क्वचिदालोकादिधर्मिकप्रियाद्याश्रयधर्मारोपः' इति।

चक्षुःसन्निकृष्ट आलोकादौ [3]प्रियाश्रयभावनोपनीतधर्माणामारोपः । एवं च योग्यवस्त्वन्तरग्रहे तत्रैवाकाशादौ[4] तु तद्गतालोकस्य चाक्षुषभ्रम इत्यर्थः । [5]देवलोऽसित आब्रह्मलोकाद् यत्र गतस्तत्र प्रागेव गतं जैगीषव्यं दृष्टवानिति गदापर्वणि कथा ॥

कश्चिद् प्रियामाह —

**जैमिनिनेवानीश्वरजगता त्वदपाङ्गभङ्गेन ।**
**चैतन्यमपि सुराणामीषत्करमेव परिहर्तुम् ॥ ४५७ ॥**

स्वनिपातसहनासमर्थजनेन त्वत्कटाक्षेण देवानामपि चैतन्यपरिहारः सुकरः । तन्मोहजननसामर्थ्यात् । अनीश्वरमीश्वराकर्तृकं जगत् क्षित्यादिकं यस्य तादृशेनेश्वरानङ्गीकर्त्रा जैमिनिनाऽपि देवतानां चैतन्यं निराकृतम् ।

---

1. क्षुतोत्पतनं–चौ. 2. दूती नायकमाह–चौ. 3. प्रियाप्रियभावनोपनीतं–चौ. 4. च तद्गतालोकस्य भ्रमः –चौ. 5. देवलोकात् ब्रह्मलोकात्–सं.ए.

शब्दरूपदेवतास्वीकारात् । देवताविग्रहप्रतिपादकानामर्थवादादीनामन्यपरत्वेन प्रमाणान्तरानवगततद्विग्रहतात्पर्याभावेन देवताविग्रहपक्षस्य तेनानङ्गीकारादिति भावः ॥

इति जकारव्रज्या ।

———(:o:)———

# २१. झकारव्रज्या

कश्चिदशोककुसुमोच्चयनलीलां पश्यन्नाह —

**झणदकृत कङ्कणगणो वञ्जुलविटपं विनमयन्त्याः ।**
**तत्किसलयातिशयितं स्वाश्रयमालक्ष्य मुदित इव ॥ ४५८ ॥**

पुष्पोच्चयार्थमशोकशाखां नमयन्त्या नायिकाया वलयोत्करः [1]परस्पराभिघातेन कूजितं कृतवान् । तत्र स्वाश्रयभूतं तत्पाणिमशोकपल्लवापेक्षया [2]सुकुमारतरमवलोक्य तज्जन्यप्रमोदभरो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । एतेन स्वोत्कर्षवत् स्वाश्रयोत्कर्षोऽपि संमदमादधातीति सूचितम् ॥

कश्चित् सङ्केतस्थानं सूचयन्नाह —

**झिल्लीरुतापदेशान्मन्दिरमेतद्विरौतीव ।**
**कालातिक्रमपरिगलदवयवशैथिल्यवेदनाविधुरम् ॥ ४५९ ॥**

अतिजीर्णतया सर्वाङ्गाणां परस्परसंयोगशैथिल्यजन्यपीडयेव रोदितीत्यर्थः । झिल्लीशब्देन तस्य शून्यत्वमुक्तम् —

'व्याधितव्यपदेशेन शून्यागारनिवेदने ।
कार्यः समागमो नृणामेषु प्रथमसङ्गमे ॥'

इति भरतोक्तेः ॥

इति झकारव्रज्या ।

---

1. परस्पराघातेन-चौ. 2. द्युतिमत्तरमवलोक्य-चौ.

# २२. टकारव्रज्या

कश्चित् प्रियामाह —

**टङ्कैः परिणतसुरगजदशनैः कनकाद्रिवप्रेषु ।**
**स्तनयोस्तव प्रशस्तिर्वरवर्णिनि भाति लिखितेव ॥ ४६० ॥**

तिर्यग्दत्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः' इति हलायुधः (२.६९)। टङ्क इति प्रक्रम्य 'टङ्कणे ग्रावदारणे' इति विश्वः (३.४०)। अन्यस्यापि जयिनः कनकपट्टादौ टङ्केनोत्कीर्य प्रशस्तिं लिखन्तीति भावः। एतेन स्तननिरूपित-[1]सादृश्याश्रयत्वाभिमतेषु मेरुशिखरेषु तादृशकुम्भसम्बन्धिगजविषाणानां [2]स्तनप्रशस्तिलेखनोपायत्ववर्णनाद् वस्तुतस्तेषामुभयेषामपि स्तनसादृश्यं नास्तीति व्यञ्जितम् ॥

इति टकारव्रज्या ।

———(:o:)———

1. सादृश्याभिमतेषु—चौ. 2. प्रशस्तिलेखनो—चौ.

# २३. डकारव्रज्या

कश्चिन्मानिनीमाह —

**डिण्डिम इव कुसुमायुधनिदेशघोषणविधिप्रहतः ।**
**सहचरि चारु निरूपय जीमूतो नूतनः स्वनति ॥ ४६१ ॥**

निदेश आज्ञा, तस्य घोषणं तदुल्लङ्घनविधायिनामनर्थोत्पत्तिबोधनार्थं प्रख्यापनं तदर्थं ताडितः । एतेन त्वयापि मानवशात्तदाज्ञालङ्घनं न कार्यम्, अन्यथा निद्राच्छेदादिबहुविधदुर्दशापत्तेरिति सूचितम् । चारु एतादृशार्थानुसन्धानपूर्वकमित्यर्थः ॥

काचिद्यमुनातीरं सङ्केतस्थानं सूचयन्त्याह —

**डिण्डीरपिण्डपाण्डुरमवलोकय यामुनं स्रोतः ।**
**निजतीरभवनिकुञ्जप्रसूनसन्तानकीर्णमिव ॥ ४६२ ॥**

'डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' [1]इत्यमरः (२.९.१०५) । निजपदं प्रवाहपरम् । प्रसूनपदेन सामान्यतः शैत्यप्रतीतिरिति सम्प्रदायः । फेनस्य कुञ्जच्युतपुष्पतादात्म्योत्प्रेक्षा ॥

इति डकारव्रज्या ।

———(:o:)———

1. इति कोशः –सं.ए.

# २४. ढकारव्रज्या

कश्चिन्नवयौवनामाह —

**ढौकित इह मनसि तवागताय मदनाय यौवनेन मुदा ।**
**हाटकसम्पुटकोऽयं वरतनु वक्षोरुहव्याजात् ।। ४६३ ।।**

मदनाधिकारिणा [1]तारुण्येन प्रथममेव स्थलपरिष्काराय [2]त्वत्कलेवरावतीर्णेन पश्चादागताय प्रभुस्थानीयाय कामायोपहारीकृतः सुवर्णसमुद्गक एवायं न तु स्तन इत्यपह्नुतिः । 'समुद्गकः सम्पुटकः' इत्यमरः (२.६.१३९) । एतेन तयोः [3]काठिन्यमहत्त्वव्यञ्जनम् । अत्र भरतः —

'पीनोरुगण्डजघनस्तनाधरं कर्कशं रतिमनोज्ञम् ।
सुरतं प्रति सोत्साहं प्रथमं तद्यौवनं विद्यात्' ।।(ना.शा.२३.४१)

इति उपहारदानेन मदनागमस्य [4]नवीनत्वलाभात् प्रथमयौवनं व्यञ्जितम् ।।

इति ढकारव्रज्या ।

————(:o:)————

1. तव तारुण्येन–चौ. 2. त्वत्कलावतीर्णेन–चौ. 3. महत्त्वकाठिन्यव्यञ्जनम्–चौ. 4. नवीनत्वभानात् ।

# २५. तकारव्रज्या

[1]चञ्चलनायकापरक्तां काञ्चित् सखी वदति —

**तरलेन स्तनकलशादुपलब्धस्तव बहिर्भावः ।**
**सद्वृत्तैः पुनरेभिस्तत्सङ्गो मौक्तिकविशेषैः ॥ ४६४ ॥**

मध्यमणिना हारोपान्तस्थया तथा कुचसंयोगो न प्राप्तो यथा मौक्तिकैः । एवं चपलवृत्तिना त्वदाश्लेषसुखं न प्राप्तम् । किन्तु [2]त्वत्प्रियानुकूलं वृत्तं चरितं यस्य तेनैव । व्यञ्जनामात्रेण [3]तादृशबोधोत्पत्त्या तत्र प्रत्ययार्थबहुत्वावगमानावश्यकत्वात् । तथा च भरतः —

अतीतभावातिगमात्तथातिप्रियसेवनात् ।
एभिः स्त्री पुरुषो वापि कारणैस्तु विरज्यते ॥

इति ॥

काचिदातपोत्कर्षं सङ्केतस्थानं च सूचयन्तीदमाह —

**तटसम्भववानीरप्रतिबिम्बनिकुञ्जमासाद्य ।**
**नैदाघदाहदुःस्थः पूरो विश्राम्यतीव रेवायाः ॥ ४६५ ॥**

'[4]रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका' इत्यमरः (१.९.३२) । तत्प्रतिबिम्बितवेतसनिकुञ्जान्तरे ग्रीष्मजन्यातपविनोदार्थमिव तिष्ठति । तथा च शीतस्वभावस्य जलस्याऽप्येवंविधावस्थायां त्वमपि तत्र किञ्चिन्निदाघविपदमतिवाहयेति ध्वनितम् ॥

---

1. चञ्चलनायकां काञ्चित्सखीदमाह–चौ. 2. सत् प्रियानुकूलं, वृत्तं चरित्रं येषु–चौ. 3. तादृशबोधसत्त्वात्–चौ. 4. पङ्क्तिरियं नास्ति–चौ.

कश्चित् प्रियामाह —

**तरुणिमनिदाघसमये तवातिमुक्तोऽपि ताम्यति सुगात्रि ।**
**केवलमहानि सततं वर्धन्ते कामविलसितानि ॥ ४६६ ॥**

तरुणिमेति तरुणत्वपदापेक्षया सुकुमारं वयः प्रतीयत इति [1]काव्यप्रकाशः (१०.४०९टीका)। स एव निदाघो विषयानवाप्तौ [2]तापहेतुत्वात्। मुक्तावस्थां प्राप्तः क्षीणकषायोऽपि ताम्यति। [3]त्वद्रूपोत्कर्षेण मदनपारवश्यं लभते। न विद्यते हानिरपचयो तत्र एवं यथा स्यात्तथा। मदनविजृम्भितानि तद्व्यापारा वर्धन्ते। उत्तरोत्तरं तदुत्कर्षात्। ग्रीष्मेऽप्यतिमुक्तो वासन्ती म्लायति। वसन्ते पुष्पोदयात्। काममत्यन्तं विलसितं स्थितिर्येषां तादृशान्यहानि दिनानि वृद्धिं यान्तीत्यर्थः ॥

कश्चित् प्रियां प्रशंसन्नाह —

**तलिनेतरां मलिनतामलिनीरन्ध्रा दधाति नलिनीयम् ।**
**भवदवलोकनदिवसावधि नीलावरणगुण्ठिताङ्गीव ॥ ४६७ ॥**

'तलिनं विरले स्तोके' इति विश्वः (७१.४८)। अलिभिर्भ्रमरैर्नीरन्ध्रा छिद्ररहिता। संवृतेति यावत्। पद्मिन्यास्तवैतदपेक्षया तत्तन्निमित्तसौन्दर्यातिशयात् स्वापकर्षेण लज्जया [4]सर्वाङ्गमिव संवृत्य तिष्ठतीत्यर्थः। इयमिति प्रत्यक्षवदुक्त्या दूरात्तथाऽदर्शनाद् भ्रमराणां तत्र निश्चलावस्थानेन तत्स्थानस्य निर्जनत्वलाभात् सङ्केतस्थानमेतदिति व्यज्यते ॥

कश्चिन्मदनस्य लज्जानिरासकत्वं पश्यन्नाह —

**तनुतरमरुदान्दोलितदुग्धोदधिवीचिबिन्दुसिक्ताङ्ग्याः ।**
**करतलपिहितप्रियतमवामदृशो जयति विहरणं लक्ष्म्याः ॥४६८॥**

स्थूलजलावयवानामागमनवारणाय तनुतरेति मरुद्विशेषणम्। [5]तादृशस्य

---

1. काव्यप्रकाशे–चौ. 2. तापकरत्वात्–चौ. 3. त्वद्रागोत्कर्षेण–चौ.
4. सर्वानगुणानिव–चौ. 2. तादृशस्थूलावय°–चौ.

स्थूलावयवोपनयनशक्त्यभावादर्थतो बिन्दूनां तनुत्वं लभ्यते । [1]'आन्दोलतक दोलने' इति कविकल्पद्रुमः (१६) । वामपदेन दृष्टश्चन्द्रमयत्वसूचनम् । ततश्च तस्याः स्वपितुर्दुग्धसागरस्य भ्रातुश्च चन्द्रस्य सकाशेऽपि रमणमिति लज्जाविरहः सूचितः ॥

वसन्तोत्सवे जनसमाजमिश्रितायां कस्याश्चिद्व्याजेन चूर्णक्षेपे केनचित्कृते दूती तमाह —

**तस्यां गौरगुणायां वरवर्णिन्यामतीव रम्यायाम् ।**
**त्वद्दत्तचूर्णयोगाद्रागविशेषः समुल्लसति ॥ ४६९ ॥**

'स्याद्वरवर्णिनी लाक्षाहरिद्रारोचनासु[2] च' इति विश्वः (७३.२२२) । स्त्रीपक्षे पूर्वं व्याख्यातम् । गौरगुणत्वं हरिद्रायाः पीतरूपत्वात् । नायिकायास्तु स्वच्छत्वात् पीतत्वादेव वा । 'नवकुवलयकान्तिः कापि चाम्पेयगौरी' इति कामशास्त्रात् (रतिरहस्ये जात्यधिकारे–१. १२) । हरिद्रायामपि [3]चूर्णदानादारुण्यमुत्पद्यते ॥

[4]काचित् प्रियसंयुक्तां नायिकां दृष्ट्वा सहचरी प्राह —

**तरुणालिङ्गितकाया सुमनस्समुदायसिद्धसौरभ्या ।**
**उद्भिन्नपत्रलेखा हरति मनो वीरुदिव बाला ॥ ४७० ॥**

'लता प्रतानिनी वीरुत्' इत्यमरः (१.४.९) । तरुणेनालिङ्गितः कायो यस्याः । पक्षे तरुणा वृक्षेणेति तृतीयान्तं [5]पृथक् । तुल्यमन्यत् । सुमनसां विदग्धानां समूहे सिध्दं सर्वसम्मतं सौन्दर्यं यस्याः । पक्षे पुष्पसमूहेनात्यन्तसुगन्धयुक्ता । 'सौरभ्यमाहुः [6]सौरभ्ये चारुत्वे गुणगौरवे' इति विश्वः (९९.८७) । स्फुटीभूता पत्रलेखा कस्तूर्यादिलिखिता यस्याः । पक्षे पत्राणां पङ्क्तिर्यस्याः

---

1 आन्दोलतकचापले–सं.ए. 2. लोचनासु–चौ. 3. सुधयाऽऽरुण्यमुत्पद्यते–चौ. 4. काञ्चित्प्रियसंयुक्तां–चौ. 5. पृथक्पदम्–चौ. 6. सौगन्ध्ये–चौ. (मुद्रित विश्वप्रकाशेऽपि सौगन्ध्ये इत्येव दृश्यते).

'[1]तिलका: पत्रलेखा च भवेद्गण्डविभूषणम्' इति भरत: (ना. शा. २१.२७)। 'पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे' इत्यमर: (२.६.१२२)॥

सखी नवोढामाह —

**तस्य त्वयि तव तस्मिन्नन्त:करणं सदैव संसक्तम्।**
**विमुखयसि सुमुखि कस्मात्ततो दृशं तेन दृश्यमानापि॥४७१॥**

तदन्त:करणस्य त्वयि समासक्तिकालेनैव त्वदन्त:करणस्य तस्मिन् समासक्ति:। तथा तच्चक्षुषस्त्वयि [2]समासक्तिसमानकालीना त्वच्चक्षुषस्तस्मिन् समासक्तिरपि युक्ता। बाह्यकरणस्य चक्षुषोऽप्यन्त:करणसाधर्म्यस्य युक्तत्वात्॥

प्रात: प्रियभवनादायान्तीं काचित् सखीदमाह —

**तल्पीभूते व्योमनि सुरमिथुनक्रीडया पतित:।**
**सुतनु निभालय केतकपल्लव इव भाति खण्डेन्दु:॥ ४७२॥**

रतिक्रीडायामन्यत्र पतनासम्भवात् तल्पीभूतेति। स्वप्रत्यक्षोपपत्तये व्योमेति। अन्येषां तदसम्भवात् सुरेति। क्रीडाया रतिरूपत्वलाभाय मिथुनेति। [3]पल्लव: कर्णावतंसादिरूपो ग्राह्य:। एतदुक्तेर्वर्षातिरिक्तसमयपरतयाऽर्थाच्चन्द्रस्य विच्छायत्वसूचनम्॥

काचिदिदमाह —

**तव भारती कणभुज: [4]पारावत न: श्रुतिं प्राप्ता।**
**शब्दं तिरस्करोति व्यक्तं समवायमेकतां नयति॥ ४७३॥**

कणभुज: तण्डुलादिकणाशनस्य। पक्षे [5]तपस्यल्पाशिनो मुनिविशेषस्य वैशेषिकसूत्रकर्तु:। शब्दं रतिकूजितम्। अभिभवति। अतश्च समवायं सुरतमेकतामविच्छेदं नयति। अन्यथा कूजितस्य जनान्तरश्रवणशङ्कया

1. तिलकं पत्रलेखा च भवेत्सुभ्रु विभूषणम्–चौ. 2. समासक्ते: –चौ. 3. (पल्लव इति)–चौ. 4. परावत–चौ. 5. नास्ति–चौ.

तदेकरूप्यानुपपत्तेः । अत्र सीत्कृतादेः सारूप्यादभिभवः । यत्कामशास्त्रम्—

'मुञ्च पीडय गृहाण जीवय
　त्राहि हा धिगिति सीत्कृतं विदुः ।
तच्च लावककपोतकोकिला-
　हंसकेकिसदृशै रुतक्रमैः ॥ (रतिरहस्ये ९.१.९४)

कणादस्यापि सूक्तिः शब्दं तिरस्करोति । प्रत्यक्षानुमानयोरेव प्रमाणत्वाङ्गीकारेण शब्दस्यानुमानान्तर्भावेन पृथक्प्रमाणत्वानभ्युपगमात् । एवं समवायसम्बन्धोऽप्येक एवेति वैशेषिकाः ॥

कस्यचिदन्तर्दुष्टस्य वृत्तान्तमाह —

**तस्यान्तरं हलाहलमलिनं यो बहिरतीव सरसोऽपि ।**
**अन्तर्दधाति कठिनं मैनाकमिवाम्भसां राशिः ॥ ४७४ ॥**

बहिरिति सरसत्वाभिनयसूचनम् । कठिनं दयाहीनम् । अन्तर्मनो दधाति । पक्षे अन्तरित्यधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययम् । मैनाकस्य कठिनत्वं पर्वतत्वात् । समुद्रोऽपि बहिरत्यन्तं जलमयः । हलाहलवन्मलिनमसत्कार्यासक्तत्वात् । समुद्रस्यापि मध्यं हलाहलेन कालकूटाख्यविषेण मलिनमेवेत्यर्थः ॥

[1]काञ्चिद्गात्रप्रसाधनपरां प्रियः प्राह —

**तपनीयमिति निधत्से वलयं वरगात्रि पाणितामरसे ।**
**किमिति पुनःसन्तनुषे पद्मिनि हिमवालुकां स्वस्मिन् ॥४७५॥**

'कार्तस्वरचामीकरकर्बुरतपनीयनामानि' इति हलायुधः (२. १९) । तपनस्येदमिति व्युत्पत्त्या [2]सूर्यसम्बन्धिनो वलयस्य तत्प्रियरक्तोत्पलसंयोगार्हत्वात् । हिमवालुका कर्पूरः । अथ च कमलिन्यां तुषारपरागस्पर्शस्य म्लानिहेतुत्वादनौचित्यमित्यर्थः ॥

---

1. कश्चिद्गात्रप्रसाधनपरां प्रियामाह—चौ. 2. सूर्यसम्बन्धेन—चौ.

कश्चिदतिरहस्यं गोप्यमित्याह —

**तस्मिन्सोऽनुद्भूतो यस्यासाधारणो हि यो विषयः ।**
**रूपादि चक्षुरादेस्तथा हि न कदाचिदध्यक्षम् ॥ ४७६ ॥**

यो विषयो यस्याऽसाधारणस्तन्मात्रग्राह्यः स तत्राऽनुद्भूतोऽप्रकाश एव भवति । चक्षुरादीनामसाधारणो विषयो रूपादिः, स तत्रानुद्भूत एवेति तस्य न प्रत्यक्षम् । [1]चक्षुरादिनिष्ठरूपादिकमनुद्भूतमिति सिद्धान्तः । उद्भूतत्वं प्रत्यक्षप्रयोजकः सामान्यविशेषस्तदभावोऽनुद्भूतत्वमित्येके । अनुद्भूतत्वमेव जातिस्तदभाव उद्भूतत्वमित्यन्ये ॥

काश्चिद्भाविसङ्केतस्थानाभावशङ्कयानुशयानां सखीदमाह —

**ताम्यसि किमिति विमुग्धे विहाय सोमोद्भवां सरितम् ।**
**तत्रापि ते सहचरी भविता सूर्योद्भवैव सरित् ॥ ४७७ ॥**

'सोमोद्भवा नर्मदा [2]सोमवंश्येन पुरूरवसाऽवतारिता' इति स्वामी (अमर १.९.३२ क्षीर.टीका) । सूर्योद्भवा यमुना । सोमसूर्यपदाभ्यां तुल्यकक्षत्वं सरित्पदेनैकधर्मावच्छिन्नत्वं च दर्शितम् । एतेन सोमापेक्षया सूर्यस्याधिक्यवदेतदीयनिकुञ्जाद्यपेक्षया [3]तदीयानामप्यतिशय इति सङ्केतस्थलाभावशङ्कया मा ग्लासीरिति सूचितम् ॥

[4]काचित् सखीमाह —

**तावन्मानोत्कर्षः स्फुरति [5]पदार्थान्तरे दृष्टे ।**
**यावत्स्वात्मा प्रेयान् दर्शनविषयो न सम्भवति ॥ ४७८ ॥**

यावत्प्रियो दर्शनपथं नावतरति तावदेव मानः स्थिरो भवति । तद्दर्शने तु झटित्येवापसरतीति भावः । अथ च यावदात्मा न विभाव्यते तावदेव पृथिव्यादीनां परिमाणमुत्कृष्टं भवति । तस्य तु परममहत्परिमाणवत्तया ज्ञाने

1. चक्षुरादिनिष्ठं–चौ. 2. सोमवंश्यपुरूरवोऽवतारिता–चौ. 3. तदीयामप्यतिसन्ताप इति–चौ. 4. काचित्सखीदमाह–चौ. 5. पदार्थान्तरेषु दृष्टेषु–चौ.

सति महतामपि तेषामवच्छिन्नपरिमाणानाम[1]ल्पतैव ज्ञायते। अथ वा कोऽपि परमार्थज्ञ आह। 'तदेतत्प्रेयो वित्तात्प्रेयः पुत्रात्' (बृ. १.४.८) इत्यादि-प्राभाण्यादतिप्रिय आत्मा यावन्न साक्षात्क्रियते तावदेव वस्त्वन्तरेष्वादरो भवति। तदुत्तरं तु सर्वं तुच्छमेव प्रतिभाति। 'किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु सञ्ज्वरेत्' (शाठ्यायनोप. २२) इति श्रुतेरित्यर्थः॥

काञ्चिद्दुराशयामभिलषति नायके काप्याह —

**तामरसान्तर्वृत्तिं कृतवृतिमालीभिरतिपलाशाभिः।**
**भ्रमरीमीक्षितुमनसां श्रमः समस्तोऽपि विफल एव॥ ४७९॥**

तां दुष्टत्वेन प्रसिद्धाम्। अरसा रसहीना अन्तर्वृत्तिर्मनोव्यापारो यस्याः। पक्षे तामरसस्य कमलस्याऽभ्यन्तरे वर्तमानाम्। मुकुलिततदन्तर्गतत्वात्। एवं [2]स्वरूपतो हेयत्वमुक्त्वा दुर्मिलतामाह- कृतेति। पलाशं राक्षसमतिक्रान्ताभिस्ततोऽपि क्रूराभिः सखीभिः संवृताम्। पक्षेऽत्यन्तं मिथः संलग्नाः पलाशाः पल्लवा यासु तादृशीभिरर्थात्पत्रपङ्क्तिभिः संवेष्टिताम्। यथा मुकुलान्तर्गतत्व-विशिष्टभृङ्गीद[3]र्शनश्रमस्तदसम्भवाद्व्यर्थस्तथैव तद्दर्शनेऽपि। फलाभावस्या-विशिष्टत्वात्। भ्रमरीपदेन कथञ्चिन्मिलितापि त्वामपहायान्यत्र रक्ता स्यादिति सूचितम्॥

काञ्चित् प्रिय आह —

**ताटङ्कमौक्तिकमिषाद्दूरतनु नक्षत्रपङ्क्तिरियम्।**
**किमपि परिष्कुरुते तव शब्दग्रहसाधनं गगनम्॥ ४८०॥**

ताटङ्कः कर्णाभरणविशेषः। शब्दसाक्षात्कारहेतुभूतमाकाशं श्रोत्रेन्द्रिय-मिति यावत्। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभस एव श्रोत्रत्वात्। आकाशे

---

1. मल्पतयैव–सं.ए. 2. स्वभावतो–चौ. 3. दर्शने श्रमः–चौ.

तारकाणामवस्थानादत्रापि विशेष्याभेदेन तत्सम्भवौचित्यात्। तद्भूषणार्थं लग्नानि नक्षत्राण्येव न तु मौक्तिकानीत्यपह्नुतिः ॥

कश्चिदाह —

**तात्पर्यमकलयन्तोऽनालोचितविशदभाष्यगिरः ।**
**अपरिचित[1]दीधितिमहालोका न्यायाद्बहिः प्रजल्पन्ति ॥४८१॥**

एवंविधा लोका अयुक्तमेव प्रलपन्तीत्यर्थः। तात्पर्यं [2]पराभिप्रायम्। अनालोचिता एव विशन्त्यो हृदयङ्गमा अभाष्या अवाच्या गिरो येषाम्। आपातरमणीयवाक्या इति यावत्। अपरिचितौ दीधितिस्तेजो मह उत्सवश्च यैः। क्रूरसुकुमारोक्तिसमयानभिज्ञा इत्यर्थः। अथ चैवंभूता न्यायशास्त्राद्बहिरेव वदन्ति। तात्पर्यं वार्तिकटीका। अपरिभाविता विशदाः स्वच्छा भाष्यस्य गिरो यैः। दीधितिः शिरोमणिग्रन्थः। महान् सर्वोत्कृष्ट आलोको मिश्रग्रन्थश्च। तुल्यमन्यत्। एतदज्ञानान्न्यायपदार्थव्युत्पादनानधिकारात् ॥

अनभिज्ञप्रवादेन गुणमय्यामपि कस्याश्चित सन्दिहानं नायकं सखीदमाह —

**तापीति प्रौढातपसन्तापित मा स्म भूरितो विमुखः ।**
**वञ्जुलनिकुञ्जसद्मसु विश्रम्य गुणं विभोत्स्यसे तस्याः ॥४८२॥**

तापस्येयं हेतुत्वसम्बन्धेनेति तापी। तापजनिकेति यावत्। एतादृशज्ञानेन तापीसंज्ञां नदीमपहायान्यत्र मा यासीः। यतो वेतसनिकुञ्जभवनेषु विश्रम्यैतस्याः शैत्यं साक्षात्करिष्यसि। अथ चातपपदेन साधर्म्यात् कामग्रहणम्। इयं तापयतीति प्रवादमात्रेणात्रानादरो मा भूः। यतः सङ्केतस्थानेष्वेतद्वैलक्षण्यमनुभूयैव ज्ञास्यसीति भावः ॥

---

1. दीधित–चौ. 2. पराभिप्रायः –चौ.

भाविविश्लेषशङ्कादुःस्थः प्रियो नायिकामाह —

**ताटकयेव पतन्त्या रामेषुहतिच्युतासृगरुणाङ्ग्या ।**
**अरुणकरमिश्रया भूः सुतनु तमोलेखयाक्रान्ता ॥ ४८३ ॥**

प्राभातिकातपसंवलितध्वान्तपङ्क्तिः श्रीरामबाणाभिघातगलितरुधिररञ्जिताङ्ग[1]ताटकाख्यराक्षसीसदृशी विभाव्यत इत्यर्थः । रुधिरसूर्यकराणां बिम्बप्रतिबिम्बभावः । ताटकोपमया उक्तरीत्या भयहेतुत्वं व्यङ्ग्यम् । पतन्तीत्यनेन प्रथमं भूमिनभसोस्तमस्समुदाय[2]रूपैकतया सम्प्रति मध्ये [3]प्रकाशेन विच्छिन्नत्वमिति सूच्यते ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**तापिच्छनीलचिकुरां रसपरिपूर्णां सुगम्भीराम् ।**
**प्रावृट्काल[4]नदीवन्न कुतश्चिद्भङ्ग एति त्वाम् ॥ ४८४ ॥**

तमालवन्नीलाः । पक्षे तमालस्वरूपा नीलाश्चिकुरा यस्याः । व्याख्यातप्रायमन्यत् । भङ्गः पराजयस्तरङ्गश्च । यथा वार्षिकनद्यां तरङ्गयोगो न भवति न तथा त्वयि पराभवयोगः । सर्वत उत्कृष्टतया किञ्चिदपेक्षापकर्षानुपपत्तेः । आर्थे सादृश्ये श्लिष्टविशेषणको व्यतिरेकः । 'तेन तुल्यं' (पा. ५. १. ११५) इति तुल्यार्थवतिप्रयोगात् ॥

कश्चिदिदमाह —

**तिग्मकरो जलशोषावहोऽपि तोषाय जलजानाम् ।**
**न हि जनकजन्यवैरप्रीत्योर्नियतं समानविषयत्वम् ॥ ४८५ ॥**

तिग्मकरपदेन जलशोष[5]हेतुत्वदर्शनम् । जलजलजपदाभ्यां द्वयोर्जनकजन्यत्वबोधनम् । एवं च पद्मजनकजलविरोधिनोऽपि सूर्यस्य पद्मसौहृददर्शनाज जनकस्य प्रियद्वेष्यावेव पुत्रस्य तादृशौ भवेतामिति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥

---

1. ताटकाख्य इति नास्ति–चौ. 2. रूपैकतायाः –चौ. 3. प्रकाशे–चौ. 4. नदीमिव–चौ. 5. हेतुप्रदर्शनम्–चौ.

काश्चित् कृष्णाभिसारिकां सखीदमाह —

**तिरयसि तनुं मृगीमदजम्बालेनाभिसाररसिके किम् ।**
**न विशेषो विज्ञाने रूपादपि सौरभादपि वा ।। ४८६ ।।**

'निषद्वरस्तु जम्बाल: पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ' इत्यमर: (१.९.९)। देहप्रभावितानिर्गमनवारणाय कस्तूरीकर्दमालेप: क्रियते तेन परेषां ज्ञानं मा भूदिति। तच्च मृषैव। एवमपि तदीयसौरभेण परम्परया [1]त्वदनुमान-सम्भवादित्यर्थ:। एवं च यद्यपि चाक्षुषानुमितिरूपयोर्ज्ञानयोर्विशेषोऽस्त्येव तथाप्यत्र स्वरूपमात्रभेदस्यानुपयुक्ततया उभयथापि गोपनं न भवत्येवेत्याशयेन विशेषाभावोक्ति: ।।

कश्चित्तस्या: कामशास्त्राभिज्ञतां दर्शयन् प्रियामाह —

**तिलतण्डुलितं बाले दधासि मुक्तेन्द्रनीलहारं त्वम् ।**
**स्मितमुखकान्तिकदम्बं नीरक्षीरायमाणं तु ।। ४८७ ।।**

मुक्तेन्द्रनीलमालयोरामिश्रणेऽपि पृथक्त्वेन ज्ञानार्हत्वाद् रूपसाम्याच्च तिलतण्डुलाकारत्वम्। [2]स्मितकान्तेस्तु मुखकान्त्या सहात्यन्तसादृश्याद्विवेकेन ज्ञानानर्हतया नीरक्षीरसाम्यम्। एतेन तदुभयसंज्ञपरिरम्भाभिज्ञत्वं व्यज्यते। तथा च रतिरहस्ये —

"असकृदतिविगाढाश्लेषलीलां वितत्य
　　जनितजवनबाहुव्यत्ययं स्पर्धयेव ।
मिथुनमथ मिथोऽङ्के लीयते निश्चलाङ्गं
　　निगदति तिलपूर्वं तण्डुलं तन्मुनीद्र: ।।

---

1. तदनुमानसद्भावादित्यर्थः –चौ.　2. स्मितकान्तेः स्वमुखकान्त्या–चौ.

अभिमुखमुपविष्टा योषिदङ्केऽथ तल्पे
रचितरुचिर[1]गाढालीनता वल्लभस्य ।
प्रसरदसमरागावेगनश्यद्विचारौ
विशत इव [2]मिथोऽङ्गं क्षीरनीरं तदाहुः ॥"
(आलिङ्गनाधिकारे प. ६. श्लो. ८–९)*

सखी नायकमाह —

**तिक्तायतेऽपि नितरां मधुरमशेषं विषयजातम् ।**
**पित्तेनेव नितान्तोष्मणा वियोगेन तव तस्याः ॥ ४८८ ॥**

मधुरं रम्यमपि विषयजातं चन्द्रचन्दनादि तिक्तायते । द्वेषविषयत्वात् । पित्तदोषेणापि मधुरतममपि रसजातं [3]दुग्धगुडादि तिक्तवद्भासते । रसस्य द्रव्यभेदेन भेदादशेषमित्युक्तम् । पित्तस्य दाहकत्वेन नितान्तमूष्मा यस्मात् । विरहपक्षेऽप्येवम् । एतेन विषयनिवृत्तिरूपा षष्ठी दशा सूचिता । [4]भरते त्वयमुद्वेग [5]उक्तः —

---

1. गाढालिङ्गनो वल्लभश्च–चौ. 2. मिथोऽङ्गे–चौ. * एतदनन्तरमियमार्योपलभ्यते–चौ.

* कश्चिदिदमाह —

तितउ यथा बहुरोकं मण्डलमिन्दोः समुल्लसति ।
लग्नान्यप्यस्य तले विरहिमनांसि प्रयान्ति तच्चित्रम् ॥

यद्यपि 'चालनी तितउः पुमान्' इत्यमरः (२.९.२६) तथापि 'सक्तुमिव तितउना पुनन्तः' (ऋ. १०.७१.२) इति मन्त्रे 'तितउ परिपवनं भवति' (निरुक्त. ४.१०) इति भाष्यकारप्रयोगात् क्लीबत्वमपि प्रामाणिकम् । 'छिद्रं निर्व्यथनं रोकम्' इत्यमरः (१.७.२) । पक्षे रोको दीप्तिः । चालन्या हि मध्यपतिता एव सूक्ष्मभागा निस्सरन्ति । अस्य तु तलसंयुक्तान्यपि मनांसि निर्गच्छन्तीत्याश्चर्यम् ।

3. खण्डगुडादि–चौ. 4. भरतेन–चौ. 5. इत्युक्तः –चौ.

'आसने शयने वापि न तिष्ठति न हृष्यति ।
नित्यमेवोत्सुका च स्यादुद्वेग[1]स्थानमेतत् ॥'[2] (ना.शा. २२.१७२)

काचित् खण्डिता नायकमाह —

**तिलकमलक्तकजं ते सुन्दर भालं विभूषयति ।**
**मदनार्धचन्द्रमसृगिव मम हृदयविदारणासक्तम् ॥ ४८९ ॥**

प्रतिनायिकाचरणप्रणामलग्नतद्यावकभवं तिलकम् । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः (२.६.१२३) । तिलकपदेन भूषणार्थतया परमादरविषयत्वसूचनम् । मदीयहृदयभेदलग्नं शोणितं कामस्यार्धचन्द्राकारबाणमिवेत्युत्प्रेक्षया हृदयविदारणस्य तद्दर्शनानन्तरकालीनत्वेऽपि कार्यकारणयोरेककालोत्पत्तिकत्वप्रतीत्यातिशयोक्तिध्वनिः ॥

स्वयंदूती पान्थमाह —

**तीरे तरणिसुतायास्तमालवीथीयमुल्लसति ।**
**किमिति त्वरया दूरादध्वग नावं गवेषयसि ॥ ४९० ॥**

कालिन्दीतीरलग्नतमालमालायां तद्भ्रान्त्या तत एवारभ्य तदुत्तरणकामुकेन पथिकेन नावो गवेषणं कृतम् । तत्र तद्भ्रमखण्डनेन इत एव तरणोपायो नापेक्षित इति प्रतिपाद्यते । 'गवेषस्तर्कमार्गणे' इति कल्पद्रुमः (२१) । अत्र भ्रान्तिमान् व्यङ्ग्यः ॥

हीनगुणस्योत्कृष्टगुणसन्निधौ स्वयमेव हानिर्भवतीत्यभिप्रायेण कोऽप्याह —

**तुलयितुमनसा विधिना धृतौ तुलायां निदाघशीतकरौ ।**
**जिह्रियदिवात्र चरमस्तामपहायाचिरान्निरगात् ॥ ४९१ ॥**

तुला राशिविशेषः परिमाणपरिच्छेदोपायश्च । करपदस्योभयत्रान्वयः । जिह्रियदिति ह्री लज्जायामित्यस्य शतृप्रत्यये रूपम् । लज्जमान इव । चरमः

1. स्थानमेव तत्–चौ. 2. इति इत्यधिकम्–चौ.

शीतकरः। तुलां विमुच्य शीघ्रमेव निर्गतः। सूर्येण तत्र मासपर्यन्तमवस्थानात्। चन्द्रेण तु स्वल्पकालमेवेति भावः॥

काचित् क्षुद्रनायकसङ्गनिवृत्त्यभिप्रायेणाह —

**तुच्छसमागमने सति न भवत्युज्जीवनं किमपि।**
**इति तात्पर्यवता सखि पाणिनिना त्वागमो विहितः॥४९२॥**

'छे च' (पा. ६.१.७३) इति सूत्रेण तुगागमो विधीयते इत्यस्यान्यथाप्यभिप्रायः कथ्यते। तुकारस्य छकारस्य च सम्बन्धे सति उकारस्य जीवनं स्थितिर्न भवति। 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' (पा. १.३.२) इति इत्संज्ञया तस्य लोपात्। अथ च [1]तुच्छस्य जनस्य सङ्गमे सति उज्जीवनं न भवति, किन्तु दुःखकदर्थनया [2]मृतप्रायतैव। एतादृशार्थस्य तुगागमविधानेनैव लाभात् तथैव विहितम्। अन्यथा तिगागमादिकमप्यकरिष्यत्। रूपसिद्धेः साम्यादित्यर्थः॥

सखी नायकमाह —

**तुम्बुरुरिव [3]किं सुन्दर मधुरक्वणितां कलावतीमेताम्।**
**अङ्कारोहणयोग्यां प्रयुयुक्षसि मध्यमग्रामे॥ ४९३॥**

तुम्बुरुर्गन्धर्वविशेषः। कलावतीं चतुष्षष्टिकलाभिज्ञां वीणाभेदं च 'महती नारदस्यापि तुम्बुरोस्तु कलावती' इत्यभिधानात्। मध्यमाख्यो ग्रामः स्वरसमूहः। पक्षे मध्यमकक्षायां किं गणयसि। उत्तमतयैतदनादरस्यानुचितत्वादित्यर्थः॥

काचित् सङ्केतस्थानात् कञ्चिदपसारयितुमाह —

**तृषगणसम्भृतमेतद्विपिनं किमितीह धार्मिक भ्रमसि।**
**एतादृशि स्थले हि [4]द्वापरपरवर्तियुगवासः॥ ४९४॥**

---

1. तुच्छजनस्य–चौ. 2. मृतप्रायतयैव–सं.ए. 3. सुन्दर किं–चौ.
4. द्वापरवर्तियुगवासः –सं.ए.

तुषो विभीतकः। धार्मिकपदेन तस्य परिहर्तव्यत्वसूचनम्। द्वापरादुत्तरवर्ति[1] युगं कलिः। अस्य कलिद्रुमतया छायादिविश्रामानर्हत्वात्। अथ च सन्देहपरवर्ति तद्रहितं युगं मिथुनं, तस्यैव वासः स्थितिः। तथा च दोषपरिहारार्थमितः प्रदेशादपगम्यतामित्यर्थः॥

कश्चित् प्रियामाह —

**तुन्दपरिमृजमिदं ते मुखरुचिपानाच्चकोरकुलम्।**
**राकायामपि चन्द्रज्योत्स्नापानाय नो यतते॥ ४९५॥**

'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः' (पा. ३. २. ५) इति कप्रत्ययः। 'मन्दस्तुन्दपरिमृज' इत्यलसपर्यायेऽमरः (२. १०. १९)। पानाय पानं कर्तुम्। चन्द्रक्षयकाले एतद्रुचिसमास्वादनस्यैव गतित्वात्तासां माधुर्यातिशयाच्च कादाचित्कापकृष्टमाधुर्यकचन्द्रिकापानप्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः। एतेन सर्वदोपजीव्यमपहाय तदन्यत्र प्रेक्षावन्तो न प्रवर्तन्त इति सूचितम्॥

कश्चित् प्रियामाह —

**तुङ्गतया तव कुचयोरचलकुलमधःकृतोन्नतिकम्।**
**उपहसति सपदि विन्ध्यो धृतमदमात्मावनतिकाले॥ ४९६॥**

यदा विन्ध्य एवागस्त्यवचनेनावनतिं प्राप्तस्तदानीमस्योन्नतिह्रासो जात इति पर्वतान्तरगणां मद आसीत्। सम्प्रति तु त्वदीयस्तनोन्नत्या सर्वपर्वताना[2]मुच्चत्वविरहे जाते स्वोपहासकानां तेषामुपहासं विन्ध्यः करोतीत्यर्थः। एतेन यद्विपदि येषामानन्दस्तद्विपदि तस्यापि स्यादिति सूचितम्॥

सखी नायकमाह —

**तूर्णीं वासागारात्प्रयातुमनसो नतभ्रुवः कबरीम्।**
**कर्षन्नाभासितरां कामसुहृद्राम इव यमुनाम्॥ ४९७॥**

---

1. वर्ती युगः –चौ. 2. °मौद्धत्यविरहे–चौ.

'उशन्ति शयनस्थानं वासागारं विशारदाः' इति हलायुधः (२.१४०)। नवोढात्वेन ततः प्रयाणेच्छा। गमने प्रकर्षश्च तस्याः कामविकारानुमापकत्वेन तद्विषयकानादरानुत्पादकत्वस्वरूपः। कबरीकर्षणं तु तद्धारणेच्छया। कामसुहृत्तत्साम्यात्। पक्षे कामपालत्वात्। यद्वा नायकस्य कामशास्त्राभिज्ञतया नायिकास्वभावज्ञानेन मद्विद्वेषेण गच्छतीति ज्ञानानुदयात्॥

कश्चिदत्यन्तमेकजातीययोरप्युत्कर्षापकर्षौ पश्यन्नाह —

**तुहिनगिरिमधरयन्नपि शिरसि भवो वहति तुहिनकरम्।**
**द्रव्याल्पत्वमहत्त्वे मृषा कलैव प्रकर्षाय॥ ४९८॥**

पर्वते हिमस्य भूयस्त्वेऽपि तद्वृत्तित्वेन तमधरीकृत्य स्वापेक्षयाऽधोगतं विधाय स्वल्पतरहिममपि चन्द्रं शिरसि शेखरतया भगवान् दधाति। अतः कलयैव प्रकर्षो लभ्यते। तत्र चन्द्रस्य कलारूपत्वात्। पक्षे कला विद्यादिः। न तु द्रव्यवत्तामात्रेणेत्यर्थः। यद्वा बहुद्रव्यामपि नायिकामनादृत्य कस्याञ्चिदति-विदग्धायामनुरज्यमाने नायके काचिदेवमाह॥

काचित् शठनायकं प्रकृत्याह —

**तुषिता एव वसन्तस्त्रिदिवेऽपि [1]भवन्ति निर्जरा अपि ते।**
**येषां रसार्धगणना सततं प्रख्यायते लोके॥ ४९९॥**

रसस्यार्धमेव येषां जनेन गण्यते [2]न त्वत्यन्तरसिकत्वं प्रणयविच्छेदात्। ते निर्जरा युवानोऽपि स्वर्गे वसन्तोऽपि तुषितास्तुषसदृशा अनुपादेया एव। उच्चपदारूढा अप्यनादर्तव्या एव। अथ च रसपदेन षट्, अर्धं च तदीयमेव, तेन त्रितयलाभः। तथा च 'अङ्कानां वामतो [3]वृद्धिः' इति रीत्या षट्त्रिंशत्सङ्ख्या [4]ये गण्यन्ते ते स्वर्गस्था निर्जरा देवास्तुषितसंज्ञा एवेत्यर्थः॥

---

1. "भवन्ति" इति नास्ति–चौ. 2. न नु–सं.ए. 3. गतिः –चौ.
4. सम्पद्यते। तत्सङ्ख्या ये–चौ.

काचित् प्रियमाह —

**तृणतामनायि सत्यं स्मरस्त्वया सुभग रूपेण ।**
**अमरोऽपीतरथा कथमलभत शलभत्वमुग्रदृग्वह्नौ ॥ ५०० ॥**

तृणत्वं हीनता [1]अपकृष्टरूपत्वं च । दाहायोग्यत्वमाह–अमरोऽपीति । इतरथा तृणत्वाभावे । [2]शलभवत् तृणत्वेनैव दाहं प्राप्तः । तृणत्वस्य अमरत्वाभावव्याप्यत्वादिति भावः । यद्वा विरहिणी भावनोपनीतं प्रियं प्रत्याह । एतेन गुणकीर्तनदशा सूच्यते । 'चतुर्थे गुणकीर्तनम्' इति भरतात् । तत्स्वरूपमपि तेनैवोक्तम् —

"अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिर्वाक्चेष्टाहसितेक्षणैः ।
नास्त्यन्यः सदृशस्तेनेत्येतत् स्याद् गुणकीर्तनम् ॥"
(भ. ना. २२. १७०)

कस्यचिदर्थे दूती नायिकामाह —

**तृंहन्ति विजयमिव तं गुरुरतिभिदुरोरुहाभोगः ।**
**अभिगाङ्गेयोऽपाङ्गः कर्णो नालीकशाली वा ॥ ५०१ ॥**

विजयमर्जुनमिव तं नायकं तृंहन्ति पीडयन्ति । गुरुर्महान् । भिदं भेदमतिक्रान्तोऽतिभित् । अत्यन्त[3]संहत इति यावत् । [4]अपाङ्गः कटाक्षः । नालीकं कमलम् । [5]तदुत्तंसवत्त्वात्कर्णे तत्संयोगः । पक्षे गुरुर्द्रोणः । अतिभिदुरा अत्यन्तभेदनशीला वज्रमतिक्रान्ता वा । 'कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमर (१.१.१९) । उरवो [6]महान्तः शूरास्तान् हन्ति उरुहा आभोगो यस्य । महावीरवधसमर्थ इति यावत् । अभि भयरहितं यथा स्यात्तथेति

---

1. अप्रकृष्टं–चौ. 2. शलभस्तृणत्वेनैव–चौ. 3. संहित–चौ. 4. 'यद्वाऽत्यन्तं भिनत्तीति तथा । उरोरुहौ स्तनौ । आभोगः परिणाहः । गां भूमिमभिलक्ष्य गेयो वक्तुमर्हः । प्रसिद्धविच्छित्तिविशेष इति यावत् ।' अयं भागोऽधिकः –चौ. 5. उत्तंससवर्णत्वात्–चौ. 6. मणतः –सं.ए.

क्रियाविशेषणम्। गाङ्गेयो भीष्मः। *अपकृष्टोऽङ्गदेशो यस्मात्तादृशः। स्वापेक्षया स्वस्यापकर्षनियमात्*। [1]नालीका बाणविशेषाः। तद्वांश्च कर्णो राधेयः। एतेऽपि भारतेऽर्जुनं पीडयन्ति स्म। त्रयाणामेव तत्समानकक्षत्वादिति भावः॥

क्वचिद् भ्रम[2]प्रमाभ्यामेव कार्योत्पत्तिरिति कोऽप्याह —

**तृषितं पिबति मदाम्भो हेरम्बस्य द्विरेफनिकुरम्बम्।**
**प्रतिबिम्बितहैमवतीनयनपयोजेऽप्यसद्विसंवादम्॥ ५०२॥**

लम्बोदरमदजलप्रतिबिम्बिते गौरीनेत्रे कमलभ्रमेण मधुपानमिच्छतां भ्रमराणां दानप्राप्त्यैव मधुप्राप्तिसम्पत्त्योभयविधप्रवृत्तेरपि संवादित्वमिति भावः। एतेन परमेश्वरसम्बन्धिनि भ्रममूलकप्रवृत्तेरपि साफल्यमिति व्यज्यते॥

कश्चित् प्रियां पश्यन्नाह —

**तृप्तिं काङ्क्षदिवाक्षिद्वयमनिमेषं वराननां पिबति।**
**विरतिभयादानन्दं निमेषकपटात्प्रवेशयत्यन्तः॥ ५०३॥**

प्रथमं तद्दर्शनोत्कटेच्छया दर्शनप्रतिबन्धकनिमेषनिरासेन दृष्टं, ततस्तज्जन्यानन्दभरेण तृप्तत्वाद्दर्शनविच्छेदो मा भूदिति निमेषः कृतः। तेनाभ्यन्तराभिमुखावच्छिन्नप्रेरणयाऽऽनन्दस्यान्तर्गमने पुनस्तद्दर्शनं स्यादिति भावः। एतेन रागिस्वभावो वर्णितः। तथा चोक्तम् – 'अहो कष्टं किमिति सृष्टिरेवं न बभूव यत्सर्वदैव भोक्तुः सामर्थ्यमतृप्तिश्च भोग्यानां चाक्षय' इति॥

काञ्चित् सखीदमाह —

**तेजस्वी श्यामतनुस्त्वदपाङ्गो धृतसुदर्शनो हरिवत्।**
**नीतः स्मरेण शरतां [3]पुरविजये स्पर्धयेव गिरिशस्य॥५०४॥**

**अयं भागो नोपलभ्यते–चौ. 1. नालीको=बाणः। 'नालीकं शरखण्डेऽब्जे नालीकः शरशल्ययोः' इति विश्वः (५०१) –चौ. 2. प्रेमभ्यामेव–चौ. 3. पुरविजयस्पर्धयेव–चौ.

त्रिपुरवधाय हरेण विष्णुर्बाणः कृत इति [1]पुराणप्रसिद्धम्। अतस्तद्वैरिणा कामेनापि पुरस्य नगरजनस्य विजये स्वाधीनत्वे कर्तव्ये तत्समानधर्मा त्वदपाङ्ग एव बाणीकृत इत्यर्थः। तेजस्वित्वं चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वात्। पक्षे महानुभावशालित्वात्। श्यामत्वमुभयत्र समानम्। सुदर्शनं शोभनं स्वभावसूचनसमर्थमवलोकनम्। पक्षे [2]सुदर्शनचक्रम्। हरिवदित्यत्र '[3]तेन तुल्यम्' (पा. ५.१.११५) इति वतिप्रत्ययः॥

कश्चिन् मनस्वी प्राह—

**तेषां पीतवतामपि सुधारसं दुर्लभं सहृदयत्वम्।**
**ये स्वीयविपक्षजनच्छायामादाय कार्यमीहन्ते॥ ५०५॥**

स्वविरोधिनः समाश्रयेण ये नीतिमात्रशरणाः स्वकार्यं साधयितुमिच्छन्ति तेषामुक्तगत्या सुधारसलाभेऽपि न सहृदयत्वपर्यवसानम्। मायया देवरूपमाश्रित्य सुधामास्वादितवतोऽपि सैंहिकेयस्य शिरश्छेदेन हृदयराहित्यस्य वृत्तत्वादिति ध्वनिः। 'न लोकाव्यय' (पा. २. ३. ६९) इत्यादिना खलर्थप्रत्यययोगे कारकषष्ठीनिषेधेऽपि शेषे षष्ठी बोध्या। यद्वा सहृदयत्वेन सह तेषामित्यस्यान्वयः। दुर्लभत्वं च तद्विशेष्यकप्रमाप्रकारत्वसम्बन्धेन। तादृशाः सहृदया इति प्रमाया असम्भवादिति भावः॥

कस्याश्चिन् मुग्धायाः प्रौढाङ्गनाभ्योऽपि सौभाग्यातिशयं सूचयन्ती सखीदमाह —

**तोषयति निर्जरान् या धृतकुसुमैवापरैव सा वीरुत्।**
**सञ्जातस्तबकैव प्रीणयितुं पद्मिनी क्षमते॥ ५०६॥**

निर्जरा देवा युवानश्च। कुसुमं पुष्पं रजश्च। स्तबका गुच्छा लक्षणया स्तनौ च। कोरकैर्देवार्चनानिषेधेऽपि पद्मकोरकैस्तदभावेन तस्या

---

1. पुराणे प्रसिद्धम्–चौ. 2. सुदर्शनं चक्रम्–चौ. 3. 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' (५.१.११५) इति वतिप्रत्ययः –चौ.

मुकुलोत्पत्तिदशायामेव देवताप्रीतिसमर्थत्वादिति भावः । 'कलिकाभिस्तथा नेज्यं विना चम्पकपद्मकैः' इति वचनात् ॥

कश्चिन्नायिकाया गुणातिशयमाह —

**तौषारतैजसैरियमारब्धा कैश्चिदवयवैर्विधिना ।**
**साक्षात्करणीयगुणा समयं तत्तत्प्रतीपमासाद्य ॥ ५०७ ॥**

शैत्यप्रतिकूले ग्रीष्मसमयेऽस्याः शैत्यगुणस्य [1]उष्णप्रतिकूले च शीतसमय उष्णत्वस्य [2]साक्षात्कारात् । तद्विरुद्धसमये तज्जातीय[3]सर्वोपरमौचित्यात्तद्वैपरीत्येन विजातीयत्वसूचनाय कैश्चिदिति । शीतोष्णावयवान्तरवृत्तिगुणविलक्षणगुण-वद्भिरित्यर्थः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**तन्तुभिरतिप्रभूतैः पटेन तेऽलम्भि गात्रसंस्पर्शः ।**
**ताः सप्ततन्तुमात्रप्राप्यस्पर्शास्तु रम्भाद्याः ॥ ५०८ ॥**

[4]रम्भाद्यास्त्वित्यन्वयः । बहुतन्त्वारब्धेन वस्त्रेण त्वदङ्गस्पर्शः प्राप्तः । तास्तु [5]यज्ञमात्रप्राप्यस्पर्शाः । 'अप्सरस [6]एनं जाया भूत्वोपशेरते' इति महाभाष्यादिदर्शनात् । 'सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः (२. ७. १३) । अथ च सप्तसङ्ख्यास्तन्तवः सूत्राणि, एतदभिन्नत्वेनयज्ञाध्यवसायः । तथा च व्यतिरेकः स्पष्ट इति भावः ॥

इति तकारव्रज्या ।

---

1. उष्णत्वप्रतिकूले–चौ. 2. साक्षात्करणात्–चौ. 3. सर्वोपरमौचित्यात् । एतद्वैपरीत्येन–चौ. 4. रम्भाद्या = अप्सरसः –चौ. 5. सप्ततन्तुमात्रप्राप्यस्पर्शाः–चौ. 6. एव–चौ.

# २६. दकारव्रज्या

कश्चिद् ग्रीष्मं वर्णयति —

**दवपावकावलीढा दृश्यन्ते भूभृतां प्रस्थाः ।**
**तस्याः स्तनभ्रमादिव कामेन प्रहितवह्निशराः ॥ ५०९ ॥**

'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इत्यमरः (३.३.२०६) । आद्ये षष्ठीसमासः द्वितीये कर्मधारयः । अवलीढपदेन [1]आस्वाद्यत्वोक्त्यात्यन्तव्याप्तिसूचनम् । वह्निशरा आग्नेयास्त्रयोजितबाणाः । एतेन तस्यां मदनविद्वेषसूचनाद्विप्रलम्भातिशयो द्योत्यते ॥

कस्याश्चित् पतिव्रतायाः प्रशंसामाह —

**दमयन्तीति सपत्न्यो वेदेयमरुन्धतीत्यतिथिवर्गः ।**
**शीतेति हृदयदयितो गुरुलोकः सर्वमङ्गलेत्येताम् ॥ ५१० ॥**

दमयन्ती भैमी । [2]अथ च दमयति मामुपशमयति [3]तथा । तासां मानतिरस्कारेण तथा ज्ञानम् । दमयन्तीति शतृप्रत्ययविचारो नैषधभावप्रदीपे द्वितीयसर्ग उक्तः । अरुन्धती वसिष्ठस्त्री । अथ च न रुणद्धीति तथा । [4]अतिथिसत्कारपरत्वात् । शीताशब्दो जानक्यां तालव्यादिरपि । 'शीता नभस्सरिति लाङ्गलपद्धतौ च । शीता दशाननरिपोःसहधर्मिणी च' [5]इत्यजयकोषात् । अथ चानन्दजनकतया शीतत्वम् । 'शर्वाणी सर्वमङ्गला'

---

1. आस्वाद्यत्वोत्तराऽत्यन्तव्याप्तिसूचनम्–चौ. 3. अथ च दमयन्ती मानमुपशमयन्ती–चौ. ३. नास्ति–चौ. 4. अतिथिः सत्कारपरत्वात्–चौ. 5. इत्यजयात्–चौ.

इत्यमरः (१.१.३७)। पक्षे सर्वमेव मङ्गलं यस्याः। सल्लक्षणसम्पन्नत्वा-दित्यर्थः। अयं च —

'निमित्तभेदादेकस्य वस्तुनो यदनेकधा।
उल्लेखनमनेकेन तमुल्लेखं प्रचक्षते॥'

इति केषाञ्चिन्मते उल्लेखालङ्कारः। काव्यप्रकाशानुसारिणां त्वतिशयोक्ति-भेद एवेति प्रपञ्चितमलङ्कारकौस्तुभे (पृ. २८९)॥

गुरुकुलवासिनः कस्यचिद्विरहावस्थां नायिकायां काचिन्निवेदयति —

**दहराकाशस्तमहा जीवमपोह्यैव तद्विधो बोध्यः।**
**इति वाचमौपनिषदीं विशदीकुरुते समिषदीर्घाम्॥ ५११॥**

चन्द्रदर्शनोद्दीपितविरहवेदनया[1] तदुपालम्भदानेऽन्येषां तत्प्रकाशः स्यादतो 'दहर उत्तरेभ्यः' (ब्र.सू. १.३.९.१४) इत्यधिकरणसिद्धान्तश्लेषेण वारंवारमुपालभते। 'अथ यदिदं ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' (छां. ८.१.१) इत्यादिवाक्ये आकाशपदं ब्रह्मपुरपदसामर्थ्याज्जीवपरमिति न शङ्क्यम्। किन्तु तमपहाय तमहा अज्ञाननाशकस्तद्विधो ब्रह्मैव बोध्यः। 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' [2]इति स्मृतेः (भ.गी. १७.२३)। 'यावान्वा [3]अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' (छां. ८.१.३) इति सर्वापेक्षमहत्त्वस्योपाधिपरिच्छिन्ने जीवेऽनुपपत्तेरिति तस्यार्थः। पक्षे विधो इति चन्द्रसम्बुद्धिः। राका पौर्णमासी। '[4]पूर्णे राका निशाकरे' इत्यमरः (१.३.८)। तया शस्तमुत्कृष्टं महस्तेजो यस्य तादृशस्त्वं बोध्यो ज्ञानविषयीभूतः सन् अपोह्य बाधं कृत्वा [5]जीवं [6]मदीयात्मानं दह सन्तापयेति क्रोधादुक्तिः॥

कश्चित् प्रियामाह —

**दर्पं दलयसि दृग्भ्यां न कृशोदरि केवलं मृगस्य दृशोः।**
**मेचकतया कटाक्षच्छटाभिरप्येतदीयदर्पस्य॥ ५१२॥**

---

1. °वेदनयाऽसकृदुपालम्भ°–चौ. 2. इति श्रुतेः –सं. ए. 3. अयमिति नास्ति–चौ. 4. वाक्यमिदं नास्ति–चौ. 5. पदमिदं नास्ति–चौ. 6. मदीयानं–सं. ए. मदीयमात्मानं–चौ.

केवलं स्वनयनशोभया मृगस्यैव दर्पं नापहरसि किन्तु [1]कटाक्षधारानिष्ठेन नीलिम्ना मृगदर्पस्य कस्तूरिकाया अपि दर्पं हरसीत्यर्थः । कटाक्षाणां केवलश्यामत्ववर्णनमपि सम्प्रदायः । 'कटाक्षः कालिन्दीलघुलहरिवृत्तिः प्रभवति' इत्यादिदर्शनात् ॥

कश्चिच्छ्रीकृष्णसौन्दर्येण गोपीनां मर्यादोल्लङ्घनमाह —

**दधिमुखहरिणा जुष्टो मधुरम्यः [2]सेव्यते वनोद्देशः ।**
**जनकसुताभिनिवृत्तैस्तारापत्याननप्रियतमौघैः ॥ ५१३ ॥**

दधिमुखसंज्ञेन हरिणा वानरेण । पक्षे बाल्ये दधिभोजितया तन्मुखेन कृष्णेन । मधुर्मकरन्दो वसन्तश्च । जनकसुता सीता ततोऽभिनिवृत्तैस्तद्वार्तां गृहीत्वा प्रत्यागतैः । पक्षे पितॄन् पुत्रांश्चानादृत्योपयातैः । ताराया अपत्यमङ्गदस्त[3]न्मुख्यैः । प्रियप्रवाहाणां गिरिवासित्वाद् वानराणाम् । पक्षे तारापतिश्चन्द्रस्तत्तुल्यमुखीनां गोपीनामोघैः समूहैः । सीतान्वेषणोत्तरमागतैर्हनुमदादिभिरङ्गदाज्ञया सुग्रीवपालिते मधुवने मधु भक्षितमिति सुन्दरकाण्डे कथा (स. ६१)। अत्र गोपी[4]सख्यादेरुक्तौ प्रकृताप्रकृतश्लेषः । कालान्तरीणस्वैरिण्युक्तौ [5]त्वप्रकृतद्वयश्लेष इति विवेकः ॥

कश्चिदुद्दीपकमाह —

**दमनकवैभवजनिता पारेवाक्सौरभस्य धारेयम् ।**
**अपि मरुतामन्तरगा स्वाभिमतं पार्थिवं भजते ॥ ५१४ ॥**

[6]दमनकः सुगन्धिपत्रो वृक्षभेदः । पारेवाग् वर्णयितुमशक्या । मरुतां वायूनामन्तरगा स्वाश्रयावयवोपनायकत्वात् । स्वग्राहकं पार्थिवं घ्राणेन्द्रियं भजते । तज्जन्यसाक्षात्कारविषयत्वात् । अथ च दमनसंज्ञस्य मुनेर्वरदानादुत्पन्ना

1. कटाक्षधारानीलिम्ना–चौ. 2. सेवंते–सं.ए. 3. स्तन्मुखैः–चौ. 4. सख्याद्युक्तौ–चौ. 5. तु प्रकृत–चौ. 6. दमनको=वृक्षभेदः –चौ.

सौरभस्य रमणीयत्वस्य धारा दमयन्ती मरुतामिन्द्रादीनामिष्टापि स्वसम्मतं पार्थिवं नलसंज्ञमेव [1]राजानमेव वृतवतीति ध्वन्यर्थः ॥

कश्चित् स्वकीयाविमुखं नायकं तत्सखीदमाह —

**दक्षोऽसि सुभग सत्यं न [2]सतीमेतां यदाद्रियसे ।**
**अद्भुतमेकमिदं यद्वहसितरामर्धचन्द्राङ्कम् ॥ ५१५ ॥**

दक्षप्रजापतिरपि सतीसंज्ञां स्वकन्यां यज्ञभूमौ नादृतवानिति प्रसिद्धम् । परन्तु अर्धचन्द्राख्यनखक्षतचिह्नं नायिकान्तरसमागमज्ञापकम् । दक्षस्त्वर्धचन्द्रचूडामणिं शिवमपि नादृतवानिति व्यतिरेकः ॥

काचिदवधिदिने प्रियागमसंशयात् सखीमाह —

**दयिततमस्योज्जीवनहेतोः प्राणस्य वैष सखि ।**
**आगमने गमने वा दिवसः समुपैत्यवधिरद्य ॥ ५१६ ॥**

जीवनहेतुत्वं तस्य तत्सङ्गमाशया प्राणापरित्यागात् प्राणस्येवेत्यर्थः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोः' इति विश्वः । प्राणपक्षेऽपि 'इन्द्रियेभ्यः [3]परः प्राणः' इत्युक्तेः प्रियतमत्वम् । जीवनहेतुत्वं प्राणशरीरसंयोगस्य तथात्वात् तदनागमने मरणमेव भविष्यतीत्यर्थः । न चाद्येत्यस्याप्यस्मिन् दिन इत्यर्थादद्य दिवस उपैतीत्यन्वयः स्वस्य स्वावृत्तेरिति वाच्यम । दिनावच्छेदककालोपाधीनां बहुविधत्वेन दोषाभावात् ॥

दुष्टोपकारोऽपि [4]न हितायेत्याशयवान् कोऽप्याह —

**दारुण एष विपाको युक्तो [5]यद्वहति मालिन्यम् ।**
**स्वयमेव बहलजिह्वः प्रथमं समदीपि कृष्णवर्त्मा यत् ॥५१७॥**

---

1. राजानम्–चौ. 2. सतीमेनां–चौ. 3. पराः प्राणाः –चौ. 4. न इति नास्ति–चौ. 5. यद्दहति–चौ.

दारुणो दुस्सहः। विपाकः परिणामः। मालिन्यं कार्यक्षतिकृतम्। बहुजिह्वो यथोक्तविपर्ययकारित्वात्। कृष्णवर्त्मा मलिनाचारः। समदीपि पदस्थः कृतः। अथ च दारुणः काष्ठस्य श्यामत्वरूपो विपाको युक्तो यत् सप्तजिह्वः कृष्णवर्त्मा वह्निर्ज्वालितः। तत्संयोगेन दाहे सति श्यामत्वोदयात्॥

[1]कश्चित् साभिप्रायमाह —

**दाडिममोहात्कीरा[2]स्त्वामेव प्रत्युताभिधावन्ति।**
**बाहूद्वेल्लनविशदितवक्षोजं कलमगोपि मा खित्थाः॥५१८॥**

शालिभक्षणाच्छुकवारणार्थं भुजोत्क्षेपे क्रियमाणे स्तनप्रकाशात्तद्विशेष्यक-दाडिमभ्रान्त्या तत्रैव शुकाः समापतन्तीति स्वनिष्ठानर्थोपनिपात इति प्रत्युतशब्दार्थः। तथा चावयोर्निरन्तरं सम्भोग एवोज्जृम्भतां शालिहाने-रप्रयोजकत्वादिति व्यङ्ग्यम्॥

काचित् सती कदाचिदुपागतं नायकमाह —

**दाक्षिण्यमप्यवाप्य त्वमुपेतः सुखयसि प्रिय माम्।**
**अम्भोजिनीं विवस्वानिव चन्दनसङ्गतः सुरभिः॥ ५१९ ॥**

दाक्षिण्यं लोकानुरोधमात्रम्। चन्दनस्य नायिकान्तराङ्गानुलेपनस्य। सूर्योऽपि दक्षिणदिग्वर्तित्वं प्राप्य [3]चन्दनसुरभिर्मलयाचलसम्बन्धात्। कमलिनीं [4]विकासयत्येव। एतेनानन्यगतिकानां कदाचिदिष्टप्राप्तिरपि सुखहेतुरितिसूचितम्॥

कश्चित् प्रियामाह —

**दासीकृतं विलोचनयुगलेन तवारविन्दकुलम्।**
**सुतनु निभालय किञ्चित्समुद्यतं रसमुपाहर्तुम्॥ ५२० ॥**

---

1. कश्चित्स्वाभिप्रायमाह–चौ. 2. स्त्वय्येव–चौ. 3. चन्दनसङ्गतः सुरभिः–चौ. 4. विकाशयत्येव–चौ.

एतद्दर्शनेन तव प्रीतिरुत्पद्यतामित्यर्थः। दासस्यापि जलाहरणं धर्मः। युगलकुलशब्दाभ्यां द्वयोरपि बह्वपेक्षयोत्कर्षसूचनम्। च्विप्रत्ययेन ताभ्यामेव तथा कृतं न तु पारम्पर्यागतं तेषां दासत्वमिति सूचितम्॥

काञ्चिद् गुरुजनपरोक्ष[1]मुद्वृत्तां काप्याह —

**दिवसकृति तप्यमाने यमुने त्वमनुद्धतां गतिमकार्षीः।**
**घनपिहिते पुनरस्मिन्नुत्कलिकोल्लिखिततीराऽसि॥ ५२१॥**

यमुनेति सूर्यकन्यात्वसूचनम्। तदा जलशोषाद्गतेर्मन्दत्वम्। तस्मिन् मेघच्छन्ने तु तरङ्गभिन्नतटाऽसि। अथ च दिवसकृति सदाचारपरत्वेन प्रकाशकत्वात्। तप्यमानेति तद्भयसूचनम्। यमुनेति स्वभावमलिनत्वद्योतनम्[2]। विनयव्यञ्जनार्थं गतेर्मान्द्यम्। घनमत्यन्तं पिहिते दूरस्थे सति। उत्कण्ठयोल्लिखितं ज्ञानविषयीकृतं तीरं यया। सङ्केतस्थानतया तदेव मुहुः स्मरसीति भावः॥

कश्चित् प्रियामाह —

**दिङ्मातङ्गा विधिना भवदीयगतिस्तनोरुशोभायाः।**
**लेशाश्रयावयवका इत्यर्थविवक्षया विहिताः॥ ५२२॥**

यत्र किञ्चिदर्थमुक्त्वा तदधिकोऽर्थः सूचयितुमिष्टस्तत्र दिगिति लिखन्तीति सम्प्रदायः। ततश्च दिग्गजा इति दिग्रूपा गजा इति। त्वद्गतिस्तनोरूणां शोभाया लेश एतद्गतिकुम्भकरेषु तिष्ठति। वस्तुतस्त्वद्गत्यादौ एतदधिकशोभाप्यस्तीति सूचनाय निर्मिता इत्यर्थः। गतेर्गजावयवत्वाभावेऽपि गजसमवायनिरूपकत्वसाधर्म्येण तथोक्तमित्यवधेयम्॥

काचिन्नायिकामाह —

**दीपयसि स्नेहभृतं रुचिरतरदशाविशेषमनलेन।**
**तमपि मदनेन सुन्दरि देहस्य ग्लानिमावहता॥ ५२३॥**

1. मुद्धतां–चौ. 2. °सूचनम्–चौ.

स्नेहेन तैलेन भृतं पूर्णम्। दशा वर्तिः। दीपयसि दीप्तं करोषि। वर्तेर्वह्निमत्त्व एव [1]दीपोत्पत्तेः। म्लानिर्दाहेन श्यामत्वम्। नायकपक्षे प्रणयवन्तम्। भृतमिति क्विबन्तस्य द्वितीयान्तम्। अतिरम्यो दशाविशेषो यौवनरूपावस्था यस्य। दशा अदृष्टं वा। त्वत्सङ्गमौत्सुक्येन देहस्य म्लानिं विषयान्तरासम्पर्कं कुर्वता मदनेन दीप्तं करोषीत्यर्थः॥

कश्चिद् द्यूतारम्भे प्रियामाह —

**दीव्यन्त्यैव भवत्या विजयोऽस्ति विनिर्मितोऽक्षाणाम्।**
**पणपूर्वकं कथमथ द्यूतारम्भः प्रवर्ततां तन्वि॥ ५२४॥**

दीव्यन्त्या शोभमानया। अक्षाणां मदिन्द्रियाणां, विजयः स्वाधीनत्वम्। अथ च दीव्यन्त्या क्रीडन्त्या। अक्षाणां द्यूताङ्गानाम्। एवं च ममाक्षाभावे कथं द्यूतं वैमनस्यात् सामग्र्यभावाच्च। द्यूतान्तरे पणस्यैव विजयोऽत्र त्वक्षाणामिति व्यतिरेकध्वनिः॥

[2]कश्चित् प्रियामाह —

**दीधितयस्त्वदधरयोरधरत्वं बिम्बमुपनयन्ति।**
**स्थितिमिच्छन्त्योऽत्र स्वाधारव्यभिचारपरिहारात्॥ ५२५॥**

'दीधितिमेकां मुक्त्वा [3]रश्म्यभिधानं तु पुंस्येव' इति वररुचिः। त्वदधरवृत्तिशोभाविशेषलेश एव बिम्बफलेऽपि वर्तते। एवं च स्वाधारमपहायान्यत्र वृत्तौ व्यभिचारः स्यादतो बिम्बस्याप्यधरत्वं कृतम्। अधरपदेनात्र हीनत्वं विवक्षितम्। एवं च बिम्बवृत्तित्वेऽप्यधरत्वाभाववद्वृत्तित्वं नास्तीति न व्यभिचार इत्यर्थः। अत्राधरस्यानुपमत्वं व्यङ्ग्यम्॥

[4]कश्चित् प्रियामाह —

**दूतीव भावमखिलं निवेदयन्ती विषज्य कर्णान्ते।**
**दृष्टिस्तव सविलासं गतागतं वितनुते सुतनु॥ ५२६॥**

---

1. दीपोत्पत्तिः –चौ. 2. कश्चिन्नायिकामाह–चौ. 3. रम्यनिधानं–चौ. 4. पुरुषायितावस्थां कश्चिदनुसन्धत्ते–चौ.

भावमभिप्रायं निवेदयन्ती स्वनिष्ठवैलक्षण्येन प्रत्याययन्ती । दूत्यपि रहस्यतया कर्णलग्ना भूत्वा वार्तां वदति । 'यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम्' इत्युक्तरीत्या कटाक्षलाभाय गतागतमिति । दूत्यास्तूभयसमीपे स्पष्टम् । अत्र स्निग्धा दृष्टिर्विवक्षिता । तथा च सङ्गीतमीमांसायाम् —

'स्निग्धा [1]विकासिनी [2]स्निग्धभङ्गुरा चतुरे भ्रुवौ ।
बिभ्रती साभिलाषोद्यदेकभ्रूस्तु कटाक्षिणी ॥'

इति ॥

[3]कश्चिन्नायकाय विरहिण्यवस्थां निवेदयति —

**दूरस्थमपि भवन्तं व्यनक्ति संस्कार आन्तरस्तस्याः ।**
**बाह्यः [4]सहैव भवता जग्राह तदीयविग्रहवियोगम् ॥ ५२७ ॥**

संस्कारो द्विधा आन्तरो बाह्यश्च । आद्यो भावनारूपः । द्वितीयस्तु [5]प्रसाधनारूपः । आद्यस्त्वां दर्शयति । भावनाबलेन चाक्षुषस्य मानसस्य च तत्साक्षात्कारस्य भ्रमात्मकस्योत्पत्तेः । द्वितीयस्तु त्वया सहैव देहाद्बहिर्भूत इत्यर्थः —

क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।
हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः (१.८२) ॥

काचित् कस्याश्चिद्वृ[6]त्तमाह —

**देवरतः सैष जनो लिप्सुर्लोकोत्तरां प्रीतिम् ।**
**न गणयति शिशिरमारुतवर्षनिदाघादिजनितरुजम् ॥ ५२८ ॥**

देवतायां रतस्तत्प्रीत्यर्थं तपोऽनुष्ठानात्[7] । न गणयतीति । 'ग्रीष्मे

---

1. विकाशिनी–चौ. 2. स्निग्धनभुवा–सं.ए. 3. काचित्–चौ. 4. स एव–चौ. 5. प्रसाधनरूपः –चौ. 6. वृत्तिमाह–चौ. 7. वाक्यमिदं नास्ति–चौ.

पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः' इत्यादिवचनात्। अथ च देवरशब्दात्तसिः। 'श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ' इत्यमरः[1] (२.६.३)। पतिकनिष्ठभ्राता देवर इति स्वाम्यादयः। लोकोत्तरामिति। रसस्य सविकल्पकनिर्विकल्पकोभयाग्राह्यतया अलौकिकतायाआलङ्कारिकसम्मतत्वात्। शिशिरेत्यादिकमभिसरणकालीनम्॥

[2]काचित् सङ्केतकुञ्जभङ्गेनानुशयाना सखीमाह —

**दैवेनेव तटिन्याः प्रतिकूलं धावता प्रवाहेण।**
**उन्नतिभृतोऽपि सहसा सखि शाखिगणाः समुत्खाताः॥५२९॥**

'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः (१. ३. २८)। शुभादृष्टवारणाय प्रतिकूलेति। पक्षे कूलाभिमुखम्। धावतेत्युभयोरप्रतिहतत्वसूचनम्। उन्नतिरुच्चता धनादिमत्ता च। शाखिनो वृक्षा जनसमुदायवन्तश्च। समुत्खाता निर्मूलिता नाशिताश्च। एतेन प्रावृषो वृद्धिसूचनम्॥

[3]पुरुषायितावस्थां कश्चिदनुसन्धत्ते —

**दोधूयतेऽतिभूयो वीरुदियं भीरु मुक्तानाम्।**
**चम्पकदामनि लग्ना मनोभुवः सिन्धुवारदोलेव॥ ५३० ॥**

दोधूयते कम्पते। दोधूयमानास्तिष्ठन्तीति वैशेषिकादिप्रयोगदर्शनात्। कामिनीचम्पकमालयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः। उत्प्रेक्षाख्यकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारेण एकरतेच्छानिवृत्तिसमानकालीनान्यरतेच्छाधाराव्यञ्जनेन[4] फलतो विशेषोक्तिध्वनिः॥

---

1. वाक्यमिदं नास्ति—चौ. 2. (वर्षावृद्ध्या नदीतीररुहतरुनाशेन सङ्केतस्थानभङ्गात् खिद्यमाना काचित् सखीमाह—)—चौ. 3. काञ्चिद्गुरुजनपरोक्षमुद्धतां काप्याह—चौ. 4. धारस्य व्यञ्जनन—चौ.

कस्याश्चिदापाततो रज्यमाने नायके काप्याह —

**दोहाया इव यस्याः प्रथममुपक्रान्तबहुकलं चरणम् ॥**
**सुन्दर पर्यवसाने तस्या नियतं कलापचयः ॥ ५३१ ॥**

यस्या आचरणं, प्रथममेव प्रक्रान्ता बहवः कला यत्र तथा भवति तस्याः परिणामे [1]कलाहानिरेव । पारमार्थिकतदनभिज्ञैरेव प्रथममाडम्बरप्रकाशनात् । तद्रहस्यविदस्तु क्रमेणैव कलां प्रकटयन्ति । दोहाख्यच्छन्दसोऽपि प्रथमचरणं बहुकलं त्रयोदशमात्रत्वात् । द्वितीयं त्वेकादशमात्रमिति कलाहानिरित्यर्थः ॥

कश्चित् कामिनीनां विशेषमाह —

**दोषं विनैव विभ्रममपि तेन फलोपधायिनीं च कृतिम् ।**
**सुवते बत तद्वाम्यं चरितेऽप्यासां न दृश्येव ॥ ५३२ ॥**

दूषणरहितं विभ्रमं चित्तवृत्त्यनवस्थानम् । 'शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः' इति भरतः । तेन च फलोपधायिनीमव्यभिचारित्वेन परवशीभावकरीम् । कृतिं कटाक्षादिरूपां सुवते जनयन्ति । वाम्यं सौन्दर्यं विलक्षणत्वं च । न हि दोषाभावे भ्रमः । न वा भ्रमजन्यप्रवृत्तेर्नियमेन फलसंवादः । अत्र त्वभेदाध्यवसानात्तदुभयमपीति चित्रम् । भ्रान्तप्रवृत्तेरपि कदाचित् संवादान्नियमलाभार्थमाव[2]श्यकत्वार्थो णिनिः ॥

काचिद् दूतीदमाह —

**दोलायसे यथा त्वं सुन्दरि तद्वत्तदन्तरात्मापि ।**
**अत आत्माभिन्नायां त्वयि तस्यानुपधिकः स्नेहः ॥ ५३३ ॥**

दोलायितत्वं दोलाखेलनकर्म । नायकात्मनस्तु तत्प्राप्तिजनकोपायपरम्परापरिशीलनपरत्वम् । एवं च त्वद्दोलायितेन तस्यापि तथात्वादुभयाभेदसिद्धौ त्वय्यात्मभू[3]तायामनौपाधिकं प्रेम । तादृशप्रेम्णो विषयान्तरेष्वभावात् । 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' (बृ. २.४.५) इति श्रवणादित्यर्थः ॥

इति दकारव्रज्या ।

---

1. कलाहानिरेवाऽपारमार्थिकतदभिज्ञैरेव–सं.ए. 2. मावश्यकत्वार्थे णिनिः–चौ.
3. भूतायामनापौधिकं–चौ.

## २७. धकारव्रज्या

कश्चित् तदवस्थामनुभूयाह --

**धन्यास्त एव भुवने नीरागमनञ्जनं रसमयं ये ।**
**ब्रह्मेव वरतनोर्वपुरीक्षन्ते मज्जनोत्तीर्णम् ॥ ६३४ ॥**

जलसम्बन्धेनानुलेपनाञ्जनयोरुन्मार्जनान्नीरागेत्यादि द्वयम् । जलमयमिति प्राचुर्ये मयट् । मज्जनोत्तीर्णं स्नानक्षणाव्यवहितोत्तरकालीनम् । धन्यत्वं रमणीयविषयदर्शनात् । ब्रह्मापि नीरागमभिनिवेशापरपर्यायविषयेच्छाहीनम् । अनञ्जनमविद्यासम्बन्धहीनम् । तद्वतो जीवत्वव्यवहारात् । आनन्दमयमिति स्वरूपे मयट् । 'आनन्दो ब्रह्मणो रूपम्' इति श्रुतेः । मज्जनात् प्रपञ्चसम्बन्धादुत्तीर्णम् । ईक्षणं साक्षात्कारः । धन्यत्वं च 'एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' (भ.गी. १५.२०) इत्यादिवचनात् ॥

कस्याश्चित् प्रियानुरागेणोद्गततामुदीक्ष्य काप्याह --

**धत्तूरकसुमनस इव तस्या मदहेतुतापि वन्ध्यैव ।**
**सविशेषमीश्वरेण प्रतिनिशि परिगृह्यमाणायाः ॥ ६३५ ॥**

यद्यपि 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरेण (२.४.१७) नित्यबहुवचनान्तत्वमुक्तं तथाप्येकवचनान्तत्वमपि प्रामाणिकमेव । [1]'सुमना सुमनस्स्वपि' इति द्विरूपकोशात् । अत एव 'वेश्या श्मशानसुमना इव वर्जनीया' इति मृच्छकटिकम् (४. १४) । 'मदोऽवलेपः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः' (३.१४९) इति दर्पणः । पक्षे मदो मत्तत्वम् । धत्तूरस्य

---

1. सुमनः -चौ.

तज्जनकत्वात् । सविशेषं [1]नायिकान्तरापेक्षवैलक्षण्येन । पक्षे तस्य शिवप्रियत्वात् । परिगृह्यमाणायाः सम्भुज्यमानायाः । पक्षे स्वप्रियत्वेन मन्यमानायाः । 'कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे' इति वचनात् ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**धनुरात्मभेदहेतुः सुमनस एवापि वेध्यवेधकृतः ।**
**सुतनु मदनस्य चित्रं शिलीमुखा एव शिञ्जिनीभूताः ॥५३६॥**

आत्मनो भेदो हतिरन्योन्याभावश्च । हेतुराश्रयः । सुमनसः सहृदयाः पुष्पाणि च । शिलीमुखा भ्रमरा बाणाश्च । उभयत्राभेदारोपः । तथा च तस्मिन्नेव तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावविरहादेकस्यैव वेध्यत्ववेधकत्वासम्भवाद् बाणानां च मौर्वीत्वानुपपत्तेरत्र तद्दर्शनमित्याश्चर्यम् । एतेन तस्य लोकोत्तरतया सर्वत्राऽप्रतिहतत्वं सूचितम् ।

कश्चित् प्रियामाह —

**धम्मिल्ले तव लग्ना [2]मुक्तावलिवल्लरीयमुल्लसति ।**
**चित्तभुवः करवाले सज्जन्ती कीर्तिरिव जगज्जयजा ॥५३७॥**

'धम्मिल्लः संहताः कचाः' इत्यमरः (२. ६. ९७) । मौक्तिकलता केशबन्धनार्था । धम्मिल्लस्य कामकृपाणाभेदेन तत्रत्यमुक्तावली [3]जगत्त्रय-विजयोद्भूतकीर्तितादात्म्येन सम्भाव्यते । स्वहेतुतया तत्र कीर्त्या सङ्गः । '[4]धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः' इति दर्पणे (७.२३) । एतेन त्वत्केशपाशेनैव कामः सर्वं जयतीति वस्तु व्यञ्जितम् ॥

---

1. नायकान्तरापेक्ष°–चौ. 2. विभाति मुक्तावलित्रयी बाले–चौ. 3. जगज्जयोद्भूत–चौ. 4. धवलिमा–चौ.

कस्याश्चिदर्थे प्रेषयन्तं नायकं सखीदमाह —

**धन्वन्तरिणेव रुजामपहरता सुभग सा भवता ।**
**बाला सुधेव जीवनहेतुः करवर्तिनी विहिता ॥ ५३८ ॥**

रुजामपनयता परमाह्लादहेतुत्वात् । पक्षे वैद्यत्वेन रोगहरत्वात् । जीवनेत्युभयत्र स्पष्टम् । करवर्तिनी स्वेच्छावशंवदा कृता । तथा च तस्यास्तवैवाधीनत्वात् किं तदर्थमस्मन्नियोगेन । धन्वन्तरिरप्यमृतं हस्तेनादायोत्पन्न इति पुराणविदः ॥

कश्चित् सहृदय आह —

**धर्मोऽयमयुतसिद्धः सत्कवितानां च कामिनीनां च ।**
**कौटिल्यमपि च कान्तिर्माधुर्यं प्रौढिरौदार्यम् ॥ ५३९ ॥**

अयुतसिद्धः स्वाभाविकः । कौटिल्यमिष्टस्याप्यनादरानुष्ठानादि । एतेन प्रागुक्तो बिब्बोकाख्यभावः ।

भरतः —

'रूपयौवनलावण्यैरुपभोगोपबृंहितैः ।
अलङ्करणमङ्गानां शोभेति परिकीर्तिता ॥

विज्ञेया च तथा कान्तिः शोभैवापूर्णमन्मथा ।
कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥

सर्वावस्थाविशेषेषु दीप्तेषु ललितेषु च ।
अनुल्बणत्वं चेष्टाया माधुर्यमिति संज्ञितम् ।
[1]चापलेनानुपहतमौदार्यं प्रश्रयः प्रोक्तः ॥' (ना.शा.२२.२७-३०)

पक्षे कौटिल्यं व्यङ्ग्यार्थप्रायत्वम् ।

---

1. चापल्येना°–चौ.

अन्यत्र भरतः —

'यन्मनःश्रोत्रनयनप्रह्लादजननं तथा ।
शब्दतत्त्वार्थयोगेन तत्कान्तमिति कीर्त्यते ॥ (ना.शा.१६.१०८)

बहुशोऽपि श्रुतं वाक्यमुक्तं वापि पुनः पुनः ।
नोद्वेजयति यस्माद्धि तन्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥ (ना.शा.१६.१०३)

अनेकार्थविशेषैर्यत् सूक्तैः सौष्ठवसंयुतैः ।
उपेतमनतिग्राम्यैरुदात्तं[1] तत् प्रकीर्त्यते ॥ (ना.शा. १६.१०७)

सखी नायकमाह —

**धत्ते सदा हृदि त्वामव्यधिकरणेन धर्मेण ।**
**तत्रापि त्वद्विरहः स्यादिति सुभगैतदाश्चर्यम् ॥ ५४० ॥**

अव्यभिचारिणा त्वन्मात्रविषयकेणानुरागेण । एवं च तादृश्यां त्वया [2]स्वसम्बन्धाकरणमयुक्तम् । अथ च यत्र यस्तिष्ठति तत्र तस्याव्यधिकरणेन प्रतियोगित्वसमानाधिकरणेन धर्मेणावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो न भवति । घटवति भूतले घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाभावात् । व्यधिकरण-धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्ववादिना घटवत्यपि वह्नित्वेन रूपेण घटाभावाभ्युप-गमादव्यधिकरणेनेत्युक्तम् ॥

[3]कश्चित् सर्वप्रियत्वं कस्यापि न भवत्येवेत्याह —

**[4]धाम सुधामयमामयमातनुते हृदि रथाङ्गमिथुनानाम् ।**
**शक्तिर्व्यक्तिविशेषोल्लेखिन्यसतामिवापि सताम् ॥ ५४१ ॥**

सुधामयं चन्द्रात्मकं धाम चक्रवाकानां हृदि आमयं रोगं सन्तापमिति

---

1. रौदार्यं–चौ. 2. सम्बन्धाकरण–चौ. 3. पङ्क्तिरियं नास्ति–चौ.
4. अस्या आर्यायां व्याख्या नोपलभ्यते–चौ.

यावत्। आतनुते विस्तारयति। यथा [1]दुर्जनानां व्यक्तिविशेषावच्छेदेनोपकाराय [2]वीरशक्तिस्तथा सज्जनानामपि। तथा च सर्वावच्छेदेनोपकारकत्वाभाव उभयत्राप्यविशिष्ट एव। [3]विरहावस्थायाः कामुकसन्तापकत्वेऽपि प्राणिविभाजकोपाधिविशेषावच्छेदेन तापकत्वलाभार्थं रथाङ्गेत्युक्तम्। विरहित्वस्य प्राणिविभाजकोपाधिविशेषावच्छेदकत्वाभावात्॥

अन्योन्यानुरागसम्प्राप्त[4]परमप्रमोदौ नायकौ सखीदमाह —

**धाराबाहिकमेतद्युवयोः सौहार्दपीयूषम्।**
**लुम्पन्ति न द्विजिह्वा यथा तथाऽऽधीयतां यत्नः॥ ५४२॥**

पूर्वज्ञानान्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानानां तद्विजातीयज्ञानान्तरव्यवधानराहित्येनोत्पत्तिर्धारावाहिकत्वम्। धारारूपेणाविच्छेदेन वहनात्। दुर्लभत्वादिसूचनाय पीयूषमिति। द्विजिह्वाः खलाः सर्पाश्च। तर्हि अमृतहरणोद्यमः कृत इति स्पष्टम्॥

भ्रमादसति स्थले गच्छन्तं कश्चित् कोऽप्याह —

**धावसि मुधैव केतकसौरभमाघ्राय मधुप मधु वाञ्छन्।**
**व्यभिचारस्य निरूपकमिदमेवा[5]धिकरणं हि तयोः॥५४३॥**

सौरभं गन्धो मृषाप्रसिद्धिश्च। पक्षे आघ्रायेति ज्ञानपरम्। मधुपेति मध्विच्छाध्रौव्यध्वननम्। तयोर्मधुसौरभयोर्व्यभिचारस्य [6]तदभाववद्वृत्तित्वस्य। मध्वभाववत्यपि केतकीपुष्पे [7]सौरभत्वादिति भावः॥

कश्चित् प्रियामाह —

**धिन्वन्ति प्रविशन्तस्त्वदपाङ्गा मानसं परमरालाः।**
**उदयति पयोधरोन्नतिसमयेऽत्र तिरस्कृतेन्दुमुखे॥ ५४४॥**

1. अर्जुनानां–सं.ए. 2. करिशक्तिः –सं.ए. 3. विरहावस्थायां–सं.ए.
4 परस्परप्रमोदौ–चौ. 5. वाधिकर्णं–चौ. 6. तदभाववत्यपि तद्वृत्तिरवस्य–चौ.
7. सौरभादिति भावः –चौ.

'[1]पयोधरौ स्त्रीस्तनाब्दौ' इति शाश्वतः (६१०)। अभिभूतश्चन्द्रो येन तादृशं मुखं यस्मिन्। पक्षेऽन्तर्हिता इन्दुमुखाश्चन्द्रादयो यस्मिन्। परमत्यन्तम्। अरालाः कुटिलाः। पक्षे पराः श्रेष्ठा मराला हंसाः। मानसं चित्तं सरोभेदश्च। धिन्वन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः॥

दुष्करकार्यसाधनमेव प्रतिष्ठाहेतुर्न तूत्कृष्टजातिमात्रमिति कोऽप्याह —

**धीवरतनयैव [2]मदं सा वहतु दुरापममरनारीभिः।**
**संयमदुर्गान्तर्गतमचुक्षुभद् या पराशरस्य मनः॥ ५४५॥**

'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः (१.९.१५)। दुरापमिति तादृशास्याप्सरोभिरपि क्षोभानुत्पत्तेः। संयमो विषयप्रवृत्त्युपरमः। तस्य दुर्गत्वं दृढत्वात्। तेनान्तः प्रत्यगात्मन्येव गतं बाह्यविषयवैमुख्यात्। पक्षे दुर्गस्य मध्यप्रविष्टम्। तथा च ताभिरप्यनुत्पन्नक्षोभस्य सत्यवत्यैव क्षोभणात् सर्वोत्कृष्टेति भावः॥

कश्चिदधरमाधुर्यमनुभवन्नाह —

**धुरि मधुरिमधाराणामधीयते मधु मुधैव वैधेयाः।**
**बिम्बाधरं वधूनामभिदधति विशुद्धधीनिधयः॥ ५४६॥**

'मूर्खवैधेयबालिशाः' इत्यमरः (३.१.४८)। अधीयत इति 'इङ् अध्ययने' (धा.पा.१०४६) इत्यस्य लटि प्रथमबहुत्वे रूपम्। तथा चानभिज्ञव्यवहारापेक्षयाऽभिज्ञव्यवहारस्य बलवत्त्वात् प्रत्यक्षगम्याल्पत्वबाधेन शास्त्रगम्यचन्द्रादिमहत्त्ववद[3]धरमाधुर्यातिशयस्यैव सिद्धिः॥

काञ्चिदननुरूपनायके समासक्तां मत्वा सखीदमाह —

**धूम इवाधिकमलिनो दृङ्मिलितोऽप्यसुसहो नितराम्।**
**वह्निशिखयेव स कुतः स्वव्याप्यत्वं त्वया नीतः॥ ५४७॥**

1. "स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ" इत्यमरः –चौ. 2. मुदं–चौ. 3. °दधरमधुरतेत्याशयस्यैव–चौ; °दधरमतिशयस्यैव–सं.ए.

वैषम्यतावारणाय अधिकेति । [1]स्वरूपतन्निषेधाय दृगित्यादि । वह्नीति तस्या उज्ज्वलत्वसूचनेन तत्सम्बन्धानर्हत्वद्योतनम् । व्याप्यत्वं स्वाधीनत्वम् । तस्य त्वद्दास्येऽप्यनधिकारात् । वह्निनापि धूमः स्वव्याप्यत्वं स्वाभाववदवृत्तित्वं नीतः । तस्य मलिनत्वं श्यामत्वात् । दृगिति धूमस्पर्शस्य गोलकावच्छिन्नत्व-गिन्द्रियग्राह्यत्वात् ॥

कश्चिदिदमाह —

**धृष्टत्वं रतिसमये कलयन्त्यसतीभिरप्यनाकलितम् ।**
**कुलपालिका विभाते ह्रियमेत्यविभावितां नवोढाभिः ॥५४८॥**

'कुलस्त्री कुलपालिका' इत्यमरः (२.६.७) । रतिक्षणे असतीभ्यो-प्यु[2]त्कृष्टं धृष्टत्वम् । अन्यदा तु नूतनस्त्रीभ्योऽप्यतिशायिनीं लज्जां बिभर्तीत्यर्थः । तथा चैतदधिकवैलक्षण्यानुभवानुरोधेन नान्यत्र प्रीतिरुचितेति भावः ॥

कश्चिद्वेश्यास्वभावमाह —

**धृत्वाऽपि हृदि मुहूर्तं शिशिरप्रकृतीनपि व्युदस्यन्ति ।**
**तत्तद्विषयेष्वरसा विरहिण्यो वारवनिताश्च ॥ ५४९ ॥**

हृदि वक्षसि मनसि च । धृत्वा संयोज्य । पक्षेऽनुराग[3]दर्शनार्थं ज्ञात्वा । शिशिराः क्रूरभिन्नाः शीताश्च । अरसा विषयनिवृत्तिदशाप्राप्तत्वात् । पक्षे धनमात्रेच्छावत्त्वात् । यदाह भरतः —

'अर्थहेतोस्तु वेश्यानां प्रियो वा यदि वाऽप्रियः ।
गम्य एव[4] नरो नित्यं मुक्ता दिव्यनृपस्त्रियः ॥' (ना.शा.[5]२३.७८)

इति धकारव्रज्या ।

---

1. स्वरूपे तन्निषेधाय–चौ. 2. °प्युत्कृष्टत्वाद् धृष्टत्वम्–चौ. 3. °दर्शनार्थे –चौ 4. उत्पद्यते–सं.ए. 5. मुक्ता–स.ए. मुद्रितनाट्यशा.

# २८. नकारव्रज्या

काञ्चिद्दूतीदमाह —

**न वहसि [1]कमपि विकारं न मायया यासि संवलनम् ।**
**अत एव तस्य जीवस्त्वदभेदं वहति वितमस्कः ॥ ५५० ॥**

विकारं वचनाकारादि वैपरीत्यम् । माया व्याजः । निरुपधिप्रणयवत्त्वां त्वयि तस्य स्वाभेदज्ञानं युक्तमेव । अथ च यस्य विकारो नास्ति, अविद्यासम्बन्धोऽपि नास्ति तादृशं ब्रह्मैव । जीवात्मापि तस्यैवाभेदं वहति । अविद्यावच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जीवतया वितमस्कत्वेऽविद्यानिवृत्तौ ब्रह्माभेद एव —

'अविद्या संसृतिर्बन्धो मनोमोहो मलं तमः ।
इति [2]सङ्कल्पजालस्य नामान्येतानि राघव ॥'

इति वसिष्ठः ॥

कञ्चिदस्थिरप्रणयं सखीदमाह —

**नल इव सुन्दर बध्नास्यालिमहार्यप्रकारभेदेन ।**
**मुञ्चस्यनन्यगतिकामपि चैनां निपतितां गहने ॥ ५५१ ॥**

अहार्येण निरसितुमशक्येन । पारदारिकाधिकरणे कामशास्त्रप्रसिद्धेन प्रकारविशेषेण । आलिं [3]मत्सखीं नायिकां बध्नासि स्वाधीनतां नयसि । नलसंज्ञः कपिरप्यहार्याणां पर्वतानां प्रकारभेदेन विजातीयसंस्थानेनालिं सेतुं बद्धवानिति रामायणे (५.२२) स्पष्टम् । 'अहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः[4] (२.३.१) ।

---

1. किमपि–सं.ए. 2. सङ्कल्पजालस्य–चौ. 3. मत्सखीनायिकां–चौ.
4. वाक्यमिदं नास्ति–चौ.

सर्वविदितानुरागतयाऽनन्यगतिकामत एव गहने कष्टे निपतितां च त्यजसि। नलसंज्ञो राजाऽपि वने भैमीं त्यक्त्वा गत इति भारतम्। नलपदं पूर्वोत्तरार्धयोः कविराजवीरसेनतनयोभयपरम् ॥

[1]काञ्चित् काप्याह —

**नर्मदयापि भवत्या बहुरसयापीहितमनर्हम्।**
**अनुकूलमनुसरन्ती यदिदं प्रतिकूलमपि यासि ॥ ५५२ ॥**

'क्रीडा लीला च नर्म च' इत्यमरः[2] (१.६.३३)। [3]तद्ददातीति नर्मदा। 'नर्मदः केलिसचिवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्वः (६३.१८)। स्वानुकूलगमनोद्यताऽपि [4]प्रतीपमप्युपसरसीत्यनुचितम्। नद्यपि बहुजला अनुकूलं कूलाभिमुखं यदा याति तदा प्रतिकूलमपि यात्येव। अनुप्रतिशब्दयोर्लक्षणादौ समानार्थत्वादिति भावः ॥

सखीदमाह —

**नमयति वदनं वक्षोरुहमामृशति प्रिये बाला।**
**हेमाम्बुजमुकुलोपरि तामरसाद्भुतमुदीक्षितुमिवेयम् ॥ ५५३ ॥**

प्रियकर्तृकस्तनस्पर्शन[5]लज्जाहेतुकं प्रियचक्षुःसंयोगाभावफलकं वदनप्रह्वीकरणं सुवर्णपद्मकोरकोर्ध्वगतरक्तोत्पल[6]कौतुकदर्शनेच्छार्थतया सम्भाव्यत इति फलोत्प्रेक्षा। स्तनस्य मुकुलेन, करस्य कोकनदेन साम्यम्। तथा च तत्स्पर्शस्याऽपि तत्रापूर्वतया सुखविशेषजनकत्वं सूच्यते ॥

सखी काञ्चिदिदमाह —

**नखलेखोल्लिखितं ते हृदयमवेक्ष्यैतदुन्नीतम्।**
**इह समये कुसुमेषुर्वहति पलाशाशुगानेव ॥ ५५४ ॥**

---

1. काञ्चित्कामीत्याह–चौ. 2. वाक्यमिदं नास्ति–चौ. 3. नर्म=क्रीडा तद्ददातीति नर्मदा–चौ. 4. प्रतीपमनुसरसीत्यनुचितम्–चौ. 5. स्पर्शनजन्यलज्जाहेतुकवदनप्रह्वीकरणं–चौ. 6. °कोरकदर्शनार्थतया–चौ.

नखक्षतानां पलाशमुकुलाकारत्वात् तद्वति हृदये पलाशबाण[1]वेध इति सम्भाव्यते। [2]ततश्चेतरबाधेन तेषां कामक्षिप्तत्वसिद्धौ तद्व्यां विना च क्षेपासम्भवात् तत्सिद्धिरित्यभिप्रायेण वहति पलाशेत्याद्युक्तम्। अत्र किंशुकानामन्यापेक्षया स्मरोद्दीपकत्वातिशयसूचनम्॥

मुग्धायाः सखी नायकमाह —

**नवयौवनेन तनुता दत्ताऽवयवाय मध्यमायास्याः।**
**पर्यापिता तनौ सा भूयो भवदीयविप्रलम्भेन॥ ५५५॥**

तनुत्वं शरीरवृत्तिधर्मो नत्ववयववृत्तिः। स च यौवनेन मध्याय दत्तः। तत्र कृशत्वोदयात्। त्वद्विरहेण तु पुनरपि तस्य शरीरवृत्तित्वमेव कृतम्। सर्वावच्छेदेन तत्र कार्श्योदयादिति भावः। कस्यचित् पदं हृत्वा केनचिदन्यस्मै दाने पुनरप्यन्येन [3]तस्मा एव दानप्रतीतेः समासोक्तिः॥

कस्यचित् प्रियानुरागमुदिता सखीदमाह —

**नाभीसरसि विभाति प्रियपाणिः कोकनदवदयमस्याः।**
**रोमावलीलतायां योऽकलयत् पल्लवस्य रुचिम्॥ ५५६॥**

मुग्धाया विश्वासनार्थं प्रथमं रोमलताप्रदेश एव करव्यापारे क्रियमाणे औचित्यवशात् किसलयमिवादृश्यत। तदुत्तरं [4]किञ्चिद्विश्रब्धाया नाभौ तथात्वे तु सरःसदृशतया तत्र रक्तोत्पलवदाभातीत्यर्थः। [5]रुचिमकलयदिति निदर्शना। 'विश्रब्धायाः स्त्रियः कार्यमङ्गप्रत्यङ्गवीक्षणम्। अन्यथा क्रियमाणं तत्तदुद्वेगाय जायते' इति कामशास्त्रम्॥

काञ्चिन्मृषैव कुप्यन्तीं हितैषिणी सखीदमाह —

**नामान्तरेण तदिदं न्यक्करणं प्रणयरेखायाः।**
**यदविप्रियेऽपि दयिते तद्बुद्ध्या प्रत्यवस्थानम्॥ ५५७॥**

---

1. °भेद इति–चौ. 2. ततश्चेतनाधीनतयैषां–चौ. 3. अस्मा–चौ.
4. किञ्चिद्विश्रम्य–चौ. 5. अकलयदिति दर्शना......चौ.

'जीवन्यां त्वयि जीवामि दासोऽहं त्वं च मे प्रिया ।
उक्त्वैवं योऽन्यथा कुर्यात् तद्विप्रियमिति स्त्रियाः ॥'

इति भरतः । (ना. शा. २२.२७१)

तस्याभावोऽविप्रियम् । तत्रापि विप्रियाभावेऽपि । यद्वा न विद्यते विप्रियं यस्य कर्तृत्वसम्बन्धेनेति बहुव्रीहिणा दयितविशेषणम् । विनैवापराधं तस्यापराधभ्रमात् कलहकरणे प्रेमविच्छेद एव स्यादिति भावः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**नासालङ्कृतमौक्तिकयुगलं तव भाति गर्भमाणिक्यम् ।**
**रदतद्वसनस्पर्धादोषाद् बन्दीत्वमिव नीतम् ॥ ५५८ ॥**

मध्यग्रथितरक्तमणिमुक्ताफलद्वयं नासाभरणवर्ति दन्तस्पर्धया विशेष्यस्याधरस्पर्धया च [1]विशेषणांशस्येति द्वयोरपि बन्धनं कृत्वा तत्समीपे स्थापितमिति सम्भाव्यते । कनकसूत्रगुम्फितयोरधरस्पर्शात् । एतेन 'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः' (कि. १.८) इति न्यायेन महत्स्पर्धयाऽपि सुखमेव स्यादिति सूचितम् ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**नालीकिनीति नलिनीत्यपि विदिता पद्मिनी सम्यक् ।**
**यत्तव बाहुमृणालप्रहिताम्बुजसायकेन विद्धोऽहम् ॥ ५५९ ॥**

नालीकं पद्ममस्त्यस्यास्तथा । 'नालीकिनी पुटकिनी' इति पद्मिनीपर्यायेषु हारावली (१६६) । पक्षे नालीका बाणविशेषाः सन्त्यस्याः । नलिनी तत्प्रेरणोपायनलिकावत्त्वात् । तथा च [2]भुजमृणालिकाप्रेरितलीलाकमलबाणेन मम[3] भेदान् मृणालकमलयोश्च पद्मिनीसम्बन्धित्वात् तदुभयवत्त्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥

---

1. विशेषणस्येति–चौ. 2. भुजमृणालप्रेरित–चौ. 3. वेधात्–चौ.

कश्चिदिदमाह —

**नाटकमिव व्यलीकप्रतिभासि रसानुकूलसकलार्थम् ।**
**हरति बहूनां हृदयं वेश्याप्रेमाङ्कपरिणामम् ॥ ५६० ॥**

'[1]अवस्थाऽनुकृतिर्नाट्यम्' इति सामान्यलक्षणम् । अत्र विशेषपरत्वे [2]प्रयोजनाभावेन नाटकपदस्य [3]सर्वप्रभेदपरत्वात् । [4]मिथ्यैव प्रकाशमाना रसानुकूलाः कटाक्षादयोऽर्था यत्र । तेषां रत्यनुभावत्वेऽपि तत्र वस्तुतस्तदभावेन [5]कृत्रिमतत्प्रकाशनार्थमेव तथाविधानात् । तत्रापि रागादीनां मृषैव प्रतिभासात् । अङ्कः कलङ्कः परिणामः फलं यस्य । दुर्यशोमात्रहेतुत्वात् । तत्राप्यङ्कः सर्गादिस्थानीयः परिणामो यस्य । यदाह भरतः —

'यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।
किञ्चिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यः ॥' (ना.शा.१८.१६)

कृतसङ्घटना दूती नायिकामाह —

**नागरि पुमानशेषो निवृत्तिमाधत्त यत्प्रसङ्गे न ।**
**गुणकेशीमिव तां त्वामवाप्य सुमुखः कृतार्थोऽयम् ॥ ५६१ ॥**

नागरीति सम्बुद्धिः । अशेषः सर्वोऽपि पुमान् यस्यास्तत्र प्रसङ्गे प्राप्तौ निवृत्तिं न कृतवान् किन्तु तदिच्छामेव । गुणकेशी मातलिकन्या । सा हि सुमुखसंज्ञाय नागकुमाराय दत्ता । नागरिपोर्गरुडस्य मानशेषो यत्प्रसङ्गेन निवृत्तिं प्राप्तः । अत्रेयमुद्योगपर्वणि कथा (अ. ९२) —

'शक्रानुरोधवशतो बहु दत्तमायुः
कृष्णेन तस्य गरुडेन जिघांसितस्य ।
तार्क्ष्येऽथ कुप्यति हरिः स्वभुजानिधानात्
[6]तस्यावभज्य गरुतोऽकृत मानहानिम्' ॥

1. व्यवस्थानुकृति–चौ. 2. प्रयोजनाभावात्–चौ. 3. सर्वभेदपरत्वात्–चौ. 4. मिथ्येव–चौ. 5. कृत्रिमताप्रकाशनार्थमेव–चौ. 6. तस्याभिभज्य–चौ.

कश्चिदिदमाह —

**नियतं समानरूपभृदुद्बोधकृदखिलवृत्तीनाम् ।**
**तत्किल जीवनमूलं नव्या नः पाति न प्राणः ॥ ५६२ ॥**

समानं नायिकान्तररूपदर्शनेऽप्यपकृष्टत्वेनानवभासमानम् । सर्वेन्द्रियाणां वृत्तिः[1] स्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यं तस्योद्बोधः फलोपहितत्वं तद्धेतुः । अन्यथा मोहेन तदभावात् । तत् प्रसिद्धं जीवनस्य मूलं [2]कारणम् । नव्या नूतनस्त्री । प्राणस्तु न पाति । तां विना जीवनानुपपत्तेः । यद्वा परमार्थज्ञ इदमाह । समानरूपं सर्वदा विकारराहित्यात् । सर्वेषां [3]वस्तूनां वृत्तयः शक्तयः । [4]तासामुद्बोधकृत् । 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं [5]मनसो ये मनो विदुः' (बृहदा ४.४.२१) इत्युक्तेः तद्ब्रह्मैव जीवनमूलम् । 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' (भ.गी. १७.२३) इति [6]श्रुतेः । व्यानप्राणौ शरीरमरुद्विशेषौ । तयोर्जीवनहेतुता नास्ति स्वातन्त्र्येणेति भावः ।

[7]तथा च श्रुतिः —

'न प्राणेन नापानेन जन्तुर्जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥' (कठ. ५.५)

सखीदमाह —

**निद्राणैव विमुग्धा यत्स्तनसंवरणयत्नमातनुते ।**
**तेनैवास्याः प्रेयसि वितर्क्यते रागसाम्राज्यम् ॥ ५६३ ॥**

स्तनपिधानानुकूलबाहुवेष्टनादिना तस्याः स्वप्ने तदनुकूलयत्नादि । तेन च तदपिधानं प्रतिबध्य प्रियकरव्यापारदर्शनम् । ततः स्वप्ने विषयाभावेन

---

1. वृत्तिश्च–चौ. 2. विवरणम्–चौ. 3. वृत्तीनां वस्तवः ? –चौ. 4. तासामुद्बोधकत्वात्–चौ. 5. यं मनसो मनो विदुः । तद्ब्रह्मैवजीवनमूलम् । –चौ. 6. स्मृतेः –चौ. 7. वाक्यमिदं नास्ति–चौ.

चाक्षुषानुपपत्तेस्तस्य संस्कारजन्यतया तदाक्षेपः। ततस्तदतिशयात् तद्धेतुभूतजागरणकालीनमानसधारासूचनमिति परम्परयानुरागसिद्धिरित्यर्थः ॥

कदाचिदतिचापलेन स्त्रीणामप्रतिष्ठैव स्यादित्याशयेनेदमाह —

**निम्नगतिरेव जाह्नवि भवती भूषयतु वा शिरः शैवम् ।**
**ब्रह्मकटके परिसरत्वधिरोहतु वाऽपि विष्णुपदम् ॥ ५६४ ॥**

निम्ना नीचा गतिर्यस्याः। विष्णोः पदं चरणमाकाशं वा। तथा चानेकपुरुषसंसर्गे तेषामुत्तमत्वेऽपि तत्संसर्गिण्या न कोऽप्युपकार इति भावः। अत्रोच्चपदप्राप्तेरुत्कर्षं प्रत्यहेतुत्वस्य [1]वाच्यत्वादुत्तरोत्तरं नीचपदप्राप्तिरेवोक्ता ॥

काचिदिदमाह —

**निर्झरपृषता दृषदामुपरि निपातात् समुत्थिता भान्ति ।**
**कुञ्जान्तरदोलायितवनदेवीहारमौक्तिकवत् ॥ ५६५ ॥**

उच्चस्थानात् पातसूचनाय निर्झरेति। 'निर्झरः प्रपातजलम्' इति स्वामी (अमरटी. २.३.५)। 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इत्यमरः (१.९.६)। दृषदामित्युत्पतनहेतुकथनम्। वनदेवीनां दोलारभसेन त्रुटिताद्धारात् [2]पतितानि मुक्ताफलानीव भासन्त इत्यर्थः। तथा च सङ्केतस्थानसूचनम्। यद्वा वेगधारणार्थमिदमाह।

तथा च कामशास्त्रम् —

कल्लोलिनीकाननकन्दरादौ
[3]दृष्ट्याश्रये चार्पितचित्तवृत्तिः।
मृदुक्रमारम्भमभिन्नधैर्यः
श्लथोऽपि दीर्घं रमते रतेषु ॥
(रति.र. देशज्ञानाधिकारे प. ५. श्लो. ३) ॥

---

1. वाच्यतया–चौ. 2. पदमिदं नास्ति–चौ. 3. दुःखाश्रये चार्पित–चौ

कश्चित् स्वानुरागगोपनपरं नायकं तदभिज्ञा काप्याह —

**निह्नुवतां नाम परं बहुभिरुपायैर्विदग्धा ये ।**
**वर्धिष्णोरतिवेलं रसस्य नियतः प्रकाशस्तु ॥ ५६६ ॥**

नामेति सासूयानुमत्या । परमिति तन्निह्नवहेतुत्वाभिमतोपायकरण-शक्तिपर्यन्तमित्यर्थः । रसः प्रीतिर्जलं च । तथा च प्रणयनिह्नव एव तं गमयति । जलमपि यत्रैव तत्संवरणत्यागस्तत एव निस्सरतीति भावः । एतेनावरणस्याशक्यत्वसूचनम् । एतेनापलप्यमानमप्यर्थं विदग्धाः प्रमाणान्तरेण तर्कयन्तीति सूचितम् ॥

खण्डिता नायकमाह —

**निरवग्रहं प्रवृत्तस्त्वद्वक्षसि तत्पयोधरप्रणयः ।**
**अद्यापि येन तदिदं मृगनाभिमलीमसं स्फुरति ॥ ५६७ ॥**

'स्वच्छन्दो निरवग्रहः' इत्यमरः (३. १. १९)। परिणाहित्वेन वक्षसोऽन्तरिक्षतादात्म्यं व्यङ्ग्यम् । पयोधरः स्तनो मेघश्च । मृगनाभिभिर्मलीमसम् । पक्षे मृगनाभिवत् । अत्र अयं कृतनायिकान्तरसम्भोगः कारणान्तरं विना कस्तूरीमुद्रितोरस्कत्वादित्यनुमितिः । हेतुज्ञानं च तच्चिह्नप्रत्यक्षात्मकम्। तथा च दर्पणे —

पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ॥

ईर्ष्या मानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा।
उत्स्वप्नायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनसम्भवा ॥ (सा.द.३.१९९-२००)

कश्चित् प्रियामाह —

**निबिडतरस्य हृताखिलदर्शनशक्तेरतमोव्रजस्येव ।**
**धम्मिल्लस्य न तेऽस्ति श्यामलता तेजसा नाश्या ॥ ५६८ ॥**

दृढबन्धनाऽल्पत्वाभावाद्वा निबिडत्वम् । न त्वतिबाहुल्यात् । सामुद्रिकविरोधात् । नाशिता अखिलसहृदयनिष्ठा पदार्थान्तरदर्शनानुकूला

शक्तिर्येन। पक्षेऽखिलपदार्थवामेकचाक्षुषशक्तिर्येन। आलोकं विना चाक्षुषमात्रानुत्पत्तेः। [1]अत्र तेजोविरहरूपतया तत्सत्त्वेऽनन्यकारस्य श्यामत्वाभावः। केशश्यामतायास्तु [2]स्वाभाविकता। तेजस्सत्त्वेऽपि नाभाव इत्युत्कर्षापकर्षोभयहेत्वनुक्तौ व्यतिरेक इत्युदाहृतमलङ्कारकौस्तुभे ॥ (पुट सं. ३००)

काञ्चित् प्रिय आह —

**निशि [3]भवदास्यमरुद्भवपरिमलमाजिघ्रदेकजातीयम्।**
**पद्मस्मितम[4]नुमिनुते कोककुलं केलिवापीषु ॥ ५६९ ॥**

एकजातीयं [5]पद्मसौरभवृत्तिजात्यवच्छिन्नम्। निश्वासमारुतसौरभे पद्मीयसौरभभ्रमेण [6]पद्मविकासो जात इति ज्ञानोत्पत्तेर्भ्रान्तिमान् व्यङ्ग्यः। तेन च दिनोत्पत्तिज्ञानाक्षेपाद्विरहविरामसम्भावनया ब्रह्मास्वादसहोदरानन्दनिष्पत्तिर्व्यज्यते। एतेन नायिकाया उत्तमत्वसूचनम् ॥

कश्चिज्जलकेलिवृत्तमाह —

**निजवदनसम्मुखीनापतयालुभिरलिभिरवेयम्।**
**यमुनायामिन्दीवरवृन्दं विन्दत्यभिन्नरूपमपि ॥ ५७० ॥**

नीलोत्पलकलिन्दकन्ययोः समानरूपत्वात्तस्य च विशेषदर्शनं विना वस्तुविवेकप्रतिकूलत्वात्। यद्यपि नीलोत्पलस्य विविच्य ज्ञानं न सम्भवति; तथापि [7]सौरभलोभेनोत्पलमपहाय तन्मुखाभिमुखसमापतन्मधुव्रतवृन्देनैव नीलोत्पलं दृष्टम्। तद्विभागस्य [8]तत्र तत एव सम्भवादिति भावः। एतेन मुखस्य ततोऽप्यतिशयितं सौरभमिति व्यज्यते ॥

---

1. अस्य तेजोविरहरूपतया तत्सम्बन्धे श्यामत्वाभावः–चौ. 2. स्वाभाविकतया–चौ. 3. भवदास्यमुद्भव–चौ. 4°. मनुमनुते–सं.ए. 5. पद्मसौरभप्रवृत्त–चौ. 6. पद्मविकाशो–चौ. 7. अवयवसौरभ–चौ. 8. नास्ति–चौ.

कांचिदस्थिरस्नेहानुरक्तेत्याह —

**नीरागसङ्गमे सति परिणामे भवति भयमतीव ।**
**जातेष्वपि हि सुधादिषु हलाहलं जलनिधेरुदितम् ॥ ५७१ ॥**

रागपदं दृढतररागपरम् । तथा च [1]दृढतरानुरागहीन इत्यर्थः । अथ च नीरं जलम्, अगः पर्वतस्तयोः सङ्गम इत्यर्थः। आनन्दजनकपीयूषादेरुत्पत्तावपि समुद्रमन्दररूपनीरागोभययोगाद् विषं जातम् । भयपदं [2]स्वकारणस्वोभयपरं तेन कालकूटस्य [3]भयहेतुत्वात् सङ्ग्रहः ॥

कश्चिद् विवेकहीनानधिकृत्याह —

**नीलतया पिककाकं हंसबकं सिततया समं येषाम् ।**
**किञ्चिद्गुणसाजात्योपहतमतिभ्यो नमस्तेभ्यः ॥ ५७२ ॥**

[4]शकुनिद्वन्द्वत्वात् पाक्षिक एकवद्भावः । उपहता दुष्टा मतिर्येषां तादृशेभ्यो नम इति प्रत्याख्यानाभिप्रायम् । समत्वं तत्तदसाधारणधर्म[5]प्रयुक्तापकर्षोत्कर्षाश्रयत्वप्रतीत्यविषयत्वम् ॥

[6]कश्चिन् मुग्धां प्रकृत्याह —

**नीता समक्षमक्षतम[7]नवेक्षानियममियमवहत् ।**
**सध्रीचीभिरहस्यत रहस्यतः शशिमुखी प्रियाभिमुखी ॥५७३॥**

स्वविशेष्यकान्यसमवेतदर्शनविषयत्वप्रकारकज्ञानदशायां प्रियविषयकदर्शनाभावनियमं दधानाऽपि [8]तद्दशज्ञानाभावदशायां प्रियतमं पश्यन्ती सखीभिरुपहसितेत्यर्थः । तस्याः [9]प्रियसङ्गमेच्छानुमानात् ॥

1. दृढतरानुरागहीनेत्यर्थः –सं.ए. 2. स्वकारणत्वोभयपरं–चौ. 3. भयहेतुत्वासङ्ग्रहः –चौ. 4. शकुनिद्वन्द्वत्वात् पिककाकेत्यादि एकवद्भावः –चौ. 5. प्रयुक्तापकर्षोत्कर्षानाश्रयत्वप्रतीतिविषयत्वम्–चौ. 6. कश्चिन्मूर्खान् प्रकृत्याह –चौ. 7. °मनवेक्ष्या–चौ. ; °मनवच्छा–सं. ए. 8. सदृशज्ञानाभाव-चौ. 9. प्रियसङ्गमपृच्छानुमानात्–चौ.

कस्याश्चित् प्रथमाभिसारसा समुदीक्ष्य [1]काप्याह —

**नूतनमद्य निकुञ्जप्रवेशनं बालहरिणनयनायाः ।**
**इति मङ्गलगीतिरिव भ्रमरीभिरगायि गुञ्जितव्याजात् ॥५७४॥**

प्रियाभिसरणार्थ[2]समानाधिकरणप्रवेशनान्तः ध्वंसासमानकालीनत्वमत्र नूतनत्वम् । बालेति चपलत्वातिशयसूचनाय हरिणविशेषणम् । उक्त[3]नूतनोपपत्त्यर्थं बाला चासौ हरिणनयना चेति बहुव्रीहिगर्भकर्मधारयो वा । गीतिपदं गातव्यपरम् । नवगृहादिप्रवेशेऽपि मङ्गलगानाचारात् । तथा च सङ्गीतमीमांसायाम् —

'भूपानामभिषेचने पुरगृहप्रावेशिके कर्मणि ।
प्रेष्ठानामपि सङ्गमे सुतजनौ पर्वस्वभीष्टातिषु' ॥

इत्यादि ॥

काञ्चिदभिसारिकां सखीदमाह —

**नूपुररवोपहूताः कलहंसास्त्वां मिलन्ति तन्वङ्गि ।**
**सङ्केतकुञ्जसरसीं कथयन्त इवातिसन्निहिताम् ॥ ५७५ ॥**

'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः (२.६.१०९) । तदीयशब्दश्रवणेन हंसोपसर्पणवर्णनं कविसम्प्रदायः । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्' इत्यमरः (२.५.२०)। 'कलो मधुरवाक्' इति स्वामी (अमरटी. २. ५. २४) । सरस्तीरनिकुञ्जस्य सङ्केतस्थानतया हंससमागमानुमितमञ्जीरध्वनिश्रवणेन हंसाश्रयसरस्सन्निधिसिद्धावर्थात् कुञ्जस्यापि तथात्वसिद्धेः । कलहंसपदेनोक्तरीत्याऽभीष्टार्थसूचनं व्यङ्ग्यम् । तन्वङ्गीति गमनश्रमसूचनम् ॥

खण्डिता नायकमाह —

**नूनं स्तनस्तबकयोस्तस्या भवतापि दत्तमाच्छुरितम् ।**
**तत्कुङ्कुमेन भवतः कृतमाच्छुरितं तया हृदयम् ॥ ५७६ ॥**

---

1. कोऽप्याह–चौ. 2. "समानाधिकरण" इति पदं नास्ति–चौ. 3. नूतनत्वोपपत्त्यर्थं–चौ.

'स्यादाच्छुरितकं हासनखघातप्रभेदयोः' इति विश्वः (६. २३०)। एतत्कपदेन [1]तद्दानार्हत्वसूचनम्। सङ्गीतमीमांसायां मुकुलहस्तमधिकृत्य —

'कामिनीकुचकआदौ [2]सशब्दं नखलेखनम्।
[3]यदङ्गुलीपञ्चकेन तदाच्छुरितकं विदुः' ॥

रतिरहस्ये —

अव्यक्तरेख[4]मनुकर्म नखैः समस्तैः
रोमाञ्चकृच्चटचटा[5]ध्वनियोजितान्तम्।
अङ्गुष्ठजाग्रनखताडनतो नखानां
[6]गण्डस्तनान्तरगमाच्छुरितं लिखन्ति ॥

इति (नखच्छेदाधिकारे प. ८ श्लो. ३)

तत्पदं प्रतिनायिकाकुचपरम्। आच्छुरितं संमिश्रितं तदाश्लेषादिति भावः ॥

काञ्चिन् मानिनीं प्रिय आह —

**नेनिजतीव विराजसि बहुगुणमेतत् प्रिये नेत्रम्।**
**पतदश्रुवारिधारायोगाद्गलदञ्जनाभमलम् ॥ ५७७ ॥**

निजेः शुद्ध्यर्थस्य सकर्मकस्य जुहोत्यादिपठितस्य शतृप्रत्यये [7]स्त्रीलिङ्गे नेनिजती इति रूपम्। [8]नेत्रं नयनं वस्त्रं चेत्युभयाभेदारोपः। गुणाः तरलत्वादयस्तन्तवश्च। अञ्जनरूपमञ्जनसदृशं चेति समन्वयः। एतेन साञ्जनादपि नेत्रादिदानीन्तनस्य रम्यत्वातिशय इति व्यज्यते ॥

सखी नवोढामाह —

**नेत्रस्य तव विघाते क्रियमाणे प्रियतमस्य नयनेन।**
**वदने तव नेत्रं परमुद्भूय सहायमातनुते ॥ ५७८ ॥**

---

1. तद्दानानर्हत्वसूचनम्-चौ. 2. सशब्देन विलेखनम्-चौ. 3. गुदे पदेऽङ्गुलीये च-चौ. 4. °मणु-चौ 5. °ध्वनियोजितं च-चौ. 6. गण्डस्तनाधरग°-चौ. 7. नास्ति-चौ. 8. तत्र-चौ.

नायकेन दृश्यमानायास्त[1]स्यास्तद्दर्शनसामर्थ्याभावा[2]द्विघात: । उत्तरीय-वस्त्रावृतनयनायास्तु [3]तदानीमपि तद्दर्शनसम्भवात्तस्य त सहायकारित्वमिति भाव: । उद्भूतरूपं नेत्रं वस्त्रस्वरूपं तस्यानुद्भूत[4]रूपनेत्रापेक्षया प्राबल्यात् । अन्यत्रापि सजातीयेन विजितस्य कस्यचित् तदधिकबलस्तज्जातीय उपकारं करोतीति प्रतीते: समासोक्ति: ॥

काश्चिदन्यत्र स्वानुरागप्रकाशमाशङ्कमानां सखीदमाह —

**नैरन्तर्यनिमित्तः संयोगोऽसावजन्यस्य ।**
**श्रुत्वेति शाब्दिकगिरं सचकितमालोकसे दिशः किमिति ॥५७९॥**

नैरन्तर्यं स्वरव्यवधानाभावस्तन्निबन्धन: । अचोऽकारादेरन्यस्य हल्संज्ञस्य संयोगोऽस्ति । 'हलोऽनन्तरा: संयोग:' (पा. १. १. ७) इति वचनेनाज्भिरव्यवहितानां हलां संयोगसंज्ञाविधानादिति वक्तुरभिप्राय: । त्वं तु नैरन्तर्यं सर्वदा समीपदेशावस्थानं तन्निमित्तोऽस्य नायकस्य संयोगो नायिका-समागमोऽजनि जात [5]इत्यर्थं भावनया बुद्ध्वा किमिति चिन्तामावहसीति भाव: । अत्र शङ्किता दृष्टिरभिमता ।

'किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुन्नता तिर्यगायता ।
दृढा चकिततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते ॥

शङ्कायाञ्चैव शङ्किता' इति भरतवचनात् (ना.शा. ८.६८) ॥

कश्चिदिदमाह —

**नैषधमिव बहुभङ्गिकमानन्दं जनयति प्रेम ।**
**[6]तन्नियतं सर्गान्ते तन्मुख एव स्थितं कुतुकम् ॥ ५८० ॥**

भङ्गिर्नानाविधविरहसम्भोगरूपत्वम् । पक्षे भङ्गिर्व्यङ्ग्यार्थ: । आनन्दं

1. "तस्या:" इति नास्ति–चौ. 2. द्विघाते इति–चौ. 3. तदानीं प्रतिदर्शनसम्भवात्–चौ. 4. रूपनेत्रापेक्षया–चौ. 5. इत्यर्थभावनया बुद्ध्या–चौ. 6. तन्नीतम्–चौ.

सुखमित्युभयत्र तुल्यम्। उत्तरार्धे त्वानन्दपदेन पदतदर्थोभयं गृहीत्वा व्यतिरेक उच्यते। नैषधकाव्यस्य सर्गान्ते आनन्दपदवत्त्वं, प्रेम्णस्तु सर्गमुखे आरम्भमारभ्य तत्सत्तापर्यन्तमेवानन्दजनकत्वं न तु तदुत्पत्तिविच्छेदेऽपीत्यर्थः॥

कश्चिद् दुर्जनस्यावश्यपरिहार्यतामाह —

**नैसर्गिकी खलस्य ब्रह्मण इव दुर्गमात्मनो माया।**
**जीवद्दृहस्य पुनः सानुच्छेत्तव्या च तत्त्वधिया॥ ५८१॥**

खलस्य [1]दुर्ज्ञेयात्मत्वं साधुवेषच्छन्नत्वात्। ब्रह्मणस्तु [2]श्रवणादिप्रतिपत्तिगम्यत्वात्। नैसर्गिक्यनादित्वात्। [3]पक्षे स्पष्टम्। माया [4]कपटमविद्या च। जीवद्दृत्साधूनामनर्थहेतुत्वात्। [5]तत्त्वबोधानुच्छेत्तव्यत्वम्। अनाहार्यसद्बुद्धेस्तत्रानुदयात्। ब्रह्मणस्त्वविद्या जीवव्यवहारहेतुस्तदवच्छिन्नस्य जीवत्वात्। अखण्डब्रह्म[6]साक्षात्कारोच्छेद्या चेति व्यतिरेकः॥

सखी अभिसारिकामाह —

**नोदयतीव सजन्ती पृष्ठे त्वां तिमिरलेखेयम्।**
**पुरतश्चापसरन्ती वरतनु दत्तेऽवकाशमिव॥ ५८२॥**

पृष्ठतो नोदनेनातिघनत्वं व्यङ्ग्यम्। नोदनं प्रेरणम्। अग्रतः किञ्चिद्विदूरीभवन्ती च गमनावकाशमिव ददाति। पश्चात्प्रेरणेऽपि पुरो मार्गरोधे गमनासम्भवात्। स्वपुरः समीपेऽन्धकारः किञ्चिद्विरल [7]इव [8]दूरे च घन इव प्रतिभातीति। यदा स देशो दूर आसीत्तदा तत्रैवान्धकारः स्थितः। समीपगमने तु स विदूरे गत इत्युपचर्यते। एतेन तमसोऽभिसारानुकूलत्वसूचनम्॥

---

1. दुर्गमात्मत्वं साधुविप्रच्छन्नत्वात्–चौ. 2. श्रवणादिविप्रतिपत्ति–चौ. 3. पक्षे स्वाभाविकी–चौ. 4. कपटो–चौ. 5. तत्त्वबोधादनु`–चौ. 6. साक्षा....रीच्छया वेति–चौ. 7. नास्ति–चौ. 8. स्वदूरे–चौ.

कस्याश्चित् सखी कथमस्मासु सम्प्रति न पूर्ववत् प्रणय इति वादिनं नायकमाह–

**नौरिव विगतरसे पथि हृद्वृत्तिर्नैव सञ्चरति तस्याः ।**
**द्वीप इवोभयतो रसशाली त्वं स्तम्भयसि तां तु ॥ ५८३ ॥**

उभयत्रापि रसः शृङ्गारो जलं च । उभयतो नायिकाद्वये भागद्वये च । स्तम्भयसि स्वविषयकानुरागहीनां प्रतिबद्धगतिकां च करोषि । 'द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम्' इत्यमरः (१.९.८) । तथा च तवान्यरक्तत्वादेवमिति भावः ॥

इति नकारव्रज्या ।

———(:o:)———

## २१. पकारव्रज्या

जनापवादभयेन सङ्कुचन्त्यां नायिकायां दूतीदमाह —

**परिचितमृदुवृत्तीनां सन्धिप्रस्तावनाभिरूपाणाम् ।**
**अङ्कातिशयादेवातिशयः प्रेम्णां च नाटकानां च ॥ ५८४ ॥**

अङ्को व्याख्यातः । तदुत्कर्षादेव [1]प्रेमनाटकयोरुत्कर्षः । उत्कर्षः संख्यया स्वरूपेण वा उभयसाधारणः । मृदुर्मनोहरा वृत्तिः परस्परानुवर्तनं यत्र । पक्षे वृत्तयो भारती सात्वती कैशिक्यारभटीति चतस्रः । 'वृत्तिर्विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेष्यते' इति विश्वः (५४.५८) । सन्धिरुभयमिलनम् । तस्य प्रस्तावना प्रसङ्गसम्पादनम् । पक्षे सन्धयो मुखादयः पञ्च । प्रस्तावना नाटकारम्भः । भरतः —

मुखं प्रतिमुखं चैव [2]गर्भो विमर्श एव च ।
तथा निर्वहणं चैव नाटके पञ्च सन्धयः ॥ (ना.शा. २१.३७)

कश्चित् प्रियामाह —

**पक्ष्मलमक्षि तवेदं स्मराधिवसनीयवसनमाकलये ।**
**नेत्रपदमेतदर्थकमाचक्षाणैर्विवृतमेतत् ॥ ५८५ ॥**

प्रशस्तं पक्ष्मास्त्यस्य पक्ष्मलम् । अथ च पक्ष्मारब्धमुत्तमं वस्त्रम् । 'पक्ष्म सूत्रादिसूक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः (७१.१२२) । एवं च पक्ष्मलस्वरूपविशेषांशेन तस्य वसनरूपत्वमित्युक्तम् । इदानीं तु

---

1. प्रेमणनाटकयोः –सं.ए. नाटकस्योत्कर्षः –चौ. 2. विमर्षस्तथा–सं.ए.; चौ.

विशेष्यतयापि तदेवेत्याह नेत्रेति। वस्त्रार्थकनेत्रपदवाच्यत्वमीक्षणस्य वदद्भिरिदं स्मरपरिधेयवस्त्रमिति स्फुटमेवोक्तप्रायमिति भावः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**पश्योदयन्तमिन्दुं सुन्दरि भवदास्यसाम्यलोभेन।**
**अव्यवहिताग्रसमयानुभूतवह्निप्रवेशमिव ॥ ५८६ ॥**

अनुदात्तेत्त्वलक्षणात्मनेपदानित्यत्वादुदयन्तमिति। अत एव 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ' इति माघः (४. २०)। उदयाव्यवहितोत्तरकाल-वह्निप्रवेशस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात्। अग्रेत्याद्यर्थकम्। न चाव्यवधाने प्रवेश-वैयर्थ्यं [1]तज्जन्यरक्तरूपस्य व्यवधानेऽपि स्थित्युपपत्तेरिति वाच्यम्। चन्द्रस्य जलावयवबाहुल्येन तैजसत्वेन च पाकाद्रूपपरावृत्त्यसम्भवेन तत्संयुक्तसूक्ष्मवह्न्य-वयवरूपस्य चन्द्रे [2]प्रतीतिः। तच्चातिव्यवधाने न सम्भवतीत्याशयेन तदुपादा-नात्। एतेन मुखप्रतियोगिकसादृश्याश्रयत्वमपि चन्द्रस्य नास्तीति प्रतीपालङ्कारः ॥

दूती नायिकामाह —

**पतिरेति प्रथमायामेव गुणं न पुनरन्यत्र।**
**इत्यपरसंप्रयोगं श्रुत्वा मा नाम विमुखतां यासीः ॥ ५८७ ॥**

पूर्वनायिकायामेव नायको गुणं स्नेहं वहति न त्वन्यत्रेत्यपरसं मिथ्यात्वेन रसप्रतिकूलं लोकस्य प्रयोगं प्रवादं श्रुत्वा मम प्राथम्याभावान्मयि स्नेहं न कर्तेति [3]बुद्ध्या वैमुख्यं न कुर्याः। एतस्य मिथ्यात्वात्। अथ च पतिशब्दः प्रथमायां पतय इत्यत्र 'ह्रस्वस्य गुणः' (पा. ७.३.१०८) इति वचनाद् गुणं लभते। न तु विभक्त्यन्तरेषु। तस्य विसंज्ञाविरहेण तत्प्रयुक्तगुणाभावादिति। अपरेषां सम्यक् प्रयोगमिति ध्वनिः ॥

---

1. तज्जन्यरूपस्य–चौ. 2. प्रतीतितश्चातिव्यवधानेन–चौ. 3. श्रुत्वा–चौ.

अन्यासक्ते नायके सखी नायिकामाह —

**पट इतरसम्प्रयोगं संश्रयतां मिलतु वा तुर्याम् ।**
**उत्कृष्टदशस्य पुनस्तस्य गुणेष्वेव समवायः ॥ ५८८ ॥**

इतरैश्चक्रादिभिः सह संयोगम् । तुरी [1]तत्कारणविशेषः । तस्यां वा मिलतु । उत्कृष्टा दशा प्रान्तो यस्य । तथाविधस्य पटस्य समवायः पुनर्गुणेषु तन्तुष्वेव । दण्डादिनिमित्तहेतूनसमवायिनश्च विहाय तन्तुष्वेव पटसमवाय इति प्रसिद्धम् । अथ च पटो इति नायिकासम्बुद्धिः । एवं च त्वयैवेदं विभावनीयमिति सूचितम् । अवादेशे 'लोपः शाकल्यस्य' (पा. ८. ३. १९) इति लोपे च सङ्गतिः । इतरनायिकासङ्गमं यातु । तुर्यां चतुर्थीं वा नायिकां मिलतु । तुर्यशब्दस्य स्त्रीलिङ्गे द्वितीया[2] । रमणीयदशस्य तरुणस्य तस्य गुणेष्वेव विलक्षणः सम्बन्ध इति त्वय्येवानुरक्तहृदय इत्यर्थः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**पणतामवापयसि यद् द्यूते पुरुषायितं [3]सुतनु ।**
**मन्ये तेनैव तव भ्रूभङ्गवशंवदं मदनम् ॥ ५८९ ॥**

वशंवदं भ्रूसङ्केतान्वयव्यतिरेकानुसारिणम् । 'पणो वराटमाने स्यान् मूल्ये कार्षापणे ग्लहे' इति विश्वः (४९. १) । 'वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनी ताश्च पणश्चतस्रः' इति लीलावत्याम् (१. २) अत्र पणपदेन द्यूते [4]जय्यत्वेन स्वीकृतं वस्तु वराटमानं चाभेदेन विवक्षितम् । तथा च मदनसर्वस्वभूतपुरुषायितस्य पणीकरणे तवोत्कर्षः सिद्ध इति भावः ॥

काचिदाश्वासयन्तीं सखीमाह —

**पर्यायप्राप्तत्वाद्यदि विरहे नोपधीयते खेदः ।**
**सहचरि तर्हि प्रियतमसंयोगे मुदपि कुण्डलिता ॥ ५९० ॥**

---

1. इह तत्कारणविशेषः –चौ. 2. वाक्यमिदं नास्ति–चौ. 3. सुतनुम्–चौ. 4. तज्जयत्वेन–चौ.

'सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्' इति न्यायेन कालक्रमोपनिपतिते विरहे दुःखं न कार्यमिति चेत् तर्हि दयितसमागमे सति प्रीतिरपि प्रत्याख्याता। तस्यापि कालप्रवाहायातत्वेनोक्तन्यायेनैव सन्तोषानवकाशादिति भावः। 'पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे' इति विश्वः (९९.७९)॥

कश्चिन् मनस्वीदमाह —

**पटुतां वृद्धिनिमित्तं विहाय ये ह्रस्वताश्रयताद् ब्रुवते।**
**पदमात्रकामुकेभ्यः प्रसज्जनीयोऽञ्जलिस्तेभ्यः॥ ५९१॥**

स्वोत्कर्षमुद्दीश्य परापेक्षया स्वस्यापकर्षमपि सम्पाद्य ये आत्मनः पटुतां वैदग्ध्यं वदन्ति ते किञ्चित्स्थानमात्रप्रातितात्पर्यका इति नमस्कार्या एव। अथ च वृद्धिनिमित्तं णिचं विहाय ह्रस्वं [1]वाऽचं कृत्वा पटुशब्दं साधयन्ति ते शब्दमात्रार्थिनः। पाटयतेरुप्रत्यये ह्रस्वे णिलोपे च उणादिषु पटुपदव्युत्पत्तेरिति तेऽप्युत्कृष्टत्वाद् वन्द्याः —

'रूपान्तरेण देवास्ते विचरन्ति महीतले।
ये व्याकरणसंस्कारपरिपूतमुखा नराः॥'

इत्युक्तेः॥

कश्चिदुत्कृष्टगुण इदमाह —

**परकीयेण गुणेन प्रच्छन्नगुणस्य वस्तुनो भानम्।**
**ये मन्यन्तेऽलङ्कृतिमतिचित्रं सहृदयास्ते यत्॥ ५९२॥**

विपक्षविद्यादिकापेक्षयाऽपकृष्टविद्यादिकस्य भानमलङ्कृतिं शोभाजनकं ये मन्यन्ते। पक्षेऽन्यदीयरूपाद्यभिभूतरूपस्य वस्तुनो भानं तद्गुणालङ्कार इत्यालङ्कारिकाः। तेऽपि सहृदया रसविभावकाः। ये स्वापकर्षमप्यलङ्कारं मन्यन्ते तेषां कथं सहृदयत्वमिति भावः —

---

1. वाऽचो–चौ.

‘ स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।
वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥’

इति काव्यप्रकाशे (१०.१३७) ॥

कश्चिदिदमाह —

**पक्षपरिरक्षणार्थं मैनाकेनाऽवमज्जता जलधौ ।**
**तत्साध्यविरहयोगात् स्वस्य विपक्षत्वमेव कृतम् ॥ ५९३ ॥**

पक्षेषु सत्स्वपि तत्कार्याभावात्तेषामसत्प्रायत्वमेवेत्यर्थः । अथ च तस्य पक्षत्वमनुमानधर्मित्वं [1]तद्रक्षणार्थं प्रवृत्तेन समुद्रान्तरे वह्निरूपप्रसिद्धानुमानसाध्याभावाद् विपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वेन [2]निश्चितत्वमेव कृतम् । यदि तत्र न मज्जेत्तदा पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वात् पक्ष एव स्यादित्यर्थः ॥

काञ्चिदभिसारिकां सखीदमाह —

**पद्यान्तरेषु हृदयाभिमतार्थोपनतिजनकेषु ।**
**विहितावगाहनाःसखि सहृदयलोका वहन्ति मुदम् ॥५९४॥**

पद्यानां मार्गाणां श्लोकानां च । ‘ पद्यं श्लोके सृतौ पद्या ’ इति विश्वः (९४. ३०) । मनस इष्टोऽर्थो नायको नायिका वा तस्योपनतिः सन्निधिगमनम् । पक्षेऽभिमतो योऽर्थो विभावादिस्तस्योपनतिः प्रतीतिः । अवगाहनं गमनं विभावनं च । तया चात्र न श्रमावकाश इति भावः ॥

कश्चिन् नायिकान्तरसम्भुक्तमपि नायिकया तदुक्तिप्रामाण्येन तथात्वेनागृहीतं दृष्ट्वा सहचर आह —

**पद्मिन्या अनुभूतं भवताऽनिल सौरभादिगुणजातम् ।**
**स्पृष्टो नासि तयेति न्यायज्ञैरभिमतोऽसि मुधा ॥ ५९५ ॥**

---

1. तद्रक्षणाय–चौ. 2. निश्चितत्वतमेव–चौ.

तत्सम्भोगचिह्नवत्त्वेऽपि सा न सम्भुक्तेति मृषैव ज्ञातं युक्तिज्ञैरपि। अथ च [1]कमलिन्यारोपात् तदीयसौरभाश्रयावयवोपनायकत्वेऽपि तथा स्पार्शनज्ञानविषयीकृतो नासीति नैयायिकैर्मिथ्यैवाभिमतोऽसि। वायुस्पर्शनस्य तैरनङ्गीकारादिति भावः॥

काञ्चित् सखीदमाह —

**परिकरबन्धमनक्षरमभिसारं प्रति तवाख्याति।**
**दिवसेऽप्यनुपेक्षात्मककुञ्जाध्वनिभालनं बाले॥ ५९६॥**

उपेक्षात्मकज्ञानस्य संस्कारानुत्पादकतयाऽत्यादरेण निकुञ्जमार्गावलोकनं रात्रौ तत्स्मरणार्थमेवेति। एतेनैव तवाभिसारोद्योगः स्फुटीभवतीति भावः। इयं मुग्धा नायिका। उक्त्यभावेऽपि परकीयज्ञानप्रतिपत्तिजनकत्वसाधर्म्येणानक्षरमाख्यातीति। तदानीमेव किञ्चिदर्थगमनसिद्ध्ये तद्दर्शनवारणाय दिवसेऽपीति। तदा प्रकाशसत्तया सहसैव दर्शनात्। [2]तादृशाभ्यासानुपयोगादिति भावः॥

काचित् प्रेम्णो दुर्धरत्वेनानुचितप्रवर्तकत्वमित्यभिप्रायेणाह —

**पर्वतराजप्रस्थावस्थितमन्दाकिनीनिकुञ्जेषु।**
**विजयन्ते गिरिजायाः समं गिरीशेन केलिकुतुकानि॥५९७॥**

अवस्थितेति मन्दाकिन्या निकुञ्जानां वा विशेषणम्। गिरिजाया इति पर्वतराजोद्भवत्वसूचनम्। तथा च स्वजनकोपर्येव क्रीडनमनर्हं प्रागेव तु तद्भेदाध्यवसितगिरीशेनेत्यनौचित्यद्वयपर्यवसानम्। 'मन्दाकिनी वियद्गङ्गा' इत्यमरः (१.१.४९)। विजयन्त इति परमदेवतासम्बन्धेनोत्कर्षातिशयात्। पक्षे प्रेमातिशयसूचकत्वात्॥

---

1. कमलिन्यां चैतन्यारोपात्–चौ. 2. तादृशाभ्यासस्यानुपयोगात्–चौ.

[1]कश्चित् तस्य तारुण्यं सौभाग्यं च सूचयन्नाह —

**पल्लीपतितनयाया वक्षोरुहसङ्गमधिगत्य ।**
**विस्मृतवारणकुम्भस्थितिविश्लेषाणि मौक्तिकान्यधुना ॥५९८॥**

पुलिन्दराजकन्याकुचयोः करिकुम्भाकारतया तत्प्रसङ्गेन मुक्ताफलानां गजगण्डविरहविस्मरणमिति भावः[3] ॥

कश्चिदिदमाह —

**परिमलविशेषसंसदि पद्मादेः सौरभे निविशमाने ।**
**वरतनुवदनामोदो नायककक्षां समध्यास्ते ॥ ५९९ ॥**

'नेर्विशः' (पा.१.३.१७) इत्यात्मनेपदम् । यथा सभायां स्वस्वानुरूपस्थले सभ्यजने समासीने सति नायकः सर्वोत्कृष्टस्थानमधिवसति तथा विजातीयसौरभे विविच्यमाने पद्मादिसौरभाणां परस्परनिरूपितसादृश्याश्रयाणां तत्तत्साजात्ये गृह्यमाणे नायिकामुखपरिमलस्य सर्वविलक्षणतया ज्ञानं भवति । पद्मादिवृत्तिसौरभत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकोत्कर्षवत्तयेति फलितार्थः ॥

काचिदन्धकाराभिसारिकामाह —

**पवनोल्लासितपल्लवगर्भेषु प्रविशतीव तमः ।**
**अतिनिबिडसजातीयान्तरेण कृतनोदनं पश्चात् ॥ ६०० ॥**

सजातीयत्वं स्ववृत्त्यसाधारणधर्मेण । तेन तिमिरान्तरेणेति फलितम् । पल्लवसन्निहितान्धकारव्यक्तेस्तत्पृष्ठगतान्धकारव्यक्त्या नोदने कृते तत्र स्थातुमशक्ताया मन्दमारुतोच्छ्वसितनिकुञ्ज[3]दलान्तरप्रवेशोऽत्र वर्ण्यते । तथा चान्धकारोत्कर्षादभिसारसमयः निकुञ्जसम्पत्त्या च तदुचितदेशसन्निधिः

---

1. कश्चित्पुक्कस्यास्तारुण्यं–चौ. 2. अत्र रूपकध्वनिः इत्यधिकम्–चौ.
3. दलान्तरालप्रवेशो–चौ.

उल्लासनावगतमान्द्यतत्सहचरगुणान्तरोभयाश्रयपवनयोगेन श्रमापनोदने सम्भोगोज्जृम्भणं चेति व्यङ्ग्यम् ॥

सखी अभिसारिकामाह ––

**पदवीयमतिदवीयस्यपि चैकपदीकृता त्वया सखि यत् ।**
**न तदद्भुतं न शक्यो वस्तुनिसर्गोऽन्यथाकर्तुम् ॥ ६०१ ॥**

अतिशयेन दूरा दवीयसी । अत्युत्कर्षप्रतिपत्त्यै अतिपदम् । एकपदवदल्पकालेनैव तदुल्लङ्घनादेकपदीकृतेति । नात्र चित्रम् । यतो वस्तुस्वभावोऽन्यथयितुं न शक्यते व्याघातात् । 'वस्त्वेतन्न हि भवेत् क्रियते यथान्यत्' । इति न्यायात् । अतश्च प्रणयस्वभाव एवायमीदृशः । अथ च एकपदीति मार्गपर्याय [1]एव । 'वर्त्मन्येकपदीति च' इत्यमरः (२.१.१६) । तथा च पदव्या एकपदीत्वं धर्म एव कलशस्येव घटत्वमिति भावः ॥

कश्चिन् [2]नायिकामाह ––

**परभागलौकिकत्वव्यतिरेकाच्चक्रवालेन ।**
**संहति[3]विशेषतस्तव कुचेन कान्तत्वमपि लब्धम् ॥ ६०२ ॥**

परभागः शोभातिशयः । तस्य लौकिकत्वव्यतिरेको लोकविलक्षणत्वम् । 'लोकालोकश्चक्रवालः' इत्यमरः (२.३.१) । परभागः पश्चाद्भागः । तस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वाभावेनेति चार्थः । [4]संहतिविशेषः संस्थानभेदः । कान्तत्वं रम्यत्वम् । अथ च चक्रवालशब्दस्य ककारान्तत्वे चक्रवाकशब्दसम्पत्तौ तदर्थप्रायादिति भावः ॥

कश्चित् प्रियामाह ––

**पाराशर्यमुनेरपि मतमनुभूतं मृगाक्षि मया ।**
**आनन्दमयोऽभ्यासाद्यदभूवं भवदवेक्षायाः ॥ ६०३ ॥**

1. नास्ति–चौ. 2. नायिकामिदमाह च–चौ. 3. संहतिविशेषात्–
4. संहतिविशेषात् संस्थानभेदात्–चो.

त्वदवलोकपरम्परापरिशीलनेन प्रचुरानन्द[1]निर्मितहृदयो जातोऽस्मि। अथ च 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' इति वेदान्तसूत्रम् (१.१.६.१२)। 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' इति तैत्तिरीयवाक्ये[2] (२.५) आनन्दमयशब्देन किमन्नमयादि तदर्थान्तरं प्रतिपाद्यते किं वा प्रकृतं ब्रह्मेति सन्दिह्य अन्नमयाद्यनात्मसमभिव्याहारादर्थान्तरमेवेति विशङ्क्य स्थूलारुन्धतीन्यायेन पूर्वमात्मभिन्नानन्नमयादीनुपदिश्य[3] मुख्य आत्मा आनन्दमयशब्देन [4]बोध्यत इति तस्यार्थो व्याख्यातः ॥

मानिनीप्रसादने तत्प्रणाम एवोपाय इति कोऽप्याह —

**पाशुपतचन्द्रकलया हैमवतीपदनखार्धचन्द्रयुजा।**
**समवृत्तमर्धपूर्णं जयति [5]नवेन्दुबिम्बमारब्धम् ॥ ६०४ ॥**

पदनखस्यार्धचन्द्राकारत्वात् तदवच्छेदेन पूर्णत्वम्। कलावच्छेदेन चाऽपूर्णत्वम्। तयोः संयोगविशेषेण च समवृत्तत्वमित्यर्थः। राकायां समवृत्तत्वेऽपि चन्द्रमण्डलस्यार्धपूर्णत्वाभावादस्य नवीनत्वम् —

'न दुर्लभा[6] नृपाणां तु स्त्र्यर्थ[7]माज्ञाकृता गुणाः।
दाक्षिण्यात्तु समुद्भूतः कामो रतिकरो भवेत् ॥'

इति भरतः (२२.२०४) ॥

कस्याश्चित् कन्यादशायामेव विनयव्ययं तर्कयन्नाह —

**पाषाणचरणयोगे परिणयसमये विधातुमारब्धे।**
**प्रतियुवमस्मयतैषामनर्हसङ्घटनपौनरुक्त्येन ॥ ६०५ ॥**

'अथैनामश्मानमारोहयति' इत्यादि गृह्यवचनात् विवाहावसरे तस्याश्चरणस्य प्रस्तरेण सह संयोगे कर्तुमुपक्रान्ते सत्येकं ममानुचितवराय

1. निर्वृत्त–चौ. 2. वाक्येन–चौ. 3. °नुद्दिश्य–चौ. 4. बोध्य इति–चौ. 5. नवीनेन्दु–चौ. 6. पार्थिवानां – ना. शा. (Baroda). 7. माताकृता- सं.ए. मात्रकृता–चौ.

दानादेकं च सुकुमारतरस्य चरणस्य कठिन[1]तमस्पर्शेन पाषाणेन संयोगादिति द्विविधमनर्हसङ्घटनं कृतमित्याशयेन यस्मिन् पूर्वमनुरक्ता तं कपटात् सकटाक्षमुदीक्ष्य स्मितं व्यधत्तेति भावः। प्रतियुवमित्यत्र 'अनश्च' (पा. ५. ४. १०८) इत्यव्ययीभावे टच् समासान्तः॥

काचित् सतीत्वं दुष्करमिति दर्शयति —

**पातिव्रत्यपयोधावतिगम्भीरेऽपि पावकप्राये।**
**मैनाकवन्महोच्चं प्रविशति कासाञ्चिदेव मनः॥ ६०६॥**

'आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा।
मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता॥'

तस्या भावः पातिव्रत्यं भर्तृदशामात्रानुविधायित्वम्। तदेव पयोधिर्दुस्तरत्वात्। पावकप्राये विशुद्धिहेतौ। पक्षे वडवानलप्रचुरे। उच्चमैहिकभोगेच्छा[2]विरहितत्वात्। पक्षे स्पष्टम्। 'सकृन्नारी पतिव्रता' इति न्यायेन काश्चिदेव लोकोत्तरस्वभावास्तदनुपालयन्ति न तु तरलहृदया अपीत्यर्थः॥

कस्याश्चिदनुरागं नायकाय सखी वदति —

**पाटच्चरैरुपहते लोके कोलाहलाकुलिते।**
**हरिता सहेरितं तव कलयति [3]बद्धावधाना सा॥ ६०७॥**

'पाटच्चरमलिम्लुचाः' इति चोरपर्यायेष्वमरः (२. १०. २५) हरिता दिशा सह तवेरितं वचनमवधानपुरस्सरं विवेकेन गृह्णाति। यस्यां दिशि प्रियस्य शब्दः श्रूयते तत्रैवाऽहं गमिष्यामीति तदभिप्रायः। कोलाहलं तेनाभिसारसमय उक्तः। तदाह —

---

1. °तर–चौ. 2. विरहत्वात्–चौ. 3. दत्तावधाना–चौ.

'दुर्दिनं हिमसम्पातो हेमन्तरजनी तथा ।
चन्द्रोदयः प्रदोषश्च ग्रीष्ममध्याह्न एव च ॥

कोलाहलश्च वाताली स्वभावश्चेत्यमी [1]नव ।'

अयं शब्दो देवदत्तस्येति प्राच्यां शब्द इत्यादेश्चानुमानस्य जायमानत्वाच्छब्देषु देवदत्तादिजन्यतावच्छेदिका जातयः सन्ति याभिर्दिग्देशविशिष्टवक्तृप्रभवत्वानुमानमिति नैयायिकाः ॥

कश्चिन् मानिनीमाह —

**पाटलितं नयनाम्बुजमपि यद्विहितं मुखं विमुखम् ।**
**तन्मन्ये वरवर्णिनि मयि मन्तुरपि त्वयाऽरोप्यः ॥ ६०८ ॥**

पाटलितं क्रोधेनारुणीकृतम् । पाटलापुष्पं च कृतम् । तथा चाम्बुजे पाटलत्वाभाववत्यपि पाटलत्वस्य, विमुखत्वाभाववति[2] मुखे च विमुखत्वस्यारोपे सत्यपराधाभाववति मय्यपराधोऽप्यारोप्यः । तत्तद्वृत्तिधर्मस्य तत्रैव मय्यप्यारोपसम्भवादिति भावः ॥

कश्चिदिदमाह —

**पारावाराभ्यन्तरनिमग्नमैनाककुञ्जभवनेषु ।**
**विहरन्त्यो वनदेव्यो न वहन्ति दशाविपर्यासम् ॥ ६०९ ॥**

'पारावारः सरित्पतिः' इत्यमरः (१.९.१) । वनपदमरण्यजलोभयपरम् । तथा च जलाधिष्ठातृदेवतानां [3]काननविहारे तदधिष्ठातॄणां च जलविहारे विपर्ययः स्यात् । अत्र त्वेकत्रैव तदुभयसत्त्वात् तासां स्वस्वरूपच्युतिर्न भवतीति भावः । एतेन स्वगृह एव गूहयित्वा उपनायकसम्भोगे तव पातिव्रत्यहानिप्रथा न स्यादिति सूचितम् ॥

---

1. इति–चौ, 2. °वत्यपि मुखे–चौ. 3, काननविहारे विपर्ययः स्यात्–चौ.

कश्चिदुपचयहेतुनापि [1]विगानजनकेन प्रणयेन किमपि न कार्यमित्याह —

**पाणिनिनैव समाश्रिततद्धितभावोऽपि वृद्धिहेतुरपि ।**
**लोपं नीतः कुत्सोत्तरवृत्तिः प्रत्ययो युक्तम् ॥ ६१० ॥**

तद्धितसंज्ञो वृद्धिहेतुरपि कुत्सपदोत्तरवृत्तिरण् प्रत्ययो बहुत्वे सूत्रकृता लोपं प्रापितः । 'ऋष्यन्धक°' (पा. ४.१.११४) इत्यादिना विहितस्य कौत्सेत्यत्राण्-प्रत्ययस्य 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगौतमाङ्गिरोभ्यश्च (पा. २.४.६५) इति बहुवचने लोपविधानात् । अथ च तस्मै हितभावमिष्टसम्पादकत्वं प्राप्तः उपचय-जनकोऽपि प्रत्ययो नीचजनप्रणयः कुत्सा निन्दा उत्तरवृत्तिर्यस्य लोक[2]विगान-कारणमिति यावत् । तादृशस्य लोप एव युक्तोऽप्रतिष्ठावहत्वादित्यर्थः ॥

नायकस्यान्यत्रानुरागेण स्वगुणापकर्षशङ्किनीं काञ्चित् सखीदमाह —

**पिबतापि तव मरन्दं मधुपेन लतान्तरेषु यद् भ्रान्तम् ।**
**पद्मिनि तच्चलताया न पुनरयं वस्तुनो दोषः ॥ ६११ ॥**

पानेन मधुबाहुल्यसूचनम् । मधुपेत्यविवेकद्योतनम् । भ्रान्तमिति तत्रैतदुत्कृष्टफलानवाप्तिव्यञ्जनम् । तथा च चापलमात्रादेवान्यत्राऽसक्तिर्न तु त्वदपेक्षया तासामाधिक्यादिति न तदाशङ्कावसरः ॥

कस्याश्चिद् विरहिण्याः सखीदमाह —

**पिक एष यद्विरहिणीं निहन्ति निर्माति नैव वालिहितम् ।**
**रामालापविरोधी कपिविपरीतस्ततो मन्ये ॥ ६१२ ॥**

कवीनामुत्सर्गतो वैरूप्यवर्णनात् कोकिलस्य च रम्यत्वात् कपिशब्दस्य वर्णयोर्विपर्ययोच्चारणे पिकशब्दनिष्पत्तेश्च वैपरीत्यम् । तत्र विरोधः प्रतिपाद्यते । तद्विशेषो हि, हनुमान् विरहिणीं सीतामाश्वासितवानयं तु तदवस्थां पीडयति ।

---

1. विज्ञानजनकेन–चौ. 2. विज्ञान–चौ.

एवं कपिर्वालिनो वानरेन्द्रस्य हितं निर्मितवान् । तदनुचरत्वात् । अयं त्वालेः सख्या हितं न निर्माति । एतत्पक्षे वाक्यद्वयस्य सामान्यविशेषपरतयां न दोषः । एवं स श्रीरामस्यालापं कृतवान् । आज्ञाविधेयत्वात् । अयं तु रामाणां स्त्रीणां वचनविरोधी । सादृश्येन तत्स्पर्धित्वात् ॥

इष्टतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसजातीये विरोधिन्यपि कदाचिदादरः स्यादित्यभिप्रायेण कोऽप्याह —

**पिच्छावचूलभूषितमधुसूदनवक्षसः साम्यात् ।**
**राधाकुन्तलमिलितं यमुनाजलमीक्षते विपक्षजनः ॥ ६१३ ॥**

विपक्षाः सपत्न्य. । पिच्छकुन्तलयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । साम्यादिपदप्रयोगे श्रौत्युपमेति चित्रमीमांसाकारमतम् । आर्थ्येवेत्यभिनवमतमित्यलङ्कारकौस्तुभे विभावितम् (पृ. ७९.N.S.P. edition) ॥

चन्द्रविद्वेषवती विरहिणी सखीमाह —

**पीयूषं यदि चन्द्रस्तमसा तद्रसविदा न हीयेत ।**
**देवा न विशेषविदो हविरपि यद्वह्निदग्धमीहन्ते ॥६१४॥**

राहुणा मायाबलेन सुधां पीतवता तद्रसाभिज्ञेन चन्द्रस्य मुक्त्वाऽपि परित्यागान्न सुधामयत्वम् । 'चन्द्रो न सुधामयः सुधारसज्ञेन तद्भिन्नतया निश्चितत्वात्' इत्यनुमानम् । ननु 'प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः' इति श्रुतेः सुधारसज्ञैर्देवैस्तथात्वेन निश्चितत्वादसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्याह – देवा इति । तथा च सुधारसज्ञेत्यत्र रसान्तरात् सुधारसतारतम्यज्ञत्वमर्थः । देवानां च तथात्वाभावान्न दोष इति भावः ॥

दूती नायिकामाह —

**पीनमुरोरुहयुगलं यत्तव पीतं कृतं तेन ।**
**अपि दोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधाक्षरमपाकृतं त्वयि तत् ॥६१५॥**

पीनं पीवरम्। पीतं सादरमवलोकितम्। ततश्च पीनपदस्य पीताभेद[1]सम्भवेऽप्यन्यस्थानेऽन्यथोच्चारणादसाधुप्रयोग[2]निबन्धनदोषं, पक्षे जनापवादादिदूषणं च स्वीकृत्यापि नकारस्य [3]प्रतिषेधार्थत्वात् त्यागः कृतः। अथ च त्वत्तो निवृत्तिं कथमपि न स मन्यते त्वद्दर्शनोत्पन्नस्मरविकारान्धकारमुग्धत्वादिति भावः॥

विरहिणीं प्रति सखीदमाह —

**पीडयता तव गात्रं मदनेन शरैः प्रसूनमयैः।**
**कुसुमोपादेयत्वभ्रमः परावर्त्यते तेषाम्॥ ६१६॥**

प्रथमं सौकुमार्यातिशयसाधर्म्येणाऽवयवाः कुसुमरूपसमवायिकारण-समारब्धा इति लोकानां भ्रान्तिरभूत्। कामेन तु तन्निराकरणाय पुष्पमयैरेव बाणैस्तेषां पीडा कृता। तथा च स्वापेक्षया कठिनद्रव्यस्पर्शस्यैव क्लेशजनकतया कुसुमानामङ्गापेक्षया कठिनत्वसिद्धौ न तत्र कुसुमजन्यत्वमिति विशेषदर्शनान्न तथा भ्रान्तिरिति भावः॥

काचिन् मेघरूपकेण [4]कृष्णं नायिकाया दर्शयति —

**पीताम्बरेण चपलान्तरात्मना घनतमालनीलेन।**
**भवता बत व्रतक्षतिरारम्भि न नाम कासां वा॥ ६१७॥**

पीतवर्णमम्बरं वस्त्रं यस्य। पक्षे पीतमाच्छादितमम्बरं गगनं येन चपलो बहुनायिकानुरक्तोऽन्तरात्मा यस्य। अथ च चपला विद्युदन्तरात्मनि यस्य। [5]तमालवन्नीलेनेत्युभयत्र तुल्यम्। व्रतं पातिव्रत्यम्। उद्दीपन-विभावतया घनस्यालम्बनविभावतया च श्रीकृष्णस्य व्रतभङ्गहेतुत्वमिति भावः। पानस्य द्रवद्रव्यनियततयाऽऽकाशे तदसम्भवाद् व्याप्तिर्लक्ष्या। तदतिशयो व्यङ्ग्यः। घनेति पक्षे सम्बुद्धिः॥

---

1. पीतपदाभेदसम्भवात्–चौ 2. °निबन्धनं दोषं–चौ. 3. प्रतिषेधार्थ-कस्यापगमः कृतः –चौ. 4. प्रवृत्ति–चौ. 5. तमालनीलेने–चौ.

कश्चित् प्रियामाह —

**पुरुषायसे यथैव त्वमात्मनः प्रकृतिमपहाय ।**
**दधतीह कुन्तला अपि तथा पराञ्चो ललाटगतितां ते ॥६१८॥**

प्रकृतिं स्त्रीत्वम् । यथातथाशब्दौ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोपदर्शनार्थौ । पराञ्चोऽधोमुखीभूताः । केशाः ललाटवृत्तित्वं प्रतिपद्यन्ते । अथ च कुन्तला देशाः परां स्वविरुद्धां चोलो लाटश्च देशविशेषौ तत्तां प्रपद्यन्त इत्यभेदाध्यवसायेनोक्तिः ॥

काश्चित् सखीदमाह —

**पुष्पाशुगस्तवायं वरगात्रि समीपमनुसरति ।**
**मनसि निवासानन्तरमिच्छन्निव गात्रसंस्पर्शम् ॥ ६१९ ॥**

पुष्पसंसर्गेण सौरभोत्कर्षसूचनम् । आशुगो वायुः । अथ च पुष्पाशुगः कामः । वायौ कामाभेदारोपेणोच्यते । प्रथमं कामस्तव मनसि प्रादुर्भूतः , ततः स्पर्शाभिलाषादिवाभ्युपैति । अन्योऽपि कामसदृशो युवा तदनुरागविषयत्वेन मनसि लब्धनिवासस्तदुत्तरं तत्सङ्गमाय प्रयस्यतीति भावः ॥

[1]कश्चिदिदमाह —

**पुरवैरिणि बहुवारं स्मरेण वैरायमाणेन ।**
**नगरवधूनां नयनोपान्तेषु कृता स्थितिर्युक्तम् ॥ ६२० ॥**

वैरायमाणेन वैरं कुर्वता । पुरं त्रिपुरं नगरं च । [2]पुरवैरिवैरिणः पुरस्य मित्रत्वात् तत्सम्बन्धिवधूनामपि समाश्रयणीयत्वादिति भावः । एतेन तत्कटाक्षाणां कामोद्रेकाव्यभिचारित्वसूचनम् । अत्र समालङ्कारः । 'सममौचित्यतोऽनेकवस्तुसम्बन्धवर्णनम्' इति लक्षणात् ॥

---

1. (कुन्तलाः केशाः । ललाटगतितां; ललाटवृत्तित्वम्–चौ). 2. पुरवैरिणः –चौ.

काचित् प्रियदर्शनमुदितां शङ्कया सर्वतो निभालयन्तीं नायिकामाह —

**पुलककुलकञ्चुकवृतं कपोलफलकं विलोकने तस्य ।**
**मुग्धे संवृणु वसनाञ्चलेन दिगवेक्षणेन कृतम् ॥ ६२१ ॥**

तद्दर्शनोद्वेलीभूतरत्यनुभावतया रोमाञ्चोल्लासः । वसनाञ्चलेन संवृणु इत्यन्वयः । *शङ्कया इतस्ततो निरूपणेनालम् । तस्य रत्यनुमापकपुलकप्रत्यक्षप्रतिकूलत्वाभावात् । कपोलसंवरणस्य तु चक्षुः*संयोगविरोधितया तत्प्रतिकूलत्वादिति भावः ॥

कश्चिदिदमाह —

**पूगभृतान्तरमन्तःकृतपरिचयचूर्णमुत्कलितपर्णम् ।**
**रागं मुखे प्रसूते ताम्बूलं वारयौवतं च सखे ॥ ६२२ ॥**

मुखे वदने आदौ च । रागं रक्तत्वमनुरागं च । पूगः क्रमुकम् । तद्युक्तमध्यम् । पक्षे पूगो जनसमूहः । तद्विषयकानुरागवत्त्वेन तत्पूर्णहृदयम् । [1]अभ्यन्तरकृतपरिचयः संयुक्तः चूर्णो यत्र । पक्षे [2]अन्तः मनसि कृतः परिचयस्य प्रेम्णश्चूर्णो नाशो येन । उत्कलिताः संयुक्ताः पर्णाः ताम्बूलदलानि यत्र । पक्षे उत्कलि अप्रदाने कलहजनकं तपतीति तपमृणमवश्यदेयत्वेन तत्सदृशं द्रव्यं यस्य । अत एवापातत एव रागं जनयतीति भावः ॥

काञ्चित् सखीदमाह —

**पूरयति त्वां मन्ये वरगात्रि पयोधरोन्नतेः समयः ।**
**येन तटान्तनिकुञ्जे निषद्य विश्राममाप्नोषि ॥ ६२३ ॥**

पूरयतीत्युपचितसर्वावयवां [3]करोति । पक्षे पूरः प्रवाहस्तत्सदृशीं च

---

**अयं भागो नास्ति–चौ. 1. अभ्यन्तरे–चौ. 2. पदमिदं नास्ति–चौ. 3. पदमिदं नास्ति–चौ.

करोति। पयोधरः स्तनो मेघश्च। यतो दयितजनसङ्गमाय नदीतीरसङ्केत-कुञ्जमासाद्य प्रीतिमावहसि। प्रवाहोऽपि घननिर्मुक्ताऽनवरतवारिधारासमेधितस्तीरकुञ्जमाक्रामतीति भावः ॥

कश्चिदिदमाह —

**पूर्वा हरिदपि तमसा श्यामेयमकारि जृम्भमाणेन।**
**तस्यामेव कलानिधिराधास्यति रागमुद्गच्छन् ॥ ६२४ ॥**

हरिद्दिक् हरितवर्णा च। श्यामा नायिका कृष्णरूपा च। कलानिधिश्चन्द्रो विदग्धश्च। रागं रक्तवर्णत्वमनुरागं चेत्येषामभेदारोपः। सहृदयरागस्य श्यामेतरविषयकत्वाभावनियमेन। अन्यथा तत्र रागाधानासम्भवात्। तदर्थं श्यामैव निर्मितेत्यर्थः ॥

कश्चिद् रागिस्वभावमाह —

**पौरन्दरं न पदमपि गणयन्ति न जातुचिद्वैधम्।**
**आनन्दाद्वयरूपे कुत्रचिदर्थे निबद्धहृदः ॥ ६२५ ॥**

पौरं पुरजनसम्बन्धि। अभियोगरूपमपवादरूपं च। दरं भयम्। [1]वैधं निषेधविधिबोधितनरकादिरूपम्। कुत्रचिदन्योन्याभिमतसमागमरूपे। पक्षे ब्रह्मप्राप्तिरूपेऽर्थे प्रवृत्ताः पुरन्दरस्येन्द्रस्य विधेर्ब्रह्मणो वा सम्बन्धि पदं न बहु मन्यन्ते —

'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन'। (भगवद्गीता ८.१६)

इति भगवदुक्तेः गणनं प्रथमे पक्षे स्वाभीष्टप्रवृत्तिप्रतिबन्धकतद्विशेष्यकानिष्टसाधनताज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम्।

---

1. वैधं = विधिबोधितं नरकादिरूपम्—चौ.

तद्विषयकेच्छाजनकज्ञानविषयत्वं बोध्यम्। एतेन सुखद्वयस्य समकक्षत्वं सूचितम्॥

इति पकारव्रज्या।

——————(:o:)——————

# ३०. फकारव्रज्या

कश्चित् सुजनस्वभावमाह —

**फणिभिः परोपकारादयमारब्धोऽपि विमुखतां नेतुम् ।**
**इतरत्र [1]सङ्क्रमय्य स्वसौरभं चन्दनस्तमातनुते ।। ६२६ ।।**

श्रीखण्डद्रुमस्य सर्वतः संवृतिं कृत्वा भुजगकुलेन तद्भयेनानुपसर्पतां लोकानां तदामोदानुपभोगाज्जनोपकारराहित्यं कर्तुमारब्धम् । तेन तु जनोपकारव्यसनवशात् स्वामोदं द्रुमान्तरेषु समुपनीय तद्द्वारेणैव तदुपकारः कृत इति भावः । एतेन दुष्टगृहीतोऽपि सज्जनः परम्परयापि परोपकारान्न निवर्तत इति सूचितम् ।

कश्चित् प्रियामाह —

**फालद्वयबद्धायाश्चिकुरततेर्मौक्तिकावली मध्ये ।**
**करकावलिरिव गर्भे कादम्बिन्या धृता भाति ।। ६२७ ।।**

'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः (१.३.८) । सीमन्तान्तरालनिहिता मुक्ताफलमञ्जरी उभयतोवर्तिकुन्तलमध्यपातितया मेघलेखान्तर्गामिकरकाकारत्वेन वर्ण्यते । कुन्तलमेघयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । फालद्वयेत्यादि विशेषणं तु मुक्तावलेर्मध्यनिवेशोपपत्त्यर्थमेवेति नोपमाने तादृशानुपादानं दोषः ।।

कश्चिद् दुर्जनधर्ममाह —

**फेरव इति बहुतायामेकत्वे वापि सममेव ।**
**भयहेतुः खलु पिशुनो न ग्रह एको बहुर्वेति ।। ६२८ ।।**

---

1. सङ्ङ्गमय्य–चौ.

फेरुशब्दस्य बहुवचने फेरवशब्दस्य चैकवचने फेरव इति रूपं समानम्। संख्यातिरिक्तांशे तुल्यार्थं च। अतः खलो भयजनक इत्यत्रैव तात्पर्यं न तु तस्यैकत्वे बहुत्वे वा। एकेनापि तेन बहुसाध्यभयस्य जनयितुं शक्यत्वात्। दन्दशूकेनेवैकेन बहुभिर्वा दंशे कृते प्राणहरणस्येति सर्वथा तत्सङ्गः परिहरणीय इति भावः॥

इति फकारव्रज्या।

------(:o:)------

# ३१. बकारव्रज्या

कश्चित् प्रियामाह —

**बलभिदनुरुद्धमेतत् सपक्षगिरिपक्षभेदभवम् ।**
**[1]स्वदोषमिवोन्मार्ष्टुं कुलिशं भूषयति ते स्तनद्वितयम् ॥६२९॥**

सादृश्यनिरूपकत्वेन स्तनसपक्षभूतानां पर्वतानां महेन्द्रानुरोधेन पक्षच्छेदस्य वज्रेण कृतत्वात् । तेन स्तनविप्रियाचरणेन तद्दोषोत्पत्तेरावश्यकत्वात् तदुन्मार्जनायेवालङ्करणहीराभेदाध्यवसितवज्रं स्तनद्वयं परिष्कुरुत इति भावः ॥

काञ्चित् सखीदमाह —

**बहुभावोऽप्येकस्यां योषिति पुम्भावमन्तरा नैव ।**
**दारपदव्यतिरिक्ते तन्नाम्नि न यद्बहुत्वमेकत्र ॥ ६३० ॥**

पुरुषायितेनैव बहुभावः प्रेमातिशयो न त्वन्यथा । बहुरोदन इत्यादौ बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थदर्शनात् । यतो दारपदस्य पुंलिङ्गतया तत्रैवैकत्वेऽप्यर्थेऽनुशासनप्रामाण्याद् बहुवचनम् । पर्यायान्तराणां तु [2]संख्येयानेकत्व एव बहुवचनं न त्वेकत्वेऽपि । तेषां पुंलिङ्गाभावेन पुम्भावाऽभावात् । अतः पुंस्त्वसामानाधिकरण्येनैवैकस्या अपि बहुभावदर्शनाद्भेदारोपेणोक्तार्थलाभः ॥

कश्चिद्विरहीदमाह —

**बुबुधे बुधैरितमुषर्बुधे मुधेदं शशाङ्कभिन्नत्वम् ।**
**विरहिजनदाहकतया कल्पयितव्यं तु तद्विशेषत्वम् ॥ ६३१ ॥**

---

1. स्वं–चौ. 2. सङ्ख्येया–चौ.

चन्द्रदहनयोर्भेदो लौकिकपरीक्षकसिद्धो निष्प्रमाणक एव। दाहजनकत्वेन तदभेदसिद्धेः। परं त्वग्नेः स्वसंयुक्ते दाहजनकत्वं चन्द्रस्य तु विरहिणीति भेदाद् वह्निविशेषत्वमेव कल्पयितुं युक्तमिति भावः। संयुक्तस्य प्रियवियोगिनश्चाभेदारोपात् तद्दाहकत्वतदभावाभ्यामुक्तार्थसिद्धिः॥

इति बकारव्रज्या।

———(:o:)———

## ३२. भकारव्रज्या

कश्चिन् मानिनीमाह —

**भवतो न पदस्पर्शो युज्यत इति मामुपालभसे ।**
**गुणमय्यास्तव नार्हः क्रोधोऽपीति प्रिये पश्य ॥ ६३२ ॥**

मत्प्रसादापेक्षित्वे 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायेन मद्विप्रियमेव न कुर्यास्तत्करणे तु किमिदानीमलीकप्रणयाभिनायकेन चरणपतनेन। अथ च [1]भवतो भसंज्ञावतः प्रत्ययस्य पदसंज्ञास्पर्शो न साधुः । 'आकडारादेका संज्ञा' (पा. १.४.१) इति वचनादेकत्र संज्ञाद्वयसमावेशाभावादित्युपालम्भाभिप्रायः । गुणमय्या इत्यत्र प्राचुर्येऽभेदे च प्रत्ययमाश्रित्य तदुभयोरभेदारोपः। रसविच्छेदजनकतया तत्त्वाभिज्ञायास्तव क्रोधोऽप्यननुरूपः। अथ च गुणाभिन्नस्य क्रोधो न युक्तः। क्रोधस्यापि गुणविशेषत्वात् 'गुणे च गुणानङ्गीकारः' इत्यभियुक्तसिद्धान्तादिति [2]नायकोक्त्यर्थः ॥

कुत्रचिदपराधिन्यपि नायके दृढानुरक्ता सखीमाह —

**भजतां न प्रत्यक्षं तरलत्वमुपैतु वहतु वा कृशताम् ।**
**तेन विना मनसेव क्षणमपि जीवामि नैवाहम् ॥ ६३३ ॥**

अन्यत्रासक्तत्वादयोग्यत्वाच्च प्रत्यक्षाभावः । तरलत्वं नायकस्योक्तप्रायम् , मनसः कर्मवत्त्वम् । कृशताऽन्य[3]संयोगासक्तिजन्या परमाणुत्वनिबन्धना च । तत्रैवानुरागात् तद्व्यतिरेकेण जीवनाभावः । पक्षे आत्ममनस्संयोगविशेषस्यैव जीवनत्वान् मनो विना च तदसम्भवादिति भावः ॥

---

1. पदमिदं नास्ति–चौ. 2. नायिकोक्त्यर्थः –चौ. 3. °संभोगा–चौ.

कश्चिन् मनस्वीदमाह —

**भावविरोधी स्फुटतां विरुद्धमेवाश्रयन् वहति ।**
**नाध्यक्षं यदभावः प्रतियोगिनमन्तरा लभते ॥ ६३४ ॥**

भावस्य [1]चित्तोन्नतिविशेषस्य विरोधी अभाववान् । पक्षे भावपदार्थविरोधी तदतिरिक्तत्वात् । अभावस्य स्वविरोधिनं प्रतियोगिनं विना [2]न प्रत्यक्षम् । प्रतियोग्यभिश्रिताभावप्रत्यक्षानभ्युपगमात् । इदं च सर्वमतसाधारणम् । एवमभिमानहीनोऽपि स्ववैरिणमप्याश्रित्य कार्यं साधयतीति भावः ॥

विरहिणीदमाह —

**भारतमिवेह पर्वणि वहति विशेषं विधोर्बिम्बम् ।**
**शल्यगदामुशलादिस्त्रीसंसद्गहनसोद्योगम् ॥ ६३५ ॥**

पर्वणि पूर्णिमायां तदेकदेशग्रन्थे च । विशेषं पूर्णत्वमवान्तरकथावैलक्षण्यं च । शक्तिगदामुशलादिप्रहारजस्त्रीसमूहवृत्तिदुःखप्रदाने धृतोद्यमम् । तत्करस्पर्शेन विरहिणीनां तत्सजातीयवेदनाभ्युदयात् । तदपि शल्यादिसंज्ञकपर्ववत् । संसदिति सभा । गहनमरण्यम् । अन्यानि षट् स्वसंज्ञयैव प्रसिद्धानि ॥

कश्चिद् गुणानभिज्ञया प्रवाहपातादादृतं कोऽप्याह —

**भिल्लीजनेन मौक्तिक कदापि हृदये निधीयसे सत्यम् ।**
**गुञ्जाफलेन साकं किन्तु विकल्पान्वयेनैव ॥ ६३६ ॥**

यद्यपि हृदयनिधानेन पुरस्कार आपाततः प्रतिभाति तथापि गुञ्जाफलस्य तव च विकल्पेन धारणात् तस्य च 'तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्' (पू.मी.१२.३.४.१०) इति न्यायेन गुञ्जाफलसाम्यज्ञानपर्यवसायित्वात् । परमार्थतो न तथेति भावः ॥

---

1. वृत्तेर्जातिविशेषस्य (?)–चौ. 2. प्रत्यक्षं न–चौं.

नायकं संभुज्य[1] समागतां सखीं नायिकेदमाह —

**भिन्नविषये सखि भवत्युपजीव्यं स्वोपजीवकाद्धीनम् ।**
**न समानेऽपीत्यत्राध्यक्षानुमिती उदाहरणम् ॥ ६३७ ॥**

[2]अन्यत्र स्वोपजीवकानुरागे तत्सिद्ध्यर्थमुपजीव्येन [3]प्रयत्नकरणात्तदनुसारः । न तूपजीव्यरागविषयानुरागवत्त्वे । 'एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः' (　　) इति कामन्दकोक्त्या तस्य विरोधहेतुत्वात् । यथा व्याप्तिप्रत्यक्षस्य सर्वानुमितिहेतुतया तदुपजीव्यत्वमनुमानस्य च तदुपजीवकत्वम् । [4]तत्र प्रत्यक्षापेक्षया भिन्नविषयेऽनुमितिरेवोत्पद्यते । तत्र प्रत्यक्षसामग्र्या [5]हीनबलत्वात् । समानविषये तु प्रत्यक्षसामग्र्येव बलवतीति नैयायिक[6]सिद्धान्तस्तद्वदित्यर्थः ॥

काचित् प्रोषितं नायकमाह —

**भित्तितलाभरणं त्वां निरूपयन्ती समुत्सुका सुभग ।**
**द्विगुणीकृतनिःश्वासोत्कम्पस्तनकोरकमरोदीत् ॥ ६३८ ॥**

उत्कण्ठाविनोदाय भित्तिचित्रलिखितं त्वां पश्यन्ती उत्थितप्रायत्वदभिमुखवर्तितया 'भित्तिगप्रियकरस्थसुन्दरीपादयोर्द्वितलसंज्ञकं मतम्' (रति. र. सु.अ.१०.३९) इति पूर्वकालीनसुरतविशेषावस्थास्मरणेन द्विगुणश्वासकम्पितकुचकुड्मलं यथा स्यादेवं रुदितवती । [7]चित्रावलोकनापेक्षयापि विप्रलम्भोद्दीपनादिति भावः ॥

काचिदभिसारिकामाह —

**भीलेशोऽपि कुतश्चित् प्रियाभिसारे यदि क्रियते ।**
**तद्व्युत्पत्तिविरुद्धं भवेदभीकत्वमिन्दुमुखि ॥ ६३९ ॥**

---

1. सम्भुज्यागतां–चौ. 2. अन्यत्रस्थोपजीव–चौ. 3. करणादनुसारः–चौ 4. तत्रेति नास्ति–चौ. 5. हीनत्वात्–चौ. 6. °सिद्धान्तवदित्यर्थः – श्री. 7. चित्रानवलोक°–सं. ए.

'कम्रः कामयिताभीकः' इत्यमरः (३. १. २४)। अभिसारस्य जनान्तरभयानुरोधात् त्यागे कामुकत्वव्याघातापत्तिः। 'कार्याकार्यविचारणा यदि भवेत् स्नेहस्य दत्तं जलम्' इति न्यायात्। अथ च न विद्यते [1]भीर्यस्य सोऽभीकः। तत्रान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वाद् भयत्वावच्छिन्नाभाववत्त्व एव तत् सङ्गच्छते न तु किञ्चिद्भयसत्त्वे। एकघटवत्यपि घटो नास्तीति प्रतीतिविरहादिति भावः॥

कश्चित् प्रियामाह —

**भुवमेव त्रिदिवयसि त्वमधरसुधया वरारोहे।**
**सहजन्यया सुषमया रतिलालसया च हृद्वृत्त्या॥ ६४०॥**

सह शरीरसमकालमेव जन्यया उत्पन्नया भूषणादिपारतन्त्र्यविरहितया विलक्षणशोभया। रतौ लालसा उत्कटेच्छा यस्याः। पक्षे सहजन्या रतिलालसा चाप्सरोविशेषौ। 'मेनका सहजन्या च' इत्युपक्रम्य 'वारुणी रतिलालसा' इति राज्याभिषेकमन्त्रेषु विष्णुधर्मोत्तरात् (२.२२.६९-७०)॥

कश्चिन् मुग्धामाह —

**भुवनेषु गुणविशेषैर्विदितापि स्वेतरानतिशयानैः।**
**संयोगादौ द्वित्वं नयसि नकारं किमम्बुजाक्षि त्वम्॥६४१॥**

मन्दत्ववारणाय पूर्वार्धम्। संयोगादौ समाश्लेषारम्भे नकारं किमिति द्विरुच्चारयसि। निषेध्यत्वातिशयसूचनार्थम्। अथ च संयोगः स्वराव्यवहिता हल इति प्रागुक्तम्। तदादौ वर्तमानस्य नकारस्य 'न न्द्राः संयोगादयः' (पा. ६.१.३) इति वचनेन द्वित्वनिषेधादिति भावः॥

---

1. भीर्यस्याऽभीकः –चौ.

सखी नायिकामाह —

**भूषयति यौवनश्रीः प्रसाधिकेवाङ्गवीरुधमियं ते ।**
**अञ्जितनयना [1]रञ्जितबिम्बौष्ठा कृतपयोधरोल्लेखा ॥ ६४२ ॥**

अञ्जनयावकसंयोगजन्यविजातीयशोभा [2]या नयने अधरे च, स्वत एवोत्पत्तेः । उल्लेखश्चन्दनादिना[3] संस्कार उन्नमनं च । [4]तथा च किमभिसारविलम्बमात्रफलकेनाङ्गसंस्कारादिनेति भावः ॥

सखी कामप्याह —

**भूमितलं चरणेन स्पृशन्ति नैतर्हि निर्जराः सुभगे ।**
**जगदुपरिवर्तिनीं त्वामासाद्य स्वरविशेषवतीम् ॥ ६४३ ॥**

भूतलं न स्पृशतीत्यभिमानातिशये लोकप्रवादः । देवतापक्षे यथाश्रुतमेव । निर्जरा युवानो देवाश्च । 'निर्जरस्तु जरात्यक्ते वाच्यवन्निर्जरस्सुरे[5]' इति विश्वः (१०१.१४१) । उपरिवर्तित्वं सर्वाधिकगुणशालित्वात् । स्वर्गस्य तु मुख्यार्थकत्वेनोर्ध्वदेशस्थितत्वात् । स्वरस्य विशेषो वैलक्षण्यम् । रम्य-[6]वचनामिति यावत् । अथ च स्वरित्यव्ययं स्वर्गार्थकम् । तस्याऽविशेषोऽभेदः । तद्वतीं तत्स्वरूपामिति यावत् ॥

सखी नायिकामाह —

**भेदं विधातुमधुना युवयोर्जागर्ति यन् मदनः ।**
**एतेनैवाभेदः सिध्यति नितरामसांशयिकः ॥ ६४४ ॥**

परस्परविप्रलम्भपीडया भेदं विदारणमन्योन्याभावं च । प्रथमत एव भेदसत्त्वे तदर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । सिद्धे वस्तुनि साध्यत्वाख्यविषयतासम्बन्धेन तदनुत्पत्तेः । अतश्चाभेद एव तिष्ठतीति [7]निर्णीयत इति भावः । असांशयिकः

1. रञ्जितबिम्बौष्ठी–चौ. 2. पदमिदं नास्ति–चौ. 3. चन्दनादि-संस्कार–चौ. 4. वृथा चाभिसार–चौ. 5. न्निर्जरस्सु च–चौ. 6. °वचन-मिति–चौ. 7. निर्णेस्यत–चौ.

संशये विषयत्वानापन्नो निर्णीत इति यावत् ॥

कश्चिदिदमाह —

**भोगोऽपवर्गजन्यादानन्दादपि धृतातिशयः ।**
**अनुभूतेश्वरगात्रस्पर्शा अपि भोगितां दधत्युरगाः ॥ ६४५ ॥**

भोगः स्त्रीप्रभृतिविषयानुभवजन्यसुखविशेषः । अन्यथा जीवस्येश्वरतादात्म्यापत्तेः । पारमार्थिक्या वेदान्तिमते आहार्यज्ञानविषयीभूतायाश्च नैयायिकमते । मुक्तिरूपत्वात् तां प्राप्य [2]भोगित्वं त्यजेयु[3]रतस्तदत्यागेनोक्तार्थनिश्चय इति भावः । भोगिपदवाच्यत्वात् तेषामिदमुक्तम् ॥

इति भकारव्रज्या ।

———(:o:)———

1. सशयविषयत्वा–चौ. 2. भोगं–चौ. 3. रतस्ततपदत्यागेन–चौ.

# ३३. मकारव्रज्या

सखी नायिकामाह —

**मन्मथधनुर्लतायाः इव गुणसम्पन्न दुर्लभा यस्याः ।**
**तस्यामेवाजिह्मगभावं सखि सुमनसो दधति ।। ६४६ ।।**

यस्याः समधिका गुणसम्पत्तिस्तत्रैव सुमनसः सहृदया अजिह्मगः सरलः शुद्धो भावः स्नेहो येषां तद्भावं दधते । निर्व्याजमनुरज्यन्ते । कामचापयष्टेरपि कुसुमरूपतया तत्र [1]भ्रमराणामागत्य स्वयमेव मिलनाद् [2]भ्रमररूपमौर्वीदौर्लभ्याभावात् तत्र सुमनसः पुष्पाण्यजिह्मगा बाणास्तद्भावं वहन्तीति भावः ।।

कश्चिद् विश्रब्धनवोढावृत्तमाह —

**मयि कृतमिथोऽङ्कपालौ जृम्भव्याजादुरोजभुजबन्धौ ।।**
**निबिडं निपीडितौ तव सुदृशा मत्स्वाभिमुख्येन ।। ६४७ ।।**

अङ्कपालिरालिङ्गनम् । प्रियेण नायिकाभुजाभ्यां स्वपरिरम्भानुष्ठापनेऽपि[3] निपीडनाधीनगाढत्वस्य नायिकाव्यापारव्यतिरेकेणानुत्पत्तेर्लज्जावशात् तदभावेऽपि जृम्भाधीनगात्रभङ्गात् स्तनबन्धो मदाभिमुख्येन भुजबन्धश्च स्वाभिमुख्येन पीडित इति दृढालिङ्गनं निर्मितमिति भावः ।।

कश्चिच् [4]चौर्यरते सीत्काराद्यभावाद्वैगुण्यमाशङ्क्य निषेधति —

**मणितानि काञ्चिकूजितकङ्कणझङ्कारनूपुरनिनादाः ।**
**मुख्याङ्गाश्रययोगादाश्रयसत्त्वेऽप्यनियतानि ।। ६४८ ।।**

---

1. भ्रमराणां गुणत्वं स्वयमेव–चौ. 2. भ्रमररूपमेव दौर्लभ्या–चौ. 3. अपि इति नास्ति–चौ. 4. °रतेः –चौ.

मुख्या गतिस्तदङ्गं सम्भोगः। [1]तद्रूपाश्रयसम्बन्धिनस्तावत् सीत्कारादयः। तथा च सम्भोगरूपाश्रयसत्त्वेऽपि तेषां नावश्यकत्वम्। यथा 'चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्य' ( ) इत्यत्र यागाङ्गप्रणयनाश्रयेण विहितस्य गोदोहनस्य पशुकामनाविरहे प्रणयनरूपाश्रयसत्त्वेऽपि नोपादानं तथा सम्भोगसत्त्वेऽपि सीत्कारादीनां प्रकाशप्रसङ्गकानामिति भावः॥

कश्चिन् महत्प्रशंसामाह —

**महनीयमहिमनि जने वसति गुणः स्मरणकृन्नियतम्।**
**आत्मनि विहितनिवासः संस्कारस्तत्र दृष्टान्तः॥ ६४९॥**

महनीयः श्लाघ्यः सर्वोत्कृष्टश्च। महिमा चरितं महत्परिमाणं च। तथा च सज्जने अवश्यं स्वनिष्ठरामणीयकेन स्मरणयोग्यो गुणो विद्याद्यतिशयस्तिष्ठति यथा परममहत्परिमाणवति जीवे संस्काराख्यो गुणः। सोऽपि स्मरणहेतुरिति शास्त्रकृतः॥

कश्चिद् वसन्तागममाह —

**मलयजपरिमलशालिनि मरुति विरहिणीमुखानिलै[2]र्मिलिते।**
**प्राङ्मिलितानामलिनां रुचिरपचयमाप्दपचयं च॥ ६५०॥**

पूर्वं केचिद् भ्रमरा [3]मलयानिले केचिच्च निःश्वासे [4]संलग्नाः। उभाभ्यां मिलित्वा पवनान्तरारम्भे च मलयानिलभ्रमराणां रुचिस्तत्रोत्कर्षं प्राप। श्वासानिलयोगेन [5]तत्र चन्दनसौरभापेक्षाधिकसौरभवत्त्वात्। श्वासानिलभ्रमराणां तु रुचिरपकर्षं भेजे। चन्दनसौरभसंवलनेन श्वासानिलापेक्षया हीन[6]सौरभत्वादिति भावः॥

---

1. तदुपाश्रय–चौ. 2. मुखानिलैर्भिन्ने–चौ. 3. मलयानिलै–सं. ए. 4. सम्मग्ना–चौ. –– यंलग्नाः –सं.ए. 5. तस्य–चौ. 6. सौरभवत्त्वादिति–चौ.

सखी नायकमुपेक्ष्य प्रचलितां मानिनीमाह —

**मनसि त्वां प्रति चलितेऽप्युदश्वसीदेष [1]जिगमिषन्त्याम् ।**
**त्वयि तु [2]सहते न जीवितुमतस्त्वमेवासि तत्प्राणः ॥६५१॥**

त्वन्मात्रासक्ततया मनसि त्वामागते सत्यपि समजीवत् । त्वयि जिगमिषन्त्यां तु जीवितुं न शक्नोति । अतस्त्वमेवास्य प्राणभूता । तद्गमनोद्यम एव जीवनाशक्तेः । तथा च 'यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो [3]वसिष्ठ इति' (बृह.६.१.७) ब्रह्मनि[4]र्देशात् । परस्परं स्पर्धमानैश्चक्षुर्मनःप्रभृतिभिः प्रत्येकमुत्क्रमणे कृते शरीरमरणाभावात् प्राणेनोत्क्रमणे कृते तु मनःप्रभृतिभिरुक्तं - 'मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्' (बृह.६.१.१३) इति श्रुतौ स्पष्टम् ॥

काचिदिदमाह —

**मन्ये दयितस्पर्शातिशयो न हि सत्यभामया विदितः ।**
**यत्पारिजातकुसुमस्पर्शनविरहेण रोषमधात् ॥ ६५२ ॥**

स्पर्शः स्पर्शनसाक्षात्कारः । स्पर्शनपदं दानोक्तसाक्षात्कारोभयपरम् । तथा च प्रियस्पर्शनमपेक्ष्य पारिजातकुसुमस्पर्शनस्य सुखविशेषानाधायकतया तदभावेन दुःखमनुपपन्नम् । तया तु सत्यपि प्रियस्पर्शे तदभावेन दुःखं प्राप्तमित्युक्तार्थलाभः । नारदानीतपारिजातकुसुमं भगवता रुक्मिण्यै दत्तमिति तस्याः कोपवीजं प्रसिद्धम् । सत्यो यथार्थो भामः क्रोधो यस्या इति तन्मात्राभिज्ञत्वसूचनम् ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**मणिकर्णिका श्रवणयोर्मध्ये काञ्चीयमुल्लसति ।**
**युक्ता प्रीतिरमेया भवतीमवगाहमानस्य ॥ ६५३ ॥**

---

1. चलितुमिच्छन्त्याम्–चौ. 2. सह तेन–चौ. 3. वरिष्ठ–चौ.
4. निदेशात्–सं.ए.

रत्नमयी कर्णिका श्रवणाभरणम्। 'कर्णिका कर्णवलये तथा स्यात् पत्रकर्णिका' इति भूषणप्रकरणे भरतः (२१.२९)। 'एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची' इति तदुक्तेः (२१.३७)। काञ्ची मेखलाविशेषः। पक्षे मणिकर्णिकाकाञ्च्यौ तीर्थविशेषौ। तयोर्मोक्षदत्वस्मरणात्। तथा च प्रत्येकं तज्जन्यमोक्षानन्दापेक्षया तदुभययुक्त[1]त्वदाश्लेषसुखाधिक्यमर्थसिद्धम्।

काशीखण्डे (२६.६२-६३) [2]शिवोक्तिः —

त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात्।
यन्मयान्दोलितो मौलिर्हिश्रवणभूषणः॥
[3]तदान्दोलनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका।
मणिभिः खचिता रम्या ततोऽस्तु मणिकर्णिका॥

इति॥

[4]कश्चिदतिजृम्भमाणयौवनां प्रियां पश्यन्नाह —

**मध्यमसदसद्भावे विनिगमकं न हि विवादविषयेऽस्याः।**
**योग्यावयवपरोक्षं [5]स्तनधृतिरथवा विनाधारम्॥ ६५४॥**

[6]स्तनधृत्यन्यथानुपपत्त्या मध्यरूपावयवकल्पने [7]योग्यावयवस्यायोग्यत्वानुपपत्त्य अन्यत्रावल्कृप्तस्यैव तस्य कल्पनापत्तिः। मध्यस्य प्रत्यक्षाभावेन योग्यत्वानुपपत्तेः। यदि त्वेतन्नियमानुरोधेन मध्यस्यासत्त्वमेव कल्प्यते तदापि गुरुद्रव्यस्य द्रव्यान्तरसंयोगाभावे पतनस्यावश्यकत्वा[8]दाधाराभावोऽन्यत्रादृष्ट एव कल्पनीय इति उभयत्राप्यदृष्टकल्पनापत्तिसाम्येनान्यतरत्र विनिगमकं नोपलभ्यत एवेत्यर्थः। द्व्यणुकावयवस्यायोग्यत्वादवयविनि योग्यत्वनिवेशः। साक्षादवयवत्वस्य विवक्षितत्वान्न परमाण्वादौ व्यभिचारः। द्रव्यपदं योग्यावयवारब्धत्वलाभार्थम्। तेन त्रसरेण्ववयवे [9]द्व्यणुके न व्यभिचारः॥

---

1. तदाश्लेष–चौ. 2. शक्तिं प्रति शिवोक्तिः चौ. 3. तदान्दोलत्तः –सं.ए. 4. कश्चिज्जृम्भमाण–चौ. 5. स्तनवृत्तिरथवा निराधारम्–चौ. 6. स्तनवृत्त्यन्य–चौ. 7. योग्यद्रव्यावयवस्या–चौ. 8. दाधाराभावे पतनाभावोऽन्यत्र–चौ. 9. पदमिदं नास्ति–चौ.

काचिद् गोत्रस्खलने सति नायकमाह —

**मामकमपास्य नाम व्यपदिशसि तदाख्यया त्वं माम् ।**
**अनुरागविषयतां पुनरस्मदपाकृष्य तत्र रोपयसि ॥ ६५५ ॥**

केवलं मदीयं नाम विहाय सपत्नीनाम्ना मां व्यवहरसि । अनुरागविषयत्वं [1]तु मयि पूर्वं विद्यमानमपि मन्निष्ठात्यन्ताभाव[2]प्रतियोगि कृत्वा तत्र निदधासि । रोपयसीति तस्य स्थैर्यसूचनम् । एवं [3]च तन्नाम्ना ममेव मन्नाम्ना तस्या [4]व्यवहारेऽपि रागसाम्यपर्यवसानं स्यात् । [5]तदभावे तु ममानुराग[6]विषयत्वाभावस्य तस्या अनुरागविषयत्वस्य च सिद्धेः किमेवंविधप्रतारणयेति तात्पर्यम् ॥

सखी मानोद्यतां कामप्याह —

**मा कुरु मानातिशयं मनसि त्वं न्यायविज्ञापि ।**
**किं विस्मरसि तथा सति सुषुप्तिविरहप्रसङ्गमपि ॥ ६५६ ॥**

अत्यन्तमानेन प्रियानादरे तद्वियोगेन निद्राच्छेदात् सुषुप्तिर्न भविष्यतीति कुतो विस्मरसि । शतशस्त्वया पूर्वमेतदर्थानुभवात् । अथ च मनसि विभुत्वाभ्युपगमे आत्मतत्संयोगस्य च नित्यत्वाङ्गीकारे सर्वदा ज्ञानसामग्रीसत्त्वात् कदापि सुषुप्तिर्न स्यात् । तत्र योग्यात्मविशेषगुणोत्पत्तेः प्रत्यक्षबाधितत्वादिति नैयायिका वदन्तीत्यर्थः ॥

विरहिण्याः सखी नायकमाह —

**मालेव सा मृदुतनुस्तव विरहं सुमनसो लब्ध्वा ।**
**अपचीयते यदधिकं सुन्दर किं नाम तत् कुतुकम् ॥ ६५७ ॥**

---

1. नास्ति–चौ. 2. °प्रतियोगिकत्वात्तत्र–चौ. 3. नास्ति–चौ. 4. व्यवहृतेऽपि तस्य रागसाम्ये पर्यवसानं स्यात्–चौ. 5. तदभावेऽपि–चौ. 6. °विषयत्वाभावस्तस्या–सं.ए.

मृदुत्वेन [1]विरहायाससहनासामर्थ्यसूचनम्। सुमनस्त्वेन तद्विरहस्य दुःखावहत्वद्योतनम्। मालापि पुष्पसमुदायरूपतया सुमनसः। तदन्तर्गतकिञ्चित्पुष्पस्य ततो विभागे [2]न्यूनपरिमाणा भवत्येवेति भावः ॥

कश्चिदधरमाधुर्यं वर्णयति —

**माधुर्यमधरमधुरिमजातीयं क्वापि नेति वेदयितुम्।**
**कमलेषु कोषपानं बहुधा विदधाति मधुपोऽयम् ॥ ६५८ ॥**

अधरवृत्तिमाधुर्यसजातीयं माधुर्यमन्यत्र क्वापि नास्तीति बोधयितुं कोषपानं करोतीत्यर्थः। कोषपानस्य दिव्येषु परिगणितत्वात्। साजात्यमधरमाधुर्यमात्रवृत्तिधर्मेण बोध्यम्। अतो व्यापकीभूतमधुरत्वस्यान्यदीयमधुररसादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः ॥

काचित् प्रियविरहसम्भावनादूनहृदया प्रातर्वर्णयति —

**मिहिरमरीचिश्रेणी गवाक्षसुषिरान्तरालमार्गेण।**
**वह्निकलिता स्मरस्य प्रविशति नालीकराजिरिव ॥६५९॥**

प्रकरणेन प्रातस्तनत्वलाभात् करमालाया रक्तत्वलाभः। वातायनविवरान्तरमार्गेण[3] कामुकसविधाभिमुखी प्रातररुणरश्मिराजी नलिका[4]मार्गप्रेरिता वह्नितप्ता कामनालीकबाणधारेव दृश्यत इत्युत्प्रेक्षा। तापकत्वं व्यङ्ग्यम् ॥

काचिद्दुर्जनभिया [5]यथेष्टं प्रियसमागमरहिता इदमाह —

**मिलता खलेन नयने मण्डूकवसाञ्जनेनेव।**
**सेव्यस्त्वक्सारजनोऽप्यहितावहवत् परिह्रियते ॥ ६६० ॥**

---

1. विरहाद्यसहनासामर्थ्य°–चौ. 2. न्यूनपरिणामा–सं.ए. 3. विवरान्तरालमार्गेण–चौ. 4. मार्गेरिता–चौ. 5. यथेष्टप्रियसमागम°–चौ.

खलदर्शनभयेन सुकुमारस्पर्शतया त्वगिन्द्रियसार: सुखजनकविषयरूपोऽपि प्रियजनोऽनिष्टजनकजनान्तरवत् [1]परित्यज्यते। मण्डूकवसाञ्जनेनापि नयनयोर्दत्तेन त्वक्सारो वंशोऽहितां सर्पत्वं वहतीत्यहितावह: सर्पस्तद्भ्रमेण त्यज्यते। तद्बलाद्दंश उरगभ्रमोदयादित्यर्थ:। '[2]वंशे त्वक्सारकर्मार' इत्यमर: (२.४.१६१)॥

कश्चित् प्रियामाह —

**मीमांसन्तां बहुधा कल्पनकुशला: कलङ्कममृतांशो:।**
**त्वन्मुखनिरूप्यभङ्गादकीर्तिलेखेति परमार्थ:॥ ६६१॥**

बहुधा भूच्छाया मृग इत्यादिप्रकारेण कल्पनेऽपूर्वार्थो[3]त्प्रेक्षायां कुशला: प्रवीणा: मीमांसन्तां विचारयन्तु। त्वद्वदननिरूपिताद्भङ्गात् पराजयाज्जाता अयशोलेखैव कलङ्कतया भासत इति तु [4]वस्तुगतिरिति भाव:। कल्पनेति तदीयकक्षाणामप्रामाण्यसूचनम्॥

कश्चित् प्रियामाह —

**मुनयोऽपि त्वदुरोहतादात्म्यभृतो यदेष हारीत:।**
**अथ पर्वतो विराजति वरवर्णिनि कुम्भजन्मा च॥ ६६२॥**

तादात्म्यं तन्मात्रविषयकध्यानवत्त्वमभेदश्च। हार: (अस्या) स्ति हारी हारत्यवश्यमिति वा। इत इति स्वाभिप्रायम्। पर्वतस्तदाकारत्वात्। कुम्भसदृशं जन्म यस्य। पक्षे हारीतपर्वताऽगस्त्यानां स्तनेन सममभेदान्वयात्तद[5]वाप्ति:। 'हारीत: पक्षिभेदे स्यान्मुनिभेदे च कैतवे (विश्व: ९९.१०९)' पर्वत: [6]शैलदेवर्ष्यो: इति विश्व: (९९.१२३)। तथा चास्मदादीनां का वार्तेति व्यञ्जितम्॥

---

1. परिह्रियते　परित्यज्यते–चौ.　2. वाक्यमिदं नास्ति–चौ.
3. त्प्रेक्षाया: –सं.ए.　4. वस्तुस्थितिरिति–चौ.　5. तदव्याप्ति: –चौ.
6. शैलदेवौ- विश्वकोश: –चौ.

कश्चित् काम[1]शास्त्रज्ञतां स्वस्य तस्याश्च सूचयन् ‘ कलाज्ञानेन पण्डितम् ’ इति भरतवचनात् तां स्वस्मिन् विश्रम्भयितुमाह —

**मुकुलेषु कमलिनीनां पतन्ति भास्वत्करा बहलरागाः ।**
**प्रथममतीक्ष्णस्पर्शाः सुमुखि तदुद्वेगभीत्येव ॥ ६६३ ॥**

मुकुलानां स्तनतादात्म्यं व्यङ्ग्यम् । अतीक्ष्णत्वं तदा उष्णत्वातिशयाभावात् । युवानोऽपि [2]विदग्धा मुग्धाकुचेषु प्रथमं नखक्षताद्यनाधानेन मृदुस्पर्शानेव करान् [3]व्यापारयन्तीति भावः ॥

विरहिण्याः सन्तापातिशयं दृष्ट्वा सखीदमाह —

**मुहुरपि चन्दनपङ्को हृदये दत्तोऽपि चूर्णतामेति ।**
**अविरतनिपतन्मान्मथमार्गणगणजनितभेद इव ॥ ६६४ ॥**

पङ्कपदेन प्रथमं चूर्णत्वाभावसूचनम् । सन्तापातिशयकृतशोषतया पा (? व) ति चन्दनावयवसमुदायेऽविच्छिन्नपातुकस्मरन्याशरवृतान्योयवविभाग इवेति हेतूत्प्रेक्षा । तथा च तेन विप्रलम्भसन्तापनिवृत्तिर्दूरापास्तेति भावः ॥

सखी नायिकामाह —

**मुदिरमये सुमहीयसि पङ्के संवृण्वति स्वपथम् ।**
**नूनं ग्रहसमुदायैरिह सञ्चारः परित्यक्तः ॥ ६६५ ॥**

‘ घनजीमूतमुदिर ’ इत्यमरः (१.२.८) । [4]तदुलङ्घनवारणाय सुमहीयसीति । स्वपथमाकाशम् । ग्रहपदमर्कादिदिव्यज्योतिर्मात्रपरम् । तथा च दिनेऽप्यन्धकारसम्पत्त्या निरर्गलमभिसरणं भावीति भावः । यद्वा स्वयंदूती गृहागतं पान्थमिदमाह । पङ्कस्पर्शभयेन गृहे कस्यचिदागमनासम्भवान् निश्शङ्कमावयोः [5]सङ्गम उज्जृम्भतामिति भावः । यद्वा परमार्थज्ञ आह । मोदयतीति

---

1. °शास्त्राभिज्ञतां–चौ. 2. विदग्ध–चौ. 3. व्यापारयन्तीत्यर्थः । –चौ.
4. उल्लङ्घन°–चौ. 5. सङ्ग उज्जृम्भतां–चौ.

मुदिरम्। 'इषिमदिमुदि' (पा. १.९.४) [1]इत्यादिना किरच्। तत्प्रचुरे पुण्यप्राये तस्य सुखासाधारणकारणत्वात्। पङ्के पापे च। [2]सुमहीयसि भोगमात्रनाश्ये। उभयत्र स्वस्यात्मनः पथं सच्चिदानन्दादिस्वरूपमावृण्वति सति ग्रहो ज्ञानं तत्समूहवद्भिरतिविवेचकैरिहोभयविधेऽपि कर्मणि सञ्चारः प्रयत्नो [3]मुक्तः। 'न कर्मणा न प्रजया धनेन [4]त्यागेनैक अमृतत्वमानशुः' (म. ना. ८.१४) इति स्मरणात्॥

कस्याश्चिदर्थे सखी नायकमाह —

**मूर्तिमतीव वसन्ते स्मरसुहृदि त्वयि दृशोर्विषये।**
**अतिसौरभ[5]वीरुदियं सञ्जातप्रमदमञ्जरिर्लसति॥ ६६६॥**

सुहृत्त्वं सादृश्यात्। पक्षे तदुपकारकत्वात्। दृग्जन्यज्ञानविषये इत्यर्थः। अत्यन्तं सौभाग्यस्य रामणीयकस्य वल्लिराश्रयभूता नायिका सञ्जाता प्रमदस्यानन्दस्य मञ्जरिः सजातीयान्तरोत्पत्तिनियताद्यस्वध्वंसक्षणधारारूपा परम्परा यस्याः। वसन्तागमेऽपि रसालतता सम्भूताः प्रकृष्टमदजनिका मञ्जर्यो यस्यास्तथा भवतीति भावः॥

[6]कश्चिदाह —

**मृत्पिण्डमण्डितमुखं हालिकभवने निभालयन् फालम्।**
**[7]स्थित एव तद्दयितया स्मितगर्भं भर्त्सितः पथिकः॥६६७॥**

फालस्य मृत्तिकासंयुक्ताग्रतया कठिनभूमिकर्षणं, तेन च[8] हालिकस्य श्रमातिशयस्तेन [9]च रात्रौ तस्य निद्रापारवश्यं भविष्यदनुमीयते। निष्प्रत्यूहं पथिकेन सम्भोगमाकलय्य सस्मितया हालिकवध्वा स्थलाभावाद्युद्भावनेन संचरणार्थं भर्त्सितोऽपि तदभिप्रायमवगाह्य तत्रैव स्थित इत्यर्थः॥

---

1. इति किरच्–चौ. 2. सुमहीयसीति–चौ. 3. परित्यक्तः –चौ.
4. त्यागेनैकेनामृत°–चौ. 5. °वल्लिरियं–चौ. 6. कश्चिदिदमाह–चौ.
7. स्थितयेव–सं.ए. 8. 9. नास्ति–चौ.

सखी नायकमाह —

**मृदिताप्युपभोगरसाद् बालेयं कुसुममालेव ।**
**सा वीरसेनजनुषा त्वया गुणोत्कर्षमाप्नोति ॥ ६६८ ॥**

उपभोगः सम्भोगः परिधानं च । जनुषा जन्मनैव । आविर्भूतो रसो यस्य तेन । यद्वा विशिष्ट इरसः कामरसो यस्य तेन । अस्य विष्णोरपत्यमिति इशब्दस्य कामार्थत्वात् । पक्षे वीरसेनतनयेन नलेन । गुणानां शोभादीनां सौरभादीनां च । तथा च भारते नलपरीक्षायां दमयन्तीं प्रति केशिनीवाक्यम् —

‘ अतीव चान्यत् सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ।
यत् स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ॥

मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि तान्यथ ।
भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति च ॥ ’ इति ॥
(म.भा. ३.६०.४८-४९ )

कश्चित् प्रियासौकुमार्यमनुभूयाह —

**मृदुभिश्चन्द्रकलाभिर्विधिना निरमायि नूनमियम् ।**
**एतत्सविधे यस्मात् सङ्कोचं दधति पद्मानि ॥ ६६९ ॥**

सङ्कोचं मृदुत्वाभावप्रकारकज्ञानविशेषत्वं मुकुलीभावं च । सविधे एतत्स्पर्शसाक्षात्कारोत्तरकाले किरणसंयोगे च । पद्मसङ्कोचे कालविशेषादीनामपि हेतुतया तावन्मात्रेण चन्द्रकलोपादेयत्वं नायातीति मृदुभिरित्युक्तम् । तच्चानुमानावसरे हेतुविशेषणतया पर्यवस्यति । ततश्चेयं चन्द्रकलोपादेया मृदुत्वे सति पद्मसङ्कोचहेतुत्वाच्चन्द्रवत् । हेतुत्वं निमित्तत्वम् । [1]अतो न पद्मेषु व्यभिचारः । ‘ अनुमानं व्याप्यबलाद्व्यापकधीर्धर्मिनिष्ठा या ’ इत्यलङ्कारकौस्तुभे (का. ४६) ॥

1. नातोऽन्यपद्मेषु–चौ.

बह्वीभिर्नायिकाभिरिष्यमाणस्य कस्यचिदर्थे दूती काञ्चिन्नायिकामाह —

**मेनकयाऽकारि मनस्तपस्विनः कौशिकस्य निजवश्यम् ।**
**दिव्यस्त्रीवृत्तिरतेर्विषयस्यापि त्वया तस्य ॥ ६७० ॥**

तपस्वी तापसो दीनश्च । कौशिको विश्वामित्र उलूकश्च । दिव्या रम्याः स्वर्गसम्बन्धिन्यश्च । तथा च कस्यचित् कुत्राप्यनुरागसद्भावेऽपि नोत्कर्षसिद्धिः । दिव्यस्त्रीनिष्ठरतिविषयस्य तस्यापि त्वद्विषयकरति[1]सत्त्वे तु दिव्यस्त्रीभ्योऽपि तवोत्कर्षसिद्धौ सुतरां मेनकापेक्षयापि तत्सिद्धिरित्यर्थः । [2]तथा च तस्य स्वविषयकानुरागमान्द्यं नाशङ्क्यमिति व्यङ्ग्यम् ॥

कश्चिद् वर्षावर्णनमाह —

**मेचकतयाम्बरमिदं जलदेन हलायुधत्वमुद्वाहि ।**
**तस्योद्रेकेण पुनर्यमुना प्रतिकूलगामिनी जाता ॥ ६७१ ॥**

अम्बरमाकाशं परिधानं च । उद्रेकेण वृष्ट्यादिरूपातिशयेन प्रभावेन च । प्रतिकूलं [3]कूलाभिमुखम् । बलभद्रेणापि यमुना विपरीतगामिनी कृतेति पुराणम् ॥

कश्चित् कादम्बिनीं जगदम्बिकात्वेन रूपयति —

**मेदुरयति प्रमोदं मुदिराली नीलकण्ठदयितेयम् ।**
**अचलेन्द्रलब्धजनना श्यामा स्कन्दप्रसूतिकरी ॥ ६७२ ॥**

मुदिराणां मेघानां पङ्क्तिः । मयूरप्रिया [4]तदुल्लासकरत्वात् । [5]पर्वतसानुषु प्रथममुत्पन्ना । श्यामानां वियुक्तस्त्रीणामास्कन्दः पराभवस्तद्धेतुः । मेदुरयति वर्धयति । पक्षे मुत् प्रीतिस्तज्जनिका इरा वचनानि तासामाली सखी । यद्वा आली पङ्क्तिर्यस्या इति पञ्चमीबहुव्रीहिः । सहृदयाह्लादककाव्यशास्त्रज्ञान-हेतुर्भक्तानाम् —

---

1. मत्त्वे–चौ. 2. वाक्यमिदं नास्ति–चौ. 3. तीराभिमुखम्–चौ. 4. तदुल्लासकरत्वात्–चौ. 5. पर्वतस्य सानुषु–चौ.

‘ तस्य पाण्डित्यकलनाद्विचित्रपदकल्पनात् ।
देवा अपि विलज्जन्ते किं पुनर्मानवादयः ॥ ’

इत्यादिवचनात् । शिवस्य प्रिया हिमालयदुहिता श्यामवर्णा कालिकारूपा वा । स्कन्दस्य गुहस्योत्पत्तिहेतुरित्यर्थः ॥

दूती नायिकामाह —

**मैनाक इव तवायं लावण्यपयोनिधौ मग्नः ।**
**बिभ्यदतिमात्रमन्तःकठिनात् कामाशुगात् कुलिशात् ॥६७३॥**

‘ लवणा त्विषि ’ इति विश्वः (९०. ३३) । सैव लावण्यम् । स्वार्थे तद्धितः । स्वार्थिका इति लिङ्गाति[1]वृत्तिः । हृदयङ्गमत्वमेतदिति केचित् । कामबाणस्य कुसुममयतया कथं कुलिशसाम्यमतोऽन्तःकठिनादिति । परमार्थतोऽनुभवगम्यत्वात् काठिन्यस्य नासिद्धिः । पक्षे काममत्यन्तमाशुगामिनो वेगवत्तरात् । मैनाकोऽपि लवणत्ववति सिन्धौ मग्नः । ‘ एते ते पर्वता विप्राश्चत्वारो लवणोदधिम् ’ इति लिखितमत्स्यपुराणात् ॥

[2]कश्चिदनेकां प्रियाविषयकस्मरणधारामुपपादयति —

**मोष इव तत्तदनुभवसमुदायेषु प्रकारधर्माणाम् ।**
**दयिताविशेष्यकत्वं तेषामिति चोन्नये स्मृतेर्भूम्ना ॥ ६७४ ॥**

[3]यावद्वस्तुविषयका अनुभवाः पूर्वमुत्पन्नास्ते सर्वे प्रियाविशेष्यका एवेत्युत्प्रेक्षा । ननु तथापि घटत्वादिप्रकारकदयिताविशेष्यकस्मरणमेव स्यान्न तु कामिनीत्वप्रकारकमतः पूर्वार्धम् । तेषु तेष्वनुभवसमूहेषु प्रकारीभूतानां विशेषणतया भासमानानां धर्माणां मोषः । तदुद्बोधकाभावात् स्मृतिविषयत्वाभावः । तथा च घटत्वादिस्मरणाभावान्नाना[4]प्रकारकानुभवानामपि कामिनीत्वप्रकारककामिनीविशेष्यकस्मरणहेतुत्वमन्यथा एवंविधस्मरणधारानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

---

1. निवृत्तिहृदय°–चौ. 2. कश्चिदनेकप्रिया–चौ. 3. मोष इवेति इत्यधिकम्–चौ. 4. प्रकारककामिनीत्वप्रकारक–सं.ए.

[1]प्रियो मानिनीमाह —

**मौनमवलम्ब्य मानिनि पिकतरुणीनां गिरोऽनुभावयसि ।**
**अस्मान् स्ववागतिशयप्रतियोगिनि[2]रूपणार्थमिव ॥ ६७५ ॥**

'अथ मौनमभाषणम्' इत्यमरः (२. ७. ३६) । त्वदालापावसरे व्रीडावशेन कोकिलकामिनीकूजितप्रकाशविरहान्निष्प्रतियोगिकस्य चोत्कर्षस्य साक्षात्कारविषयत्वानुपपत्तेर्यत्प्रतियोगिकस्त्वद्वाचामुत्कर्षस्तन्निरूपणायेव मौनमाश्रित्य कोकिलालापानस्मत्प्रत्यक्षविषयान् करोषि । एतदाकर्णनानन्तरमेतत्प्रतियोगिकोत्कर्षाश्रयतया मद्वाचं विजानन्त्वित्याशयेनेत्यर्थः ॥

सखी नायिकामाह —

**मौलिषु विपक्षसुदृशां चरणं तरुणि त्वया निहितम् ।**
**अभ्युन्नता अपि यतो हेत्वन्तरमन्तरैव तेऽवनताः ॥ ६७६ ॥**

तरुणीति तदपकर्षासाधारण[3]कारणतद्वृत्तिनायकसमवेतप्रेमविषयत्वाभावप्रयोजकनायकप्रेमविषयत्वसूचनम् । तासां प्रथममेव प्रेमविषयत्ववारणायाभ्युन्नतेति । [4]नायिकान्तरानुरागादपि तत्सम्भवात् हेत्विल्यादि । तथा च कारणान्तरबाधात् त्वदनुरागिणा नायकेन तदनादरादेव तथेत्यर्थः ॥

इति मकारव्रज्या ।

---

1. कश्चित्प्रियो–चौ. 2. निरूपणायेव–चौ. 3. कारण इति नास्ति–चौ. 4. नायका–चौ.

# ३४. यकारव्रज्या

सखी सन्नायकानुरागिणीमाह —

**यमुने त्वं श्यामा तेन बलेनाभिकृष्टासि ।**
**मार्गोल्लङ्घनमपि ते जनयति शोभां विजातीयाम् ॥ ६७७ ॥**

श्यामा युवतिः । 'अप्रसूताङ्गनायां च' इति तदर्थेषु विश्वः (८९.११) । पक्षे नीलरूपा । तेन नायकेन । बलेन स्वकीयसौन्दर्यादिगुणातिशयेन । अभिकृष्टा स्वविषयकानुरागवती कृता । मार्गः सदाचारः । विजातीयाम[1]न्यतराननुरूपत्वकृतापकर्षहीनाम् । पक्षे तेन प्रसिद्धेन । बलेन बलदेवेन । स्पष्टमपरम् ॥

कुत्रचिदनुरक्तां गुरुजनानुरोधिनीं काञ्चित् सखीदमाह —

**यदि सुतनु परिगृहीता त्वं रागेणानिरुद्धेन ।**
**तदुषेव स्वगुरुजनादपहाय भियं प्रमोदस्व ॥ ६७८ ॥**

अनिरुद्धेन स्वविषयसङ्गमव्यतिरेकासमाधेयेन [2]स्नेहेन व्याप्तासि । अनिष्टातिशयजनकीभूताभावप्रतियोगिस्वविषयप्राप्तिकेनेति फलितम् । तेनेच्छान्तरवैलक्षण्यम् । उषापि रागपूर्वकमनिरुद्धेन स्वप्नदृष्टेन तन्मात्रविषयकानुरागवती कृता । बाणादिपरोक्षमेव तेन सह रेमे इत्यर्थः ॥

---

1. अन्यनराननुरूप–चौ. 2. रागेण स्नेहेन परिगृहीता व्याप्तासि–चौ.

कश्चिन्नवोढास्वभावमाह —

**यामिक इव मुग्धाया विजहाति करो न जातुचिन्नीवीम् ।**
**विश्लथयितुमपि वाञ्छति यत्नै रतितस्करे दयिते ॥ ६७९ ॥**

यामः प्रहरोऽस्यास्तीति यामिको रक्षक इति यावत् । पक्षे नीवीमूलधनम् । 'नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससः' इति विश्वः (१०९.२६) । विश्लथयितुमुन्मोचयितुं चोरयितुं वा । रतितस्करे [1]स्वव्यापारोपमर्देन रतिकामुके । पक्षेऽत्यन्ततस्करे चोरे ॥

निर्गुणाया मानबन्धो न तस्याः श्रेयस्कर इति कोऽप्याह —

**या किल कलामयी सा कुटिलाऽस्तु न जातु कण्टकप्राया ।**
**शिरसि निहितेन्दुलेखा न क्वचिदीशेन केतकशिखापि ॥६८०॥**

कलामयीत्यत्र चतुष्षष्टिपरत्वे प्राचुर्ये षोडशांशपरत्वे [2]च तादात्म्ये मयट् । कुटिला मानवती वक्रा च । कण्टकप्राया तथाऽनुपादेयत्वात् तत्सदृशी । पक्षे बहुकण्टकवती । इन्दुलेखायाः कुटिलत्वेऽपि कलामयत्वादीश्वरेण शिरोनिधानं कृतम् । न तु तादृश्याः कण्टकबहुलायाः केतकशिखायाः । तत्र कलामयत्वतदभावावेवादरानादरप्रयोजकावित्यर्थः ॥

काचिदास्वादितपुरुषायितकौतुका सखीमाह —

**युवतिसमूहे पुंवद्भावप्रतिषेधमालि मनुते यः ।**
**तत्रैव भोगिनायकविरोध इत्युचितमेवेदम् ॥ ६८१ ॥**

कामशास्त्रे तरुणीनामेव पुरुषायिताधिकारोक्तेस्तत्र तदभावं यो मन्यते स उपभोगरसिकनायकविरुद्धोऽनभिज्ञत्वात् । अथ च युवतीनां समूहो यौवतमित्यत्र भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवद्भाव इति वृत्तिकारमतम् । तत्र भोगिनां सर्पाणां

---

1. स्वव्यापारोपमर्दितरतिकामुके–चौ. 2. नास्ति–चौ.

नायकस्य शेषस्य विरोधः । महाभाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठानङ्गीकारादिति भावः ॥

सखी नवोढामाह —

**युगपदुपरुध्यमाना कुसुमायुधसाध्वसाभ्यां त्वम् ।**
**सखि केशिकौशिकाभ्यां साक्षादिव देवसेनाभूः ॥ ६८२ ॥**

भयात् सम्भोग[1]वैमुख्यं कामात् तदाभिमुख्यमित्युपरोधः । केशिनाम्ना दानवेन ह्रियमाणा देवसेनाख्या कन्या इन्द्रेण ततो मोचयित्वा स्कन्दाय दत्तेति पौराणिकाः । एवं च प्रतिबन्धकीभूतभयादुत्कृष्टेन कामेन तदभिभूय नायकभोगोपहिता त्वं निर्मितेति वस्तुध्वनिः ॥

विरहिणी सखीमाह —

**यूथीमुकुलानामियमावलिरतिवेलमुल्लसति ।**
**चन्द्रादर्शनखेदादिव पतिता तारकाराजिः ॥ ६८३ ॥**

'यूथी पुष्पप्रभेदे स्यात्' इति विश्वः (६०.१२) । स्वदयिते चन्द्रे मेघतिरोहिते सति तद्विरहदुःखेन मूर्छित्वा क्षितौ पतिता तारापङ्क्तिरिवेत्युत्प्रेक्षा । तथा च मादृशीनामपीयमवस्था कथं न स्यादिति भावः । यद्वा वर्षासु प्रवासोन्मुखं नायकमाह । तथा च त्वददर्शने ममापीयमवस्था भविष्यतीति गमननिषेधो व्यङ्ग्यः ॥

कश्चिद् गुणज्ञत्वभ्रमादनभिज्ञैर्मिलित आह —

**यूयं पातञ्जलमधिवित्थेत्याकर्ण्य तद्विद उपैम ।**
**विदितं न बका भवतां मज्जनमितरं निहन्तुमिति ॥ ६८४ ॥**

---

1. वैगुण्यं–चौ.

पतन्तोऽञ्जलयोऽत्र लोकवन्द्यत्वादिति पतञ्जलिः। तेन प्रोक्तं पातञ्जलं योगशास्त्रं महाभाष्यं वा। 'वर्त्मास्माभिरुदीरितं परमिदं पातञ्जलालम्बिभिः' इत्यादिप्रयोगात्। तद्विदः [1]पातञ्जलज्ञाः। जलमधि मत्स्यवधार्थं पातं[2]मज्जनं जानन्तीत्यर्थकं वाक्यमाकर्ण्य पातञ्जलशास्त्रज्ञा इति भ्रमादागताः स्म इति भावः॥

कश्चिद् गुणविशेषानुत्पादकजनपरिचयो न कार्य इत्याह —

**येषामभ्यासेन ह्रस्वत्वमवाप्यते सततम्।**
**तेषां द्विर्वचनेनाप्यर्थविशेषो न सम्भवति॥ ६८५॥**

अभ्यासः परिचयः। ह्रस्वत्वमपकर्षः। द्विर्वचनं प्रणयसूचकवाक्यावृत्तिः अर्थविशेषः सत्कार्यम्। पक्षे वैयाकरणानां 'पूर्वोऽभ्यासः' (पा. ६.१.४) इति परिभाषितेन द्वित्वप्रतियोगिपूर्ववर्णेन 'ह्रस्वः' (पा. ७. ४. ५९) इति सूत्रेणाऽभ्यासस्य ह्रस्वविधायकेन ह्रस्वत्वं [4]भवति। तत्र द्वित्वेनार्थविशेषो न भवति। तन्निमित्तभूत[5]प्रत्ययार्थातिरिक्तार्थस्य द्वित्वेनानवगमादित्यर्थः॥

कश्चिदिदमाह —

**यौवनविहितविमर्दनमपि बालत्वं कुरङ्गनयनायाः।**
**बालेष्वावर्तत चिराय साधारणे खलु दुरासम्॥ ६८६॥**

बालत्वं शैशवं केशवृत्तिजातिश्च। यौवनप्रागभावाधिकरणतया तत्साधारणे तस्याः शरीरे स्थितमपि यौवनागमे [6]सति तत्र स्थातुमसमर्थं स्वासाधारणाश्रयेषु बालेष्वेव बालत्वं स्थितम्। यतः स्वपरसाधारणविषये [7]चिरकालमासितुं दुष्करं भवतीत्यर्थः॥

इति यकारव्रज्या।

---

1. पातञ्जलज्ञान्–चौ. 2. मज्जनं (वित्थ) जानीथेत्यर्थकं वाक्यं समाकर्ण्य–चौ. मज्जनमितरं–सं.ए. 3. स्वप्रतियोगिक–चौ. 4. (लभ्यते) –चौ. 5. प्रत्ययार्थातिरिक्तस्यास्य–चौ. 6. नास्ति–चौ. 7. नास्ति–चौ.

# ३५. रेफवज्या

रात्रिकृतमभिसारं [1]गोपयन्तीं काऽप्याह —

**रजनीजागररागं नयनेऽपलप क्रुधा मुधाहितया ।**
**निह्नोतुं तदपाटवमथ नाटयितासि किं नाम ॥ ६८७ ॥**

एकदेशावच्छिन्नत्ववारणाय रजनीति । मुधा अलीकम् । आहितया कृतया । तस्य नयनस्य । अपाटवं घूर्णितत्वं निद्राविच्छेदजन्यम् । अपलपितुं किं वाऽभिनेष्यसि । अन्यनिष्ठक्रोधस्यान्यप्रत्यक्षानवगम्यतया नेत्ररक्तत्वनिह्नवार्थं क्रोधाऽभिनयेऽपि तदपाटवहेतोरन्यस्यास्मत्प्रत्यक्षबाधेन कल्पयितुमशक्यत्वादिति भावः । अपाटवेति श्रान्तदृष्टिसूचनम् —

'श्रमप्रम्लायितपुटा क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
सन्ना पतिततारा च [2]श्रान्ता दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥' (ना.शा.८.६४)

[3]इति भरतः ॥

सखी नायिकामाह —

**रजसा पृष्ठगतेन प्रो[4]ल्लसता किमपि सत्त्वेन ।**
**पुरुषार्थस्यासत्तिर्विभाव्यते [5]भव्यवृत्तानाम् ॥ ६८८ ॥**

अभिसारेऽनावृतभूमावेव सम्भोगात् पृष्ठस्य रजोऽङ्कितत्वम् । [6]कान्तस्पर्शादिना आनन्दांशे आत्मावरणभङ्गादानन्दप्रत्यक्षं स एव सत्त्वपदार्थः ।

1. गोपयन्ती सखीमाह–चौ. 2. श्रान्तदृष्टिरुदीरिता–चौ. 3. इति भरतोक्तेः –चौ. 4. प्रोल्लसिता–चौ. 5. भव्यवृत्तीनाम्–चौ. 6. कान्त इति नास्ति–चौ.

([1]पुरुषार्थः) कामरूपः। [2]वृत्तस्य भव्यत्वं फलोपहितत्वात्। इयमव्यवहितपूर्वं प्राप्तवल्लभसङ्गा तदसाधारणचिह्नवत्त्वादित्यर्थः। पक्षे रजोगुणहान्या [3]सत्त्वगुणोद्रेकेण च मोक्षरूपपुरुषार्थप्राप्तिः सन्निहितेति गम्यते॥

कश्चिदिदमाह —

**रमणीनां कुचमुकुलोपरि निदधाने करं दयिते।**
**मुकुलीभवतो नयने अपि तत्स्पर्शस्पृहावशेनेव॥ ६८९॥**

कुचस्य मुकुलाकारत्वात्तस्य दयितकरस्पर्शमहोत्सवानुभवो जातः। आवयोरपि मुकुलत्वे तथा स्यादिति [4]मनसिकृत्य करस्पर्शार्थमिव नेत्रयो[5]र्मुकुलत्वमिति फलोत्प्रेक्षा। एतेन मुकुला दृष्टिरुक्ता। [6]सा च प्रागेव दर्शिता। एतेनोत्कर्षप्रयोजकधर्ममात्मनि सम्पादयितुं सर्वस्येच्छा भवतीति व्यज्यते॥

सखी नायिकामाह —

**रदनवसनत्वमस्य स्फुटयितुमिव दयितदशनेन।**
**चिह्नमधरे कृतं तव विशदयति विशेषतो रागम्॥ ६९०॥**

यद्वस्तु यदीयं भवति तत्र तदीयमुद्रापि [7]भवतीति रदनवसनत्वेन [8]रदनसम्बन्धितया प्रसिद्धे तवाधरे [9]तज्जातीयकान्तदन्तेन कृतं क्षतं [10]विशिष्य रागं त्वद्विषयकस्नेहं रक्तत्वं चोद्भावयति। अनेन गूढकाख्यं दन्तक्षतं विवक्षितम्। तथा च रतिरहस्ये —

'रागैकचिह्नमधरे किल गूढकं स्या-
दुच्छूनकं दशनवाससि वामगण्डे॥'

स्पष्टमदृश्यमानस्य रक्तवर्णस्य दन्तक्षतस्येयं संज्ञेति तद्विवरण[11]कृतः॥

---

1. ...... सं.ए. 2. वृत्तयो (=वर्तनानि) भव्यत्वं–चौ. 3. सत्त्वोद्रेकेण–चौ. 4. मनसि कृत्वा–चौ. 5. °र्मुकुलित्वमिति–चौ. 6. सा प्रागुक्ता–चौ. 7. भवति। रदन–चौ. 8. स्वसम्बन्धितया–चौ. 9. तज्जातीय इति नास्ति –चौ. 10. पदमिदं नास्ति–चौ. 11. °काराः–चौ.

कश्चिद् रतान्तदशामाह —

**[1]रतविरमे सति वृत्तं धृतमन्दाक्षं मुखं च हृदयं च ।**
**संवृतविग्रहवीरुत् समजनि वासः प्रयासश्च ॥ ६९१ ॥**

धृते मन्दे अलसायमाने श्रान्ते अक्षिणी येन। [2]पक्षे 'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा लज्जा' इत्यमरः (१.६.२३)। वेष्टिता देहवीरुद्येन। पक्षे संवृता व्याप्ता। [3]प्रयासः [4]श्रमः। अत्र कामशास्त्रम् —

'धातुक्षये समुद्भूते शान्ते च रतिसङ्गरे।
विरामो जायते जातलज्जयोरुभयोरपि॥'

कश्चित् पुरुषायितं सूचयन्नाह —

**राकेन्दुमण्डलादिव निपतन्तीर्वि षः सुधारसजाः ।**
**मुक्ता मुखान्मृगाक्ष्याश्च्योतन्तीर्वीक्षते धन्यः ॥ ६९२ ॥**

'विप्रुषः [5]स्त्रियाम्' इत्यमरः (१.९.६)। चन्द्रवदनयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः। सीमन्तकादिगुम्फितमुक्ताफलानां रतिविमर्दन केशाकर्षणवशात् पातः। उत्प्रेक्षया तासामाह्लादकत्वव्यञ्जनम॥

काचिदभिसारिकेदमाह —

**रामेप्सिताभ्युदयभूः संश्रुतसामश्रवस्का या ।**
**विधृतकुशध्वजसहजा सुखयति मां तीरभुक्तिरियम् ॥ ६९३ ॥**

तीरे नद्यादिसम्बन्धिनि भुक्तिर्दयितसम्भोगो रामाणामीप्सितस्य मनोरथस्याऽभ्युदयहेतुः। स्वाभीष्टनायकजन्यत्वात्। [6]सम्यक् श्रुतं साम नायकवाक्यं याभ्यां ते संश्रुतसामनी तादृशे श्रवसी श्रोत्रे [7]यस्याम्। स्थलान्तरेऽभिसारे

---

1. रति–चौ. 2. पक्षे मन्दाक्षं लज्जा–चौ. 3. नास्ति–चौ. 4. श्रान्ते–चौ. 5. स्त्रियः –चौ. सं.ए. 6. संश्रुतं साम–चौ. 7. यस्या–चौ.

जनान्तर[1]श्रवणभिया परस्परमनालापात् । विधृताः कुशरूपा ध्वजा येन तथा सहजः [2]स्वभावो यस्याः । दर्भादिकठिनद्रव्य[3]संयुक्तापीति यावत् । पक्षे तीरभुक्तिर्मिथिला । श्रीरामस्येप्सिता प्रिया सीता तस्या जननस्थानम् । संश्रुतः सामश्रवा याज्ञवल्क्यशिष्यो यत्र । 'अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज सामश्रवा' इति शतपथात् (१४.६.१.३)। 'मिथिलास्थः स योगीन्द्र' [4]इति स्मृतेस्तत्र याज्ञवल्क्यवासे तच्छिष्यस्यापि तथात्वात् । धृतः कुशध्वजस्य सहजः सोदरः सीरध्वजो राजा यया । सीता जनकस्यैतत्संज्ञत्वात् ॥

विरहिणी सखीमाह --

**रावण इवान्धकारितदशदिग्वदनः प्रमोदभृतलङ्कः ।**
**सञ्जनितमेघनादः समयोऽयमुपैति विरहिणीहृतये ॥ ६९४ ॥**

विरहवतीनां स्त्रीणां [5]मूर्च्छायै । रावणपक्षे तत्काले परोक्षतया श्रीरामविरहितायाः सीतायाः । अन्धकारितानि सञ्जाततिमिरीकृतानि [6]दशसंख्यानां दिशां वदनानि येन । मेघघटा[7]सङ्घट्टनात् । पक्षे अन्धकार-सदृशानि दशत्वेन दिक्तुल्यानि वदनानि यस्य । प्रमोदेन भृताः पूरिता लङ्काः कुलटा येन । पक्षे [8]लङ्का तद्राजधानी । 'लङ्का रक्षःपुरी शाखाशाकिनी-कुलटासु च' इति विश्वः (३. ४६)। उत्पादितो मेघानां [9]नादो येन । पक्षे मेघनाद इन्द्रजित् । एतेन भीषणत्वसूचनम् ॥

काचित् कुत्राप्यनुरागादिदमाह —

**रुद्धः प्रियेण साकं संयोगो नयनयोः सुरुचिरम् ।**
**कठिनाशयेन महता सखि कुड्येनेव गुरुजनेन ॥ ६९५ ॥**

---

1. श्रोत्र–चौ. 2. स्वभावोऽस्याः –सं.ए. 3. युक्तापीति–चौ.
4. इत्युक्तेः –चौ. 5. हृतये = मूर्च्छायै–चौ. 6. दशसंख्याकानां–चौ.
7. सङ्घटनात्–चौ. 8. पदमिदं नास्ति–चौ. 9. उत्पादिता. . . . नादाः–चौ.

कठिनत्वमाचारपरिपालकत्वेन रसविरोधित्वात् । पक्षे स्पष्टम् । महत्त्वं तदनादराशक्तेः । पक्षे परिमाणातिशयात् कुड्यस्य ग्राह्यग्राहकमध्यवर्तित्वे चक्षुर्गमनप्रतिबन्धान् न विषयचक्षुस्संयोगः । गुरुजनस्य तु तद्दर्शनानुकूलदेशगमनादिविरोधित्वात्तथेति भावः ॥

कश्चिन्मुग्धास्वभावमाह —

**रूपैकग्राहकमपि पश्यत्येवाक्षि दृश्यते नैव ।**
**बालेयं तादृश्यपि दृश्यत एवेह पश्यति तु नैव ॥ ६९६ ॥**

[1]रूपमेवैकं ग्राहकं [2]स्वजन्यज्ञानकारणं यस्य । [3]चाक्षुषरूपस्यैव नियामकत्वात् । पश्यत्येव दर्शनहेतुरेव न तु दर्शनविषयोऽप्यतीन्द्रियत्वात् । इयं बालापि रूपमेकं मुख्यं ग्राहकं वशीकरणहेतुर्यस्यास्तादृशीति लिङ्गविपरिणामादन्वयः । मत्समवेतदर्शनविषय एव न तु मद्विषयकदर्शनाश्रयो लज्जाप्राधान्यादिति व्यतिरेकः ॥

नायिका सखीमाह —

**रेखेयं वारिमुचः प्रत्यग्रा पुष्करे स्फुरति ।**
**तमसा प्रसार्यमाणा रसनेव महस्विनां निगरणाय ॥ ६९७ ॥**

'प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यः' इत्यमरः (३.१.७८) । रेखेति जिह्वातादात्म्यसम्भावनायोग्यत्वम् । सूर्यादितैजसपदार्थानामन्धकारविरोधितया तद्भक्षणाय तत्प्रचारमार्गभूते व्योमन्यन्धकारेण विस्तार्यमाणा जिह्वेव । तमस्सम्बन्धेन जिह्वायाः श्यामत्वसूचनम् ॥

विरहिणी सहचरीमाह —

**रेवाप्रवाहपातः परितो विन्ध्यस्य भाति दीर्घगतिः ।**
**मैत्रावरुणिनिदेशानतिक्रमायेव गुणबन्धः ॥ ६९८ ॥**

---

1. रूपस्यैव—चौ. 2. तज्जन्यज्ञानकरणं—चौ. 3. चाक्षुषे रूप—चौ.

[1]सर्वतो वेष्टितप्रायत्वेन भगवदगस्त्याज्ञापरिपालनाय पाशेन बद्ध इव। कदाचित् प्रतिज्ञां परित्यज्य सूर्यमार्गं [2]मावरौत्सीदित्यभिप्रायेणेत्यर्थः। नायकेन तु समुल्लङ्घ्यावधिदिनं न स्वप्रतिज्ञा परिपालितेत्यनुचितमिति भावः। यद्वा विप्रलब्धोक्तिः॥

कश्चिदिदमाह —

**रोमालिरचलदुहितुर्वारणमुखदानवारिलेखेव।**
**शीतांशुशकलशेखरनयनभ्रमराश्रिता जयति॥ ६९९॥**

उत्सङ्गलाल्यमानलम्बोदरगण्डलनिर्गतमदजललेखेयं तदुदरलग्नेति स्वरूपमुत्प्रेक्ष्यते। उपमात्वे तु दानलेखामात्रेण तत्सिद्ध्या उदरसम्बन्धोपपादकगजाननसम्बन्धित्वविशेषणमनर्थकं स्यात्। नयनभ्रमरेत्यत्र च रूपकमेव तादात्म्यसम्भावनानुकूलत्वात्। इत्युत्प्रेक्षाया रूपकनिर्वाहकत्वम्॥

कश्चिन् मनस्विनां स्वभावमाह —

**रोलम्बः खादयति न सलिलमनासादयन्नपि मरन्दम्।**
**अभिमतविषयामिलने मनस्विनः प्रतिनिधावनादरिणः॥७००॥**

रोलम्बो भ्रमरः। मकरन्दालाभे जलस्य पानं प्रसक्तं, तद् भ्रमरेण न क्रियत एव। कार्यमात्रार्थिनस्तु मुख्यालाभे तदनुकल्पमप्यादाय कार्यं साधयन्ति न तु मनस्विन इत्यर्थः। अदृष्टार्थकस्थले प्रतिनिधिनापि कर्मसमाप्तेरावश्यकत्वमन्यथा प्रत्यवायापत्तेरित्यत उक्तमभिमतेति॥

कश्चित् प्रियामाह —

**रोचनया कृतचित्रकमाननमाभाति भवदीयम्।**
**तामसदृक्प्रतिहतये कृतरक्षमिवानुसूययेन्दुवपुः॥ ७०१॥**

---

1. पदमिदं नास्ति–चौ. 2. मा रौत्सीदि°–चौ.

'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः (२. ६. १२३)। तामसी राहुसम्बन्धिनी दुष्टसम्बधिनी च या दृष्टिस्तन्निवारणाय। अनसूयया अत्रिभार्यया अत्रिनयनस्य चन्द्रमसो रोचनातिलकेन रक्षा कृतेत्यर्थः। उत्प्रेक्षेयम्। उक्तविधचन्द्रस्य लोकाप्रसिद्धेः॥

विरहिणीदमाह —

**रोहिण्याः सुत उल्मुकमजनयदिति तावदाप्तवचः।**
**तद्दयितादेव पुनस्तज्जनिरध्यक्षसंसिद्धा॥ ७०२॥**

रोहिणीतनयस्य बलदेवस्योल्मुकसंज्ञः पुत्र इति [1]पुराणसिद्धम्। रोहिणी-दयिताच्चन्द्रात्तस्योल्मुकस्योत्पत्तिस्तु [2]प्रत्यक्षमेवानुभूयते। तत्कराणामङ्गारवदुष्णस्पर्शत्वानुभवादिति भावः। 'अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्' इत्यमरः (२.९.३०)॥

कश्चित् सुजनमधिकृत्याह —

**रोषेऽपि परुषवचनं सम्भावितमाननान्न सुजनानाम्।**
**विशदयति मदितहृदयं चन्दनमपि दह्यमानमामोदम्॥७०३॥**

परुषं परपीडोत्पादकम्। एकत्वेन बहूनां [3]सम्भावनैवानवकाशेति सूच्यते। दह्यमानमपीत्यन्वयः। हृदयमित्यामोदविशेषणम्। वैधर्म्येण दृष्टान्तः। आमोदविशदीकाराक्षिप्तेनासुरभिगन्धप्रकाशनाभावेन पूर्वार्धसजातीयार्थलाभात्॥

इति रेफव्रज्या।

———(:o:)———

1. पुराणप्रसिद्धम्–चौ. 2. प्रत्यक्षेणैवा–चौ. 3. सम्भावना चानवकाशेति–चौ.

# ३६. लकारव्रज्या

कश्चित् प्रियामाह —

**लक्ष्मनङ्गस्य मतं कलेवरं तव सुधांशुमुखि ।**
**अब्जं पुनस्तनुभृतां ततः परार्धं सहृदयानाम् ॥ ७०४ ॥**

'लक्षं शरव्ये संख्यायाम्' इति विश्वः (१२९.६)। अवच्छेदकता-सम्बन्धेन शरीरं ज्ञानहेतुरत[1]स्तद्व्यतिरेकेण आत्मन्यपि समवायेन ज्ञानोदयानुपपत्तिः। तादृशेनानङ्गेनापि लक्षमिति मतम्। वारं वारं वेधात्। अथ च लक्षं संख्याभेदः। तदपेक्षया किञ्चिदुत्कृष्टैस्तनुभृद्भिर्ज्ञानसामान्यसम्बन्धादब्जमिति ज्ञातं कमलवत् सुकुमारत्वात्। पक्षे अब्जं शतकोटिसंख्या। सर्वपदार्थतारतम्याभिज्ञतया तदुत्कृष्टानां सहृदयानां तु अब्जादपि परार्धं श्रेष्ठमभिमतं तद्विलक्षणमृदुत्वाश्रयत्वात्। पक्षे परार्धं संख्यान्तरानपकृष्टसंख्याविशेषः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**लक्ष्मीं सुमुखि [2]समस्तामेवाम्बुरुहं वहत्यसन्देहम् ।**
**तव मुखरुचिलवमात्रं तदिति ततस्ते विशेषसंसिद्धिः ॥७०५॥**

विसंशयमिति पुराणादिप्रसिद्धत्वात्। मुखेत्यशेषशरीरव्यावृत्तिः। रुचीति गुरुत्वाभावसूचनम्। सर्वतद्वहने लक्ष्म्यपेक्षव्यतिरेकस्य नायिकायां सिद्धावपि कमलापेक्षया मुखस्यापि व्यतिरेकः प्रसङ्गात् सिध्यत्वित्याशयेन लवेति।

---

1. स्तद्व्यतिरेके–चौ. 2. समग्रामेव–चौ.

सर्ववहनेऽपि तत्सत्त्वात् मात्रेति । ततश्च यदवयवपर्याप्तैकदेशमेव यदाधारो दधाति तस्याः कथं त्वत्साम्यमित्यर्थः ॥

कश्चिदिदमाह —

**लवणतयाऽपि प्रथितः सुतरां मधुरोपकण्ठवसतिरपि ।**
**धर्मविरोधी न सतां सुखाय रक्षोविशेष इव ॥ ७०६ ॥**

धर्मेति स्वपरोभयसाधारणं, तद्विरोधित्वम् । रम्यतमोऽत्यन्तमधुरसविध-निवासोऽपि तादृशो न सज्जनसुखाय । राक्षसभेदोऽपि लवणसंज्ञो लवणत्वं तच्छरीरवृत्तिजातिविशेषस्तद्वान् । मथुरानगर्याः समीपदेशे यमुनायां वसन्नपि यागादिधर्मविघ्नहेतुत्वात्तथेत्यर्थः ॥

दूती नायिकामाह —

**लिखिताग्रभुवा मन्मथविजृम्भणेनैष चन्द्रमुखि ।**
**विरहहुताशकटाहे निक्षिप्तो बत सुधन्वेव ॥ ७०७ ॥**

त्वत्प्रहितस्वानुरागसूचकलेखदर्शनोत्तरमत्यन्तमेधमानेन मन्मथेन विप्रलम्भाग्निकटाहे निक्षिप्तोऽत्यन्ततापानुभवात् । [1]लिखितसंज्ञमुनेरग्रजेन शङ्खेनाऽपि [2]महिष्या ऋत्वनुरोधेन युद्धाद्विलम्बितः सुधन्वा तैलकटाहे निक्षिप्त इति जैमिनिभारतम् ॥

काचित् सङ्केताभिप्रायेणाह —

**लूतातन्तुमिषेण प्रेक्षस्व विशीर्णसर्वगात्रस्य ।**
**जरदालयस्य धमनीजालाः प्रादुर्भवन्ति सखि ॥ ७०८ ॥**

मिषेण प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुर्विशीर्णेत्यादि । 'जीनो जीर्णो जरन्नपि' इत्यमरः (२.६.४२) । 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराण–' (पा.२.१.४९)

---

1. अथ च लिखित–चौ.　2. महिष्या क्रत्वनु–चौ.

इत्यादिना समासः । अन्यस्यापि क्षीणगात्रस्य समन्ततो नाडीसमूहाः स्फुटीभवन्तीति भावः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**लेशोऽपि मुखरुचेस्तव न प्राप्तः किल कुशेशयकुलेन ।**
**पीयूषकिरणमण्डलपुरतो यन्मुकुलितं भवति ॥ ७०९ ॥**

कुशे जले तिष्ठतीति कुशेशयम् । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः (१.९.४०) । मुकुलितं सङ्कुचितं शोभाहीनं च । अत्र चन्द्राग्रे पद्मानां सङ्कोचस्य मुखकान्तिलेशमात्रप्राप्तिव्यतिरेकप्रयुक्तत्वाभिधानेन मुखशोभालेशेनापि चन्द्रापकर्षो भवतीति तस्याप्यर्थादपकर्ष आक्षिप्यते । तथा च पद्मकुलं मुखकान्तिसामान्याभाववच् [1]चद्रजन्यसङ्कोचवत्त्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा मुखमिति कल्पितव्याप्तिमूलकमनुमानम् ॥

कश्चिदनावृतस्तनीं पश्यन्नाह —

**लोकायतं नयनयोः पदयोः सुगतद्वयं निरुपमानम् ।**
**कुचयोर्वीक्ष्य दिगम्बरमथ भवितव्यं कथं नु जीवेन ॥७१०॥**

लोके आयतं दीर्घम् । सुगतं शोभनगमनम् । निरुपमानमनन्यसदृशम् । दिगम्बरं नग्नम् । जीवेन कथं भवितव्यम् । तदप्राप्तौ दुःखातिशयोत्पत्तेः । [2]अथ च लोकायतं चार्वाकशास्त्रम् । 'सर्वज्ञःसुगतो बुद्धः' इत्यमरः (१.१.१३) उपमान[3]प्रमाणस्य तैरनङ्गीकारात् । दिगम्बरस्तद्विशेषः । एतेषामग्रे जीवस्य काऽवस्था । चार्वाकैः शरीरस्य, सौगतैः क्षणिकविज्ञानस्य, दिगम्बरैश्च देहपरिमाणस्य [4]जीवत्वोपगमात् । विभोर्देहाद्यतिरिक्तजीवात्मन एतन्मध्ये केनाप्यनभ्युपगमादिति ध्वनिः ॥

---

1. पदमिदं नास्ति–सं.ए.　2. अथ वा–चौ.　3. प्रमाणस्य–चौ.
4. जीवस्योपगमात्–सं.ए.

कस्यचिदभिप्रायेण सखी नायिकामाह —

**लोभेन त्वद्बिम्बाधररसपीयूषपानस्य ।**
**संविहितचरणपातस्तं रागी यावकः श्रयति ॥ ७११ ॥**

'यावोऽलक्तो द्रुमामयः' इत्यमरः (२.६.१२९)। विशेषोत्कर्षात् तृष्णाया उत्कटत्वलाभाय पीयूषेति। [1]सम्यक्त्वेन चरणशोभोद्दीपकसंयोगविशेषसूचनम्। पातः संयोगः प्रणामश्च। रागी रक्तवर्णः स्नेहवांश्च। यौति मिश्रीभवितुमर्हतीति यावक इत्यप्रत्याख्येयत्वव्यञ्जनम्। एतेन कामकलावैदग्ध्यं दर्शितम् ॥

कश्चित् समानशीलव्यसनेषु सख्यमित्यभिप्रायवानाह —

**लोचनमलीकगं प्रतिफलदीशस्याधिकाञ्चिमणि गौर्याः ।**
**तद्वृत्तिमध्यमस्थितिसाधर्म्याद्धृद्धसख्यमिव जयति ॥७१२॥**

गौरीकाञ्चिरत्नप्रतिबिम्बिते भगवद्भाललोचने उत्प्रेक्षेयम्। लोचनस्यालीकवर्तित्वाद्रत्नस्यापि मध्यगतत्वात्। मध्यस्य च सूक्ष्मतया शशशृङ्गादिवदलीकत्वोपचारात्। अलीकवृत्तित्वरूपसाधर्म्येण नेत्ररत्नयोः सम्बन्ध इति भावः। भालवाचकमलीकपदं दीर्घमध्यमपि 'नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्नाः' इत्यादिदर्शनात्। [2]तद्वृत्तीति मध्यमस्थितौ। सा च साधर्म्ये अभेदेन विशेषणम् ॥

कश्चिन्मानिनीमाह —

**लोहितमधरकराङ्घ्रि श्यामे तव यौवनेन संविहितम् ।**
**हृदयं त्वयैव मन्ये तथा कृतं कठिनतोत्कर्षात् ॥ ७१३ ॥**

अङ्घ्रीति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। लोहितं रक्तं तथा लोहवदाचरत्। लोहितं लोहवत् कठिनीकृतमित्यर्थः। तत्करोतिण्यन्तत्वे तु कृतमित्यनन्वितं स्यात् ॥

1. संपदेन–चौ. 2. तत्प्रतीति–चौ.

कश्चित् प्रियामाह —

**लोलाक्षि दशनकरजैरधरकपोलस्तनं यदि व्रणितम् ।**
**मा कुप्य तेन सत्यं मम देहात्ते बहिर्भूताः ॥ ७१४ ॥**

[1]दशनसहितैः करजैरिति मध्यमपदलोपः । सत्यमिति बहिर्भूता इत्यत्रान्वितम् । मदीयशरीरान्त[2]र्भूतेन तदकरणान्न ममापराध इत्यर्थः । दन्तनखादीनां सुखाद्यनवच्छेदकतया शरीरसमवायित्वं नास्ति । किन्तु तत्संयुक्तद्रव्यान्तरत्वमेवेति वैशेषिकाः ॥

इति लकारव्रज्या ।

———(:o:)———

1. दशनजैः –चौ. 2. र्भूतैस्तत्तद–चौ.

# ३७. वकारव्रज्या

कश्चित् प्रियाया रूपातिशयं सूचयन्नाह —

**वरतन्तुना पटेन श्रिता सुतीक्ष्णेन नेत्रभङ्गेन ।**
**लिखितेन मकरकेणावभासि शङ्खेन कण्ठेन ।। ७१५ ।।**

तन्तुश्रेष्ठत्वादेव पटोत्कर्षाद्वरेत्यादिबहुव्रीहिः । सुतरां तीक्ष्णत्वं स्वसंयोगोत्तरमपि हृदयदारणकरत्वात् । [1]स्तनादौ पत्रलेखालिखितेन कस्तूर्यादिना स्फुटीकृततत्सजातीयसंस्थानेन । शङ्खेन त्रिरेखावत्त्वात् । पक्षे वरतन्तुसुतीक्ष्ण-लिखितशङ्खा ऋषिविशेषाः । तथा च तैरपि त्वदाश्रयणेऽस्मादृशानां का कथेति भावः ।।

कोऽपि कस्याश्चिद् वृत्तमाह —

**वर उपपतौ व्रते मम दधानि ते हृदयमित्यभिदधाने ।**
**परिणयपूर्वमपीदृशसिद्धेः साऽस्मयत तं प्रेक्ष्य ।। ७१६ ।।**

परिणयात् प्रथममेव यस्मिन्ननुरक्ता दैवात्तस्मै पित्रा प्रतिपादिता काचित् संस्कारावसरे मदीयहृदयाविरुद्धहृदया भवेत्यर्थकं 'मम व्रते ते हृदयं [2]दधानि' इति मन्त्रमुच्चार्य गृह्यप्रामाण्येन हृदयं वरे स्पृशति ततः पूर्वमेव तदनुकूलहृदयतया तद्विधानमनर्थकमित्यभिप्रायेण स्मितमाततानेत्यर्थः ।।

सखीदमाह —

**वक्षोरुहे वरतनोः प्रियकरजपदं समुल्लसति ।**
**बन्दीकृतं कुशेशयमुकुलेन सुधाकरार्धमिव ।। ७१७ ।।**

---

1. स्तनादौ पत्रलेखा । लिखितेन कस्तूर्यादिना स्फुटीकृतेन तत्सजातीय–चौ.
2. दधामि–सं.ए.

पद्मकोरकस्य चन्द्रेण सह विरोधाद् बन्दीकृतत्वेनोत्प्रेक्षा। मुकुलपदेन विरोधप्रयोजकधर्मदशायामेव [1]तत्तदा वैरातिशयादिति सूचितम्। वक्षोरुहस्य कोरकतादात्म्यं च व्यङ्ग्यम्। अर्धपदेन तस्य हानिलाभा[2]दभियोगार्हत्वव्यञ्जनम्। 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः (३. ३. ९३)। लक्ष्म यथा–'नवनखपदलेखालाञ्छितं बाहुमूलम्' इति स्वामी (अमरकोशव्याख्या ३.३.९३)॥

कश्चिन् मानिन्या अवस्थाविशेषं पश्यन्नाह —

**वदनमधि[3]विधुविधुन्तुदमृधमाधुर्यं दधाति बाष्पाम्बु।**
**कज्जलमलिनितमक्ष्णोरम्बुजरोलम्बसंवलनम्॥ ७१८॥**

'मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यम्' इति युद्धनामसु अमरः (२. ८. १०५)। माधुर्यं सौन्दर्यम्। रोलम्बो भ्रमरः। श्यामत्वलाभाय कज्जलेति। उत्तरार्धेऽपि बाष्पाम्भस एव कर्तृत्वेनान्वयात् पूर्ववाक्यशेषैकपदस्य तत्रोपादानमिति दोषाभावः अत एव बाष्पाम्बुपदस्य पूर्वार्धोपादानमपि न दोषः। अन्यधर्मस्यान्येन धारणासम्भवात् [4]साम्यपर्यवसानमिति निदर्शना॥

कश्चित् प्रियामाह —

**बाले प्रतनुबलाहकलेखापिहितं सुधाकरं पश्य।**
**चीनासितसंव्यानाञ्चलावृतं मुखमिव स्वीयम्॥ ७१९॥**

चीनाञ्चलेन मुखावरणोपपत्तये बाले इति सम्बुद्धिः। स्थूलमेघेन चन्द्रचक्षुस्संयोगनिरोधात् प्रतनुपदम्। प्रकर्षश्चात्र चक्षु[5]स्संयोगाविरोधित्वमेव। बलाहकपदेनोत्सर्गतः श्यामत्वलाभात् तद्बिम्बभूतवसनेऽपि तथात्वलाभाय असितेति। तथा च दर्पणादिकं विनैवोक्तविधस्वमुखशोभामत्रैव पश्येत्यर्थः॥

---

1. तद्वैरातिशय–चौ. 2. लाभाद्याभियोगा–चौ. 3. विधुन्तुद–चौ. 4. त्साम्ये–चौ. 5. °स्संयोगविरोधि–चौ.

काञ्चित् साधुत्वमुपदर्शयन्तीं दुर्विनीतहृदयां काप्याह —

**विनताऽसि गुरुजने त्वं यथा सरोजाक्षि बहुकरारुणभूः ।**
**सुविहितभुजङ्गभोगं तथा प्रसोताऽसि नूनमात्मभुवम् ।।७२०।।**

विशेषेण नता नम्रा । [1]बहुः करसम्बन्धिनी अरुणभूर्यस्या इति 'सविशेषणे हि' इति न्यायेन बहुत्वमारुण्यविशेषणतया पर्यवस्यति । सुतरां कृतो भुजङ्गानां कामुकानामुपभोगो येन तादृशमात्मभुवं कन्दर्पं जनयिष्यसि । विनताऽपि कश्यपस्त्री बहवः कराः किरणा [2]यस्य तथा तेजस्विनोऽरुणसंज्ञस्य उत्पत्तिर्यतस्तादृशी । सर्पाशनं गरुडरूपं पुत्रमजनयदित्यर्थः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**विन्ध्येनेव निवारितविवस्वता सुतनु मुदिरेण ।**
**सूतेयं जलधारा भवदक्ष्णोर्नर्मदा स्फुरतु ।। ७२१ ।।**

निवारणं दर्शनाविषयत्वगतिप्रतिरोधोभयसाधारणम्। नर्मपदमिह प्रीतिपरम्। मुदिरपदेन मोदजनकत्वलाभात्तदुत्पन्नपयसोऽपि तदुचितत्वसूचनम् । विन्ध्य-भवापि जलधारा नर्मदासंज्ञेति भावः । तथा चेतादृशोद्दीपकविभावदर्शनेन मानानुबन्धो न कार्य इति सूचितम् । यद्वाऽभिसारिकां प्रति सख्या उक्तिः । सूर्यसमाच्छादनेन प्रकाशाभावाद् दिनेऽप्यभिसारः सुलभ इति भावः ॥

[3]कश्चिद् भ्रमरस्य संशयोत्तरं स्वाभिमतनिर्णयमवधारयन्नाह —

**बन्धूकमधरभासा मधूकमुकुलं वधूकपोलेन ।**
**पश्यन् सममपि मधुपो लावण्याभाववत्तया वेत्ति ।। ७२२ ।।**

[4]किञ्चित्समयावच्छेदेन सारूप्यमूलकसंशयादन्यतरत्र मिलितुमसमर्थोऽप्य-धरत्वादिव्याप्यो यो लावण्यविशेषस्तदभाववत्तया बन्धूकादिनिर्णयात् तत्र संयुज्यत

1. बहुकर–चौ. 2. यस्य स तथा–चौ. 3. कश्चिद् भ्रमस्य संशयोत्तरस्वा°–चौ.
4. किञ्चित्समवायावच्छेदेन–चौ.

इत्यर्थः । एवं च तद्भेदस्य तिरश्चामपि ज्ञानविषयत्वे सहृदयानां तत कथं न स्यादिति व्यङ्ग्यम् ॥

प्रयत्नादानीते नायके सम्भाषणादिकं कर्तुमशक्तायां [1]नायिकायां सखी प्राह —

**विपुलेन गृहीतेयं सत्त्वविशेषेण रुचिर संस्पृशता ।**
**कुलिशकरेऽप्युपनमति त्वयि न स्पन्दं तनोत्यवयवानाम् ॥७२३॥**

रुचिरेति सम्बुद्ध्याऽननुरागवारणम् । सत्त्वविशेषः स्तम्भः । तत्सम्बन्धे सम्यक्त्वं रागजन्यत्वम् । कुलिशकरत्वमुत्तमत्वाद् । स्पन्दश्चेष्टा । तथा च त्वयैव स्वयमाश्लिष्यतामित्यर्थः । अथ च देवशर्मणो महर्षेर्भार्या रुचिसंज्ञा शक्रेऽनुरक्ताऽपि विपुलनाम्ना तच्छिष्येण योगप्रभाववशात् तामस्पृशतेव तदन्तः प्रवेशेन निरुद्धदेहा इन्द्रसम्भाषणादावसमर्था बभूवेति भारतार्थध्वनिः ॥

इति वकारव्रज्या ।

———(:o:)———

1. पदमिदं नास्ति–चौ.

## ३८. शकारव्रज्या

[1]काचिन्नायकमाह —

**शठ किं कैतववचनैरन्यथयितुमीहसे सदपि वस्तु ।**
**वाचो वक्तुरधीना नैवार्थः कस्यचिद्वशगः ॥ ७२४ ॥**

'वाचैव मधुरो यस्तु कर्मणा नोपपादयेत् ।
योषितां कश्चिदप्यर्थं स शठः परिकीर्तितः' ॥ इति भरतः ।

त्वयि विद्यमानमपि नायिकान्तरविषयकानुरागमन्यथाकर्तुं कथमिच्छसि । यतो वाक्यमेव पुरुषाधीनं, न त्वर्थः । घटवति भूतले विप्रलम्भकेन घटो नास्तीत्युक्तेऽपि तत्र घटाभावस्य वस्तुतोऽसत्त्वात् । यद्यपि तेनाऽप्यनुरागस्य प्रकृतनायिकानिष्ठज्ञानविषयत्वाभाव एव कर्तुमिष्टो न त्वनुरागाभावस्तथापि [2]तद्वाक्यार्थबाधनिर्णयेनाप्रामाण्ये तात्पर्यम् ॥

कश्चिदेवमाह —

**शशलाञ्छनस्य लेखा गौरीसीमन्तमौक्तिकलतायाः ।**
**पतितार्ध[3]वल्लरिरिव प्रतिभाति पुरद्विषः शिरसि ॥ ७२५ ॥**

ईश्वरशेखरपदारूढचन्द्रकला पुरुषायितावसरनिपतितपार्वतीसीमन्ताभरणमुक्ताफलमञ्जरीशकलतादात्म्येन सम्भाव्यते। तस्या निपतनस्येश्वरशिरोयोगस्य च तदैव सम्भवात् । एतेन गौरीसीमन्तपतितया ईश्वरशिरस्संयोगकथनाद् गौर्याः परमप्रेम[4]विषयत्वरूपातिशयसूचनम् ॥

1. कश्चिन्नायिकामाह–चौ. 2. तद्वाक्यार्थानिर्णयेना–चौ. 3. वल्लीरीरिव–चो. 4. विषयत्वसूचनम्–चौ.

खण्डिता नायकमाह —

**शल्य इवेतरहृदयो मुखमात्रोपहितमेलकस्त्वं माम् ।**
**कुरुराजवाहिनीमिव विदधासि विपक्षजनहास्याम् ।। ७२६ ।।**

शल्यो मद्रराजः । इतरेत्यादि [1]युधिष्ठिरहितपरत्वात् प्रतिनायिकानुरक्तत्वाच्च । मुखेत्याद्युभयत्र तुल्यम् । कुरुराजो दुर्योधनः । विपक्षाः सपत्न्यः पाण्डवाश्च । शल्येन कर्णतेजोऽभिभवात् तत्पराजय इति भारतम् ॥

[2]काचित् सरोषं नायकमाह —

**शस्तैव सुभग लब्धा त्वया द्वितीया बहुत्वभृता ।**
**त्वत्प्रकृतिभावभाजामस्माकमतश्च पदभेदः ।। ७२७ ।।**

बहुत्वभृता तद्विशेष्यकमदपेक्षोत्कर्षवत्त्वज्ञानवता । द्वितीया मद्भिन्ना । शस्ता उत्कृष्टत्वेन प्रशस्ता । अतोऽस्मदपेक्षोत्कृष्टनायिकायां तवानुरागात् त्वन्मात्रानुरक्तानामस्माकं पदभेदः त्वन्निष्ठानुरागविषयत्वाभावः । अथ च द्वितीयाबहुवचनेन शस्प्रत्ययेन शसो भावः शस्ता सा प्राप्यते । तत्प्रकृतित्वजुषश्च प्रातिपदिकस्य पदसंज्ञाविरहो [3]भसंज्ञत्वादिति भावः ॥

कुत्रचित् तरलनायकेऽनुरक्तां तद्विरहपीडितां सखीदमाह —

**शरजन्मा मदनारेः [4]समागमाद्रसमुखस्तस्य ।**
**कृततारकेन्द्रवैरो लब्धश्चण्डि त्वया स्कन्दः ।। ७२८ ।।**

चण्डीति तादृशानुराग[5]निषेधार्थकस्ववचनोल्लङ्घनसूचनम् । आस्कन्दो विरहव्यथापरिभवः । मदनरूपस्य वैरिणः । शरसम्भूतः । तस्य नायकस्य ।

---

1. युधिष्ठिरप्रभृतिहित–चौ. 2. काचित्सरोषमाह–चौ. 3. भसंज्ञावत्त्वादिति भावः –चौ. 4. समागमात्तस्य रसमुखोऽयम्–चौ. 5. निषेधार्थेनोल्लङ्घनसूचनम्–चौ.

रसमुख: तत्संयोगकाले सुखोदयात्। विहितचन्द्रविरोधो [1]विरहे तस्य तापकत्वात्। अथ च चण्डी देवी। [2]तयापि कामारे: शिवस्य सङ्गात् शरकाननभवो रसमुख: षडास्य: तारकाख्यदैत्येन्द्रवैरी स्कन्द(स्त)नय: प्राप्त इति भाव: ॥

कश्चिच्छरदभेदेन काश्चिद्दर्शयति —

**शालीनां परिपाकावस्थासम्प्राप्तरागवैजात्याम्।**
**लब्धघनपाण्डुभावां शरदं नवयौवनां पश्य ॥ ७२९ ॥**

कलमपरिपाक[3]दशाया सम्प्राप्तं रूपस्य वैजात्यं [4]विशदरूपत्वं यया। तज्जनकत्वसम्बन्धेनेदम्। प्राप्तो घननिष्ठः पाण्डुभावो ययेत्यपि पूर्ववत्। पक्षे शालीनामिति द्वितीयान्तम्। 'स्याद्धृष्टस्तु शालीन:' इत्यमर: (३.१.२६) 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययो: (पा. ५. २. २०) इति निपात:। परिपाक उत्कर्ष:। तदवस्थापन्नमनुरागवैलक्षण्यं यस्या:। प्रियविरहेण लब्धोऽत्यन्तं पाण्डुभावो ययेत्यर्थ: ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**शारीरकस्वरूपं विभाव्य वरगात्रि भवदीयम्।**
**रुचिमन्तोऽपि पदार्थास्तुच्छा एवाभिलक्ष्यन्ते ॥ ७३० ॥**

त्वदङ्गलावण्यनिरूपणे तदवयवमुखादिसादृश्यनिरूपकत्वेनाभिमता: कान्तिमन्तोऽपि चन्द्रादय: [5]पदार्थास्तुच्छा: शोभाविरहवन्त एव भासन्ते। अथ च शरीरपदात् स्वार्थे कप्रत्यये तत्सम्बन्ध्यात्मनिरूपकत्वेन शारीरकं वेदान्तशास्त्रमिति वाचस्पतिमिश्रा:। तत्स्वरूपज्ञानेन रम्या अपि पदार्था: परमार्थसत्ताशून्या एव प्रतीयन्त इति भाव: ॥

---

1,2. पदमिदं नास्ति–चौ. 3. दशाया सम्प्राप्तरूपस्य–सं.ए. 4. विशदत्वं रूपं यया–सं. ए. 5. पदार्थास्तुच्छा एवावभासन्ते–चौ.

कश्चित् प्रियामाह —

**शाटकसंवृतमेतत् कलेवरं तव विलोकमानेन ।**
**शृङ्गारान्यरसं प्रति निर्णीतस्तस्य हेतुताविरहः ।। ७३१ ।।**

उत्तमस्वभावतया प्रकाशनविरहाच्छाटकेन [1]वसनेन संवेष्टितम् । पक्षे शाटकः नाटिकासमानलक्षणः प्राकृतसर्व[2]भाषो नाटकविशेषः । त्वच्छरीरस्य शृङ्गारविभावतया तत्रैव जनकत्वम् । शाटकस्यापि शृङ्गारमात्रवर्णननियमेन तदन्यरसं प्रति न कारणत्वमित्याशयः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**शातोदरि शीतकरप्रतिफलमधिकेलिवापि सम्पश्य ।**
**तव वदनप्रतिबिम्बान्वितसुषमालवमिवादित्सुम् ।। ७३२ ।।**

वापीप्रतिबिम्बितमिन्दुमण्डलं केलिसमयप्रतिफलितनायिकामुखसम्बन्धानुरोधाज्जललग्नमुखवृत्तिलावण्यलेशग्रहणेच्छाहेतुकत्वेन सम्भाव्यते। एतेन चन्द्रस्य मुखसादृश्यानाश्रयत्वं सूच्यते । प्रतिफलस्य ग्रहणेच्छाभिधानेऽपि तद्वृत्ति (षु) विजातीयशोभाविरहेण तद्बिम्बवृत्तितदभावस्यापि सिद्धेः ॥

कश्चिद्दोहदाय विहिताशोकचरणताडनां काञ्चिदिदमाह —

**शिञ्जानेन समञ्जसमिह मञ्जीरेण खञ्जनाक्षि कृतम् ।**
**क्षणमलिगुञ्जितविरही दुरवस्थः स्यादशोककुसुमौघः ।।७३३।।**

'शिजि' अव्यक्ते शब्दे इति तालव्यादिः । 'योषेव शिङ्क्ते [3]वितताधिधन्वन्' इत्यादिदर्शनात् । आकस्मिकचरणतलताडनोत्पन्नानामशोक[4]पुष्पाणां तदानीं भ्रमरसंयोगाभावेन तद्गुञ्जितहीनतया शोभाविशेषहानिः स्यात् । नूपुरकूजितसम्पत्त्या तूत्पत्तिकालावच्छेदेनैव भ्रमरध्वनि-

1. वसनरत्नेन वेष्टितम्–चौ. 2. पाठचो–चौ. 3. वितता वितन्वत्–चौ. 4. अशोक इति नास्ति–चौ.

[1]जातीयध्वनिसम्बन्धात् तत्प्रयुक्तवैजात्यहानिर्न सम्भवतीति भावः। एतेन यद्यतिरेको विजातीयशोभाव्यतिरेकप्रयोजकस्तद्रहितस्य जन्माप्यनुचितमेवेति ध्वन्यते ॥

अभिसारस्थाने विलम्बादागतं नायकं काप्युपालभते —

**शिप्रातीरनिकुञ्जं सुभग विलम्बेन भूयसास्याप्तः।**
**न महाकालाभ्यर्णे [2]क्षणादयो ह्यादरीतुमर्हन्ति ॥ ७३४ ॥**

उज्जयिन्यां नदीविशेषः शिप्रा। तत्रैव [3](महाकाललिङ्गविशेषः। पक्षे) महाकालः खण्डकालव्यापकसमयः। तथा चात्र महाकालसन्निधाने क्षणादीनामादरानर्हत्वान्महतैव कालेनात्र समागतोऽसीति युक्तमेवेतिभावः ॥

काचित् सखीमाह —

**शिशिरोपरममुहूर्तोऽप्यपूर्ववद्वेदनां तनुते।**
**सुमनोदिष्टारम्भोऽप्याधाता सखि तथैव रुजम् ॥ ७३५ ॥**

शिशिरान्त्यक्षणोऽपि [4]अपूर्वामिव वेदनामादधाति। अथ च न विद्यते पूर्वाक्षरं यत्र तद्वत्। आद्यशिशब्दत्यागे शिरसोऽपरमश्छेदः। तत्क्षणवत् पीडां करोति। 'वसन्तः पुष्पसमयः' इत्यमरः (१. ३. १८)। तस्यारम्भः प्रथमक्षणोऽपि। अपूर्वामेव रुजं जनयिष्यति। अथ चोक्तपदस्याकारपूर्वत्वेऽसुमनोदिष्टेत्यादिपर्यवसानम्। प्राणमनोविभागक्षणवत् पीडां रचयिष्यतीति भावः। वसन्तस्योद्दीपकत्वातिशयात् तदाद्यक्षणे शिशिरान्त्यक्षणादधिकपीडा युक्तेति [5]हृदयम् ॥

कश्चिद् वियुक्त आह —

**शीतकिरणः प्रियाया ह्रस्वत्वमनायि मुखरुचा नियतम्।**
**तद्विरहादधुना मामत एवाभीक्ष्णमुत्तपति ॥ ७३६ ॥**

1. सजातीय–चौ. 2. क्षणादये–सं.ए. 3. कुण्डलीकृतो भागो नास्ति–सं.ए.
4. अपूर्वमिव–चौ. 5. द्रष्टव्यम्–चौ.

ह्रस्वत्वमपकर्षः । अथ च शीतेत्यादिवर्णस्य ह्रस्वत्वे कृते शितकिरण इति सिद्धेस्तस्य तप्तमयूखत्वलाभे तद्विरहितस्य ममोत्तापजननं चन्द्रस्य युक्तमेव । उक्तार्थबाधवारणाय तद्विरहादिति ॥

उत्सवदिने प्रसाधितासु सपत्नीषु स्नानादिसंस्काररहितां काञ्चित् तस्याः प्रियानुरागविषयत्वाभिज्ञा सखी प्राह —

**शुद्धमपि भाति मिथ्या भवदीयविपक्षयौवतं बाले ।**
**भासि पुनरात्मभूता मलीमसाऽपि त्वमवदाता ॥ ७३७ ॥**

शुद्धं स्नानादिसंस्कृतमपि । मिथ्यात्वं प्रियप्रणयविषयत्वाभावः । मलीमसत्वं वस्त्रादिनिबन्धनम् । आत्मभूता स्वाभेदवत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् । अवदाता उज्ज्वला । तद्धेतोरनुरागस्य त्वय्येव सम्भवादिति भावः । अथ च शुद्धमज्ञान[1]रहितं वस्तु मिथ्याभूतं भवति । चिद्भिन्नस्य जडत्वेनावरणकृत्याभावाद[2]ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमात् मिथ्यात्वोपगमाच्चेति भावः । आत्मा तु अज्ञानविषयत्वाश्रयवानप्यवदातः शुद्ध एव भवति तत्कार्यानन्वयादित्यौपनिषदपक्षध्वनिः ॥

इति शकारव्रज्या ।

——(:o:)——

1. सहितं–चौ. 2. °दज्ञानाविषयत्वा°–चौ.

# ३९. षकारव्रज्या

विरहिण्याः कुशलं पृच्छन्तं नायकं कोऽप्याह —

**षण्णां वृत्तिनिरोधात् करणानां [1]त्वद्वियोगेन ।**
**जानीहि सुभग किं वा पल्लवयामो मृषा वाचम् ॥ ७३८ ॥**

त्वद्वियोगेन षण्णां [2]षट्संख्याकानां करणानां मनोघ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणाम् । वृत्तिनिरोधात् [3]स्वस्वयोग्यविषयग्रहणासामर्थ्यात् । एतेन मूर्च्छावस्थाद्योतनम् । अथ चेन्द्रियाणां वृत्तिनिरोधादुक्तस्वरूपाद् विशब्दस्य प्रथमयोगेनोपलक्षितां षण्णां विषण्णामिति यावत् । तादृशीं जानीहि । किमधिकेन वचनप्रपञ्चेन । एतावतैव विरहवेदनाविशेषनिवेदनसम्भवादिति भावः । षण्णामिति शब्दस्वरूपानुकरणम् । पश्चाद् विशब्दप्रयोगे विषण्णेति शब्दलाभे ततोऽर्थबोधः ॥

इति षकारव्रज्या ।

---

1. तां वियोगेन–चौ. 2. षट्संख्यानां–चौ. 3. स्वयोग्य–चौ.

## ४०. सकारव्रज्या

कश्चिद् वसन्तस्य मदनसमुद्दीपकत्वमाह —

**सहकारिता सुरभिणा धृतेति सर्वानुभूतिसंसिद्धम् ।**
**मदनेन भुवनविजये कर्तव्ये सति रसिकजनगम्यम् ।।७३९।।**

सहकारा आम्राः सन्त्यस्य सहकारी । अन्यदा तेषां सत्त्वेऽपि कुसुमाद्यभावात् । अथ च सहकारी कारणविशेषः । उभयोरभेदारोपः । तथा च किञ्चित्कार्यनिरूपित[1]कारणतायास्तस्य *बोधे तदाकाङ्क्षायां कामेन लोकविजयरूपे कार्ये वसन्तस्य सहकारितेति सहृदयावगम्यम् । एतत्सहकारेणैव तस्य* सर्वविजयसामर्थ्यादिति भावः ।।

कश्चित् पदभ्रंशे कस्याप्यादरो न स्यादित्याह —

**सत्वं नैसर्गिकमपि कलयन् श्रेयान् परस्य न पदान्ते ।**
**अपदान्तस्य हि पाणिनिरुवाच मूर्धन्यतां तस्य ।। ७४० ।।**

सत्वं प्रभावविशेषः । तद्वानपि पुरुषः पदावसानेऽन्यनिष्ठप्राशस्त्यप्रकारकज्ञानविषयो न भवत्येव । पक्षे सत्वं सकाररूपत्वम् । यतः पाणिनिरपदान्तस्य तस्य सकारस्य मूर्धन्यतां षकारादेशं प्राह । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (पा. ८.३.५५) इत्यधिकृत्य 'आदेशप्रत्यययोः' (पा. ८.३.५९) इति सूत्रात् । [2]हरिस्तत्रेत्यत्र पदान्तस्य षत्वाभावाद् रामेष्वित्यत्र चापदान्तसस्य षत्वविधानात् । तेन सत्ववतोऽपि पदान्ताभाव एव मूर्धन्यता श्रेष्ठत्वं न त्वन्यथेत्युक्तार्थलाभ इति भावः ।।

---

1. कारणत्वादाम्रस्य–चौ. ** अयं भागो नास्ति–चौ. 2. न हरिस्तत्रेत्यत्र । अपदान्तस्य षत्वविधानात्–चौ.

[1]उत्सवान्यदिने स्वदर्शनपथानवतारात् तद्दिनमात्रदर्शनस्य च साधारण्याद्रागविरह[2]माशङ्कमानं नायकं दूती प्राह —

**सति पूर्वमपि निमित्ते गृहीतसमयापवादेन ।**
**पर्वण्येवावसरं लभते जातेष्टिरिव बाला ।। ७४१ ।।**

त्वद्दर्शननिमित्तानुरागसत्त्वेऽपि [3]जन्यापवादभयेन [4]गृहीतस्त्वद्दर्शनाभाववान् कृतः समयो यस्यास्तादृशी । पर्वणि [5]उत्सव [6]एव प्रस्तावं लभते । तत्कालीनदर्शनेऽपवादानुदयात् । अथ च 'वैश्वानरं द्वादशकपालं चरुं [7]निर्वपेत् पुत्रे जाते' (तै.सं. २.२.५.२) इति विहिता जातेष्टिरपि पुत्रजननरूपे निमित्ते सत्यपि जातकर्मपूर्वकाले स्तनपाननिषेधादिष्टेश्च विलम्बसिद्धत्वात् तत्पर्यन्तं स्तनपानविरहे संस्कार्यपुत्र[8]जीवनानुपपत्त्या प्रधानबाधापत्ते[9]रिष्टिसामान्यकाले पर्वण्येव दर्शपूर्णिमान्यतररूपेऽवकाशं लभत इति पूर्वमीमांसायां निर्णीतम् (४.३.१८) ॥

बाह्यानुरागव्यापारपरं नायकं काऽप्याह —

**सद्भावोऽस्मद्विषयः सुभग व्यवहारमात्र उपयुक्तः ।**
**आनन्दमये तु जने स तात्त्विकोऽनन्यसामान्यः ।। ७४२ ।।**

सद्भावः प्रणयः । व्यवहारोऽस्यामप्ययं सपत्न्यन्तरतुल्यवृत्तिरिति प्रवादः । कारणे कार्योपचारादानन्दमय इति । यद्वा त्वदनुरागादानन्दप्रचुरे जने सपत्नीरूपे । तात्त्विकः स्वरूपेण त्वदात्मनि वर्तमानः । अस्मद्विषये त्वनुरागानुमापकबाह्यव्यवहारमात्रं न त्वनुरागः । अथ चात्मभिन्ने सत्ता व्यावहारिकी । आनन्दमये आत्मनि तु पारमार्थिकी । ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वं व्यावहारिकत्वम् । शुद्धचिद्रूपत्वं च सत्तायाः पारमार्थिकत्वमिति वेदान्तिन इति समासोक्तिः ॥

---

1. उत्सवान्यदिनेऽस्य दर्शन°–चौ. 2. माशङ्कमानां–चौ. 3. जनापवाद –चौ. 4. अगृहीतः–चौ. 5, 6. पदद्वयमिदं नास्ति–चौ. 7. पर्वयेत्–सं.ए. 8. जननानुपपत्त्या–सं.ए. 9. इष्टिः सामान्य°–चौ.

विपक्षनायिकायां [1]नायकस्याश्लेषादिकमाकर्ण्य जातसन्तापां सखीं तत्त्वज्ञाऽपरा सखी प्राह —

**सखि विपरीतसमूहालम्बनबोधे प्रियस्य पद्महशोः ।**
**फलतद्विरहभृतोरपि युक्तं विपरीतधीरासीत् ॥ ७४३ ॥**

विपरीतं परस्परस्मिन् परस्परभ्रमरूपं समूहालम्बनमुभयविषयकज्ञानम् । यथा गुञ्जावह्न्योर्वह्निगुञ्जे इति । नायिकाद्वयस्यैकत्रावस्थित्या उक्तभ्रमवशादन्यस्यामेवाश्लेषादि कृतं न तु प्रियतमायामिति प्रियस्य विपरीतज्ञानम् । आश्लेषादिसम्पत्तावपि [2]अन्यभ्रममूलकतया तस्या आश्लेषाद्यभावज्ञानं स्वविषयकरागानवबोधात् । प्रियतमायाश्चाश्लेषाद्यभावेऽपि स्वस्मिन्ननुरागविशेषसम्भावनात् स्वस्यैवाश्लेषादिज्ञानमिति तयोरपि विपरीतज्ञानम् इति त्रयाणामपि तदंशे साम्यमिति भावः ॥

कश्चिद्विरही प्राह —

**सामानाधिकरण्यं संयोगस्य ध्रुवं स्वविरहेण ।**
**तस्यापि तेन तद्यदि जितं तदा स्याद्विरहवद्भिः ॥ ७४४ ॥**

संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात् तस्य स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्य[3]नियमः । एवं यदि संयोगात्यन्ताभावस्यापि संयोगसामानाधिकरण्यं नियतं स्यात् तदा विरहिणां हितं स्यात् । स्वप्रियसंयोगात्यन्ताभावसत्त्वेऽपि तत्संयोगस्यापि सत्त्वे [4]संयोगसमानकालीनतदत्यन्ताभाववदव्याप्यवृत्तेस्तस्य दुःखानुत्पादकत्वात् । एवं [5]च विरहवद्भिरिति [6]वस्तुगत्यभिप्रायः । तथा सति विरह एव न स्यादिति भावार्थः ॥

---

1. नायकस्याश्लेषादिकर्मण्यज्ञाततत्त्वायां तत्त्वज्ञानपरा सखी प्राह–चौ. 2. अन्यभ्रमग्राहकतया–चौ. 3. मिति भाव –चौ. 4. वियोगसमान–चौ. 5. नास्ति–चौ. 6. वस्तुगत्यभिप्रायम्–सं.ए.

कश्चिदभिनवनायिकायामनुरागवानाह —

**सुभ्रूरियमेव धियां भ्रमत्वमन्याङ्गना[1]विषयिकाणाम् ।**
**यस्मादिदमवगाहे भवत्यकिञ्चित्करत्वमेतासाम् ॥ ७४५ ॥**

नायिकान्तरविषयकज्ञाननिष्ठमप्रामाण्यमियं च नायिकेति द्वयमभिन्नमेव । यत एतद्विषयकज्ञानोत्पत्तौ नायिकान्तरविषयकज्ञानानामकिञ्चित्करत्वं भवति स्वविषयविषयकेच्छाद्यनुत्पादकत्वात् । अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमपि ज्ञानं बाधाद्यावसमर्थं भवतीति भावः ॥

कश्चित् प्रियाया अतिशयं वर्णयति —

**सुकुमारत्वं सौरभमासेचनकत्वमक्ष्णि सममेव ।**
**सर्वान्तःस्थेति परं मालातो भिद्यते बाला ॥ ७४६ ॥**

'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्' इत्यमरः (३. १. ५३) । सममेवेति मालाबालयोरित्यर्थः । सर्वेषां सहृदयानामन्तःकरणवृत्तिः [2]स्वविषयक रागवत्त्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । मालायास्तु भूषणत्वाद्बहिरेव संयोग इति वैषम्यम् अथ च सर्वे [3]व्यञ्जनरूपा वर्णा अन्तःस्थसंज्ञा यस्याः । वकारलकारयोस्तत्संज्ञत्वात् । मालायां तु लकार एवान्तःस्थो न तु मकार इति न सर्वान्तःस्थत्वमिति भावः । शब्दवृत्तेरुक्तधर्मस्यार्थवृत्तित्वारोपादुक्तार्थ[4]सिद्धिः ॥

कस्यचिदर्थे दूती नायिकामाह —

**सुन्दरि भावनयाऽसौ भवतीमुल्लिख्य दिक्षु सकलासु ।**
**देशविशेषनिवेशप्रयासमक्ष्णोर्निराकुरुते ॥ ७४७ ॥**

भावना मानसज्ञानधारा । [5]प्रमात्मकं त्वद्विषयकचाक्षुषं देशविशेष-

---

1. विषयिणीनाम्–चौ. 2. स्वविषयकानुराग–चौ. 3. पदमिदं नास्ति –चौ. 4. सिद्धेः –चौ. 5. प्रमात्मकत्वद्विषयकचाक्षुषं–चौ.

चक्षुस्संयोगसापेक्षमेव। भावनया तु यत्रैव चक्षुरुपनिपातस्तत्रैव त्वत्साक्षात्कार इति [1]सौकर्यसिद्धिः। दोषवशाद्विशेष्यभेदेऽपि त्वत्प्रकारकचाक्षुषोत्पत्तेरिति भावः। नायिकान्तरे सारूप्यदर्शनादपि तद्भ्रमः स्यात्। चक्षुस्संयुक्तविषयमात्रे तु भावनावशादेव त्वच्चाक्षुषमित्यर्थ ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**सुरभिः श्वसिते हसिते शुचिरलिकेऽभ्रं शरद्वयसि रम्या।**
**हिममङ्गे तव भामिनि न त्वयि कस्मिन्ननेहसि स्नेहः ॥७४८॥**

सुरभिर्वसन्तः। शुचिर्ग्रीष्मः। अभ्रं मेघः। शरत् स्पष्टा। हेमन्तशिशिरयोरैक्यविवक्षा। प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रेषु 'पञ्च ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन' इति श्रुतेः ( )। अनेहसीति विषयत्वे त्वयीति वृत्तित्वे [2]सप्तमी। अथ च सुरभिशुचिपदे गुणपरे। अभ्रमभ्रकसंज्ञो धातुः। तत्तिलकस्य स्त्रीभिर्धारणात्। शरद् वर्षः षोडशादिः। हिमं कर्पूरम्। त्वयीति विषयत्वं सप्तम्यर्थः। सर्वदापि त्वद्विषयकस्नेहोऽस्ति सहृदयानामिति भावः ॥

कस्याश्चिदर्थे सखी नायकमाह —

**[3]सुभग नितान्ताकृष्टं भवता कुतुकेन जातभङ्गमिव।**
**तस्या हृदयं वीरुध इव विटपं याति न स्थानम् ॥ ७४९ ॥**

आकर्षणं लोकोत्तररूपवत्तया स्वमात्रविषयकानुरागवत्त्वसम्पादनम्। पक्षे स्पष्टम्। भङ्गो विषयान्तरव्यावृत्तिः। पक्षे संयोगविशेषनाशः। स्थानं त्वद्दर्शनपूर्वकालीनामवस्थाम्। पक्षे आकर्षणपूर्वकाले यद्देशावच्छेदेन संयोगस्तद्देशावच्छिन्नसंयोगम् ॥

---

1. सौकर्यसिद्धिदोषवशात्—चौ. 2. पदमिदं नास्ति—चौ. 3. अस्या आर्यायाः प्रतीको व्याख्या च नोपलभ्येते—चौ.

कश्चित् प्रियाया दिव्यस्त्रीभ्योऽपि [1]विशेषं प्राह —

**सौन्दर्यस्य मृगीदृशि तस्यां सीमानमुपदधानेन ।**
**कुण्डलितमप्सरःकुलमभितो लेखान्वयाद्विधिना ॥ ७५० ॥**

सीमा अतिशयकक्षा । लेखा देवाः । सर्वासामप्सरसां लेखान्वयविधानात् । उभयतो लेखाकरणस्य च मध्यलिखितवस्तुवैयर्थ्यसूचकत्वात् । लेखान्वयव्याजेन ताः कुण्डलीकृता इति भावः । कुण्डलपदमत्र तद्वत्परम् । यद्वा कुण्डलवत्पदादेव 'तत्करोतीति' णिच् (ग.पा. २०४) । 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' इति वार्तिकेन (पा. ६.४.१५५ वा. १) मतुब्लोप इति बोध्यम् ॥

इति सकारव्रज्या ।

———(:०:)———

1. विशेषमाह–चौ.

# ४१. हकारव्रज्या

विरहिणी सखीमाह —

**हालाहलं विलक्षणमयमिन्दुरिति प्रतीतमालि मया ।**
**शितिकन्धरेण यस्मात् स्वस्यैवानायि शेखरताम् ॥ ७८१ ॥**

विलक्षणं [1]विषान्तरापेक्षयोत्कृष्टं तापकत्वातिशयात् । अयमिति तज्जन्यतापस्य स्वानुभवविषयत्वलाभात् स्व[2]रूपासिद्धिनिरासः । आलीति [3]प्रतारणीयत्वाभावलाभार्थम् । विषान्तरानुभवलाभार्थं शितिकन्धरेणेति । कालकूटभक्षणेन तस्य [4]नीलकण्ठत्वसम्पत्तेः पुराणादिसिद्धत्वात् । तदपेक्षयाधोदेशावस्थाने तदुत्कर्षासिद्धेः शेखरतामिति । [5]अन्यमूर्धावस्थाने तदपेक्षयोत्कर्षानवगमात् स्वस्येति । तथा च चन्द्रः कालकूटप्रतियोगिकोत्कर्षवान् तत्स्थानोत्कृष्टस्थानाश्रितत्वादिति [6]सामान्यप्राप्तिमूलकानुमानेन विषवृत्त्यसाधारणधर्मजातीयधर्मविशेषवत्त्वरूपतदुत्कर्षसिद्धिरिति भावः ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**हारस्त्वदुरोरुहयोराभरणं तस्य मेरुरेकोंशः ।**
**जिह्रियति नाभिदधतः केन तयोस्तन्निरूपितं साम्यम् ॥ ७८२ ॥**

स्तनालङ्करणतया हारस्य ततो न्यूनपरिमाणत्वमविवादम् । ततोऽपि मालाग्रथनसूत्रभागद्वयाग्रगुम्फितरत्नस्य मेरुसंज्ञस्य सुवर्णाद्रितादात्म्याध्यवसितस्य

---

1. विषयान्तर–सं.ए. 2. स्वरूपातिस्वनिरासाय–चौ. 3. विषयित्वाभावलाभार्थम्–चौ. 4. नीलकण्ठत्वं सम्पन्नमिति–चौ. 5. मूर्धावस्थाने तदपेक्षयोत्कर्षावगमात्स्वस्येति–चौ. 6. सामान्योपाधिमूलक–चौ.

तथात्वम्। अवयवस्यावयव्यपेक्षया न्यूनत्वनियमात्। तथा च स्तनापेक्षाल्पत्वाश्रयहारापेक्षयाप्यल्पस्य मेरोः कथं स्तननिरूपितसादृश्यमिति भावः॥

[1]काचित् परकीयायामासक्तं नायकमाह —

**हानिं दधति स्वीया बिभ्राणेऽभ्युदयमीशितरि यस्मिन्।**
**तस्य कलङ्कव्याप्यः परिणामः शशधरस्येव॥ ७५३॥**

यस्य स्वामिन उपचये तन्निष्ठस्वामित्वनिरूपकस्वत्ववतः पदार्थस्यापचयो भवति तस्यान्ततो गत्वाऽवश्यं कलङ्को भवति। यथा शुक्लपक्षे यथोत्तरमुपचीयमाने तारापतौ चन्द्रमसि तदुपचयोत्कर्षेण तदीयानां ताराणामपचयोत्कर्षे पूर्णिमायां तस्य कलङ्कोत्कर्ष इति भावः। उदाहरणालङ्कारः। सामान्यविशेषयोर्भेदाभावेन भेदगर्भोपमानुपपत्तेः। इवशब्दस्यावयवावयविभावार्थकत्वादिति केचित्। उपमैवेति प्राञ्चः॥

इति हकारव्रज्या।

---

1. कश्चित्परकीयासक्तं–चौ.

## ४२. क्षकारव्रज्या

कश्चित् केशपाशसौन्दर्यहृतहृदय आह —

**क्षामोदरि यदुदवमत् स्वर्भानुः सोममप्यशितम् ।**
**तत्तव धम्मिल्लतनुः प्रायश्चित्तं प्रगृह्णाति ।। ७५४ ।।**

कृशोदरीति यौवनसूचनम् । 'तमस्तु राहुःस्वर्भानुः' इत्यमरः (१.२.२६) । सोमश्चन्द्रो लताविशेषरसश्च । त्वत्केशपाशरूपो भूत्वा प्रायेण चित्तं हृदयं वशीकरोति । इष्टावपि सोमवमननिमित्तकप्रायश्चित्तस्य करणात् । '[1]सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेद्यः सोममुद्वमेत्' (तै.सं. २.३.२.६) इति श्रुतेरित्यर्थः ॥

ग्रन्थसमाप्तिं सूचयन् प्रचाराविच्छेदमाशास्ते —

**क्षालितमधुवैरिपदा कलावदाभरणमूर्धन्या ।**
**आर्यासप्तशतीयं प्रचरतु गङ्गेव जगति चिरम् ।। ७५५ ।।**

सप्तानां शतानां समाहारः सप्तशती । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' (पा. २.४.३० वा. ३) इति स्त्रीत्वम् । 'द्विगोः' (पा.४.१.२१) इति ङीप् । क्षालितानि स्वरूपतोऽर्थतश्च विशुद्धानि । अत एव मधुवैरिभूतानि मध्वपेक्षयाप्युत्कृष्टमाधुर्यशालीनि पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि यस्याः । पक्षे स्वजल[2]संयोगवत्कृतं मधुदैत्यशत्रोर्भगवतः पदं यया । [3]कलावन्तस्तद्विदो विदग्धाः तेषामाभरणोत्तमभूता । कुण्डलादीनां तदनलङ्कारकत्वात् । पक्षे कलावांश्चन्द्र [4]आभरणं यस्य स शिवः । तस्य मूर्धावस्थायित्वात् ॥

---

1. सौमेन्द्रं-चो. 2. संयोगात्कृतं–चौ. 3. कलावतः –चौ. 4. स आभरणं–चौ.

सत्काव्यादपि सहृदयानामेव चमत्कारो नान्येषामित्यनभिज्ञैरनादरणेऽपि न क्षतिरित्याशयवान् प्राह —

**क्षीराकूपार इव प्रमथ्यमानोऽपि काव्यबन्धः सन् ।**
**सुधया धिनोति विबुधान् सम्बध्नाति श्रमेण विपरीतान् ।।७५६।।**

स्वच्छत्वगाम्भीर्यादिधर्मवत्तया दुग्धसमुद्र [1]इव सत्काव्यबन्धः प्रमथ्यमानस्तत्तद्विषयमर्यादया विचार्यमाणोऽपि । पक्षे स्पष्टम् । विबुधान् [2]सहृदयान् सुधास्वादनानन्दसजातीयानन्दशालिनो विदधाति । अहृदयांस्तु श्रममात्रेण योजयति । [3]तेषां कथमपि चमत्कारानुदयात् । पक्षे देवान् सुधया योजयति । तद्भिन्नानसुरांस्तु श्रममात्रेण । तेषां सुधाप्राप्त्यभावेन मथनफलानन्वयात् । तथा च 'भावना चेन्न हेतुः स्यात् स स्यान्मीमांसकादिषु' इति न्यायेन भावनाहीनानां न रसोत्पत्तिः किन्तु तद्धतामेवेत्यर्थः ।।

अथ ग्रन्थकृदात्मानं प्रख्यापयति —

**[4]क्षोणीमण्डलपण्डितमण्डनलक्ष्मीधरात्मभुवा ।**
**विश्वेश्वरेण विहिता सप्तशती सम्यगार्याणाम् ।। ७५७ ।।**

इति श्रीमल्लक्ष्मीधरपण्डितात्मजश्री**विश्वेश्वर**पण्डितकृता **आर्यासप्तशती** सम्पूर्णा

सप्तपदं तदधिकशतान्तरव्यवच्छेदपरम् । तेन सप्तशतादार्याणां किञ्चिदाधिक्येऽपि न क्षतिः । सम्यक्त्वोपपादकप्रसादलाभाय स्वजनकमुत्कीर्तयन्नाह–लक्ष्मीधरेति । लक्ष्मीः सर्ववाङ्मयरहस्यावगाहनसम्भवोऽतिशयविशेषः । यदभिप्रायेण 'शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद' इति गर्गत्रिरात्रब्राह्मणवाक्ये योग्यानुपलब्धिवादं निराकुर्वता भगवता जैमिनिना अर्थवादाधिकरणे 'विद्याप्रशंसा' (१.२.२९) इति सूत्रितम् । गङ्गाधरादिवत् साधुत्वम् । एतादृशार्थमेव व्यञ्जयन्नाह–क्षोणीत्यादि । पण्डा सदसद्विवेकसमर्था बुद्धिः

---

1. °वत् सन् काव्यबन्धः –चौ. 2. विदग्धान्–चौ. 3. कथमपि तेषां–चौ. 4. क्षोणीमण्डलमण्डनपण्डित–चौ. 5. विदाशर्वा–चौ.

सञ्जाता येषां ते पण्डिताः । 'पण्डा [1]प्रज्ञा विदा शर्वी (चार्वी)' इति भागुरिः । किञ्चित्तन्मात्रापेक्षोत्कर्षवारणाय-मण्डलेति । साम्यमात्रवारणाय मण्डनेति । तथा च तच्चरण[2]पद्मरागपरिशीलनपरम्पराविजृम्भितमेव एवंविधसामर्थ्यं मदीयमितिभावः ॥

रम्यार्थानामनुगुणतया नीततत्तत्पदार्थं
　　भूयोग्रन्थाकलनविलसद्गुम्फितानेकभावम् ।
संक्षिप्तार्थं सहृदयचमत्कारधारानिदानं
　　स्वीयार्याणां विवरणमुदाहारि विश्वेश्वरेण ॥

इति श्री**विश्वेश्वर**पण्डितकृतार्या**सप्तशती**व्याख्या समाप्ता ।

---------(:o:)---------

1. प्रज्ञाविदाशर्वा–चौ.　2. पद्मपराग–**चौ.**

**N.B.:** The second line of the first verse of the commentary may please be read as तस्यावदञ्छ्रुतिशिरोविबुधा विवर्तम् ॥

## परिशिष्टम् —
## चौखम्बापुस्तके एतदार्यापञ्चकमधिकं दृश्यते

कश्चिदिदमाह —

**हलिक इति श्रवणादतितुष्टो गुणवानुदात्तश्च ।**
**इत्याकर्ण्य सरोषो हलिकवधूं शुष्कशाब्दिको हसति ॥ १ ॥**

हलिको गुणवानुदात्तश्चेति क्वापि हलिकेऽनुरक्तायां हलिकभार्यायामभिदधानायां हलिक इत्यंशं श्रुत्वा हलि हल् प्रत्याहारमध्ये ककार इत्यर्थाभिप्रायमाकलय्य परितुष्टो गुणवान् उदात्तश्च इति विशेषणद्वयं श्रुत्वा गुणोदात्तयोर्व्याकरणे 'इको गुणवृद्धी' (पा. १.१.३), 'अचश्च' (पा. १.२.२८) इति सूत्राभ्यामज्मात्रधर्मत्वात् ककारस्य कथं तद्वत्त्वमिवित्युक्तेरसङ्गतिमालोच्य तस्या मूर्खत्वाभिप्रायेण वक्तृवैशिष्ट्याद्यनाकलनात् केवलवैयाकरणतया तदभिप्रायानवबोध इति । शुष्केति शुष्कपदं तदतिरिक्तवासनारहितार्थकम् ॥

कश्चिन् नामसाम्येऽप्यनुरागः स्यादित्याह —

**हरिणाशेषशरीरो मध्येऽपि विधुर्दधौ हरिणम् ।**
**तेन गुणान्तरयोगः समभवदित्यन्यदेवैतत् ॥ २ ॥**

'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः (१.४.१३) । पाण्डुरसर्वाङ्गतया हरिणपदसाम्येन मध्येऽपि हरिणं मृगमेव धृतवान् । तद्वारणेन गुणान्तरस्य नीलत्वरूपस्य सम्बन्धः संवृत्तः इति त्वन्यदेव । हरिणत्वबुद्ध्यैव तद्धारणात् । नीलत्वोपपत्तेश्च तदुत्तरकालीनत्वात् तद्धेत्वन्तर्गतत्वेन अन्यदित्युक्तम् । एवं चाभिमतनायकसाम्यबुद्ध्याऽप्यत्रानुरागात् कस्याश्चिज् जनापवादरूपकलङ्कोत्पत्तिरिति सूच्यते ॥

कश्चित् प्रियामाह —

**हस्तातिशयनिरूपकमरविन्दं सरसि पश्यामः ।**
**भवदतिशयावगमकं तत् पुनरीक्षामहे पाणौ ।। ३ ।।**

यत्प्रतियोगिकोत्कर्षो हस्ते तिष्ठति तादृशं पद्मं सरसि तिष्ठति । साधुलक्षणतया त्वदतिशयव्यञ्जकं पद्मं तु त्वत्कर एवास्ति । एवं चावयवोत्कर्षनिरूपकमन्यत्रावयव्युत्कर्षनिरूपकं त्वदवयव एव निवसति इति भावः । 'श्रीवत्सपद्मशङ्खाख्यगजवाजिनिवेशनैः' इति प्रकृत्य–हस्तन्यस्तैर्नृपस्त्रियः' इति भविष्यम् ॥

कश्चिद्वैरिनिमित्तेऽपि वैरं भवति इति निदर्शयन्नाह —

**हरिदश्वं संवृण्वन् मुदिरो हरितोऽपि संवृणुते ।**
**यो यत्र बद्धवैरः स तदीयेऽपीति किं वाच्यम् ।। ४ ।।**

'हरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः (१.२.३०)। हरिद्वर्णा अश्वा यस्य तथा सूर्यः । अत्र हरितो दिश एवाश्वा अस्येति अर्थान्तरमादाय दिग्वृत्तिसम्बन्धप्रतियोगित्वप्रतीतेर्हरिदश्ववैरिणा मेघेन तत्सम्बन्धिनीनां दिशामप्यावरणमभिहितम् । स इति वैरिसमवायग्रहणम् । तदीयवैरविषयीभूतसम्बन्धिनिमित्तेऽपि वैरं भवतीति किं वाच्यं प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥

कश्चिद् भुजस्वस्तिकतिरोहितवक्षोरुहां भामिनीमाह —

**हाटककटकं दोर्भ्यां स्तनसंवरणेन तदुपरि नयन्ती ।**
**वैशद्यं नयसि तयोर्वरवर्णिनि रत्नसानुत्वम् ।। ५ ।।**

बाहुभ्यां स्तनावरणसमये बाह्वाभरणसुवर्णकटकस्य स्तनयोरुपरि सम्बन्धात् तयोः सुमेरुत्वस्पष्टीभावः । तत्रैव सुवर्णशिखरत्वसम्भवादिति भावः । अवयवनिर्णयद्वाराप्यवयविनिर्णयोपपत्तेः । कराविनिर्णयेन च पुरुषनिर्णयस्येवेति हृदयम् ॥

## संस्कृतपरिषद्ग्रन्थावली

### A–General Series

| | | |
|---|---|---|
| १.१ | ज्ञानचतुर्विंशी ... ... | १.५० |
| २.२ | पण्डितराजकाव्यसंग्रहः ... ... | ६.०० |
| ४.३ | ऋगर्थसारः ... ... | २.५० |
| ६.४ | संकृतकविजीवितम् ... ... | ४.०० |
| ७.५ | क्षेमेन्द्रलघुकाव्यसंग्रहः ... ... | १५.०० |
| ८.६ | नरकासुरविजयव्यायोगः ... ... | ३.०० |
| ९.७ | सीतारामविहारकाव्यम् ... ... | ६.०० |
| १०.८ | दानोद्द्योतः प्रथमो भागः ... ... | ६.०० |
| ११.९ | Descriptive Catalogue of sk. mss. ... | ३०.०० |
| १३.१० | आर्यासप्तशती स्वोपज्ञटीकायुता ... ... | ८.५० |
| १४.११ | विक्रमोर्वशीयम् - टीकात्रयोपेतम् ... ... | ८.०० |
| १५.१२ | दानोद्द्योतः भागः २ ... ... | ८.५० |

### B–Popular Series

| | | |
|---|---|---|
| ३.१ | कथासरित्सागर-कथा भागः १ ... ... | २.०० |
| ५.२ | सूक्तिमाला ... ... | १.५० |
| १२.३ | कथासरित्सागर-कथा भागः २ ... ... | ५.०० |

**THE SANSKRIT ACADEMY**
OSMANIA UNIVERSITY,
HYDERABAD–A. P.

* * *